

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський державний університет імені Петра Могили

В. П. Беглиця, В. М. Ярошенко

ПОЛІТИЧНА ЕТИКА

Навчальний посібник

Миколаїв – 2015

УДК 32:172(075.8)
ББК 66.01
Б 37

Рекомендовано до друку вченою радою Чорноморського державного університету імені Петра Могили (протокол № 1 від 11 вересня 2014 р.).

Рецензенти:

Нагорняк Т. Л., доктор політичних наук, професор;

Колісниченко А. І., доктор історичних наук, професор.

Б 37

Беглиця В. П.

Політична етика : [навчальний посібник] / В. П. Беглиця, В. М. Ярошенко. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2015. – 400 с.

ISBN 978-966-336-329-5

У навчальному посібнику викладено основи політичної етики, етики політики та етики політичної діяльності, наведено головні поняття та їх характеристику, розкрито найбільш важливі питання курсу «Політична етика», що є фаховою навчальною дисципліною для студентів спеціальності «Політологія».

Навчальний посібник побудовано за кредитно-модульною системою з урахуванням чинних навчальних планів та робочої програми дисципліни. Запропоноване видання допоможе студентам усебічно оволодіти знаннями етичного виміру функціонування політичних інститутів, зумовленості політичних процесів відповідною морально-етичною поведінкою суб'єктів політики.

УДК 32:172(075.8)

ББК 66.01

ISBN 978-966-336-329-5

© Беглиця В. П., Ярошенко В. М., 2015

© ЧДУ ім. Петра Могили, 2015

ЗМІСТ

Вступ	4
МОДУЛЬ I. ЕТИКА ПОЛІТИКИ	8
Лекція 1. Предмет і сутність етики політики та її головні функції	8
Лекція 2. Історичний огляд політико-етичних концепцій	34
Семінарські заняття за темами 1 і 2 модуля I.....	68
Лекція 3. Політична аксіологія.....	70
Лекція 4. Теорії ідеального суспільства та суспільного прогресу: політико-етичний вимір	102
Лекція 5. Антиномія свободи, рівності й соціальної справедливості в політиці	143
Семінарські заняття за темами 3, 4 і 5 модуля I.....	178
МОДУЛЬ II. ЕТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	179
Лекція 6. Проблема співвідношення мети й засобів у політиці	179
Лекція 7. Бюрократія та професійна етика	198
Семінарські заняття за темами 6 і 7 модуля II	236
Лекція 8. Етика політичної модернізації	238
Лекція 9. Політико-етичний стан сучасного українського суспільства	257
Семінарські заняття за темами 8 і 9 модуля II	304
Список використаних джерел.....	305
Алфавітно-предметний покажчик.....	319
Додатки	322
Додаток 1. Тестові завдання	322
Додаток 2. Політико-етичні тренінги.....	326
Додаток 3. Закон України «Про звернення громадян».....	338
Додаток 4. Закон України «Про очищення влади»	347
Додаток 5. Етико-психологічні особливості депутатської діяльності	364

Золоте правило моральності:

*«Стався до інших так, як хочеш, щоб ставились до тебе»
«Золоте правило» – фундаментальне правило моральності,
виникло в середині I тис. до н.е. З'явилося одночасно
й незалежно один від одного в різних культурах:
давньокитайській (Конфуцій), давньоіндійській (Будда),
давньогрецькій (сім мудреців), але в схожих формулюваннях.*

ВСТУП

Політична етика як наука розвивається в умовах, коли перед сучасною цивілізацією постала низка проблем, пов'язаних із можливістю виживання людства як виду та збереження феномену планетарного життя. Зі сфери теорії мораль об'єктивно висувається у сферу актуальних проблем практики. Необхідність розширення діапазону впливу моральної регуляції на політичну сферу соціальної реальності політичну етику як науку перетворює в безпосередню продуктивну силу суспільства.

Політична етика як навчальна дисципліна є важливим елементом комплексної національної системи освіти, адаптації її до умов соціально орієнтованої економіки, трансформації та інтеграції в європейське і світове співтовариство. Актуальність засвоєння знань із політичної етики як навчальної дисципліни визначається поглибленням фундаменталізації, посиленням гуманістичної спрямованості, духовної та загальнокультурної складової розвитку світової освітньої системи, а також необхідністю формування системного підходу до аналізу студентами складних соціальних ситуацій, стратегічного мислення, професійної мобільності в умовах високої конкурентноспроможності на динамічному ринку праці.

Засвоєння студентами курсу лекцій із політичної етики як навчальної дисципліни сприятиме усвідомленню: по-перше, необхідності вирівняти надто складний і тонкий баланс прав та обов'язків, моральної свободи й відповідальності особистості, до чого спонукають демократичні перетворення в країні; по-друге, норм дисципліни (т. зв. «гальмування») і норм, які стимулюють, активізують діяльність людини; по-третє, перетворення оцінної практики мотивації вчинків та всієї лінії поведінки суб'єктів політики; по-четверте, забезпечення певної цілісної

моральної свідомості людини; по-п'яте, необхідності спеціальної моральної підготовки професійних політичних діячів.

Мета навчального видання курсу лекцій – надати слухачам магістратури цілісну й логічно-послідовну систему знань основ теорій моралі й етики в політичній сфері, сприяти формуванню моральної свідомості, вихованню громадянськості та вдосконаленню професіоналізму студентів спеціальності «Політологія».

Предметом дисципліни є визначення зумовленості особливостей політичних процесів відповідною морально-етичною політичною поведінкою, взаємовідносинами його суб'єктів, вихованням та засвоєнням моделей морально-етичної політичної поведінки.

Вивчення дисципліни має сприяти:

- формуванню етико-політичної культури студентів;
- формуванню моральної свідомості на основі засвоєння морально-етичних демократичних цінностей;
- вихованню громадянськості та політико-етичної поведінки участі;
- удосконаленню професіоналізму в межах діяльнісного підходу й удосконаленню нормативно-організаційного та якісно-ціннісного характеру взаємодії громадянина, суспільства й держави;
- засвоєнню базових понять політичної етики, її методів, методик;
- розвитку навичок дослідницької роботи в галузі політичної етики;
- засвоєнню понятійно-категоріального апарату, а також специфіки політико-етичного знання, його структури, функцій, місця й ролі загальних етико-політичних теорій у цілісній системі наукового соціального знання;
- усвідомленню основних етапів становлення та розвитку політико-етичних концепцій.

Завдання вивчення дисципліни:

- розкрити співвідношення етики, моралі та політики в житті суспільства, що дозволить перейти від хаотичного сприйняття духовного суспільного розвитку до систематичного його розуміння;
- пояснити, що політико-етична поведінка людини визначає її місце в політичній системі, сформулювати знання про те, що громадянська активність є умовою впливу на процес прийняття політичних рішень з урахуванням її інтересів;
- виробити в студентів підхід до суспільних явищ із позиції морально-етичних суб'єкт-суб'єктних відносин особи й держави, діалектичного розуміння багатогранності, різноманітності, багатоваріантності та суперечливості трансформаційного політичного процесу;
- розвинути вміння всебічно, критично аналізувати інформацію з різних наукових джерел, самостійно, творчо осмислювати морально-етичні проблеми суспільного розвитку в країнах світу та в Україні;

- сформувати інтерес та повагу до світового досвіду консолідованої демократичної практики, її нормативно-організаційної та якісно-ціннісної характеристики як політичної надійності;

- сприяти формуванню морально-етичних переконань та ціннісних орієнтацій у системі відносин «громадянин – суспільство – держава».

Міждисциплінарні зв'язки. Курс «Політична етика» найтісніше пов'язаний з іншими науками: етикою, психологією, філософією, політологією, політичною поведінкою, політичним менеджментом, політичною гендерологією, загальною теорією політики, економічною теорією, соціологією, юридичними науками, історією політичної думки, міжнародними відносинами. Політична етика розглядає особливості різних типів політичної поведінки щодо політичної етики суб'єктів політичного процесу, які зумовлюють своєрідність політичних процесів.

Студенти повинні знати:

- у загальних рисах про етику, політичну психологію, соціологію в частині формування комунікативних зв'язків, взаємовідносин та поведінки людей;

- особливості етичного виміру політичної поведінки між суб'єктами політичного процесу з приводу боротьби, утримання та організації влади, роль і місце політичної етики у функціонуванні політичної системи;

- причини виникнення та шляхи розв'язання політичних криз і конфліктів між суб'єктами політики, піднесення та занепад окремих регіонів і країн світу;

- базові поняття політичної етики, її методи, методики;

- понятійно-категоріальний апарат, а також специфіку політико-етичного знання, його структуру, функції, місце й роль загальних етико-політичних теорій у цілісній системі наукового соціального знання;

- основні етапи становлення та розвитку політико-етичних концепцій.

Студенти зобов'язані вміти:

- розглядати соціально-політичні явища сучасності в перспективі та ретроспективі, в умовах трансформації;

- виявляти сутність докорінних політико-етичних змін у політичних процесах на різних етапах їх розвитку, їхню оригінальність, взаємозалежність в окремих регіонах;

- давати об'єктивну оцінку досвіду дотримання етичних норм світової співдружності у вирішенні глобальних проблем;

- користуватися прикладами з політичної історії щодо політико-етичного аналізу та визначення розміщення життєвості або приреченості конкретної політичної дії;

- передбачати етичні наслідки подій у світі, окремих країнах, в Україні, зокрема, як детермінанту морально-етичної політичної поведінки суб'єктів політики;
- простежувати зв'язок політичної етики країн світу із загальним політичним процесом;
- використовувати понятійний апарат політичної етики в оцінці конкретних політичних ситуацій;
- орієнтуватися в різноманітності та суперечливості політико-етичної поведінки суб'єктів політики (тип, характер, мотив, стиль);
- аргументовано відстоювати свою позицію в дискусіях;
- володіти навичками дослідницької роботи в галузі політичної етики;
- застосовувати понятійно-категоріальний апарат, а також політико-етичні знання, їхню структуру, функції, загальні етико-політичні теорії в цілісній системі наукового соціального знання;
- прогнозувати розвиток політичного процесу, надаючи рекомендації щодо його морально-етичного конструктивного спрямування.

Система дидактичного забезпечення. Модульно-рейтингова система включає в себе лекції (12 годин), групові заняття (12 годин), самостійну роботу (120 годин), усього годин (28 годин), систему контролю та обліку знань.

Основні форми вивчення дисципліни: лекції, семінарські заняття, написання й захист однієї творчої роботи, тестування та підсумкові контрольні роботи за модулями, складання заліку.

Зміст курсу лекцій апробовано авторкою в Чорноморському державному університеті імені Петра Могили протягом 2001–2011 рр.

На початку XXI ст. необхідність у гуманістичній, морально відповідальній політиці стає загальнолюдською потребою, актуалітетом людської цивілізації.
О. Бабкіна

МОДУЛЬ I

ЕТИКА ПОЛІТИКИ

Лекція I. Предмет і сутність політичної етики та її головні функції

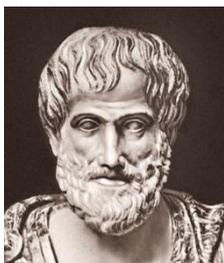

Мета: з'ясувати суть політичної етики як науки, визначити її предмет та основні функції.

Вивчивши зміст лекції, студенти повинні вміти:

- сформувати цілісне уявлення про політичну етику як самостійну науково-практичну дисципліну;
  - засвоїти проблематику і зміст етики як науки;
  - розкрити основні теорії політичної етики;
  - визначити основні функції і завдання політичної етики як науки.
-

1.1. Предмет і сутність політичної етики

*Аристотель
(384–322 рр. до н. е.)*

Етимологія терміна «етика», тобто його походження і споріднені зв'язки з іншими словами тієї самої чи інших мов, сягає глибокої давнини. Слово «етика» походить від грец. *ἠθος* – *звичай*, яке в різні часи мало різні значення. Спочатку воно означало місце перебування, спільне житло, потім – звичай, темперамент, характер, стиль мислення, а також усталену природу якогось явища. Пізніше видатний мислитель античності *Аристотель*, узявши за основу значення етосу як

характеру, темпераменту, утворив прикметник «етичний» для позначення особливої групи людських чеснот – мудрості, мужності, помірності, справедливості тощо, відрізняючи їх від добродійностей розуму. Науку про етичні чесноти (особистісні риси), достоїнства характеру людини Аристотель назвав «етика». Так у IV ст. до н. е. етична наука дістала свою назву, яку носить і сьогодні.

За аналогією, у латинській мові від терміна *mos (moris)* – крій одягу й мода, звичай і порядок, вдача і характер людини – давньоримський філософ *Цицерон* утворив прикметник «моральний», тобто такий, що стосується характеру, звичаю. І в IV ст. до н. е. виник термін «мораль» [23].

Цицерон
(106–43 pp. до н. е.)

Спочатку значення термінів «етика» й «мораль» в основному збігалися. Пізніше мораль стали розуміти як реальні явища (звичаї суспільства, ustalені норми поведінки, оціночні уявлення про добро, зло, справедливість тощо). Етику почали розглядати як науку, що вивчає мораль. Хоча в повсякденному слововживанні цієї різниці в значенні не завжди дотримуються. Ми говоримо про «етику вченого» або «медичну етику», маючи на увазі певні принципи поведінки вченого, лікаря, тощо; ми можемо засуджувати ті інші вчинки за «неетичність». Така термінологічна розпливчатість зумовлена тим, що між мораллю як реальним явищем та етикою як наукою про нього, по суті, не існує чіткої межі. Хіба ж, обираючи лінію поведінки, ми не керуємося, хай навіть не усвідомлено, певними загальними настановами й уявленнями, не намагаємося якось обґрунтувати свій вибір? А це вже царина етики. Та незважаючи на цей взаємозв'язок теорії і практики, **етика зберігає значення науки, а мораль – реального явища, предмета дослідження цієї науки.**

Лишилось з'ясувати значення такого терміна, як «моральність». Поняття «мораль» і «моральність» часто ототожнюються, і для цього є достатньо підстав. У сучасній літературі за ними закріплюється, наслідуючи німецького філософа *Г. Гегеля*, розуміння моралі як форми суспільної свідомості, сукупності усвідомлюваних людьми принципів, норм, приписів, правил поведінки, а моральності – як утілення цих принципів, правил і норм у реальній поведінці людини та стосунках між нею й іншими людьми.

Отже, історія термінів дозволяє зробити висновок, що **етика – це наука про мораль (моральність).**

Етика – це вчення про мораль, що досліджує закономірності та принципи її виникнення, розвитку й функціонування, роль і призначення моралі в житті окремої особи та суспільства [23].

Метою етики є раціональне обґрунтування моралі та виявлення її природи, сутності, місця та значення в розвитку людини й суспільства. У ній осмислюються, узагальнюються, систематизуються історичні форми моральності, аналізуються етичні доктрини, які прагнуть пояснити природу, закономірності розвитку, функції моралі, а також здійснюється аналіз механізмів моральної орієнтації і регуляції, виражених у системі цінностей, норм, принципів, понять моральної свідомості.

Етика як наука виникла й розвивалася в межах філософії і розглядалася як практична філософія, або моральна філософія.

Суспільна (політична) моральність слугує об'єктивним джерелом та основою суспільної (політичної) етики, котра формується внаслідок нормативної артикуляції та інституційної структуризації цієї моральності [22].

Проблемами оптимальної взаємодії політики і моралі на різних етапах розвитку суспільно-політичного життя переймалися філософи та історики, соціологи й політологи. З огляду на необхідність досягнення гармонійної взаємодії між політикою і мораллю важливе значення має з'ясування причин, що зумовили розрив між ними, аналіз форм взаємодії практично-політичної діяльності людей із загальнонародською мораллю, єдність яких забезпечує гуманістичне регулювання співвідношення цілей та засобів у політиці.

Політика й мораль взаємодіють як форми суспільної свідомості та практики. Етичні поняття – добро, справедливість, чесність, порядність – не лише характеризують політичну діяльність влади, держави, партії чи політика, вони або підтримують, морально санкціонують і стимулюють цю діяльність або засуджують, блокують [6].

Політика, яка не має належної підтримки з боку моралі, приречена на поразку. Безчесний політик, безсоромний політикан, для якого понад усе егоїстичні інтереси – тимчасова персона на політичній арені. Утім, як це часто трапляється, він поступається місцем іншому політикану. Політик, який виражає соціальні сподівання людей, керується ними, отримує тривалу підтримку громадськості.

Політична етика історично сформувалася в межах політичної філософії. Вона вивчає вплив на політику моральних принципів, норм та уявлень людей. Крізь призму етики в сучасному світі оцінюють мету й методи функціонування влади, державних інститутів, визначають критерії професійної діяльності бюрократії. Будучи в тісному взаємозв'язку з політикою, а в перехідних умовах продукуючи етику

оновлення, виживання і стабільність, засоби досягнення поставлених цілей, етичні начала впливають на характер суспільного розвитку і є своєрідним індикатором політичної ситуації, ступеня розвитку демократичного суспільства.

Отже, **політична етика** (грец. *ethika*, від *ethos* – *звичай, характер*) – галузь, аспект загальної етики, що досліджує моральні засади політики і влади (у широкому розумінні), професійну етику суб'єктів політичної діяльності (у вузькому розумінні) [9].

Політична етика в широкому розумінні піддає критичному аналізу моральну свідомість учасників політичного процесу і виявляє ступінь відповідності її наявним політичним і моральним відносинам.

У вузькому розумінні проблема політичної етики пов'язана з тим, що державні діячі та політики мусять зіставляти свої вчинки не тільки з положеннями Конституції і чинного законодавства, а й із моральними принципами та нормами. При цьому етичний кодекс, яким вони керуються, не просто спирається на загальноприйнятую мораль, але й конкретизує її вимоги відповідно до специфіки політичної діяльності, неординарних обов'язків і повноважень, покладених на депутатів, урядовців, службовців державних установ. Формування політичної етики може ґрунтуватись і на етиці політичної гри, організації, менеджменту тощо [2].

Щоб зрозуміти етику політичної діяльності, слід брати до уваги не її окремі, суто моральні чи суто політичні мотиви, а ті інтегральні ціннісні установки, які виникають унаслідок тісної взаємодії політичного й морального чинників. Так, у 90-ті рр. ХХ ст. в Україні динамічно розвивалася інституціональна демократія, але за відсутності уваги до інституціональної етики.

Досвід модернізації країн третього світу свідчить, що інституціональні реформи, навіть якщо вони й підкріплені певним політичним ідеалом та національною ідеєю в суспільстві, але не забезпечені відповідним етичним прогресом, часто приречені на провал. Наприклад, модель президентської демократії в США виявилася ефективним політичним інструментом, за допомогою якого за декілька сторіч було створено потужну світову державу, але та ж модель у країнах Латинської Америки породила військові диктатури та затяжні внутрішні кризи країн [2].

Політична етика народжується в суперечностях між політикою і мораллю, її науковою основою є нормативні теорії моралі, що обґрунтовують уявлення про те, якою повинна бути політична поведінка за певних умов. Політична етика охоплює моральні аспекти політичних рішень, типи, засоби і форми їх реалізації. Вона займається такими нормами політики, як:

- принципи справедливого соціального устрою;
- критерії легітимного правління;
- співвідношення прав, обов'язків керівників і громадян;
- проблеми справедливості у відносинах між державами тощо [2].

Відповідно, до сфери політичної етики відносять теорії соціальної справедливості, легітимного правління, справедливих війн, оптимального використання влади правлячими колами. До етичної проблематики політики належать і питання обґрунтування системи базових цінностей суспільства, формування соціального порядку, що відповідає цим ціннісним уявленням; питання інституціональних відносин, відносин між соціальними групами й рухами, суспільством й особистістю, окремими громадянами щодо відстоювання власних політичних поглядів тощо.

Суб'єктами політичної етики є учасники політичного процесу (партії, рухи, особистості).

Сутність політичної етики полягає в тому, що, будучи важливим елементом політичної культури, політична етика створює механізм суспільної довіри, а тому забезпечує надійне, стабільне функціонування соціальної системи, перешкоджає виникненню протиріч, спроможних руйнувати систему зсередини, якщо політична етика й політична система узгоджуються між собою.

Політична етика структурується на трьох основних рівнях:

- рівні індивідуальних чеснот (індивідуальна політична етика);
- корпоративно-груповому рівні (передусім ідеться про професійну етику політиків, державних службовців, однопартійців, політичних активістів, політтехнологів, а також професійних груп, діяльність яких дотична до політичної, зокрема працівників ЗМІ);
- загальнонаціональному рівні (загальнонаціональна політична етика) [22].

Політичну етику в сучасному суспільстві можна вважати повноцінною лише за умови виокремлення всіх трьох рівнів. Причому справа не лише в повноцінності, але й в ефективності, адже всі три рівні доповнюють один одного в процесі функціонування системи політичної етики. Власне інституціоналізація політико-етичної сфери й відбувається на цих трьох рівнях, коли виникають формальні моделі індивідуальної, групової, загальносуспільної етичної поведінки.

Неодноразово політична етика зазнавала глибоких деформацій, вироджуючись у політичну ідеологію (марксизм, націонал-соціалізм). Демократизація в країнах Заходу була не тільки результатом економічного і технологічного розвитку, а й складним етичним процесом,

який пройшов через глибоку кризу традиційної ціннісної свідомості. Як свідчить перебіг подій, суспільства, які не справилися з етичним завданням прийняття нової культурно-технологічної ситуації і подолання віджилих норм, опинились у ХХ ст. в лещатах тоталітаризму.

Основою політичної етики є суспільна моральність у цілому. Остання ж найповніше проявляється в громадянському суспільстві, тобто у сфері дії недержавних регуляторів громадянської поведінки людей.

Етика громадянського суспільства як норма поведінки регулює відносини осіб у сфері майнових, культурних, духовних, конфесійних інтересів. У ній розвинулися різні аспекти підприємницької етики, трудової і професійної моралі, етики споживання, дозвілля. Усі вони базуються на головній цінності громадянського суспільства – свободі особи, зокрема на свободі її морального вибору.

У громадянському суспільстві різні демократичні інститути, зокрема партії та громадсько-політичні організації, виступають основним засобом задоволення суперечливих інтересів різних соціальних груп. Оскільки перші зародки такого суспільства ми бачимо в давньо-грецьких полісах, то деякі політологи схильні вважати, що саме тоді і з'явилися перші паростки політичної етики як сукупність певних правил, публічної змагальності за право на державну владу [18].

Норми політичної етики поширювались на мистецтво публічних виступів, форми участі громадян у державних справах, свободу критики, характер взаємодії різних інститутів влади.

Отже, **політична етика** як сукупність певних норм була засобом стимулювання емоцій маси, підтримання режиму рівноваги влади в полісі, тобто **політичної надійності**. Питання поширювались на досягнення взаємної довіри між громадянами, громадянської згоди, добровільного підкорення порядкуві. Ця етика створювала і підтримувала образ ідеальної політичної людини (Аристотель: «Жити в суспільстві означає жити політично»), яка об'єктивно дбає не стільки про власне благо, скільки про громадянський спокій у своєму полісі. Ці норми орієнтували на поміркованість, стриманість, доброзичливість як натовпу, так і аристократичних груп управління. Вони регулювали відносини справедливості та соціальної гармонії між групами майнової і навіть правової нерівності [7].

Звичайно, політична етика стародавнього світу – поняття дещо умовне. Чимало істориків та політологів прагнуть не ототожнювати норми політичної поведінки переважно прямої античної демократії з політичною етикою представницької демократії сучасності.

Античність лише створила прообраз громадянського суспільства. Тому політична етика античності може розглядатися лише як прообраз сучасної політичної етики, як її витоки.

Тільки в процесі формування громадянського суспільства й демократії в Новому часі могла скластися політична етика як сукупність цінностей і норм, які орієнтують і регулюють дії політиків, усіх активних учасників політичного процесу. Спочатку прообрази норм і цінностей політичної етики виникли в рамках ідеології та моралі лібералізму, який віддавав перевагу свободі над рівністю.

Одночасно утверджується політичний лібералізм зі своєю етикою діяльності. Це етика політико-правової рівності людей, легітимних інтересів, тобто законної боротьби за владу. Відбувся перехід до нової політичної культури, у рамках якої й виникає етика. Вона служить тому, щоб поставити під контроль громадянського суспільства державну владу. Такий контроль здійснюється з допомогою:

- представницької демократії;
- реалізації принципу поділу влади;
- узаконення конфліктів у боротьбі за владу;
- виключення концентрації політико-правової влади в певній соціальній групі [13].

Політична етика вимагала самообмеження влади, верховенства закону в правовій державі. Утверджувались норми депутатської етики, парламентського політичного суперництва.

Політична етика, зумовлюючи демократизацію суспільства, сприяє поглибленню самоуправлінських процесів, а демократія, у свою чергу, зміцнює норми політичної етики. Вони посилюють цивілізованість у політичних відносинах на всіх рівнях, сприяють розширенню прав людини.

Політична етика в сучасному українському суспільстві має три основних джерела: тоталітарно-залишкове, національне, зовнішньо-інтернаціональне. Перше залишилося транзитивному українському суспільству в спадок від минулих часів тоталітаризму і продовжує генерувати морально-етичні ідеали; друге сформувалося і діє з культурно-історичного та національно-етнічного масиву народної культури; третє – зовнішнє і пов'язане з вибором українського суспільства на користь ліберальної демократії, а отже, і відповідної їй політичної етики, заснованої на основних цінностях лібералізму – свободі, приватній власності, конкуренції, народовладді, верховенстві закону [22].

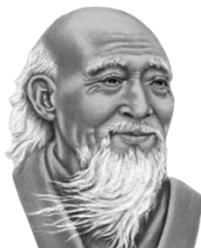
1.2. Генеза теорії політичної етики

Проблема співвідношення політики й моралі – одна з центральних у політичній та етичній теоріях. Вона була сформульована ще у філософсько-політичних трактатах стародавніх мислителів, які вже тоді виявили її складність і неоднозначність.

Згідно з етико-політичним ученням давньо-китайського мислителя *Конфуція*, політична державна влада є відлунням вічних законів неба, носієм яких є правитель. Тому головним принципом політичної та моральної поведінки є сповідування принципу «кожному належне»: «... цар має бути царем, міністр – міністром, батько – батьком, син – сином».

Конфуцій
(551–479 рр. до н. е.)

Лао Цзи
(604–531 рр. до н. е.)

На думку іншого китайського мислителя *Лао Цзи*, життя людей не визначається волею неба, а розвивається природним шляхом – дао. Природний закон справедливості має перемогти, людина повинна вірити в це і підкорятися цьому. Учення давньо-китайських мудреців сутністю морального обов'язку визначали необхідність дотримуватися належного [34].

Полеміку щодо співвідношення політики і моралі продовжили класики античної філософії – Геракліт, Демокрит, Платон, Аристотель.

В етико-політичній доктрині *Геракліта* домінують аристократичні, антидемократичні схильності. Але він вважав неприпустимою тиранію, виступав за дотримання законів. Геракліт вважав, що народ повинен боротися за закон, як за свої стіни.

Демокрит тлумачив сутність політичного життя і політичної етики з позиції демократії, яку він вважав найвищою цінністю. Підкорення окремої людини інтересам держави – її моральний обов'язок, у цьому полягає суть суспільної справедливості. Правитель, який володарює над іншими, повинен насамперед навчитися володарювати над самим собою. Демокрит доводив, що джерело моралі – у душі людини, імпульси якої мають контролюватися розумом.

Демокрит
(460–370 рр. до н. е.)

Характерним для концепції *Платона* й *Аристотеля* є положення про моральність соціального обов'язку. Справедливість у Платона – не

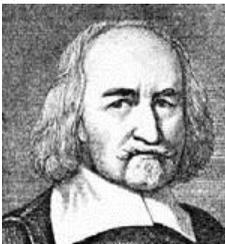
лише моральна чеснота, а й ознаки соціальної гармонії, суспільної рівноваги. Такої думки дотримувався й Аристотель. Обидва вони ототожнювали політику і мораль: людина живе заради держави, а не держава заради людини. Окремий індивід як носій моральних і політичних рис «розчиняється у всезагальному», тобто в державі. Водночас у їхніх поглядах на співвідношення політики й моралі є помітні відмінності. Згідно з Платоном, людина – насамперед моральна істота. Їй притаманні справедливість, мужність, чесність. Сукупно вони утворюють внутрішній світ душі людини (мікросвіт). Ідеальна, досконала держава («політія») є втіленням цих чеснот. Вона має бути заснована на моральних принципах. Політика – наука про те, як на підставі знання про людину зробити її суспільно корисним громадянином [28].

Аристотель, розв'язуючи проблему взаємин політики і моралі, виходив з іншого розуміння сутності людини. Вона, на його думку, є суспільною, тобто політичною істотою. Моральні риси людини не є вродженими, вони виробляються практичними діями. Аристотель вводить у політичну етику проблему моральної мотивації і свободи вибору суспільної, у т. ч. політичної поведінки [1].

Проблеми політики і моралі привертала увагу мислителів середньовіччя. *Ф. Аквінський*, твердячи про божественне походження державної влади, про духовну вищість церкви над нею, відповідно трактував природу моральних норм, сутність етичних принципів. Єдине джерело моралі – всемогутня воля Бога, підкорятися їй – моральний обов'язок кожної людини.

Політизація моралі, розчинення моральності в політиці, проповідувані античними мислителями та їхніми послідовниками, наштовхнулися на опір ранньобуржуазних теоретиків політичного життя.

Італійський політичний ідеолог *Н. Макіавеллі* доводив принципову розбіжність політичного і морального світів, в одному з яких, на його думку, панує суспільна доцільність, в іншому – етичні переконання. У реальному політичному житті правитель використовує заради досягнення своїх цілей будь-які засоби, у тому числі й аморальні – підступність, насильство, убивство, обман тощо. «Мета виправдовує засоби», – це висловлювання *Н. Макіавеллі* стало кредо політичного аморалізму («макіавеллізм»). Не погоджуючись із тим, що політика має бути аморальною, він стверджував, що вона є такою насправді [24].

Т. Гоббс
(1588–1679 pp.)

Теза щодо протистояння політики й моралі знайшла подальше обґрунтування у творах англійського мислителя *Т. Гоббса*, який вважав, що суспільство тримається на ворожнечі, адже

людина – егоїстична істота, керується законом самозбереження. «Війна всіх проти всіх» загрожує цьому закону. Саме тому люди в договірний спосіб утворюють державу («Левіафан»), яка своєю волею і примусом утримує їх від агресивного суперництва, спрямовує до єдиної мети. Тільки в державі існує загальний масштаб виміру добродетності й пороків. Під таким кутом зору мораль начебто розчиняється в державництві, позбавляється її найважливішої функції – бути автономним регулятором людських вчинків, здійснювати контроль над владою [17].

Інший англійський філософ *Дж. Локк*, на відміну від Т. Гоббса, стверджував, що від народження люди схильні до добра, є рівними і незалежними. Саме тому вони укладають суспільний договір, утворюють державні інститути і громадянське суспільство, мета яких – закріпити і гарантувати цей закон. Тому «благородна» природа істинної моралі уможливило «розумний» державний устрій.

*Дж. Локк
(1632–1704 рр.)*

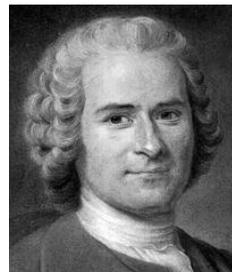
У дискусіях щодо проблеми співвідношення політичних і моральних цінностей брали активну участь й українські вчені – філософи Києво-Могилянської академії (*С. Яворський, Ф. Прокопович, Й. Кононович-Горбацький, Г. Кониський*), які надавали особливого значення моральним засадам громадсько-політичного життя, підкреслювали наявність у людини «свободної волі», здатності «вибирати те, що стосується мети» (Г. Кониський).

*С. Оріховський-
Роколан
(1513–1566 рр.)*

Концепцію «громадського гуманізму» представляли українські мислителі ренесансної доби, серед яких виділявся *С. Оріховський-Роколан*. Держава, на його думку, виникає внаслідок укладання суспільного договору людей, яким притаманні схильність і прагнення до взаємодопомоги. Тому держава («освічена монархія») повинна дбати про людей, забезпечувати їхнє щасливе життя. Моральний обов'язок громадян – служити державі, керуватися принципом спільного блага [2].

Пріоритет морального начала в суспільному житті обстоював французький політичний мислитель *Ж.-Ж. Руссо*, вважаючи, що людина за своєю природою схильна до добра й солідарності. Утім, цивілізація, заснована на приватній власності, псує людські характери, знецінює громадянську

*Ж.-Ж. Руссо
(1712–1778 рр.)*

відповідальність, порушує права людини. Ж.-Ж. Руссо доводив, що існуючу соціальну нерівність мають врівноважувати безумовна свобода і рівність юридичних прав. Саме в цьому, на його думку, полягає ключ до розв'язання дилеми політики і моралі [31].

Особливості взаємодії владно-політичних і моральних чинників з'ясовували *І. Кант* і *Г. Гегель*. Згідно з ученням *І. Канта*, людина постійно перебуває між тим, що продиктоване суспільством, політикою, і тим, що диктує свобода, моральність. Її внутрішня свобода не потребує впливів держави. Навпаки, наскільки існуючий правопорядок відповідає автономії людської свободи, настільки він виступає соціальним простором моральності. У своїй поведінці людина повинна керуватися моральними мотивами, а не практичними потребами. *Г. Гегель*, з одного боку, ототожнює моральність і політичну дійсність («те, що дійсне, те розумне»), з іншого – на місце моральної добродетності ставить санкціоновану державою добродетель, досліджуючи конкретні соціальні форми, у яких виявляється моральна діяльність людини, її контакти з державою (сім'я, корпорація, громадянське суспільство) [15].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. до проблем взаємодії політики та моралі зверталися *О. Конт*, *Е. Дюркгейм*, *В. Парето* та ін. Німецький теоретик *М. Вебер* доводив повну розбіжність політики і моралі, у зв'язку з чим його називали «новим Макіавеллі». Сенс політики, на думку *М. Вебера*, полягає в досягненні та збереженні влади, головний її засіб – насильство. Однак не завжди участь у політиці аморальна. На основі принципів християнської моралі («не вбий», «не свідчи неправдиво») і вимог раціональної політичної доцільності (використання насильства і засобів примусу) *М. Вебер* пропонував розмежувати «мораль переконання» (*І. Кант*) і «мораль відповідальності» (*Н. Макіавеллі*) [11].

Проблема **співвідношення політичної доцільності й моральної виправданості** є основою сучасної політичної науки, яка досліджує моральні аспекти соціальної диференціації суспільства (*Р. Дарендорф*), етичне підґрунтя політики сепаратизму (*А. Б'юкенен*), значення моральних регуляторів соціально-відповідальної держави. Чимало сучасних теоретиків принципово дотримуються позицій *Н. Макіавеллі* та *М. Вебера*, підкріплюючи їх новою аргументацією (*Г. Кан*, *Г. Моска*, *Ф. Хайек* та ін.). Загалом у новітній соціально-філософській політичній та етичній думці домінує **визнання важливості моральних критеріїв політичної діяльності**. Популярною є спроба поєднати політику і мораль засобами модернізованої концепції справедливості (американський теоретик *Дж. Роле*). Набувають «другого дихання»

ідеї «облагодження» політики мораллю (*А. Швейцер, А. Ейнштейн, М. Ганді*), **пріоритету моральних цінностей у суспільно-політичному житті** (*Е. Фромм, Дж. Хакслі*).

Запобігання крайнощів у тлумаченні діалектики політики і моралі, розумінні значення їх для суспільства допомагає знання чинників суспільного життя, функціонального їх призначення.

Концепція політичної етики як галузі політологічного знання вперше почала розроблятися в Німеччині на початку ХХ ст. представниками соціологічного й антропологічного підходів до політики. У роботах *М. Вебера* йдеться про «етику переконань» та «етику відповідальності», *М. Шелер* висуває поняття «етика переконання» й «етика успіху». А кілька десятиліть тому в науковий обіг введено термін «політична етика», з'являється й відповідна навчальна дисципліна.

Отже, політична етика – це порівняно молода наука, яка межує із філософією моралі, філософією історії, філософією й історією політики, соціологією, теорією держави й права, соціальною психологією й іншими дисциплінами. Вона підтримує важливі polemічні питання, від яких залежить і доля суспільства в цілому, і життя людей. Історія її відокремлення від інших наук, як уже було сказано, сходить до початку ХХ ст. Але **самостійне значення політична етика одержує в західних країнах у 1970-х рр.**

У зв'язку з появою політичної етики серед галузей наукового знання виникла необхідність позначити її предметну сферу. Якщо розглядати її як один із різновидів етики в цілому, то її предмет буде входити складовою частиною в предмет етики як науки. А оскільки предметом етики традиційно називають мораль, то предметом політичної етики буде політична мораль, або, точніше, взаємодія політики й моралі. Однак серед дослідників немає єдності з цього питання.

Який же зміст вкладається в термін «політична етика»? Чи можна трактувати її саме як науку? Як співвідносяться «політична етика» та «політична мораль»?

Так, автори енциклопедичного словника *«Політологія» (1993)* визначають **політичну етику** як «одне з важливих і постійних начал політики, що оцінюють її задуми, мету, методи, функціонування влади й діяльність учасників політичного процесу». Для того, щоб показати розходження в співвідношенні, з одного боку, політики й моралі, з іншого – політики й етики, у статті «Мораль і політика» того ж видання йдеться: якщо мораль може так чи інакше характеризувати політичну дію, але сама відокремлена і лише вступає з нею в ті або інші відносини, то етика виступає як внутрішньо властивий політиці компонент. Отже, мораль є щось зовнішнє стосовно політики, етика ж невіддільна від неї [29].

Відомий німецький політолог *К. Баллестрем* розуміє під **політичною етикою** частину практичної філософії, що займається основними нормативними питаннями політики: принципами справедливого соціального устрою, конституцією; критеріями легітимного управління, правами й обов'язками керівників і громадян (включаючи право протидії й обов'язок слухняності); проблемою справедливості у відносинах між державами. До політичної етики в широкому розумінні належить теорія соціальної справедливості, легітимного управління, справедливих воєн, а також теорія правильного використання влади правлячими колами [5].

К. Гаджієв
(нар. 1940 р.)

Досить близьким до ідей *К. Баллестрема* є визначення, яке дає *К. Гаджієв*, що включив розділи з політичної етики у свої підручники «Політична наука» (1995) і «Політична філософія» (2000). На його думку, **політична етика** – це сукупність моральних цінностей і норм, що стосуються світу політичного, його інститутів, відносин, політичного світогляду й поведінки членів того або іншого суспільства. Він стверджує, що політична етика – це нормативна основа політичної діяльності, що зачіпає такі основні проблеми, як справедливий соціальний лад суспільства й держави, взаємні права й обов'язки керівників і громадян, фундаментальні права людини та громадянина, розумне співвідношення волі, рівності і справедливості і т. д. Очевидно, що в цьому визначенні не розводяться поняття «політична етика» як наукова дисципліна і «політична мораль» як досліджуваний нею предмет [12].

О. Дубко коментує побудови моделей політичної етики ще декількох авторів. Зокрема, концепція, запропонована вітчизняними дослідниками *В. Бакитановським* та *Ю. Согомоновим*, акцентує на проблемі політичної волі, суверенних прав особистості, утвердження ліберальних і демократичних цінностей, очищення моральності від державного диктату. У рамках багатофазного процесу виділення політики в самостійну сферу відносин і діяльності стала формуватися потреба в принципово інших регуляторах діяльності політиків, заняття яких ставало професією. Ці регулятори не могла надати мораль як така, що ще не виділила зі свого складу особливі засоби орієнтації й регуляції, які були б здатні звернути моральний закон у самозобов'язувальний зміст власної волі в такій специфічній сфері діяльності, якою є політика. Необхідні були засоби, здатні обмежити моральний максималізм і водночас сприяти досягненню ефективності функціонування політики. Такі засоби звичайна мораль кваліфікувала б як «вимушене зло», припустиме лише як

рідкісні винятки (але аж ніяк не постійні), а не як благо, позитивні цінності. Звичайна мораль була б не в змозі встановити досить чіткі розходження між припустимими й неприпустимими винятками із загального масиву непорушних вимог [19].

Нормативно-ціннісними джерелами політичної етики зазначені автори вважають «аристократичні, лицарські, патриціанські епоси». І далі мова йде про «політичну етику демократичного суспільства», що, на думку авторів, жадає від влади відповідальності, самообмеження, «толерантності стосовно інакомислення, чуйності до інтересів союзників, різних меншин, партнерської відданості зобов'язанням, чесності». Така етика припускає відмову від конфронтаційності політичного скрізь, де це тільки можливо, від правил політичного радикалізму, віддаючи перевагу компромісам, переговорам, діалогу, співробітництву, досягненню балансу інтересів суперників.

*Ю. Согомонов
(1930–2010 рр.)*

*В. Бахитановський
(нар. 1942 р.)*

В. Бахитановський і Ю. Согомонов так формулюють поняття **політичної етики**: це – додаток основних цінностей і норм суспільної моральності до сфери політичної діяльності [3].

Ще раз підкреслимо, що ця концепція багато в чому ґрунтується на цінностях ліберальної ідеології. Економічний лібералізм, на думку названих авторів, створює етику громадянського суспільства, політичний лібералізм – етику держави й інших політичних інститутів, інакше кажучи, політичну етику.

Основні принципи ліберальної політичної етики можна звести до такого (рис. 2) [4]:

1. Ідея політико-правової рівності людей, заперечення станових привілеїв. Суспільно-політичний та ідеологічний розвиток країн західної цивілізації в Новий час показав, що у відриві від етики політика й право самі по собі не здатні виробити дієву концепцію рівності, як, утім, і етика без політики й права не має сил обґрунтувати концепцію щастя й концепцію обов'язку.

2. Ідея легітимації конфлікту політичних інтересів, тобто законності й моральної виправданості боротьби за завоювання влади, її утримання й придушення її опору з боку яких-небудь соціальних груп.

3. Перехід від підданської і патріархальної політичної культури до політичної культури участі. Саме в рамках культури участі і формується політична етика.

4. Головна мета політичної етики формулюється як прагнення поставити державну владу під контроль громадянського суспільства. Цієї мети має бути досягнуто за допомогою інститутів представницької демократії, а також принципу поділу й балансу влади.

Ядром політичної етики в громадянському суспільстві й правовій державі, на думку російських дослідників, має стати **загально-демократичний принцип волі в політичній поведінці**. Звучить він приблизно так: дозволено все, що не заборонено законом, а сам закон змінюється лише законним шляхом і не має карального ухилу. Тому головне, що потрібно й від влади, і від народу, і від суспільно-політичних організацій – це **дотримання законів**.

Додамо до вже позначених і підхід *О. Панаріна*, який називає політичну етику «**професійною мораллю політика**». І коли ми говоримо про таку мораль, мова йде не про зовнішні відносини політики як специфічної суспільної практики з мораллю, а про моральний етос політика – про принципи, що становлять специфічну основу його професійної діяльності. Іншими словами, ідеться не стільки про те, щоб політик не порушував моральний кодекс узагалі, скільки про те, щоб він не порушував моральний кодекс політика. Такий кодекс не додається до політичної діяльності ззовні, а іманентно пов'язаний із нею, зобов'язуючи свого роду професійні правила гри, або **кодекс професійної честі**. Зрозуміло, що саме таке тлумачення припускає, що корпорація політиків не замикається в собі й не живе тільки для себе, але виконує специфічну суспільну функцію, про яку суспільство має право судити, наскільки якісно вона виконується і який її кінцевий суспільний продукт (тобто не задуми й наміри, а реальні результати) [27].

Отже, для того, щоб розкрити особливості політичної моралі, треба розкрити внутрішні умови, специфіку тієї гри, яка називається політикою.

Необхідно згадати й про визначення німецького вченого *Б. Сутора*, автора книги «Політична етика. Цілісний виклад на основі християнського соціального». Із погляду *Б. Сутора*, **політична етика** – це методичне вироблення взаємин політики й моралі, глибоке осмислення принципів і норм політичних порядків і дій. Саме підхід німецького дослідника має найбільшу евристичну цінність, якщо розглядати політичну етику як філософську науку, що має власний предмет вивчення.

Б. Сутор стверджує, що політична етика просто необхідна сучасному демократичному, плюралістичному суспільству. **Завдання такої політичної етики** – не звільняючи політика від моральної відпо-

*О. Панарін
(1940–2003 рр.)*

відальності, позбавити його від надмірного, не властивого йому морального навантаження. Політичні інститути в правовій державі повинні, не втручаючись у внутрішній, моральний світ особистості, забезпечувати в суспільстві необхідний мінімум моралі, а отже, і необхідний мінімум духовності. А в усьому іншому людині має бути надано ту волю, якою вона могла б користуватися для морального самовизначення й особистісного саморозвитку. Політика повинна завжди відповідати етичним критеріям, але не може керуватися тільки ними. Політична етика потрібна для того, щоб осмислювати моральні основи політики, її позитивні цілі, дозволені засоби, бажані способи поведінки людей у політиці. Вона покликана прояснити етичну сторону проблем і ситуацій, однак готових рішень пропонувати не може.

*В. Пугачов
(нар. 1949 р.)*

Політична етика в такому її розумінні здатна не покінути з неминучим політичним протиборством, але привнести в нього певну культуру [32].

На сьогодні найбільш суворими, мабуть, є два визначення політичної етики, наведені в словнику-довіднику «Вступ до політології» за редакцією *В. Пугачова*. Вони увібрали в себе теоретичний та емпіричний, нормативний і дискриптивний аспекти етики взагалі й політичної етики зокрема. Отже, **політична етика** – це:

- специфічна наукова дисципліна, яка оформилася в межах політичної філософії і вивчає вплив моральних принципів, норм і моральних уподобань людей на політику, а також зворотний вплив політики на мораль;

- нормативна система, що склалася на основі морального осмислення людьми своїх політичних цілей і цінностей. Це своєрідний синтез моральної й політичної свідомості, форма внутрішньої єдності критеріїв морального вибору людини, її політичного цілепокладання [10].

Далі визначимо так звані макети політичної етики, за допомогою яких *О. Дубко* дуже яскраво ілюструє різні варіації сприйняття терміна «політична етика» як повсякденною, так і теоретичною свідомістю (рис. 1) [19]:

1. Політична деонтологія, перелік чітких і конкретних інструкцій, або моральний кодекс політика, обов'язковий для осіб, що виконують державні функції, свого роду соціально-моральна дисципліна, що має значення для репутації та професійної політичної кар'єри.

Не секрет, що політика віддавна й протягом багатьох століть була заняттям, особливим привілеєм вищих класів і еліт. Філософія політики, різні вчення про чесноти, теорії справедливості, принаймні з часів Платона, розроблялися представниками вищих привілейованих груп, що мали доступ до політичної діяльності. При цьому відбувалася

філософська дискримінація деяких точок зору. Етика виконувала роль політичної педагогіки.

2. Використання імперативної і ціннісно навантаженої лексики, мови моралі, демагогії задля переконання, аргументації й апологетики проведеної політики, риторики та прийомів словесної містифікації. Мова йде, як правило, про нещирі й неправдиві твердження, які спотворюють дійсність і вводять в оману суспільну думку заради досягнення якихось цілей. Демагогія давно вважається шахрайством, дешевим прийомом, поганим смаком у політиці, однак неперборним пороком будь-якої публічної політики.

3. Синонім політичного іdealізму, політичної наївності й благодушності, безнадійного іdealізму, романтичних ілюзій, які зазвичай викликають у суспільстві співчуття, але не заслуговують довіри. Варто пам'ятати про те, що іdealності, ілюзії, спрощення, фантазії й т. п., покладені в основу політики, можуть викликати жахливі катастрофічні наслідки.

4. Політична культура, культура поведінки, практика толерантного спілкування, ввічливість, благопристойність. У цьому сенсі неетичною є скандальна, така, що не відповідає етикетним правилам, поведінка політика, що допускає вчинки, жести й вирази, засуджувані мораллю суспільства, які принижують престиж нації, держави, інститутів. Неетичними визнаються замах на репутацію суперника або супротивника (диффамация й наклеп), грубі образи, погрози й нестриманість у прояві почуттів (роздратування, гніву, ненависті). Етикет пом'якшує й обмежує прояв взаємної ворожості, регулює офіційне спілкування та взаємодію сторін, які відстоюють прямо протилежні позиції й прагнуть до діаметрально протилежних цілей.

5. Політична етика є процедурою угоди й торгу. Головна проблема політичної етики полягає в досягненні консенсусу й балансу інтересів.

6. Політична етика в широкому сенсі – методичне дослідження проблем взаємин моралі й політики, філософське осмислення етичного аспекту принципів і норм політичної діяльності, прояснення етичної структури конкретних політичних проблем і ситуацій, моральних підстав, позитивних цілей політичних дій.

7. Політична персоніфікація як оповідання про «гарних людей» та аналіз мемуарів і мови політиків.

8. Теорія політичного гуманізму, гуманізації політики, гуманної політики, єдності політики й гуманізму («гуманна демократія», «соціалізм із людським обличчям» і т. п.).

9. Морально-політична критика, деякий спосіб ставити політиці та її представникам незручні питання, форма проблематизації політики.

10. Концепція іманентної моралі, реальної моралі. Теорія передбачуваної особливої моралі, адаптованої до політики, що не викликає ідіосинкразії в політиці.

11. Філософія справедливості.

12. Вивчення етичного багажу політичних партій і рухів.

Узагальнюючи наведені **концепції політичної етики**, О. Дубко пише: «**Мова йде про моральний зміст політики й перспективи її гуманізації.** Багато хто розуміє, що дидактичні демарші не є гарним вирішенням проблеми. Зустрічаються спроби додати політичній етиці прикладного характеру. Такий підхід, очевидно, припускає, що моральні цілі суспільства встановлені, а основні стандарти соціальної, і в тому числі політичної поведінки добре всім відомі, виймаються «з рюкзака». Нам здається, що політична етика містить виклики відповіддю на які може бути подальше поглиблене вивчення взаємозв'язків політики й моралі й навіть, якщо завгодно, огляд і ревізія наших моральних координат, нашої моралі» [19].

Рис. 1. Макети політичної етики (за О. Дубко)

1.3. Функції політичної етики як науки

Із характеристики етики як теорії моралі й моральності, що має нормативно-практичну спрямованість, витікають дві найважливіші функції:

- **пізнавальна** (досліджує поведінку людини щодо ціннісних орієнтирів);
- **нормативна** (розкриває закономірності функціонування моралі і забезпечує її розвиток).

Політична ж етика має три **основні функції** [9]:

- імперативність;
- нормативність;
- оцінюваність (рис. 2).

Імперативність – це форма вираження повелінь, приписів, форма чи спосіб їх реалізації, що орієнтує особистість залежно від конкретно-історичних умов, адаптація до встановлених суспільством стандартів поведінки.

Золоте правило моральності: «Стався до інших так, як хочеш, щоб вони ставились до тебе». Імперативність як моральна необхідність й особиста свобода – дві взаємопов'язані сторони моралі, що розглядають свободу як свідомий вибір і відповідальний спосіб дій у межах моральної необхідності.

Нормативність моралі виражає моральну необхідність, що існує в суспільстві в дотриманні відповідних норм, правил, вимог для досягнення необхідного результату в стосунках між людьми.

Норми, правила, приписи, табу програмують поведінку людини. Нормативність – це спосіб відтворення в суспільстві типових стосунків через одиничні дії, вчинки індивідів.

Оцінюваність моралі пов'язана з її здатністю схвалення чи осуду. Оцінюваність установлює відповідність чи невідповідність дій соціальних суб'єктів, їхніх результатів і наслідків вимогам соціальної системи. Оцінки надаються громадською думкою стосовно будь-яких соціальних явищ: економічних, політичних, соціальних тощо.

Специфіка моралі в політиці полягає в тому, що мораль є способом практично-духовного, імперативно-ціннісного освоєння діяльності. Особлива форма стосунків між соціальними суб'єктами і поведінкою людини, яка ґрунтується на глибоко особистісній суб'єктивній мотивації поведінки, свідомому й добровільному прийнятті зобов'язань слідувати вимогам моралі і підтримується тільки особистими переконаннями.

Функція політичної етики на сьогодні полягає в наданні діям політиків певних правил, норм поведінки у своїх професійних діяннях. Вона займається такими нормами політики, як принципи справедливого

Політична етика

соціального устрою, критерії легітимного правління, співвідношення прав, обов'язків керівників і громадян, проблеми справедливості у відносинах між державами тощо.

Розробляючи власний понятійний апарат, формуючи свої принципи і нормативи, політична етика спирається на методологічну базу соціальних і гуманітарних наук про суспільство, людину, політику, мораль. Вона враховує здобутки філософської концепції особистості та її соціалізації, політичної антропології, психології та аксіології, конфліктології та консенсології.

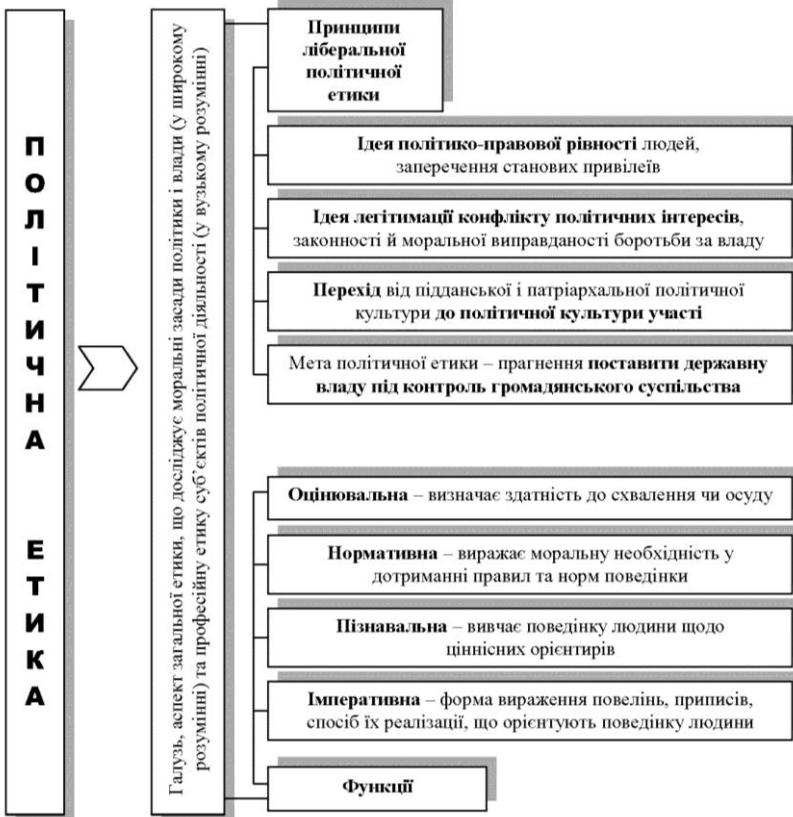

Рис. 2. Функції та принципи політичної етики

Характерною особливістю політичної етики є орієнтація на своєчасне виявлення конфліктних ситуацій, готовність виходити гідно з будь-якого конфлікту. Політична етика – це наука і мистецтво використання засобів і прийомів компромісної технології. Поширені в минулому оцінки компромісів як чогось безпринципного поступаються місцем визнанню їхньої значущості як ефективної форми досягнення згоди конфронтуючих сторін.

Політична етика не розв'язує проблему зла як таку. Політик не може ігнорувати те, що вчинки на користь одного, як правило, пов'язані з певними втратами іншого. Політик діє морально, якщо добро від його вчинків перебільшує зло. А взагалі не творити зла він просто не може, доводиться жертвувати одними частинами добра заради інших, як зауважує теоретик політики О. Денисов. Ця далеко не безсумнівна думка містить у собі раціональне зерно: політична діяльність, в основі якої – моральні критерії, має враховувати й негативні моменти, які супроводжують політичне рішення; якщо вона неспроможна розв'язати проблему зла, то, принаймні, зобов'язана **передбачити небажані наслідки, мінімізувати їх, компенсувати людям втрати від них.**

Важливими в політичній етиці є **засоби розв'язання конфліктних ситуацій**. За підрахунками американського професора Д. Шарпа, існує близько 200 методів ненасильницького розв'язання політичних проблем – ненасильницький протест і переконання, відмова від соціального, економічного, політичного співробітництва, ненасильницьке втручання та ін. [32].

Сучасний політик має володіти всім арсеналом «політичної технології» бути здатним гнучко й оперативно використовувати його в практичній діяльності, враховуючи нові реалії суспільного життя, незвичні проблеми, що потребують нового концептуального мислення. Саме такі інноваційні підходи пропонують сучасні теоретики політичного життя: положення про «реальний прагматизм» (Д. Белл, Ф.-У. Франкен), «справедливу нерівність» (Дж. Роулз), «легітимну державу» (Х. Карраседо); «справедливу державу», згідно з якою етичні вимоги, які передують політичному життю, мають «абсолютний характер».

Політика є не просто еквівалентом утилітарного, раціоналізованого підкорення світу, а різновидом удосконалення етосу, важливим механізмом моральної рефлексії суспільства.

До політичної етики суспільства відносять переважно загальнокультурні правила поведінки людей і всю сукупність добродесних і шляхетних цінностей: моральні відносини і свідомість, добро і порядність, справедливість і обов'язок, честь, совість, гідність тощо.

На думку Ж. Мере, саме етика держави оберігає людину від насильницької смерті і зміцнює принципи суверенітету нації. Унаслідок цього відбувається перехід до універсального. Змусити індивіда прийняти універсальне як своє власне добро, бажати загального, а не лише часткового, котре було причиною його природного нещастя, – ось у чому полягає роль етичної основи держави. Політика є вихованням універсального. Такий універсальний проєкт етичної держави, де й монополію на примус витісняють моральні цінності, слід брати на озброєння суспільствам, що прагнуть утвердити демократичну модель розвитку [25].

Основні критерії, що забезпечують стабільне функціонування політичної системи суспільства – збалансована влада, ефективне управління, раціональна організація виробництва і контролю. Успішна реалізація цих пріоритетів значною мірою залежить від того, наскільки державні інститути і політична система в цілому є надійними, тобто відповідають панівним у суспільстві морально-духовним та культурним ідеалам і цінностям, які визначають політичну етику націй.

Істотною рисою сучасної етико-політичної культури політика є відмова від монологічного стилю спілкування на користь діалогічного та політологічного (політичний та моральний плюралізм). Політична етика вимагає розглядати всіх суб'єктів суспільно-політичного життя, у тому числі нових, незвичних, як рівноправних, визнає правочинність їхніх систем моральних цінностей. І при цьому враховувати істотну розбіжність інтересів різних соціальних груп, неминучість, у силу цього, їхньої певної конфронтації. Саме тому є вкрай актуальним завданням, щоб політичні лідери, суспільство в цілому оволоділи культурою діалогічного спілкування. Така культура, її внутрішній етос, притаманні їй «правила гри», наприклад визнання цінності не лише «свого», але й «чужого», відмова від претензії на монопольне володіння істиною, розуміння того, що з першого заходу, як правило, не домовитися, найефективніше забезпечують досягнення «згоди незгодних», **установлення й збереження суспільного миру і злагоди** [18].

Оволодіння етикою, методологією і «технологією» діалогового спілкування – не лише шлях, що веде до розв'язання соціальних конфліктів, але й ефективний **засіб розвитку особистості політика**. Участь у діалозі передбачає не тільки толерантне сприйняття аргументів «іншої сторони», але й уміння протиставити їм власні, не менш доказові. У взаємних звинуваченнях, чварах, стихійних суперечках гору беруть, головним чином, нестримвані емоції та сила. А в діалозі, дискусії – інтелект, ерудиція, раціональне мислення, сила логіки і переконання. Як влучно зауважено вченими, «немає кращого примусу,

окрім примусу вагомішого аргументу». Якщо стихійна повинь мітингування задовольняється ватажками популістського кшталту, то діалогова культура пошуку конструктивного розв'язання політичної та соціальної проблеми потребує лідерів демократичного типу.

Характерною особливістю політичної етики є її орієнтація на своєчасне **виявлення конфліктних ситуацій**, з'ясування політичних і моральних мотивів дії конфронтуючих сторін, їхнього бажання, здатності, готовності до укладання угоди, керуючись правилом: із будь-якого конфлікту виходити гідно. М. Михальченко вказує, що багато українських авторів приділяють достатньо уваги з'ясуванню глибинних коренів тих політичних сутичок, які відбуваються на рівні опозиційних груп. При цьому справедливо наголошується на тій загрозі, яку являють собою «егоїстичні інтереси наживи, бажання використати владні важелі для незаконних привілеїв», що спонукає частину представників інститутів влади й опозиції чинити тиск на державу за допомогою напівкримінальних і кримінальних структур [26].

Політична етика – це наука й мистецтво використання засобів та прийомів компромісної «технології». У сучасній громадській свідомості спостерігаються істотні зрушення в розумінні компромісу. Розповсюджені в недалекому минулому оцінки компромісів як чогось безпринципного поступаються місцем визнанню значущості компромісу як ефективної форми досягнення згоди конфронтуючих сторін. Звичайно, компроміс, хоч би яким він не був «радикальним», не здатний забезпечити повної узгодженості його учасників, створити ситуацію, коли «ніхто не програє, а хтось ще й виграє». «Спілкування і переговори потребують моральних, смислових і світоглядних передумов. Вони передбачають наявність у суспільстві фактору вільного розуміння, не заангажованого ні расовою, ні соціальною позицією, розуміння, яке здатне розпізнавати соціальні сили й до певної міри керувати ними» [30].

Політична етика – відкрита система положень, аргументів, поглядів. Їй притаманна теоретична та «інструменталістська» гнучкість, здатність до творчого оновлення власних норм, що визначає її продуктивну силу.

Висновки

- Об'єктивним джерелом та основою політичної етики слугує політична моральність. Політична етика формується внаслідок нормативної артикуляції та інституційної структуризації цієї моральності.

Політична етика

- Політична етика – це галузь загальної етики, що досліджує моральні засади політики і влади (у широкому розумінні), професійну етику суб'єктів політичної діяльності (у вузькому розумінні).

- Суб'єктами політичної етики є учасники політичного процесу (партії, рухи, особистості).

- Виділяють три рівні політичної етики: рівень індивідуальних чеснот (індивідуальна політична етика); рівень корпоративно-груповий (професійна етика політиків, державних службовців, однопартійців, політичних активістів, політтехнологів, а також професійних груп діяльність яких дотична до політичної, зокрема працівників ЗМІ); рівень загальнонаціональний (загальнонаціональна політична етика).

- Теорія політичної етики бере свій початок із трактатів стародавніх мислителів (Конфуцій, Лао Цзи, Геракліт, Демокрит, Платон, Аристотель та ін.). Саме вони поставили на порядок денний проблему співвідношення політики та моралі, яка й сьогодні відзначається своєю суперечливістю.

- Самостійного ж значення політична етика як наука та навчальна дисципліна набула в західних країнах у 1970-х рр.

- Політична етика виконує такі найважливіші функції: імперативність, нормативність, оцінюваність.

- Основні принципи ліберальної політичної етики можна звести до таких положень: ідея політико-правової рівності людей, ідея легітимації конфлікту політичних інтересів, перехід від підданської і патріархальної політичної культури до політичної культури участі, прагнення поставити державну владу під контроль громадянського суспільства як головна мета політичної етики.

Література

---

1. Аристотель. Политика / Аристотель // Мыслители Греции. От мифа к логике : Сочинения. – М. : ЗАО Изд-во «ЭКСМО-Пресс», Харьков : Изд-во «Фолио», 1999. – С. 439–699.
2. Бабкіна О. Політологія : [підруч.] / Ред. О. Бабкіна, В. Горбатенко. – К. : ВЦ «Академія», 2003. – 528 с.
3. Бакштановский В. Прикладная этика: опыт университетского словаря / В. Бакштановский, Ю. Согомонов. – Тюмень : НИИ прикладной этики ТюмГНГУ : Центр прикладной этики, 2001. – 268 с.
4. Бакштановский В. Политическая этика: дух соперничества и сотрудничества / В. Бакштановский, Ю. Согомонов // Философские науки. – 1991. – № 12. – С. 3–15.

5. Баллестрем К. Власть и мораль (основная проблема политической этики) / К. Баллестрем // *Философские науки*. – 1991. – № 8. – С. 83–94.
6. Бебик В. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика : [монографія] / В. Бебик. – К. : МАУП, 2000. – 384 с.
7. Бодуен Ж. Вступ до політології : [підруч.] / Ж. Бодуен. – К. : Основи, 1995. – 174 с.
8. Брегеда А. Політологія : [навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.] / А. Брегеда. – К. : КНЕУ, 1999. – 108 с.
9. Вагіна О. Етичні засади політики та перспективи розвитку політичної етики [Електронний ресурс] / О. Вагіна. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_45/Gileya45/P14_doc.pdf.
10. Введение в политологию : словарь-справочник / [под ред. В. Пугачова]. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 430 с.
11. Вебер М. Политика как призвание и профессия // *Политология : хрестоматія* / Сост. проф. М. Василик, доц. М. Вершинин. – М. : Гардарики, 1999. – С. 7–23.
12. Гаджиев К. Этика и политика / К. Гаджиев // *МЭ и МО*. – 1992. – № 3. – С. 32–45.
13. Гаевський Б. Філософія політики : [підруч.] / Б. Гаевський. – К., 1993. – 280 с.
14. Гальчинський А. Кінець тоталітарного соціалізму. А що далі? / А. Гальчинський. – К. : Українські пропілєї, 1996. – 160 с.
15. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель ; [пер. с нем.] ; ред. и сост. Д. Керимов и В. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
16. Гелей С. Основы політології : [навч. посібник] / С. Гелей, С. Рутар. – К. : Знання, 1999. – 427 с.
17. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс ; [пер. с англ.] // *Соч.* : в 2 т. – М., 1991. – Т. 2. – 688 с.
18. Гордієнко М. Етико-моральні імперативи політичного процесу [Електронний ресурс] / М. Гордієнко. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=88&c=2198>.
19. Дубко Е. Политическая этика : [учебник для вузов] / Е. Дубко. – М. : Академический проект, 2005. – 719 с.
20. Кант И. Трактаты о вечном мире / И. Кант ; [пер. с нем.]. – М., 1963. – 543 с.
21. Капустин Б. Этика политики в условиях загнивания общества / Б. Капустин // *Этика успеха*. – Тюмень ; Москва, 1994. – Вып. 2. – С. 155–167.
22. Кучеренко І. Професійна етика та етизація української політики [Електронний ресурс] / І. Кучеренко. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua>.

23. Лозовой В. Етика : [навч. посіб.] / В. Лозовой, М. Панов, О. Стасевська та ін. ; за ред. проф. В. Лозового. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
24. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли ; [пер. с итал.]. – М. : Планета, 1990. – 80 с.
25. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи нової влади / Ж. Мере ; [пер. з фр. Л. Кононовича]. – Львів : Кальварія, 2003. – 216 с.
26. Михальченко М. Взаємодія влади і опозиції як політологічна проблема / М. Михальченко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2002. – С. 30–41.
27. Панарин А. Политология : [учебник] / А. Панарин. – М. : Проспект, 2003. – 448 с.
28. Платон. Государство / Платон ; [пер. с древнегреч.] ; общ. ред. А. Лосева, В. Асмуса, А. Тахо-Годи // Собрание сочинений : в 4 т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1994. – С. 79–420.
29. Политология : энциклопедический словарь. – М., 1993. – 536 с.
30. Рудакевич М. Ідейні основи та нормативні стандарти етики державних службовців країн Європейського Союзу [Електронний ресурс] / М. Рудакевич. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej3/txts/DERJAVNA%20SLUJBA/01RUDAKEVICH.pdf>.
31. Руссо Ж.-Ж. Про суспільний договір. Трактати / Ж.-Ж. Руссо ; [перекл. з фр.]. – М., 1998. – 416 с.
32. Сутор Б. Политическая этика / Б. Сутор // Полис. – 1993. – № 1. – С. 68–75.
33. Шарп Д. Ненасильственная борьба: лучшее средство решения острых политических и этических конфликтов? / Д. Шарп // Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. – М., 1991. – 360 с.
34. Широкова М. Политическая этика как наука и учебная дисциплина: многообразие подходов [Электронный ресурс] / М. Широкова. – Режим доступа : <http://izvesta.asu.ru/2008/4-1/TheNewsOfASU-2008-4-1-poli-07.pdf>.

Лекція 2. Історичний огляд політико-етичних концепцій

Мета: здійснити історичний огляд політико-етичних концепцій.

Вивчивши зміст лекції, студенти повинні вміти:

- охарактеризувати основні погляди на етику, етичність та зв'язок етики з політикою у вченнях відомих мислителів;
  - розподілити основні концепції політичної етики за історичними періодами;
  - розглянути етичні погляди в межах учень про політику.
-

2.1. Стародавня політична етика як учення про добродесності

Протягом багатьох століть різноманітні мислителі та науковці розглядали основні етичні засади у своїх ученнях. Деякі з них виробили навіть окремі етичні концепції, які й поклали в основу розвитку політичної етики як науки. Етика загалом та політична етика зокрема є частиною не лише нашого щоденного буття, але й запорукою вдалого функціонування та реалізації запланованих рамок дій у політичному житті того чи іншого політика.

2.1.1. Конфуціанство – етико-політичне та релігійно-філософське вчення

Конфуціанство – одна з головних ідейних течій у Стародавньому Китаї. Його основи містяться у філософському трактаті *Конфуція* «Лунь юй» («Бесіди та вислови»). За своїм світо-розумінням, способом пояснення світу та місця людини («цивілізованої», а не «варвара») у цьому світі конфуціанство виступає скоріше в етико-політичному, ніж у релігійному плані.

Основна мета Конфуція – гармонізувати життя держави, суспільства, родини і людини взагалі. Конфуцій не задоволений існуючим, однак його ідеали не в майбутньому, а в минулому. Майбутнє не привертає занадто багато уваги – адже час

рухається по колу й усе повертається до свого початку. Кульмінація конфуціанського культу минулого – «виправлення імен» («чжен мін»). Конфуцій учив, що государ повинен бути государем, сановник – сановником, батько – батьком, а син – сином не за іменем, а реально, насправді [19].

Людина цікавить Конфуція не сама по собі, а як частина ієрархії, де вона займає чітко визначене місце. Тому вчення про людину є невіддільним від учення про управління державою. Мета конфуціанського вчення про людину – показати, як повинна поводитися людина в різних ситуаціях, тобто це вчення має яскраво виражену практичну спрямованість, а теоретичний аспект є підлеглим: обґрунтувати вічність і незмінність правил поведінки, що рекомендуються, і відносин між людьми.

Конфуцій чітко розмежує людей, що мають різний соціальний статус, залежності від моральних рис, яким він приписує надлюдське, всесвітнє значення і тим самим затверджує неминучість і непорушність соціального розшарування. На його думку, небо стежить за справедливістю на землі, стоїть на сторожі соціальної нерівності [21].

Моральні риси складають п'ять взаємозалежних начал, які регулюють життя людей у суспільстві:

- **«жень»** – гуманність, людинолюбство;
- **«сінь»** – щирість, прямота, довіра;
- **«і»** – обов'язок, справедливість;
- **«лі»** – ритуал, етикет;
- **«чжи»** – розум, знання.

Усі ці начала спираються на **знання** в конфуціанському змісті. Маються на увазі не теоретичні знання, а знання правил поведінки з обов'язковим застосуванням їх на практиці. Знати – означає знати людей. Пізнання природи його не цікавить. Його цілком задовольняє те практичне знання, яким володіють ті, хто безпосередньо спілкується з природою – хлібороби, ремісники.

Застосовуються конфуціанські знання за **правилами етикету**, без яких їх використання не буде «правильним», а людська поведінка виявиться нерегульованою. Задача відтворення норм покладається на саму людину. Стримувати себе для того, щоб в усьому відповідати вимогам **ритуалу**, – це і є людинолюбство. Конфуцій бере з ритуалу все краще і пристосовує його до умов класового суспільства [19].

Здійснюючи ритуалізацію політики, моральності і сімейних відносин, Конфуцій враховує ще одну силу, що сприяє успіху ритуалу – **культ предків**. Їх має кожен із живих людей. Сімейні узи є найміцнішими та найщирішими серед решти відносин. Конфуцій і тут прагне здійснити ритуалізацію, знаходячи в шануванні предків як основи політичних підвалин, так і моралі.

Природа людини містить у собі два рівні: вроджені риси й здатність до самовдосконалення. Людині мало мати деякі риси, треба ще вміти їх застосувати, сконцентрувавши волю і регулюючи свою поведінку. Тоді стає зрозумілим, як за умови подібності вроджених рис люди виявляються представниками різних прошарків, визначених моральним статусом.

Оскільки здатність людей регулювати свою поведінку визнаються різними від природи, кожному прошарку суспільства висуваються особливі вимоги і пропонуються різні правила поведінки. Конфуцій **пов'язує суспільне становище людини** не з багатством чи знатністю, а з її моральною характеристикою.

Конфуцій дає розгорнутий образ людини, що відповідає конфуціанським моральним заповідям. Це «**цзюнь-цзі**» («**шляхетний муж**»), якому протиставляється «**ниця людина**». Ниця людина не має належних знань, тому її поведінка не регулюється етикетом [22].

На шляхетного мужа Конфуцій покладає відповідальність за підтримку порядку в Піднебесній. Виходячи з цього, особливе значення Конфуцій надає опису **правителя**, для якого гуманність перетворюється на вміння розбиратися в людях, відрізняти гідних від нищих і керувати ними, подаючи гарний приклад. Відповідаючи на питання про те, чи варто вбивати людей задля поліпшення управління державою, Конфуцій сказав: «Навіщо, керуючи державою, убивати людей? Якщо ви будете прагнути добра, то й народ буде добрим. Мораль шляхетного мужа подібна до вітру; мораль низької людини подібна до трави. Трава хилиться туди, куди віє вітер».

Конфуцій не пояснює, звідки береться гідний правитель. Цілком імовірно, він вважає його таким же проявом загальної закономірності, як і будь-яку річ у природі. Із контексту зрозуміло, що подібний талант не можна сформувати, але його можна виявити, щоб людина, що володіє ним, зайняла належне місце в державі. Звідси своєрідність системи іспитів на посаду, що передбачають лише вибір найбільш гідних, але не виховання чи навчання їх.

Правитель може стати шляхетним мужем, якщо відповідає певним вимогам. При цьому Конфуцій підкреслює, що влада повинна знаходитися в руках верховного правителя, «сина Неба», а не сановників, тому що він несе відповідальність за підтримку природного ходу речей, що й забезпечує державну стабільність. **Ідеальне правління** залежить не від того, які державні заходи здійснює правитель, а від того, що являє він собою і як поводить: «Якщо особиста поведінка тих, (хто знаходиться на вершині), є правильною, справи йдуть, хоча й не віддають наказів. Якщо ж особиста поведінка тих, (хто знаходиться на

вершині), є неправильною, то, хоча наказують, народ не кориться» [19]. В ідеалі така форма правління не пов'язана з навмисними діями. Управління здійснюється ніби саме собою.

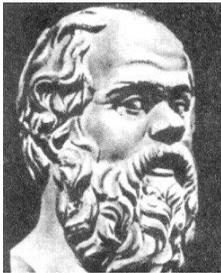
Трактуючи **гуманність** як здатність розбиратися в людях й управляти ними, Конфуцій пов'язує її прояви із соціальною ієрархією, з устроєм держави. Інтерпретуючи гуманність як вищу істину, що володіє всесвітнім значенням, він, навпаки, стверджує необхідність деякої відчуженості, відносної незалежності від суспільного становища. Тому надаючи важливого значення управлінню державою, закликаючи людей до того, щоб вони зайняли своє місце в соціальній ієрархії і виконували свій обов'язок у суворій відповідності до етикету, Конфуцій водночас спирається на мораль, передбачаючи можливість для людини самій визначати, що добре, а що погано. Учитель сказав: «Людина не повинна засмучуватися, якщо вона не має високої посади, вона повинна лише засмучуватися про те, що вона не зміцнилася в моралі» [11].

2.1.2. Антична політична етика

Антична культура є класичним зразком гармонії людини і суспільства. Саме в цей історичний етап видатні діячі античності (*Сократ, Платон, Аристотель, Демокрит, Протагор, Перікл, Лікурґ, Солон, Критій, Софокл, Есхіл*) стали стверджувати, що закони суспільного життя, закони культури встановлюються самими людьми з урахуванням їхніх інтересів.

В античності зароджуються і набувають широкого розповсюдження такі етичні течії:

- **евдемонізм** (від грец. *eudaimonia* – щастя, блаженство);
- **гедонізм** (від грец. *hedone* – насолода);
- **аскетизм** (від грец. *asketes* – управитель, подвижник).

Сократ
(469–399 pp. до н. е.)

Наскрізною проблемою, що становила предмет етичних розмірковувань протягом усього етапу античності, була проблема нормативності людського існування, котра розглядалася як обґрунтування специфіки людського способу життя.

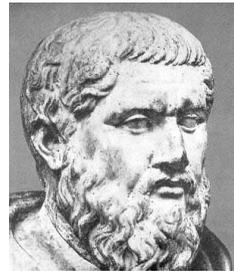
Давньогрецький мислитель *Сократ* був першим, хто обрав предметом свого розгляду саме моральне буття людини. Висловлюючи скепсис із приводу можливостей дослідження природи, «космосу» (це «справи божественні», людині невідомі), Сократ закликає до пізнання «єства» людини, першоджерела її вчинків і дій, її способу життя та мислення.

Головним предметом промов і бесід Сократа були питання етики. Сократ визнавав значення суспільного життя й держави. Будь-яке суспільство, на його думку, володіє **моральними парадоксами**. Моральна дія часто тягне за собою аморальний результат. Вирішити цей парадокс у межах етики неможливо, оскільки тут потрібна перебудова суспільних відносин. Сократ же задовольнявся закликом до **самовдосконалення**. При цьому він вибрав односторонньо-раціоналістичне розуміння моральності. Він, по суті, перетворив добродетель на знання, знання того, що таке благо. Окрім того, сподіваючись на знання блага як необхідну й достатню умову добродетелі, Сократ не помічає того, що знанням-то блага він якраз і не володіє. І це свідчить про безсилля його етичного вчення. Для з'ясування того, як слід чинити, людині зовсім не обов'язково знати, як створені Всесвіт і вся природа. Вона більше потребує пізнання самої себе і своїх дій, усвідомлення того, що є добро і зло, прекрасне і потворне, істина й омана. Лише слідування закликові дельфійського оракула «**пізнай самого себе**» робить можливим правильний вибір людиною свого місця та призначення у світі, благий спосіб життя [26].

Один із суттєвих моментів сократівської етики – **ідея про перетворення способу мислення людей та їхнього морального обличчя як вирішальних передумов перетворення соціального життя**. Поєднавши моральну досконалість людини із самовдосконаленням людської душі, Сократ підкреслив тим самим особливий статус ідеального в людській життєдіяльності. Так, мораль уперше було усвідомлено як надчуттєвий ідеальний феномен, що не зводиться до усталених звичаїв і водночас єдиний із ними.

Історична заслуга Сократа полягає в тому, що він уперше раціоналізував обґрунтування моральності, поклавши тим самим початок етиці як науці. Однак він лише поставив питання про пошук етичних визначень, не знайшовши їхніх аналогів у реальному, матеріальному, різноколітному й мінливому світі.

Сократівську лінію в розвитку політичної етики продовжив його учень *Платон*. Нову модель суспільства Платон будує в першому своєму творі «Держава». **Держава виникає** тому, що жоден із людей не здатен задовольнити свої потреби, і вимушений звертатися за допомогою до інших. Захист держави від внутрішніх і зовнішніх ворогів зумовлює необхідність у стані вартівних-воїнів, а потреби управління – у тих, хто оволодів «царським мистецтвом», тобто

*Платон
(427–347 рр. до н. е.)*

усвідомлює ідеали справедливості та добра і здатний їх здійснювати. Це «філософи». Для того, щоб у державі не утворилися «дві держави», багаті та бідні, у вищих станах приватну власність скасовано. **Держава** – згуртована єдність безособових істот, що виконують свої соціальні функції безвідносно до своїх інтересів, запитів, потреб.

Платон акцентував увагу на ідеальному і всеосяжному характері держави. Хоча Платон і не виокремив етику як особливу дисципліну, не здійснив власного теоретичного дослідження моралі, проте він розробив філософські підвалини етичного вчення – обґрунтування чеснот (доброты, мужності, стриманості, урівноваженості) як утіленого в розумному, вольовому й чуттєвому началах людської душі космічного світопорядку.

Центральною фігурою морального існування стає філософ-мудрець, котрий керується у своїх вчинках істинним знанням. Однак Платон переконаний, що такі – скоріше виняток. Адже людська душа відображає протиборство духовного й матеріального начал Всесвіту. Оскільки душі притаманна одвічна напередзаданість властивостей (або духовних, або матеріальних), то з цього випливає неминучість її відхилень від істинної моральної гармонії. Запорукою її збереження може бути тільки **соціально організоване управління моральним життям** [23].

Через уповання на **державу як на засіб і гарант суспільної справедливості**, рівноваги, гармонії, а отже, і моральності людини, Платон здійснює перехід від принципу морального індивідуалізму до **соціально орієнтованої етики**, в основі якої лежить принцип безумовного збігу макросвіту держави та мікросвіту людської душі. Моральне самовдосконалення людини розчиняється в **безумовному підкоренні громадян інтересам держави**. Антропологізм попередніх етичних шукань доповнюється новою соціологічною мораллю.

Створюючи етико-політичну утопію в працях «Держава» та «Закони», Платон певною мірою залишається моралістом. У вченні про державний устрій і чесноти станів (мудреців-правителів, воїнів-стражів, селян, ремісників і рабів) він пропонує розглядати **етику як «політику», як засіб перетворення людини на суспільно корисну особистість, котра дбає про благо держави** відповідно до своїх здібностей. Окрім того, **ідеальна держава** в підсумку демонструє зловісний антигуманізм, що проявляється в цілковитому запереченні свободи та індивідуальності співгромадян. Так, етичний досвід Платона показує, до чого призводить абсолютизація ролі абстрактних, надсвітових, хай навіть і благих за своїм змістом, принципів.

Аристотель першим систематизував етику, позначив предмет і відмітні риси етики як науки, обґрунтував її основні принципи. Етичні

уявлення Аристотеля дістали висвітлення передусім у таких працях філософа, як «Нікомахова етика», «Евдемова етика» та «Велика етика».

Етика Аристотеля складається з трьох частин:

- учення про вище благо;
- учення про природу доброчесності;
- учення про конкретні доброчесності.

Аристотель досліджує доброчесності в контексті суспільного життя античного суспільства. Особливе місце займає в нього справедливість.

Справедливість – середина між двома видами несправедливості: порушенням закону і неоднаковим відношенням до рівних. Зіставлення справедливості із законом і рівністю призводить до помітного розподілу її на ту, що зрівнює і розподіляє. Мета першої – сприяти відплатити рівним за рівне, другий – розподіл благ відповідно до гідності осіб, що вступають у суспільство.

Учення про справедливість утворює прямий перехід до держави. У «Політиці» Аристотеля суспільство й держава, по суті, не розрізняються. **Держава** постає в його творі як природний і необхідний спосіб існування людей – «спілкування подібних одне до одного людей задля можливо кращого існування». У державу як рівноправні громадяни входять тільки вільні. Обмеження приватної власності спрямовані на досягнення тієї ж мети, що й у Платона: зробити так, щоб вільні не розділялися на ворожі табори [3].

Етика – наука про одне з першоначал – благо. Вищого блага прагнуть заради нього самого; воно завжди є метою, але ніколи – засобом. Етика Аристотеля має справу з досяжним, здійсненням, практично реалізованим благом як діяльністю, котра прагне досконалості, діяльністю, що відповідає доброчесності й тоотожною і є з блаженством, щастям. **Етика** – це вид практичної науки, кінцевою метою якої є набуття доброчесності.

У зв'язку з таким тлумаченням доброчесності очевидна зрівноважувальна, узгоджувальна роль розуму як спрямовуючого начала моральної поведінки. Доброчесність як результат підкорення потягів розумові є мірою панування людини над самою собою. Окрім того, вона не дається людині від природи, а є її прижиттєвим надбанням. Устої душі, її надбані стани є результатом практичної діяльності, результатом навичок і звичок, цілеспрямованого морального вдосконалення. Правильно оцінюючи неоднозначність, складність і суперечливість людської природи, Аристотель враховує й роль соціального життя у вихованні. Отже, етична реальність являє собою життєдіяльність поліса. Належно організована держава через контроль за дотриманням законів повинна забезпечувати формування розумних

звичок і звичаїв. Для Аристотеля очевидно, що **суспільна увага до виховання виникає завдяки законам**, причому добра увага – завдяки добродесним законам [26].

Через людину як громадянина і добродесність особистості як оптимальний стан із точки зору громадянських цілей Аристотель **поєднує етику з політикою**. Метою політики постає завдання **сприяти щастю громадян** шляхом створення істинної основи (добродесності громадян) гармонії поліса.

Етика Аристотеля є практична наука про благо і щастя людини, що живе в суспільстві, про людські здібності, які роблять її придатною для такого життя та гідною блаженства. У «Нікомаховій етиці» Аристотель визначає людину як **політичний суб'єкт** і характеризує етику і політику як гармонійну єдність практичної епістемі (практичного знання) і продуктивних знань творчого походження. Згідно з його поглядами, етиці етосу відповідає політика полісу. Й **етика, і політика в Аристотеля – це практична мудрість**, на основі якої приймаються правильні рішення в приватних і громадських справах. Сутнісний характер єдності етики й політики закріплюється розгортанням в обох головного мотиву спілкування між людьми. Власне, **політика** і розглядається грецьким мислителем передусім **як спілкування**, із притаманним йому прагненням до блага, як спілкування в його найдосконалішій формі, що дає людям можливість жити відповідно до їхніх прагнень. Відтак **весь спектр конкретної політичної реальності**, за Аристотелем, **вписується в систему критеріїв, що зберігають свій етичний характер**.

2.2. Етика середньовіччя

Виникнення і розповсюдження середньовічно-християнської етики припало на період глибокої кризи античної цивілізації, спаду її основних цінностей. Людина, згідно з християнським ученням, створена як носій образу та подібності Бога. Проте гріхопадіння, зроблене першими людьми, зруйнувало богоподібність людини, наклавши на неї пляму первородного гріха. Христос, прийнявши хресні муки та смерть, спокутував гріхи людей, постраждавши за весь рід людський. Тому християнство підкреслює очисну роль страждання, будь-якого обмеження людиною своїх бажань і пристрастей: «приймаючи свій хрест», людина може перемагати зло в собі самій і в навколишньому світі. Гоніння, випробувані християнством у перші століття його існування, наклали глибокий відбиток на його світогляд

і дух. Ідеал мученика стає в середньовічно-християнській етиці центральним.

*А. Блаженний
(354–430 рр.)*

У філософському й теоретичному розвитку середньовічної етики чималу роль зіграло вчення *Августина Блаженного*. До основних його трактатів слід віднести: «Сповідь», «Про трійцю», «Про град Божий». Трактат «Про град Божий» вважається головним твором Августина, бо розкриває його філософсько-етичні погляди. Християнській основі своєї філософії Августин надавав великого значення. Він здійснив те, що тільки позначено в його попередників: зробив Бога центром філософського мислення, його світогляд був теоцентричним. Із принципу, що Бог первинний, витікає і його положення про **перевагу душі над тілом**, волі й відчуттів над розумом. Ця першість має як метафізичний, так і гносеологічний та етичний характер. Бог є вищою сутністю, тільки його існування витікає з власного єства, усе інше з необхідністю не існує. Він єдиний, існування якого незалежне, усе інше існує лише завдяки божественній волі. Бог є причиною існування всякого суцього, усіх його змін, він не тільки створив світ, але й постійно його зберігає, продовжує його творити. Августин відкидає уявлення, згідно з яким світ, будучи створеним одного разу, розвивається далі сам [14].

Спрямованість до Бога для людини природна, і єдино через з'єднання з ним людина може досягти щастя. Філософія Августина, отже, відкриває простір для теології. Уся філософсько-етична думка Августина зосередилася на Богові як єдиному, досконалому, абсолютному бутті, світ же має значення як боже творіння і відблиск.

Оцінка добра і зла у світі, їх розрізнення були найбільш проблематичними в етиці Августина. З одного боку, світ як творіння Бога не може бути недобрим. З іншого боку, існування зла поза сумнівом. Августин виходив із того, що зло не належить природі, але є продуктом вільної творчості. Бог створив природу доброю, але отруїла її зла воля. Із цим пов'язана інша теза: зло не є чимось, що абсолютно протилежне добру, воно є лише вадою добра. **Немає абсолютного зла, лише добро абсолютне.**

Етиці Августина властиво те, що він приписував злу інше походження, ніж добру. Зло походить від людини, має земний характер, добро ж виникає від Бога, продукт божої милості. Людина відповідає за зло, але не за добро. Августин на цілу епоху заклав модель теоретичного вирішення моральних проблем. Від філософів пізньої античності він перейняв практично-етичне настановлення як головну мету філософського знання, змінивши її відповідно до

положень і завдань християнства. Саме завдяки його наполегливим теологічним зусиллям **моральність здобула божественний статус** і втратила орієнтацію на можливість особистісної суверенності в ній.

Полишена сама на себе, людина безсила у своїх спробах позбутися власної гріховності, їй необхідна божественна допомога. Але ні вимагати, ні вимолити, ні заслужити «спасіння» людина не може, оскільки приречена абсолютною волею Бога, який дарує божественну благодать небагатьом обраним. Тому людині належить тільки любити Бога, вірити йому, сподіватися на нього, усвідомлюючи своє цілковите безсилля перед ним. Отже, любов до Бога і є моральним завданням людини, остаточною доля якої наперед визначена незалежно від її моральних рис і діянь. Згідно з Августином, те, що ми шукаємо в моралі, може дати тільки Бог, та й то зі своєї волі [14].

Ще одним важливим моментом етичної концепції Августина є його уявлення про роль церкви в моральній життєдіяльності людини. Августин указував, що не повірив би навіть Святому Письму, якби не одержав його від церкви. Підкреслюючи божественний авторитет Біблії й авторитет церкви, Августин послідовно реалізовував свою місію офіційного ідеолога.

Черговою сходинкою в збагаченні середньовічних моральних уявлень стала філософсько-теологічна діяльність *Фоми Аквінського*.

Аристотелів філософсько-етичний досвід допоміг Ф. Аквінському побачити наявність зв'язку між моральною активністю людини та її прагненням до блаженства, допустити необхідність виведення того, що має бути, із того, що є. На корінні для теологічного витлумачення моралі питання, чи є залежність між добродесною поведінкою індивіда та його спасінням, Фома дає позитивну відповідь:

моральний спосіб дій гарантує людині спасіння, досягнення найвищого блага. Але при цьому він обов'язково обумовлює непохитність залежності людини від Бога, яка виходить за межі пізнавальних можливостей людського розуму й залишається предметом віри.

Аквінат актуалізує роль розуму в людській моральній життєдіяльності. Так, аналізуючи сутність блаженства, він закликає враховувати ту специфіку людської природи, котра пов'язана з розумністю. **Блаженство полягає в пізнанні Бога,** причому не в опосередкованому пізнанні, яке досягається через знання про світ, а в прямому й безпосередньому його спогляданні. У такій спрямованості на Бога ми маємо справу з діяльністю розуму в чистому вигляді.

*Ф. Аквінський
(1225–1274 рр.)*

Продовжуючи традицію августиніанства, Ф. Аквінський виходить із доброчесності вчинків як обов'язковості реалізації в них волі індивіда, який діє. Однак він підкреслює, що власне людський рівень свободи у вчинках починається тоді, коли в їх детермінації вирішальної ролі набуває розум. Мало, щоб учинки приводилися в рух вольовим началом, треба ще, щоб вони були свідомими, розумно обґрунтованими. Отже, людина стає здатною до морального способу дій у міру того, яке правильне судження вона робить передумовою й основою бажань [12].

Фома Аквінський як вірний син свого часу, звичайно ж, **обмежує розум вірою**. Розум людини має пріоритет лише в доступних йому межах. Для неї незбагненим лишається низка істин божественного розуму, який тільки і є гарантом справжньої й орієнтованої на добро поведінки. Для доброчесного, гідного способу життя людині потрібна божественна допомога. Репрезентована в благодаті як обов'язкової умові чесноти, божественна участь у моральному житті людини виявляється конкретно і всепроникною. Благодать підключає до розуму віру як передумову і зміст моральної діяльності, доповнює слабкість людського розуму, слабкість людини взагалі. Водночас у певних межах доброчесність є й функцією розуму.

Виконуючи замовлення феодалізованого суспільства на реабілітацію розуму, земних цінностей, мирських діяльних зусиль, Ф. Аквінський знайшов **компроміс між божественним приреченням і свободою волі людини**, потойбічною спрямованістю людини та її потягом до земного щастя. Та чого не зміг Аквінат, так це органічно поєднати мораль і релігію. Щоб відкрити простір Богові, він змушений був обмежити моральні можливості людини. Фома вважав, що все те, чого не може вирішити мораль, знаходить своє вирішення в релігії. Суперечливістю своєї етичної позиції Аквінат продемонстрував граничні можливості використання логіки теоцентризму в обґрунтуванні моралі.

*Н. Макіавеллі
(1469–1527 рр.)*

Отже, у середні віки, незважаючи на ідеологічне панування одного світогляду – релігійного, етичні дослідження були достатньо багатобічними, насиченими, інтенсивними. Саме в середні віки були сформульовані основні компоненти сучасної моральної культури.

Аристотелівська доктрина єдності етики і політики визначала політичну діяльність в Європі до епохи Відродження, доки італійський мислитель *Ніколо Макіавеллі* не відокремив політику від моралі, довівши, що політика має свої специ-

фічні закони і правила і що їй властивий особливий тип відносин із мораллю. Відомий трактат Н. Макіавеллі «Державець» демонструє нам зовсім інший тип теоретичного осмислення політики й етики, що передбачає їх граничне розмежування.

У свідомість європейців глибоко ввійшов образ хитрого, підступного Н. Макіавеллі, майже демона. Тим часом саме його доводиться визнати «хрещеним батьком» політики Нового часу, людиною, яка з'ясувала практичну самобутність політичної сфери і, відповідно, прерогативи того способу людського діяння, який спрямований на досягнення «політичного успіху всередині реального стану речей». Характерно, що й імморалізм, і прагматизм Н. Макіавеллі збігаються в утвердженні абсолютної дистанції між внутрішніми цілями політичної діяльності і приписами та цінностями людської моралі, що їх макіавеллівський державець сприймає не інакше як засіб, корисний в одному випадку, байдужий – у другому і шкідливий – у третьому. Суттєво, зрештою, не те, що Н. Макіавеллі віддає перевагу «злому» перед «добрим» – для нього й те, й інше – по суті, лише інструмент, яким досвідчений політик повинен вміти спритно і вчасно користуватися. Як зазначає Н. Макіавеллі, державцеві, щоб утриматися, необхідно **навчитися бути недоброчесним** і користуватися чи не користуватися цим, виходячи з потреби». Узагалі-то, «володареві зовсім не обов'язково мати всі чесноти, але обов'язково треба поводитися так, ніби він їх має». Словом, «володар повинен здаватися милосердним, вірним, людяним, щирим, побожним, але йому треба так опанувати себе, щоб у разі потреби він міг стати зовсім іншим і робити все навпаки» [20].

Кривди слід завдавати одразу, бо тоді менше відчуваєш їх окремо, і тому вони менше озлоблюють, навпаки, благодіяння треба робити помалу, щоб їх краще затямили. Політичну діяльність Ч. Борджіа, феноменального лиходія, Макіавеллі вважає за гідну «подиву й наслідування»; чи не тому, що, як переказували, не було злочину, якого б він не вчинив? Ні, просто, за переконанням Макіавеллі, поведінка Чезаре як політика була оптимально розрахованою, енергійною й ефективною.

У творі «Державець» Н. Макіавеллі висловив низку міркувань із приводу політики та моралі, що згодом в акумульованому вигляді увійшли в політичну науку як поняття **«макіавеллізм»**, зафіксувались у формулі: **«Мета виправдує засоби»**. Спираючись на спостереження розуму та свідчення досвіду бурхливого політичного життя італійських міст, Н. Макіавеллі стверджував, що в політиці заради перемоги допустимо переступити закони моралі, «добре, що жорстокості, які

застосовуються», не тільки неминучі, але й виправдані міркуваннями доцільності. Проникливий мислитель, який добре знав «куліси й задні дворища» політики, дійшов висновку, що політик не може дозволити собі бути безпутною особистістю, керуючись міркуваннями моралі, неминуче зазнає поразки. «Хто хотів би творити одне тільки добро, неминуче загине серед стількох чужих добру». Але навряд чи хто з політиків насмілиться прилюдно й відкрито назвати себе людиною, яка не дотримується законів моралі. Ось чому слід «бути великим вигадником та лицеміром», не соромитися у виборі засобів – «змушувати народ вірити силою». Правителю, «государю» Н. Макіавеллі радить: «Брудні справи доручай візирів, якомога частіше змінюй близьких, провокуй зіткнення та суперечки між ними, щоб краще дізнатися про їхні справжні наміри» [20]. Влучність зауважень італійського політолога можна проілюструвати безліччю прикладів із сучасного політичного життя. Основні аргументи на користь песимістичного тлумачення відносин політики та моралі підхоплені та поглиблені прихильниками концепції Н. Макіавеллі.

Макіавеллізм став номінальним виразом, синонімом безпринципності, ознакою та доказом аморалізму політики. Н. Макіавеллі – і в цьому його історична заслуга – показав, який має вигляд зв'язок моралі та політики в тих обставинах суспільно-політичного життя, безпосереднім свідком і учасником якого виступає. Виходячи в аналізі співвідношення політики та моралі з дійсного стану політичного життя, а не з поняття належного, Н. Макіавеллі зовсім не зводив у принцип жорстокість політики, не заперечував, що в ідеалі допустимий збіг політичної мети та моральних засобів, говорив про необхідність навчати молодь добру.

2.3. Політична етика Нового часу

2.3.1. Політико-етичні ідеї в теорії І. Канта

Іммануїл Кант – родоначальник німецької класичної філософії. Важливе місце в його теоретичній спадщині посідають праці із соціально-політичних, історичних, етичних, правових проблем: «Ідея загальної історії у всесвітньо-громадському плані», «Відповідь на запитання: що таке Просвітництво?», «До вічного миру», «Метафізика звичаїв» та ін. Політико-етичні ідеї найповніше виявляються у ставленні мислителя до моделей державного устрою та співжиття громадян.

*І. Кант
(1724–1804 рр.)*

І. Кант проголосив, що **найважливішою проблемою для людського роду, розв'язати яку змушує сама природа, є досягнення загального правового громадянського суспільства**. Він підкреслював, що громадський устрій у кожній державі мусить бути республіканським, розуміючи під цим устрій, який устанавлюється, по-перше, відповідно до принципів свободи членів суспільства (як людей), по-друге, відповідно до вихідного положення про залежність усіх (як підлеглих) від одного загального законодавства і, по-третє, відповідно до закону рівності всіх (як громадян держави). Побудову правової держави І. Кант вбачав не в революційних діях через насилля, а в **поступальних реформах**, які б перетворювали деспотичне управління в правову громадську державу.

Важливе місце у вченнях І. Канта посідали проблеми **війни і миру**. За І. Кантом, **вічний мир** – це таке ж першочергове завдання всесвітньо-історичного прогресу, як і встановлення всезагального правового громадянського стану. Право він трактував як вияв практичного розуму [18].

Важливою ланкою в ланцюгу вчення І. Канта є **визначення переваги моралі над політикою**. Отже, І. Кант ішов у тому самому напрямку, що й П. Гольбах, який сформулював ідеал політики, заснованої на моралі. І. Кант виділив такі **головні причини, що завжди призводять до аморальності політики**:

- захоплення чужих територій і пошук виправдань для такої політики;
- заперечення своєї провини у скоєних злочинах, дія за принципом «розділяй і володарюй» [17].

І. Кант усвідомлено обґрунтував політичну доктрину лібералізму. Проблему держави і права досліджував крізь призму погляду на людину як істоту розумної, внутрішньо вільної, яка у своїх вчинках керується винятково законами моралі й совісті. Ідея І. Канта – верховенство, яке тісно пов'язане з республіканською формою правління.

Г. Гегель
(1770–1831 рр.)

2.3.2. Витоки політичної етики у вченні Г. Гегеля

Еволюцію від ліберальних до консервативних ідей обґрунтовує у своєму вченні *Георг Гегель*. Так само, як і в І. Канта, у вченні Г. Гегеля політико-етичні ідеї догичні передусім до ідей державного устрою та права. На ранньому етапі своєї діяльності він поділяє політичні ідеї Французької

революції («Конституція Німеччини»), у подальшому («Філософія права») Г. Гегель докорінно змінює свої погляди. Виводячи право зі свободи волі, він простежує процес його перетворення на закон. Свобода особи реалізується в праві приватної власності, у правовій рівності людей. Поняття **право** використовується Г. Гегелем **в таких основних значеннях:**

- право як свобода («ідея права»);
- право як новий ступінь і форма свободи («особливе право»);
- право як закон («позитивне право»).

У гегелівському вченні трьома формоутвореннями вільної волі, відповідно трьома основними ступенями розвитку поняття права, є **абстрактне право, мораль і моральність**. Учення про абстрактне право включає в себе проблематику власності, договору і неправди, учення про мораль – зміст, намір і провину, наміри і благо, добро і совість, учення про моральність – сім'ю, громадянське суспільство й державу. Г. Гегель розробив свою концепцію держави на протигагу, з одного боку, революційному демократизмові Ж.-Ж. Руссо та яacobінців, а з другого – реакційно-реставраторському державознавству, яке прагнуло абсолютизувати феодальні структури держави, позбавляло їх динамізму. Усунення теократії і забезпечення незалежності державної влади від церкви Г. Гегель вважав одним із найважливіших завоювань Нового часу.

Г. Гегель **розрізняє громадянське суспільство і державу**. Державу він вважає основою громадянського суспільства. Елементи громадянського суспільства – система потреб, відправлення правосуддя, поліція і корпорація. Структура громадянського суспільства визначається **трьома станами:** землевласники, промисловці (фабриканти, торговці, ремісники) і чиновники. Формування громадянського суспільства, якого не було в античності і середньовіччі, пов'язане з утвердженням буржуазного ладу. Г. Гегель відмітив цей суттєвий факт новітнього соціально-економічного розвитку і по-філософськи висвітлив щодо проблеми держави, права, політики, етики [8].

До теоретичних заслуг Г. Гегеля належить також чітка принципова постановка питання саме про взаємозв'язок і співвідношення (а не просто відмінність) соціально-економічної і політичної сфер громадянського суспільства й держави. **Держава**, за Г. Гегелем, – це ідея розуму, свободи і права. Ідея держави, за Г. Гегелем, проявляється трояко:

- по-перше, як безпосередньо діяльність у вигляді індивідуальної держави (мова тут іде про державний лад, внутрішнє державне право);
- по-друге, у відносинах між державами (зовнішнє державне право);
- по-третє, у всесвітній історії.

Щодо політичної **влади**, на думку Г. Гегеля, вона поділяється на законодавчу, виконавчу і владу господаря. Він критикує демократичну ідею народного суверенітету й обґрунтовує спадковість конституційного монарха. Пояснюючи характер компетенції монарха, він зазначає, що у влаштованій конституційній монархії вся об'єктивність державної справи визначається законами, а монарху залишається лише приєднати до цього своє суб'єктивне «Я хочу». Мислитель відстоює принципи публічності дебатів у палатах станових зборів, свободу друку і публічних повідомлень. У цілому свій політичний ідеал – конституційну монархію – він конструює, орієнтуючись на компроміс між дворянством і буржуазією, на можливість поступової мирної зміни зверху існуючого тоді в Німеччині напівфеодального ладу буржуазії [10].

Характеризуючи в цілому етико-політичні погляди Г. Гегеля, слід зазначити, що в умовах напівфеодальної Німеччини він займав прогресивні позиції, обґрунтовував необхідність буржуазних перетворень, розвивав помірковані буржуазні погляди, був прибічником конституційної монархії і законності, буржуазних прав і свобод, приватної власності і свободи договорів, буржуазної реформи судів тощо.

2.3.3. Політико-етичні погляди Л. Фейєрбаха

Етична система *Людвіг Фейєрбаха* ґрунтувалася на засадах антропологізму, згідно з яким усе надприродне зводилося завдяки людині до природи, а завдяки природі все надлюдське – до людини. Мислитель заперечував безсмертя душі, оскільки безсмертним може бути лише Бог.

За його переконаннями, у центрі уваги повинна бути **людина як найвища істота природи**.

Відповідно, етика має посісти центральне місце. Людина, на думку Л. Фейєрбаха, є не само-свідомістю, не реалізацією надприродної духовної субстанції (Бога, абсолютного духу, світового розуму), а живою, тілесною, чуттєвою істотою, що має родові властивості. Вона є центром, творчим началом, що продукує як себе, так і фантастичний, надприродний світ.

Не розуміючи суспільної сутності людини й **ігноруючи реальні економічні, соціальні, політичні та інші суспільні зв'язки**, у яких перебувають люди, Л. Фейєрбах моделював суспільство як рід на основі «атома» цього роду – «Я». Від «Я» він переходив до «Я» і «Ти», будучи переконаним, що сутність людини полягає тільки в спільності,

*Л. Фейєрбах
(1804–1872 pp.)*

у єдності людини з людиною – єдності, яка, попри те, ґрунтується на реальності відмінностей між «Я» і «Ти». В етичній системі Л. Фейєрбаха соціальний характер людського життя вичерпується духовно-моральною сферою, фактично **комунікацією між «Я» і «Ти»**. Тому його етичне вчення пропагує утопію міжлюдських гармонійних стосунків. На відміну від представників натуралістичного матеріалізму, філософ вважав, що людина як рід є піднесенням обмежених природних істот до статусу універсальної природної істоти, для якої увесь світ стає предметом пізнавального прагнення [2].

Критикуючи етику І. Канта, він доводив, що всі спекуляції про право, волю, свободу та особистість без людини, поза, а тим паче над нею, є спекуляцією без реальності. Тому кантівську чисту волю філософ розцінював як пусту тавтологію «речі в собі», оскільки вона передбачає повне очищення волі від усіх умов існування реальної людської істоти.

Принципово нового значення Л. Фейєрбах надавав поняттю **«егоїзм»**. При цьому він виходив із того, що найважливішим, найістотнішим чуттєвим об'єктом для людини є сама людина. На його погляд, кожен індивід постає як чуттєва істота в тому розумінні, що для розкриття своєї чуттєвості він потребує іншого індивіда. Егоїзм, самозбереження, філософ вивів далеко за межі індивідуалістичного самозбереження, трактуючи їх не як користь, вигоду, а як прагнення індивіда присвоїти багатство людських сил, опрем'ячених у науці, мистецтві, в інших формах суспільної діяльності. Вони постають як власне людські прагнення, потреби, здібності до дії.

Етика Л. Фейєрбаха є не етикою обов'язку і доброї волі, а **етикою щастя**. Добро він вважав утвердженням щастя, а зло – запереченням прагнення до щастя. У його етиці прагнення до щастя, емоційність людини постають як суспільний феномен, адже чуттєвість людини – це передусім відчуття нею іншої людини. Правда, філософ іноді стверджував, що індивідуальне прагнення до щастя виключає щастя іншої людини і загалом щастя всіх людей. З огляду на це, завдання моралі полягає в тому, щоб за допомогою знань і волі піднести до рівня закону людського мислення й діяльності єдність власного та чужого щастя, яка закладена в природі самих речей. Крім того, Л. Фейєрбах доводив і те, що **людина є родовою (суспільною) істотою**. Тому «Я» перебуває у взаємозв'язку з «Ти», відповідно, бажання щастя іншій людині є таким самим органічним, як і бажання щастя собі [2].

Політико-етична концепція Л. Фейєрбаха вражає своєю бідністю, порівняно з гегелівською, що спричинене нерозумінням того, що реальна людина перебуває в системі економічних, політичних, соціальних та інших відносин конкретного суспільства.

3.1.1. Політико-етичні погляди українських мислителів

Політико-етичні погляди українських мислителів тісно пов'язані з буттям українського народу, із його історичною долею. Її **характерною особливістю є ідеї свободи та справедливості, добра і правди**. І це цілком зрозуміло – голодний думає про шматок хліба, а поневолений – про свободу.

3.1.1.1. Політико-етична думка Київської Русі

Київське князівство, що виникло в середній течії Дніпра на межі VIII–IX ст., стало політичним осередком величезної імперії – Руської (Київської) держави східних слов'ян, пращурів українства. У IX–XII ст. у Київській Русі відбулося формування феодального суспільства. Стали розвиватися держава і право, політичні погляди, наука, література, філософія тощо.

Важливу роль у цьому процесі відіграло християнство, яке сприяло розвиткові духовного життя, економічних і культурних зв'язків Київської Русі з Візантією та іншими європейськими країнами. **Теоретична думка спрямовувалась на розв'язання питань у сфері політики, релігії та моралі**. У X–XII ст. з'явилися перші літературні твори – «слова», «повчання», «проповіді».

*Іларіон I
(990–1088 рр.)*

Один із найдавніших документів руської писемності, у якому зроблено спробу обґрунтувати ідеї об'єднання удільних князівств навколо престолу великого Київського князя – **«Слово про закон і благодать» (XI ст.) київського митрополита Іларіона**. Автор цього твору виступив проти рабського стану суспільства, за мир і злагоду між народами, які всі рівні між собою, за політичну самостійність Київської Русі і закликав підпорядковуватись благодаті, тобто євангельським істинам, що скасовують рабство, возвеличують свободу людини, роблять церкву вірною служницею держави та релігії.

Суспільно-політичними ідеями були пройняті й літописи. У «Повісті временних літ» (XII ст.) літописця *Нестора* подаються відомості про діяльність князів, боротьбу із зовнішніми ворогами, народні повстання в Київській Русі.

*Нестор
(1056–1114 рр.)*

Ярослав Мудрий
(981–1054 pp.)

Велику цінність становить **«Руська правда» Ярослава Мудрого** – перший вітчизняний звід законів, який служив становленню й дотриманню відповідного порядку в суспільстві.

Талановитим світським письменником у Київській Русі був князь *Володимир Мономах*, який залишив нащадкам один із найвизначніших літературних творів – **«Повчання дітям» (XII ст.)**. Автор закликав своїх синів-князів не тільки

не чинити самим, а й заборонити «служивим» творити беззаконня. Князь як державний муж є носієм закону й законності. На цьому ґрунтується його діяльність, у цьому сила його князівської влади. Мономах повчав, що **князь має бути для своїх підлеглих не тільки справедливим, згідно із законом, а й гуманним, милосердним, а тому мусить зобов'язати і своїх «служивих отроків» дотримуватися закону, вимог милосердя, щоб вони не чинили лиха, не кривдили людей, бо це підриває авторитет держави, князя й самих «служивих», інакше на них чекає прокляття народу й небесне покарання.** Автор «Повчання» підкреслював, що князь як воєначальник мусить володіти військовою ситуацією, добре знати військову справу. Великий князь закликає своїх синів бути мужніми в усіх випадках життя, не боятися смерті, якщо йдеться про правду і справедливість. Політичний зміст твору Мономаха полягає в ідеї єднання Руської землі.

Володимир Мономах
(1053–1125 pp.)

Важливе значення в розвитку державно-політичної думки в Київській Русі мало **«Слово о полку Ігоревім» (XII ст.)**. Зокрема, тут проводиться ідея політичного об'єднання руських земель і припинення міжусобної боротьби. Ці мотиви визначали ідейну спрямованість **«Слова»**. Того часу Київська Русь зазнавала щоразу відчутніших нападів половців, татар, німців-хрестоносців, які її істотно ослаблювали. У процесі усвідомлення великої небезпеки зовнішньої навали й необхідності об'єднання всіх сил для боротьби з нею сформувалась ідея єдності руських земель.

3.1.1.2. Ідеї політико-етичного й національного розвитку України наприкінці XVI – на початку XVII ст.

Історія суспільно-політичної думки в Україні періоду кінця XVI – початку XVII ст., характеризувалася розвитком ідейно-політичного руху та визвольною боротьбою українського народу проти польських магнатів.

*Х. Філалет
(друга пол. XVI –
поч. XVII ст.)*

Серед літературних пам'яток того часу вирізняється «Апокрисис» (від грец. – *відповідь*) *Христофора Філалета*, людини світської, дрібного шляхтича. Його твір проіннятий **ідеями суспільного договору і природних прав, обмеження влади монарха законом, визначення прав і свобод підданих, заснованих на вимогах права Божого і природного.** Влада монарха не є абсолютною. Дотримання монархом закону, поважання прав і свобод підданих є джерелом сили та могутності держави. **Ідеї «Апокрисиса» були спрямовані проти соціального й релігійного гноблення українського народу, як іноземними – польсько-шляхетськими, так і власними магнатами.**

Визначне місце в розвитку суспільно-політичної думки в Україні наприкінці XVI – на початку XVII ст. посідав *Іван Вишенський* – визначний мислитель, гуманіст і демократ, український письменник, високоосвічена людина свого часу. Народився І. Вишенський у містечку Садова Вишня (Львів), жив у Луцьку, а потім – у Греції понад 40 років. Серед його творів найвідоміший – «Обличеніє діавола миродержца». Він висунув концепцію соборності правління християнською церквою, **яка заснована на ідеї рівності всіх людей.** Усі церкви рівні між собою, будують свої відносини й управляються соборно, а верховним владикою над ними є лише Христос. І. Вишенський відкидав як безпідставну теорію абсолютного централізму, зокрема духовної та світської влади Папи Римського. У контексті концепції соборності І. Вишенський піддав критиці світську владу, далеку від ідеалу раннього християнства. **Бог дав владу, як вважав І. Вишенський, не для того, щоб чинити сваволю, насильство, а для того, щоб утверджувати закон, справедливість.** Оскільки володарі залежні від Бога, то вони не можуть бути абсолютними можновладцями й діяти незалежно від волі Божої. Навпаки, вони **мусять виконувати цю волю, суть якої полягає в праці, справедливості.** І. Вишенський звернув увагу на роль правосуддя в житті суспільства: суд повинен охороняти закон і справедливість, утверджувати та захищати громадянські права і свободи.

*І. Вишенський
(1545(50)–1620 рр.)*

Вагомий внесок у формування світосприйняття, розуміння та осмислення суспільного життя зробила Києво-Могилянська академія – перший вищий навчальний заклад і видатний просвітницький та культурний центр України.

Засновник Академії (1632 р.) митрополит Київський і Галицький *Петро Могила* відстоював ідею верховенства влади православної церкви, силу якої в умовах польсько-шляхетського панування можна було протиставити польському королеві. П. Могила стверджував, що **цар повинен бути вірний православ'ю, вірі в Бога, від якого одержав владу і перед яким звітується**. Відповідно до того, що в Росії верховенство церкви ніколи не було реальним, **П. Могила рекомендував цареві радитися з мудрими духовними радниками, а церкві відводив роль радника, а не верховного правителя**. Погляди П. Могили на співвідношення церкви та держави по-різному сприймали й розвивали діячі Києво-Могилянської академії, зокрема **Семен (Стефан) Яворський**, письменник, філософ, церковно-політичний діяч. Підтримуючи державницькі реформи Петра і щодо розвитку армії, флоту, економіки, освіти, С. Яворський був незадоволений церковною реформою, захищав інтереси церкви, її владу в духовному житті суспільства, виступав проти підпорядкування церковних справ світській владі. Церковні справи – компетенція церкви, світські – царської влади. Зрештою С. Яворський обстоював думку про те, що церква підноситься над державою і повинна володіти не лише церковною, а й світською владою.

*Ф. Прокопович
(1681–1736 рр.)*

Проблеми держави й абсолютної монархії, співвідношення світської і церковної влади посідали значне місце у творчості *Феофана Прокоповича*. Філософ, учений, письменник, професор і ректор Києво-Могилянської академії, сподвижник Петра I в його реформаторській діяльності, Ф. Прокопович, крім філософії, зосереджував увагу на теорії держави і права. Йому належить **створення теорії освіченого абсолютизму, суть якої полягала в підпорядкуванні церкви державі**. Абсолютний монарх як верховний носій державної влади ставився над усіма громадянськими законами, усі його дії, спрямовані на загальнонародну користь, виправдовувались. **Верховним носієм державної влади міг бути лише освічений володар – «філософ на троні»**.

Освіта і розвиток науки розглядалися як основа історичного процесу, сила держави і добробуту. Тільки освічена монархія може забезпечити розвиток науки, мистецтва, ремесел, мануфактур. Теорія абсолютизму тісно пов'язувалася з тогочасною соціально-політичною боротьбою за владу та майнові інтереси світської аристократії і церковної ієрархії. І в цій боротьбі Ф. Прокопович займав відмінні від С. Яворського, але подібні до П. Могили позиції. Тут зіткнулися різні концепції теорії держави і права, пов'язані з різними панівними силами тогочасної Росії.

3.1.1.3. Українська політична думка козацько-гетьманської доби (друга половина XVII – кінець XVIII ст.). Конституція П. Орлика як утілення української державницької ідеї

У другій половині XVII ст. на політичній карті Європи з'явилась Українська козацька республіка з яскраво вираженими демократичними рисами політичного устрою та соціально-економічних відносин.

Її поява пов'язана з ім'ям видатного політичного й державного діяча *Богдана Хмельницького*. Він не лише висунув завдання створення незалежної держави, до складу якої мали ввійти всі етнічні українські землі, а й зробив усе можливе для його розв'язання. У Гетьманській державі існували елементи республіканської форми правління: гетьман обирався безпосередньо народом, свої дії мав погоджувати з генеральною старшиною. **Найвища влада в**

*Б. Хмельницький
(1595–1657 рр.)*

державі поєднувала риси монархії (гетьман), аристократії (рада старшин) і демократії (генеральна рада). Найяскравішим виявом демократичних традицій залишалася виборність посадових осіб. За Б. Хмельницького влада тяжіла до монархії, за інших гетьманів – до аристократії чи станової демократії. У 1648–1649 рр. Б. Хмельницький висунув ідею самовизначення України в межах Давньоруської держави на чолі з єдиновладним, самодержавним гетьманом – монархом. У конкретних історичних умовах середини XVI ст. Б. Хмельницький пішов на Переяславську угоду (1654 р.), обрав найоптимальніший варіант з усіх можливих: угода передбачала входження Української держави до складу Росії на конфедеративних засадах. Це давало змогу зберегти основні завоювання українського народу в роки Визвольної війни, а також відкривало можливість включення до козацької республіки західноукраїнських земель. Б. Хмельницький був полководцем європейського масштабу. Саме він **створив одну з найсильніших армій у тодішній Європі, зумів належним чином озброїти її.** Не програвши жодної битви, гетьман завдав Речі Посполитій найважчих поразок за всю її історію. Не можна не відзначити й **виняткові дипломатичні здібності Б. Хмельницького.** **За короткий час він зумів налагодити дипломатичну службу, яка уважно стежила за подіями у Східній та Південно-Східній Європі.** До столиці Гетьманської держави Чигирина, який став визнаним центром міжнародного життя середини XVII ст., прибували посольства з Польщі, Росії, Криму, Порту, Молдавії, Швеції, Австрії, Бранденбурга.

Натомість до цих країн виряджались українські місії та посольства. Безперечно, Б. Хмельницький був однією з найвидатніших постатей в українській історії. **Викликають повагу висока освіченість гетьмана, його глибокі знання життя й культури рідного народу.** Але нині, із висоти ХХІ ст., можна бачити непослідовність і половинчастість дій гетьмана, часом нелогічність його вчинків, відсутність окремих ціннісних орієнтирів, зокрема це проявилось в непослідовності ставлення до селян. Але все це треба узгоджувати з контекстом тогочасної епохи.

Уся історія українського народу є виявом його демократизму. Своє перше юридичне осмислення, оформлення й утілення цей ідеал знайшов у «Пактах і Конституціях законів та вольностей Війська Запорозького», укладених 16 квітня 1710 р. між гетьманом Пилипом Орликом та старшиною і запорожцями, очолюваними кошовим К. Гордієнком. *Пилип Орлик* – представник старшинського роду, генеральний писар. Його **Конституція має велике значення як документ, який уперше в історії України на юридичному ґрунті фіксує принципи, що покладаються в основу державно-політичного устрою.** Характерним для Конституції 1710 р. було те, що в ній ішлося фактично про продовження традиції Запорозької Січі – козацької республіки. Автори Конституції виклали на папері те, що склалося на практиці та пройшло багаторічне випробування. Проте трагедія П. Орлика та його соратників полягає в тому, що їхні погляди відображали інтереси виключно козацької старшини, до того ж не всієї, а лише невеликої її частини з числа прихильників І. Мазепи, які були зорієнтовані на протекторат шведського і польського королів, турецького султана і кримського хана. У результаті абсолютна більшість козаків, як і український народ у цілому, ідеї П. Орлика не сприйняли.

*П. Орлик
(1672–1742 рр.)*

3.1.1.4. Політико-етичні ідеї членів Кирило-Мефодіївського товариства

Наприкінці 1845 – на початку 1846 рр. в Україні виникла таємна політична організація – Кирило-Мефодіївське товариство. До нього належали: *М. Костомаров, М. Гулак,*

*Кирило-Мефодіївське товариство
(1845–1847 рр.)*

В. Білозерський, П. Куліш, О. Маркевич, Т. Шевченко. Із Товариством підтримували зв'язок діячі визвольного руху Білорусії, Росії, Польщі, Болгарії, Чехії, Сербії, Хорватії.

Кирило-Мефодіївське товариство ставило за мету об'єднання всіх слов'янських народів у федерацію. Його політична програма викладена в «Книзі буття українського народу» і «Статуті Слов'янського товариства св. Кирила і Мефодія». Основними завданнями члени товариства вважали: **ліквідацію самодержавства, скасування станів і кріпосного права; визволення й об'єднання слов'янських народів у федеративну республіку з парламентським ладом, наданням кожному народові автономії; запровадження загальної освіти народів** тощо. Програмні положення розвивали республіканські традиції декабристів. Члени товариства прагнули розкрити політичний ідеал, здійснення якого принесло б передусім свободу Україні. Для цього необхідно добре усвідомити минуле та сучасне.

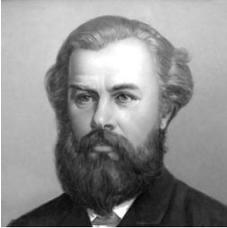
Знесилена в постійній боротьбі з Польщею, утративши всіляку надію на добросусідські відносини з нею, Україна «пристала до Московщини і з'єдналась із нею як один нарід слов'янський з іншим народом слов'янським». У системі відносин Україна – Польща – Московщина всі народи поневолені царем і панами, але народом-народом був український, бо він терпів гніт у найжорстокіших формах. Це становище визначало **його долю як найголовнішого поборника свободи, рівності, братерства, а Україна виступала будителем усієї Слов'янщини до боротьби за ідеали.** У майбутній федеративній парламентській республіці кожен народ матиме права й широку політичну автономію. Здійснити союз слов'янських демократичних держав-республік на засадах федеративності передбачалося шляхом реформ, пропаганди, виховання молоді, літературної діяльності.

Водночас Кирило-Мефодіївське товариство, його революційно-демократичне крило (М. Гулак, О. Новроцький, І. Посяда, їхній ідейний наставник Т. Шевченко) своїм головним завданням **вважало знищення самодержавства, ліквідацію кріпосного права, скасування станів.** Особливо перепадало московським царям. Так, Петро I «поклав сотні тисяч у каналах і на кістках їхніх збудував собі столицю». Не менш критично характеризувалася Катерина II. «А німкеня Катерина, розпусниця всесвітня, безбожниця, мужовбивця знищила козацтво і свободу».

Найбільш рішучу й безкомпромісну позицію в Кирило-Мефодіївському товаристві займав **Тарас Шевченко. Поет відстоював ідеї народного повстання, кінцевою метою якого мало бути встановлення демократичної республіки.** За доносом Кирило-Мефодіївське товариство в кінці березня 1847 р. було розгромлено,

членів його заарештовано. Товариство проіснувало лише 15 місяців, проте відіграло значну роль у розвитку суспільно-політичної думки і визвольної боротьби в Україні. Його діяльність знайшла широкий відгук у пресі країн Європи та світу.

3.1.1.5. Політико-етична думка в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.

М. Драгоманов
(1841–1895 рр.)

Визначне місце в історії суспільно-політичної думки в Україні в другій половині XIX ст. належало *Михайлу Драгоманову* – українському публіцисту, історичу, літературознавцю, етнографу, фольклористу, основоположнику політичної науки в Україні й вітчизняного конституціоналізму. Основу суспільно-політичних поглядів М. Драгоманова складала автономно-федералістична концепція. Унітарна жорстко централізована держава – це втілення деспотизму, диктатури небагатьох.

Федеративна держава базується на громадському та місцевому самоврядуванні, гарантіях природних прав і свобод людини, суворому обмеженні центральної влади. Виступаючи за автономно-федеративний лад, на ґрунті якого можуть бути розв'язані соціально-економічні, державно-політичні та національні питання, М. Драгоманов підкреслював: «Огляд історії і теперішньої практики європейських народів показує, що автономія політична і національна можлива і без державної відрубності. От через те і я, не бачачи ґрунту для державного сепаратизму українського, бачу повну можливість політичної і національної автономії Української на ґрунті земської автономії».

Людина для мислителя – основа соціального устрою, найвища цінність, гарантіями прав якої може бути лише вільна самоврядна організація (громада), конфедерація типу швейцарської або федерація за зразком США чи Англії. Головна ідея конституційного проекту, розробленого М. Драгомановим, перетворення російської імперії на централізовану федерацію, де українці створюють громаду «Вільна спілка». Основними завданнями останньої є забезпечення політичних свобод: права людини і громадянина; «недоторканість тіла для ганебних покарань і смертної кари»; недоторканість помешкання «для поліції без судової ухвали»; негайна передача заарештованого до рук судової влади; недоторканість приватних листів і телеграм; свобода вибору місця мешкання й занять; свобода совісті та відокремлення церкви від держави, держави від церкви; свобода слова,

друку, навчання; свобода зібрань, мітингів і процесів; свобода звернень до владних структур. У державно-правовій концепції М. Драгоманова передбачалися три гілки влади: законодавча, виконавча і судова. Законодавча належала двом думам – державній і союзній. Зміни до основних законів мали вноситися в разі згоди третини членів двох дум і затверджуватися Державним собором, що обирався зі складу двох дум, а також делегатами від обласних зборів. Главою держави міг бути імператор з успадкованою владою чи обраний голова Всеросійського державного союзу. Він призначав міністрів, відповідальних перед обома думами. Разом із державною владою на місцевому рівні передбачалося самоврядування: громадське (у містах і селах), волосне, повітове та обласне, репрезентоване сходами і зборами, яким були підзвітні всі посадові особи, крім суддів. На рівні міст, волостей, повітів та областей обиралися думи, а з їхнього складу – управи. До третьої гілки влади – судової – окрім Верховного суду, входили судові палати обласних, повітових і міських дум. Статус суддів визначався законом. Члени Верховного суду призначалися довічно главою держави, їм належало мати вищу юридичну освіту й практику роботи в судових палатах. **Найкраща форма політичного життя – асоціація гармонійно розвинених особистостей в Україні, «громадівський соціалізм», громадівська праця, які «мусять мати українську одежу».** Самоврядування є основою основ руху до повної справедливості, до соціалізму, до найголовнішої мети – «повернення української нації до сім'ї націй культурних».

Не відкидаючи революційних методів боротьби із самодержавством переходу до нового суспільного устрою, М. Драгоманов віддавав перевагу еволюційному розвитку суспільства. Здійснення соціалістичного ідеалу «можливе тільки в певній поступовості та за високого розвитку мас, а тому й досягнуте буде більше з допомогою розумової пропаганди, чим кривавих повстань».

Значний внесок у розвиток політичної думки в Україні в другій половині XIX ст. зробив *Сергій Подолинський*. Його ідеал – суспільство, у якому народ сам управлятиме всіма економічними та культурними справами, організуватиме виборчу адміністрацію повітів, волостей, керівні федеральні органи, створюватиме народні суди, «громадське козацтво» (поліцію), до якого буде причетний кожний громадянин, придатний до військової служби.

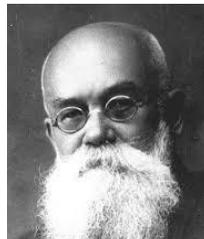
*С. Подолинський
(1850–1891 рр.)*

І. Франко
(1856–1916 рр.)

Політичні погляди *Івана Франка* – **видатного українського письменника, публіциста, мислителя** слід аналізувати в контексті тогочасної історичної обстановки та ідейно-політичної боротьби. На початку громадсько-політичної діяльності І. Франко захоплювався марксизмом. Із цих позицій він аналізував тогочасний капіталізм (у статтях «Хто є робітник?», «На кого працюємо?», «Про соціалізм» та ін.). **Проте І. Франко негативно ставився до ідей диктатури пролетаріату, «державного соціалізму», жорсткої централізації усього суспільного життя.** Він був твердо переконаний у закономірності й невідворотності заміни капіталістичного ладу соціалістичним. Щодо соціалізму, то його ознаками, за І. Франком, мають бути: співдружність людей праці; відсутність держави як сили примусу, тиску згори на народ. Майбутнє суспільство – це справжнє народовладдя, а не формальна демократія. Не відкидаючи радикальних методів докорінної перебудови суспільства, він схилився до думки, що ідеали робітників слід здійснювати за принципом «без насильства і кривавих потрясінь». Що ж замінить державу за соціалізму? На думку І. Франка, держава в звичному значенні слова в цей час зникне. Державу й політику замінить діяльність самих громад. «Там держави в нинішньому розумінні не буде, бо над народом не буде управи згори, але сам народ здолу (тобто від громад) управляє сам собою, працює сам на себе, сам образується і сам обороняється». Відносини між громадянами, об'єднаннями й народами визначатиме громадівсько-федеративний принцип, який своїм змістом передбачає федерацію за збереження автономії особи, громади, народу. **Для І. Франка майбутня Україна – це розвинена, висококультурна нація Європи.** Він відстоював ідею об'єднання слов'янських націй в єдину федерацію і навіть оформлення всевітньої федерації. Розглядаючи в широкому плані прогрес людства, мислитель писав: «**Поступ цілої людськості – се величезна і дуже складна машина. Як у цілій природі, так і в розвої людства керму держать два могутні кондуктори... голод і любов. Голод – се значить матеріальні і духовні потреби людини, а любов – се чуття, що зроджує людину з іншими людьми.**» Усе своє життя І. Франко, говорячи його словами, відав праці «для досягнення великого ідеалу – соціальної справедливості на ґрунті гуманного чуття».

Визначне місце в історії української науки та культури кінця XIX – першої третини XX ст. посідав *Михайло Грушевський* – історик, громадський і політичний діяч. М. С. Грушевський досить детально окреслив основні риси того ладу, до якого мають прагнути українці. Голова Української Центральної Ради, М. С. Грушевський, як і більшість українських соціалістів, дивився на Україну як на країну насамперед селянську. Для нього поняття «українство» і «селянство» були майже синонімами.

*М. Грушевський
(1866–1934 рр.)*

Він вважав, що в Україні інша база соціальної революції, ніж у Росії чи на Заході, а отже, соціальна й політична роль селянства буде визначальною в Україні дуже довго, а може й завжди.

М. Грушевський вважав, що треба все робити для розвитку різних культур в Україні, не загострювати відносини гвалтівною українізацією, але й не поступатися принципом української державності та становищем української мови як мови державної. Визначаючи модель майбутнього суспільно-політичного устрою, учений виходив із конституційних положень М. Драгоманова й кирило-мефодіївців, але значно збагатив їх з урахуванням нових досягнень вітчизняної, російської і світової культури. **Головними конституційними ідеями вченого є: децентралізація держави, широка національна чи територіальна автономія** («Ми відкидаємо поліційно-бюрократичний устрій і хочемо оперти наше правління на широкі основи самоврядування, залишаючи адміністрації міністерській тільки функції загального контролю, координування і заповнювання тих прогалів, які можуть виявитися в діяльності органів самоврядування»); парламентське правління; поділ влади не лише по горизонталі, а й по вертикалі; чітке визначення державного характеру національних окраїн, їхніх територій, прав та свобод людини і громадянина. М. Грушевський вважав, що «в конфліктах народу і влади вина лежить на боці влади, **бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації**, і коли в державі трудовому народові недобре, се його право обрахуватися з нею». М. Грушевський вважав себе переконаним федералістом, рішуче відкидав будь-які звинувачення в сепаратизмі й націоналізмі, проте підкреслював, що майбутня Українська держава має будуватися на основі домінантного українського національного елемента. Особливу увагу він приділяв територіальному устрою України. На його думку, існуючий поділ на повіти та губернії не придатний для демократичного самоврядування. Оптимальним варіантом може бути утворення округів із населенням до 1 млн осіб, спроможних організувати «справу

санітарну і шляхів, і сільськогосподарську, і земельну, і промислову, і культурну». В «Історії України-Руси» М. Грушевський виклав своє бачення політичної історії України, яку виводив із Київської Русі. **Саме українські племена, на думку вченого, започаткували Київську державу.** Історія ж великоруська, за його схемою, починається з Володимиро-Московського князівства.

3.1.1.6. Українська політико-етична думка 20–30-х рр. ХХ ст.

У 20-ті рр. ХХ ст. розвиток політико-етичної думки в Україні пов'язувався насамперед з іменами В. Липинського, Д. Донцова, В. Винниченка.

*В. Липинський
(1882–1931 рр.)*

Творення національної української державності було змістом життя та найвищою політичною цінністю для видатного українського мислителя *В'ячеслава Липинського*.

У класичному політологічному творі «Листи до братів-хліборобів» кристалізовано досвід і філософію історії України-Руси протягом її тисячолітнього періоду існування, запропоновано логічну схему й теорію державності. Тоді як усі політичні діячі були федералістами та соціалістами, В. Липинський виступив як самостійник та монархіст. Він гостро переживав невідповідність свого світогляду модним на той час політичним ідеям. Двічі за життя В. Липинський дещо змінював погляди: один раз – у бік демократії (перед Першою світовою війною), другий раз – до конституційної монархії (наприкінці життя). **Політична концепція В. Липинського побудована на аналізі державного досвіду гетьмансько-козацьких часів і високої етнічної культури хліборобської спільноти.** Оптимальною формою державності він вважав спадкову монархію – гетьманат. Початки української державності В. Липинський вбачав у діяльності Богдана Хмельницького. Сильна влада має зосереджуватися в руках однієї особи, яка очолювала б державну оборону і через Кабінет Міністрів – державну адміністрацію. Її влада обмежується двома законодавчими палатами: нижча – з'їзд Рад окремих земель, яка представляє інтереси територій, вища – трудова Рада, державна – інтереси праці. В. Липинський виступав за встановлення правової монархії в традиційній формі гетьманату. Такий державний устрій докорінно відрізняється від московської централізації, яка спирається на необмежену владу монарха і терор, і від польської монархії, де король завжди був маріонеткою шляхти.

В. Липинський наголошував, що географічне положення України, спільне історичне минуле, спільні економічні інтереси вимагають, щоб суверенна Українська національна держава разом із Росією та Білорусією утворили тісний мілітарний та економічний союз і спільно з ними шукали собі союзників у Європі. Одне з основних положень концепції В. Липинського полягає в тому, що державу можна будувати за ініціативою провідної верстви, або аристократії, що ідентичне поняттю «еліта», яким дослідник не користувався. Саме ця верства здатна повести за собою пасивну більшість. «Без теоретичного і практичного розв'язання цієї проблеми навіть найкращі орієнтації не допоможуть нам стати нацією і державою». А для цього провідники мусять мати матеріальну силу більшу, ніж будь-яка інша група в нації. А оскільки «на багнети можна спертись, але не можна сісти», то **другою необхідною умовою успішної діяльності еліти є моральний авторитет та законна підстава існування в очах своєї нації**». В. Липинський стверджував, що **тільки власна держава, розбудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує її від економічного розпаду та кривавої анархії. І будувати її треба самим українцям: «Ніхто нам не збудує держави, коли собі самі не збудуємо, і ніхто за нас не зробить нації, коли ми самі нацією не хочемо бути**».

На відміну від В. Липинського, у центрі уваги *Дмитра Донцова* була нація. Створення української нації як самосвідомої суспільної, культурної і політичної одиниці є передумовою для створення власної держави. Квінтесенцією теоретичних розробок Д. Донцова став його твір «Націоналізм» (1926), де визначено основні вимоги націоналізму: воля до життя, влади, експансії; романтизм і догматизм. Романтизм – це захоплення катастрофою, що принесе нове, а догматизм «з'явиться в супроводі категоричного наказу, безоглядного послуху». «Коли Україна хоче вийти із стану провінції, – стверджує Д. Донцов, – мусить витворити в собі, крім волі до влади, ту велику, всеобіймаючу ідею, ідею опанування духовного, економічного і політичного нації». Ініціативна меншість має підпорядкувати собі власний народ та змусити його до агресії проти інших. Узагальнювальний висновок: життя – це боротьба, у якій панує закон соціального дарвінізму. Це стосується й цілих націй – сильніші нації мають перемогти слабших і нав'язати їм свій спосіб життя. Невід'ємною частиною ідеології Д. Донцова було поняття «творчого насильства» (підкорення натовпу

*Д. Донцов
(1883–1973 рр.)*

елітарній меншості), яке ця ініціативна меншість має застосувати до несвідомих. **Д. Донцов намагався ідеологічно обґрунтувати українську самостійницьку політику: внутрішню (виховання на засадах західної культури) і зовнішню (повна сепарація від Росії). Він вважав, що політичний сепаратизм можливий, відповідає українському народові й має бути спрямований проти російської державності. Слід відірватися від Росії, позбутися злуки з нею.**

У праці «Заповіт борцям за визволення» (1949), написаній наприкінці життя, інший політичний діяч, учений, письменник, публіцист *Володимир Винниченко* висловив однозначно негативне ставлення до націоналізму Д. Донцова, оцінюючи його ідеологію як фашистську, ворожу українському народові, як особливий різновид тоталітаризму. Отже, на початку нинішнього століття були спроби розв'язати проблеми національного відродження на шляху монархізму й націоналізму. Поряд із цим помітні й намагання розв'язати проблему на ґрунті соціалістичних перетворень. До цього періоду розвитку політичної думки в Україні належить політична концепція В. Винниченка. Ідеал української демократії В. Винниченко вбачав у «федерації Російської республіки і участі в ній України як рівного з іншими державного тіла». Він писав: «Певно не можемо відказати історично-культурного зв'язку, котрий по волі й не по волі за 300 літ перебування України в складі Російської держави вріс у наше життя духовне і матеріальне... З другого боку... Україна не має таких сил, щоби відірватися від Росії, не впасти в обійми якоїсь сильної імперіалістичної держави». Проте під впливом подій у добу національно-визвольних змагань відбулася еволюція поглядів В. Винниченка. «Чуття панівної національності, – пише він, – створене століттями злочинного соціального панівного устрою в Росії в душі навіть робітника-великороса не може зникнути за один-два роки. А тому **найкращою формою розвитку революції кожної нації є повна державна незалежність у добровільному тісному союзі з усіма соціалістичними державами проти всесвітньої буржуазії**». В. Винниченко вважав, що українська державність в Україні існує. Її створив народ, уся українська нація в процесі великого перевороту життя в Росії. Так, вона не самостійна, не незалежна, вона опанована Росією. Але суть її, Держави, є; вона живе, зберігає в собі сили, які не дозволяють ворогам знищити її, які невиразно тримають у собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її. В. Винниченко стверджував, що **головна політична істина, яку він пізнав протягом свого життя – це «наша правда, наша сила – на орієнтацію в нашому народі».**

Висновки

- Протягом багатьох століть різноманітні мислителі та науковці розглядали основні етичні засади у своїх вченнях. Деякі з них виробили навіть окремі етичні концепції, які й поклали в основу розвитку політичної етики як науки.

- Конфуціанство – одна з головних ідейних течій у Стародавньому Китаї. Його основи містяться у філософському трактаті Конфуція «Лунь юй» («Бесіди та вислови»). За своїм світорозумінням, способом пояснення світу та місця людини («цивілізованої», а не «варвара») у цьому світі конфуціанство виступає скоріше в етико-політичному, ніж у релігійному плані.

- Основна мета Конфуція – гармонізувати життя держави, суспільства, родини і людини взагалі.

- Давньогрецький мислитель Сократ був першим, хто обрав предметом свого розгляду саме моральне буття людини. Висловлюючи скепсис із приводу можливостей дослідження природи, «космосу» (це «справи божественні», людині невідомі), Сократ закликає до пізнання «єства» людини, першоджерела її вчинків і дій, її способу життя та мислення.

- Сократівську лінію в розвитку політичної етики продовжив його учень Платон. Нову модель суспільства Платон будує в першому своєму творі «Держава». Держава виникає тому, що кожен із людей не в змозі задовольнити свої потреби і змушений звертатися за допомогою до інших. Захист держави від внутрішніх і зовнішніх ворогів зумовлює необхідність стану вартових – воїнів, а потреби управління – тих, хто оволодів «царським мистецтвом», тобто усвідомлює ідеали справедливості та добра і здатний їх здійснювати. Це «філософи».

- Аристотель першим систематизував етику, визначив предмет і відмітні риси етики як науки, обґрунтував її основні принципи. Етичні уявлення Аристотеля дістали висвітлення передусім у таких працях філософа, як «Нікомахова етика», «Евдемова етика» та «Велика етика».

- Виникнення й розповсюдження середньовічно-християнської етики припало на період глибокої кризи античної цивілізації спаду, її основних цінностей. Людина, згідно з християнським ученням, створена як носій образу та подібності Бога. Проте гріхопадіння, зроблене першими людьми, зруйнувало богоподібність людини, наклавши на неї пляму первородного гріха. Ідеал мученика стає в середньовічно-християнській етиці центральним.

- Політико-етична проблематика посідає важливе місце в теоретичній спадщині мислителів Нового часу (І. Кант, Г. Гегель, Л. Фейєрбах та ін.). Політико-етичні ідеї найповніше виявляються у ставленні мислителів до моделей державного устрою, права, історії, співжиття цілих держав та окремих громадян.

- Політико-етична думка України своїм корінням сягає в епоху Київської Русі IX–XII ст. Її безсмертними пам'ятками є літописи. «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Руська правда» Ярослава Мудрого, «Повчання Володимира Мономаха дітям», «Слово о полку Ігоревім» – документи, у яких яскраво віддзеркалено тогочасні проблеми політики, релігії, моралі, поставлено питання про співвідношення світської та духовної влади.

- У політичній думці України кінця XVI – початку XVII ст. характерне відстоювання ідеї соборності правління християнської церкви. Значну роль у розвитку політичної думки в цей час відіграли Києво-Могилянська академія – перший вищий навчальний заклад в Україні, а також такі відомі мислителі, як П. Могила, С. Яворський, Ф. Прокопович. Останньому належить створення теорії освіченого абсолютизму.

- Українська політико-етична думка козацько-гетьманської доби (друга половина XVII – кінець XVIII ст.) пов'язана з іменем видатного політичного та державного діяча Богдана Хмельницького, який не лише висунув завдання створення незалежної держави, а й зробив усе можливе для його розв'язання. Помітним документом цього періоду є Конституція 1710 р., яка ввійшла в історію як Конституція Пилипа Орлика. І хоча вона не була запроваджена, проте має велике значення як документ, котрий уперше в історії України на юридичному ґрунті фіксує принципи, що покладаються в основу державно-політичного устрою.

- Ідеї Кирило-Мефодіївського товариства, зокрема щодо створення слов'янської федерації, стали значним внеском у розвиток української політичної думки XIX ст. Здійснити це передбачалось шляхом реформ, пропаганди та просвітництва. Окрему позицію в цьому питанні займав Т. Шевченко, який відстоював ідею народного повстання та встановлення демократичної республіки.

- Політико-етична думка в Україні кінця XIX – початку XX ст. характеризується утвердженням ідей автономно-федералістського устрою суспільства (М. Драгоманов), громадівського соціалізму (І. Франко), національно-демократичної держави (М. Грушевський).

- На початку XX ст. українська політико-етична думка прагнула розв'язати проблеми національного будівництва шляхом запро-

вадження монархізму, націоналізму, федеративного устрою. Концепції В. Липинського, Д. Донцова, В. Винниченка є своєрідним баченням й осмисленням реалій сучасного їм політичного життя, які зберігають свою актуальність і в наш час.

Література

---

1. Алексеев В. Китайская литература / В. Алексеев. – М., 1978. – 205 с.
2. Антропов В. Этика и религия в философии Людвиг Фейербаха / В. Антропов // Вестник Московского университета. – Серия 7. Философия. – 2004. – № 1. – С. 98–117.
3. Аристотель. Политика / Аристотель // Мыслители Греции. От мифа к логике : Сочинения. – М. : ЗАО «Изд-во ЭКСМО-Пресс», Харьков : Изд-во «Фолио», 1999. – С. 439–699.
4. Бруно Дж. О героическом энтузиазме / Дж. Бруно ; [пер. с итал.]. – К., 1996. – 352 с.
5. Валла Л. О действительном и ошибочном благе. О свободе воли / Л. Валла ; [пер. с итал.]. – М., 1989. – 252 с.
6. Васильев Л. История древнего востока / Л. Васильев. – М., 1953. – 495 с.
7. Виноградов Н. Философия Давида Юма / Н. Виноградов. – М., 1911. – 372 с.
8. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель ; [пер. с нем.] ; ред. и сост. Д. Керимов и В. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
9. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс ; [пер. с англ.] // Соч. : в 2 т. – М., 1991. – Т. 2. – 688 с.
10. Гусейнов А. Краткая история этики / А. Гусейнов, И. Ирлитц. – М., 1987. – 589 с.
11. Древнекитайская философия. – М., 1972. – Т. 1. – 363 с.
12. Дробницкий В. Моральная философия : Избранные сочинения / В. Дробницкий. – М., 2002. – 523 с.
13. Жильсон Э. Томизм. Введение в философию св. Хомы Аквинского : Избранное / Э. Жильсон. – М. ; СПб., 1999. – 461 с.
14. Історія світової культури. – К., 1997. – 540 с.
15. Йодль Ф. История этики в Новой философии : в 2-х т. / Ф. Йодль. – Т. 1. – М., 1896. – 630 с.
16. Калінін Ю. Релігієзнавство : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Ю. Калінін, Є. Харьковщенко. – К., 1997. – 352 с.
17. Кант И. Лекции по этике / И. Кант ; [пер. с нем.]. – М., 2000. – 431 с.

18. Кант И. Трактаты о вечном мире / И. Кант ; [пер. с нем.]. – М., 1963. – 543 с.
19. Конфуций. Изречения / Конфуций. – М., 1992. – 128 с.
20. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси / І. О. Кресіна. – К., 1998. – 392 с.
21. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли ; [пер. с итал.]. – М. : Планета, 1990. – 80 с.
22. Панфилова Т. Человек в мировоззрении Востока / Т. Панфилова. – М., 1991. – 64 с.
23. Переломов Л. Конфуций: жизнь, учение, судьба / Л. Переломов. – М., 1989. – 440 с.
24. Платон. Государство / Платон ; [пер. с древнегреч.] ; общ. ред. А. Лосева, В. Асмуса, А. Тахо-Годи // Собрание сочинений : в 4 т. – Т. 3. – М. : Мысль, 1994. – С. 79–420.
25. Політологія : [посібник для студентів вищих навчальних закладів] / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – К., 1998. – 368 с.
26. Політологія / [за ред. О. І. Семківа]. – Львів, 1994. – 592 с.
27. Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст. : хрестоматія / [за ред. О. І. Семківа]. – Львів, 1996. – 800 с.
28. Політологічний енциклопедичний словник : [навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів]. – К., 1997. – 400 с.
29. Політологія : [підручник для вузів] / за ред. І. С. Дзюбка, К. М. Левківського. – К., 1998. – 416 с.
30. Спиноза Б. Етика / Б. Спиноза // Избр. произв. : в 3-х т. – Т. 1. – М., 1957. – 610 с.
31. Философия зарубежного Востока о социальной сущности человека : сб. научных трудов. – М., 1986. – 341 с.
32. Чанышев Е. Курс лекций по древней философии / Е. Чанышев. – М., 1981. – 374 с.

Семінарські заняття за темами І і 2 модуля І

А. Письмова робота (15 хв)

Дайте відповідь на одне з поданих запитань:

1. Коли і за яких обставин виникла політична етика як окрема дисципліна?
2. Які існують визначення й типи політичної етики?
3. Які визначення політики ви можете назвати?

Політична етика

---

4. Обґрунтуйте тезу про аморальність політики.
5. Наведіть аргументи на користь єдності моралі й політики.
6. Дайте визначення поняттю «мораль». Обґрунтуйте його правильність.
7. Проаналізуйте феномен буденного зла.
8. Чому в політиці часто зустрічається апологія зла? Охарактеризуйте античну політичну етику як учення про добродетель.
9. Обґрунтуйте статус моральних норм у середньовічних політичних процесах.
10. Визначте основні надбання середньовіччя в рамках етики.
11. Назвіть головні політико-етичні надбання Нового часу.
12. Охарактеризуйте сучасні теорії політичної етики.
13. Які джерела характеризують політичну думку Київської Русі?
14. Які місце й роль Києво-Могилянської академії та її діячів у розвитку політичної думки України?
15. Визначте характерні риси Української козацької держави в період діяльності Б. Хмельницького. Які основні принципи суспільно-політичного устрою закладено в Конституції П. Орлика?
16. Назвіть основні політичні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства.
17. У чому полягає сутність ідеї автономно-федералістського устрою суспільства М. Драгоманова, громадівського соціалізму І. Франка?
18. Охарактеризуйте політико-державну концепцію М. Грушевського.
19. У чому полягають основні положення монархічної концепції В. Липинського?
20. Дайте характеристику націоналізму Д. Донцова.
21. У чому сутність політичної концепції В. Винниченка?

Б. Дискусія з тем

1. Співвідношення етики й політики за вченням Аристотеля.
2. Концепція справедливості Аристотеля та сучасність.
3. Автономна мораль в етиці І. Канта.
4. Учення І. Канта про свободу волі.
5. Головні етапи історичного розвитку етичної думки у світі й Україні.
6. Походження та історичні типи моралі.
7. Особливості політико-етичних учень українських мислителів.

Лекція 3. Політична аксіологія

Мета: дослідити структуру, функції, особливості політичної аксіології.

Вивчивши зміст лекції, студенти повинні вміти:

- сформувати цілісне уявлення про політичну аксіологію як самостійну науково-практичну дисципліну;
  - освоїти проблематику цінностей у структурі особистості як предмет аксіології;
  - розкрити основні поняття політичної аксіології;
  - визначити основні функції гуманізму як політичної цінності в межах політичної етики як науки.
-

3.1. Цінності в структурі особистості як предмет аксіології

Проблема людських цінностей є актуальною для будь-якої науки. Це зумовлюється насамперед тим, що цінності є інтегративною основою як для окремого індивіда, так і для будь-якої малої чи великої соціальної групи, культури, нації, для людства в цілому. Цінності – це породження соціуму. Отже, усі вони за походженням є соціальними. Філософські напрями ХХ ст. висунули проблему цінностей на перший план. Феноменологи, герменевтики, аналітики, пост-модерністи сперечалися між собою насамперед про цінності. На думку німецького філософа *Г. Ленка*, цінності виступають своєрідним інтерпретаційним конструктом. Цінність – це інтерпретація, у якій суб'єкт виражає свої переваги. Відзначимо ще раз, що характер самої інтерпретації визначається тією філософією, що використовує суб'єкт. Феноменолог використовує феноменологічну інтерпретацію, герменевтик – герменевтичну і т. д. Цінності немає тільки там, де людина ставить до чогось байдуже, не цікавиться розходженнями між істиною й оманом, прекрасним і потворним, добрим і злим [21].

*Г. Ленк
(нар. 1935 р.)*

Поняття «**цінність**» є центральним в аксіології (теорія цінностей), воно поклато початок спеціальній сфері філософської науки, що

досліджує природу цінностей, їхнє місце в реальності, структуру ціннісного світу, розглядає зв'язки різних цінностей між собою, відображення їх у структурі особистості. Загальновідомо, що термін «**аксіологія**» в 1902 р. введено в науковий обіг *П. Лані*, після чого він став активно використовуватись у філософії, соціології та психології [18]. Розробка проблеми цінності тривалий час залишалася свого роду монополією закордонної філософії. Вона сформувалася на початку нашого століття як визначений напрям на основі неокантіанських учень (*В. Віндельбанд, Г. Ріккерт*), а потім одержала поширення в працях деяких німецьких та американських учених (*М. Шелер, Н. Гартман, Д. Д'юї, Р. Перрі, К. Понпер*). Лише в 60-ті рр. XX ст. у вітчизняній науці було визначено місце і роль теорії цінностей у марксизмі, її значення для розвитку комплексу наук про людину і суспільство, позначилися перспективи її розвитку в єдності гносеологічного, соціологічного та педагогічного аспектів. У дослідженнях філософів *С. Анісімова, Л. Буєвої, М. Кагана, Л. Фоміна* й інших оформився категоріальний апарат, що включає поняття «цінність», «ціннісне відношення», «оцінка», «ціннісні орієнтації» [5].

Філософи стверджують, що наукова необхідність цієї категорії виникає тоді, коли постає питання про особистість та матеріальну й духовну сфери, що оточують її, а ширше – про співвідношення діяльності суб'єкта (чи то особистість, чи група, клас, нація) у тих об'єктивних умовах, у яких він діє. Вирішуючи проблему «суб'єкт – об'єкт», можна йти від другого до першого і, навпаки, від першого до другого. Якщо аналіз ведеться на основі діалектичної методології, то рух від об'єкта до суб'єкта означає розгляд суб'єктивного як відображення об'єктивного, а як критерій правильності цього відображення виступає ступінь його відповідності відбитому. **Це науковий підхід.** Під час руху ж від суб'єкта до об'єкта в основу кута ставиться вже не саме відображення, а реакція суб'єкта на відбите й, отже, ступінь відповідності об'єкта потребам і цілям суб'єкта. **Це ціннісний підхід.** Зміст поняття «цінність» більшість учених характеризує через виділення характеристик, що властиві так чи інакше формам суспільної свідомості: значущість, нормативність, корисність, необхідність, доцільність [18].

Стверджується, що виникнення цінності пов'язане, з одного боку, **із предметами, явищами, їхніми властивостями, способами задоволення визначених потреб суспільства, людини.** З іншого боку, **цінність виступає як судження, пов'язане з оцінкою існуючого предмета, явища людиною, суспільством.** Підкреслюється, що цінність – це форма прояву визначеного роду відносин між суб'єктом та об'єктом. Кожній сфері буття людини відповідають певні цінності.

До цінностей відносять передусім усе те, що природа надала в користування людині – чисте повітря, воду, корисні копалини, родючі ґрунти, ліси, багаті на рибу ріки й моря. Це природні цінності. Негативними природними цінностями є брудне повітря, землетруси, вулкани, смерчі та інші природні явища, які завдають шкоди господарській діяльності.

Цінністю є здоровий стан організму (біологічні, вітальні цінності), а її антиподом – хвороба. Цінностями є певні душевні стани (психічні цінності) – відчуття комфорту, піднесеності, закоханості, радості, щастя та ін. Протилежними їм є переживання смутку, нещастя, горя. Соціальними цінностями є зайнятість населення, злагода в суспільстві, порядок, мир, демократія, їм протистоять безробіття, соціальні катаклізми, антагонізми, війни. До сфери духовних цінностей належать найвищі ідеали людства (добро, прекрасне, істина, свобода, справедливість, святість) і предмети культури, у яких вони об'єктивувались (художні твори, релігійні, моральні та юридичні системи, наукові теорії). Їхніми антиподами є зло, неістинна, потворне, несправедливість, гріховність і явища, у яких вони втілились. Усі вони спрямовані на благо людини, на її утвердження в житті. Саме в цьому й полягає основна особливість цінності [21].

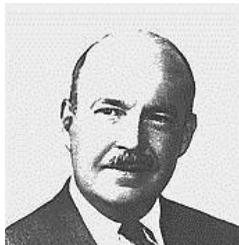
Цінність – феномен, який об'єктивно, за своєю природою є благом для людини, спрямованим на утвердження її в бутті, реалізацію її творчих можливостей. Однак таке визначення розкриває лише один аспект цінностей – об'єктивістський. Воно не бере до уваги суб'єкта, його свідомість. За цим визначенням, чисте повітря, здоров'я є цінностями незалежно від того, усвідомлює це людина чи ні. У суб'єктивістському аспекті цінність залежить від свідомості суб'єкта, оскільки нею вважають лише те, що суб'єкт цінує, чому надає значення. Справді, можна вважати, що корисні копалини, здоров'я, відповідні душевні стани й феномени культури є цінностями, оскільки люди (суб'єкти) надають їм такого значення, вільно їх вибирають із-поміж інших з огляду на конкретні їхні переваги. Тому із суб'єктивістської позиції цінністю є все, що люди вибирають, чому свідомо надають перевагу. Відмінність між обома підходами не така вже й суттєва, оскільки корисні копалини, чисте повітря, душевний комфорт, мир, моральні ідеали є цінностями для них обох. Однак об'єктивістська позиція передбачає, що цінності існують об'єктивно, незалежно від свідомості суб'єкта, а він може лише правильно чи неправильно оцінювати, використовувати їх. Суб'єктивістську позицію характеризує визнання того, що цінності конституюють (створять) суб'єкти [15].

Для виведення найбільш узагальненого та змістовного визначення важливо проаналізувати (за принципом наукового плюралізму) декілька з визначень цінностей, розроблених науковцями-аксіологами. Залежності від принципу, покладеного в основу виведення визначення, можна виділити декілька груп визначень. Наведемо деякі з них [14].

1. Предметний підхід. На думку *А. Івіна*, під цінністю можна розуміти будь-який предмет будь-якого інтересу, бажання, прагнення тощо. Схожу думку ми бачимо і в *Н. Алексєєвої*, яка стверджує, що соціальною цінністю може бути будь-який об'єкт (матеріальний або ідеальний) у випадку, коли він слугує фокусом прагнень, бажань груп або окремих осіб, розглядається ними як важлива умова існування. Отже, як цінності можуть виступати будь-які предмети, речі (як матеріальні, так й ідеальні).

А. Івін
(нар. 1939 р.)

Т. Парсонс
(1902–1979 рр.)

2. Отождолення цінностей із цілями. Так, *В. Сунрун* вважає, що цінності – це стійкі переконання в тому, що певний тип поведінки (дії) більш бажаний у відповідному типі культури або культурному континуумі. Цінності існують у соціальній свідомості. Класик соціології та політології *Т. Парсонс* вбачає в цінностях складові соціальної системи, загальноприйняті уявлення про бажаний тип соціальної системи. На думку *М. Лапіна*, цінності – це узагальнені цілі й засоби їх досягнення, що виконують роль фундаментальних норм. Вони забезпечують інтеграцію суспільства і допомагають індивідам здійснювати соціально узгоджений вибір своєї поведінки в життєво важливих ситуаціях. Отже, у межах цього підходу цінності розглядаються як явища внутрішнього світу людини, факти людської психіки: погляди, уявлення, переконання, емоції тощо. Речей, предметів у колі цінностей немає.

Комплексний підхід. Цінності розглядаються як явища особливої реальності, що не можуть зводитися лише до фізичного, матеріального буття або лише до абстрактних понять. Серед предметів, що оточують людину, цінність виділяється своєрідним онтологічним статусом. *А. Богомолів* розглядає цінність як елемент суспільних відносин, у формі соціальних інститутів. Практично солідарний із ним *Д. Леонтьєв*, який зазначає, що

Д. Леонтьєв
(нар. 1960 р.)

система цінностей являє собою предметне втілення системи дій та суспільних відносин, що виражають сутність життєдіяльності певної спільноти, її конкретно-історичного способу життя.

Отже, інтегруючи наведені підходи, можна вивести найбільш **узагальнене поняття цінностей** як усіх об'єктів, явищ, ідей, цілей і процесів життя та їхніх властивостей, до яких людина ставиться як до таких, що задовольняють її соціальні потреби; інтересів, які вона залучає до сфери своєї життєдіяльності.

Необхідно відрізнити цінності та інтереси. Цінність, як корисна цінність, є об'єктом інтересу. Тому вищі цінності охоплюють максимальну кількість інтересів. Об'єкт інтересу являє собою систему очікувань, тобто певну рушійну силу: без інтересу цінності не мають ніякого практичного змісту. Тобто цінності повинні містити інтерес, цікавити. Але цінності володіють значно більшою стійкістю, визначеністю, ніж інтереси, які можуть змінюватися в доволі широких діапазонах залежно від ситуації. Цінності стабільні, тоді як інтереси ситуативні [18].

Цінності не тотожні й ідеології. Ідеологія – форма свідомості, що захищає конкретні цінності певного класу, спільноти. Поняття цінностей є ширшим, воно не замикається колом ідеологічних конструкцій.

Існують такі варіанти обґрунтування цінностей (рис. 3) [21]:

1. Натуралістичний. За цього підходу цінності виводяться насамперед із природи людини. Тут звертаються до потреб людини. Але подібний підхід не дає остаточного вирішення проблеми, бо потреби людей мінливі, суперечливі, вони самі потребують обґрунтування й виправдання. До натуралістичного варіанта належить і обґрунтування цінностей, що виходить із потреб функціонування суспільства, але останні, як і потреби людини, піддаються різному тлумаченню.

2. Інституційний. Тут цінності обґрунтовуються шляхом освячення якимось безумовним авторитетом, раніше це був авторитет релігії, зараз це, перш за все, авторитет науки. Проте на ті або інші положення релігії, священних книг – Біблії, Корану та ін. – посилаються, розглядаючи різні цінності, часто протилежні. Наука також неоднозначна у своїх висновках, і вчені теоретично «оформлюють» правомірність, істинність цінностей, що зовсім не співпадають.

3. Інтуїтивний, або нонкогнітивний. Тут має місце відмова від будь-якого раціонального обґрунтування цінностей; завдання науки вбачається лише в описі вже наявного змісту цінностей.

4. Діалоговий. Зміст цінностей виявляється шляхом постійної дискусії між різними зацікавленими суб'єктами, через взаємне з'ясування й узгодження позицій.

Усі ці підходи різною мірою мають як позитивні, так і негативні сторони. Але в науковій і політичній практиці плюралістичного суспільства найбільше розповсюдження має діалоговий підхід до обґрунтування цінностей. Виходячи з об'єднання визначень в окремі групи, можна вивести певні форми цінностей, в основу яких покладено відповідні принципи.

Форма 1. Суспільні ідеали. Вихідна, первинна форма існування цінностей – у вигляді суспільних ідеалів, тобто вироблених суспільною свідомістю та наявних у ній узагальнених уявлень про досконале в різних сферах суспільного життя. У цьому аспекті цінності належать до категорії «соціальних уявлень». Водночас, вони не зводяться до суб'єктивних уявлень, продукту якогось суспільного договору. Навпаки, вони вкорінені насамперед в об'єктивному устрої суспільного буття конкретного соціуму та віддзеркалюють практичний досвід його життєдіяльності. Але тут необхідно відрізнити реальні цінності соціуму та ідеали у вигляді ідеологічних конструkcій.

Будь-яка соціальна спільнота – від родини до людства в цілому – може виступати суб'єктом системи специфічних цінностей цієї спільноти. Ціннісна єдність є основою для виникнення неформальних соціальних груп; у випадку формальних, інституціоналізованих груп та спільностей (родина, організація, нація) її наявність є запорукою згуртованості та успішного функціонування групи. Важливим є той факт, що будь-який індивід одночасно включений у значну кількість соціальних спільнот різного масштабу: родини, вікової та статевої груп, нації, культури, мовної спільноти тощо. Ціннісні системи всіх цих груп не співпадають. Вони можуть і не заперечувати одна одну в головних, істотних орієнтаціях. Проте часто такі протиріччя існують, трансформуючись у внутрішній особистісний ціннісний конфлікт. Умови його виникнення та шляхи подолання залежать передусім від соціальної ідентичності індивіда – членом якої або яких спільнот він себе в першу чергу відчуває. Залежно від цього, для нього будуть важливі або загальнолюдські, вічні цінності (істина, краса, справедливність), або конкретно-історичні цінності великих соціальних груп (рівність, демократія, державність), або цінності малих референтних груп (успіх, багатство, майстерність, самовдосконалення тощо) [15].

Форма 2. Предметно втілені цінності. Соціальні ціннісні уявлення (ідеали). За всієї своєї важливості не можуть бути пізнані безпосередньо.

Більш прямим та адекватним вираженням ціннісних ідеалів є зафіксовані в культурі їхні предметні втілення. Ціннісні ідеали імперативно прагнуть своєї реалізації, утілення в життя. Ціннісні ідеали реалізуються лише через людську діяльність, причому втіленням їх може бути як сам процес діяльності – дія, так і об'єктивний продукт діяльності – результат. Сукупністю таких результатів виступає матеріальна й духовна культура людства. Саме культура є реалізована, здійснена, утілена цінність, а не сама цінність як така. Жоден із предметів матеріальної й духовної культури, що втілює суспільний ідеал, не є цінністю сам по собі. Його «ціннісна предметність» є системною властивістю, що виявляється лише в процесі функціонування цього предмета в системі суспільних відносин. Проте цінність не закріплюється за конкретним витвором або дією, у яких вона знайшла своє виявлення, відносний характер утілених цінностей витікає з конкретно-історичного характеру тих суспільних відносин, вираженням яких виступають і ціннісні ідеали, і предметно втілені цінності [14].

Зі зміною суспільних відносин відбувається й переоцінка цінностей: багато з того, що вважалося абсолютним, переоцінюється, нове суспільне буття породжує нові цінності.

Форма 3. Особистісні цінності. Буття цінностей у структурі особистості індивіда є не тільки очевидністю, але й логічною умовою існування предметно втілених цінностей, адже предметне втілення здійснюється лише через цілеспрямовану діяльність людей, орієнтованих на ці цінності. Мотивація цієї діяльності виходить не з абстрактних соціальних цінностей, а з особистісних цінностей індивідів; лише набувши форми особистісної цінності, ціннісний ідеал може знайти шлях до предметної реалізації. Особистісні цінності складають внутрішній світ особистості, є виразниками стабільного, абсолютного, незмінного.

Особистісні цінності відображають не стільки динамічні аспекти самого індивідуального досвіду, скільки інваріантні аспекти соціального та загальнолюдського досвіду, що засвоюється індивідом. Тут постає питання про схожі й відмінні риси особистих цінностей і потреб, мотивів діяльності людини. Потреби є динамічними, ієрархія їх постійно перебудовується протягом життя індивіда. А особисті цінності виражають внутрішній світ індивіда, є виразником стабільного, абсолютного, незмінного. Особистісні цінності, як і цінності соціальні, існують у вигляді ідеалів, тобто моделей належного. При цьому, на відміну від соціальних цінностей, які

усвідомлюються суб'єктом як суспільні ідеали і можуть не здійснювати ніякого впливу на його діяльність, особистісні цінності – це ідеали, що задають кінцеві орієнтири індивідуальної діяльності конкретного суб'єкта. І хоча вони, як правило, відрізняються високою усвідомленістю, проте вона не є необхідною ознакою особистісної цінності [17].

Дослідники *А. Попов, Л. Зуєва* також називають три форми існування цінностей, які майже збігаються з попередньою теорією: цінності як ідеал або мрія (уявлення про належне та благо); цінності як витвори матеріальної й духовної культури, а також як людські дії та суспільні рухи щодо втілення в життя певних ціннісних ідеалів; соціальні цінності у вигляді персоніфікованих, індивідуальних цінностей як мотивація поведінки індивідів.

Існують три можливі варіанти співвідношення між соціальними й особистими цінностями:

- **відносини тотожності** – індивід ототожнює свої власні цілі та цінності суспільства;
- **відносини відмінності** – цілі особистості мають певні відмінності від цінностей суспільства;
- **відносини конфлікту** – цінності особистості та цінності суспільства протиставляються як ворожі одні одним.

Цінності виконують низку специфічних функцій, у яких розкривається зміст їх застосування в суспільстві (рис. 3) [21].

1. Апологетична (захисна) функція. Передбачає захист цілей, інтересів та ідеалів (цінностей) класу групи. У ній осмислюються та формулюються становище й потреби цих спільнот, що сприяє втіленню їхніх інтересів у життя, вироблення відповідних типів мислення, програм діяльності. Цінності у формі ідеології можуть бути офіційно закріплені на державному рівні, зазвичай це цінності політично та економічно панівного класу, хоча сьогодні такий статус ідеології значно послаблюється в демократичних країнах. Це означає, що на сучасному етапі цивілізації дедалі більше формуються загальнолюдські цінності та інтереси. Сучасне суспільство вимагає світоглядної терпимості. Тобто відбувається процес деідеологізації свідомості, яка не є відмовою від ідеології взагалі (кожний має право сповідувати свої ідеї). Захищаючи інтереси, цінності окремих груп, слід не забувати про сучасний принцип плюралізму й толерантності щодо різних світоглядних ціннісних позицій.

2. Пізнавальна функція. Її сутність – інформування громадян про реалії соціального та політичного життя, підвищення їхньої культури

взагалі та політичної культури зокрема. Проте цінності на ідеологічному рівні часто бувають не зовсім адекватними реальності, навіть упередженими. Вони дбають про захист інтересів та ідеалів окремих класів, певних режимів. Тому дуже важливим є формування культури громадян на основі загальнолюдських, гуманних принципів.

3. Соціально-регулятивна функція. Цінності сприяють формуванню й координуванню відносин між соціальними спільнотами за певними принципами, впливають на реалізацію соціально-економічних, політичних та інших програм розвитку суспільства, на політичну активність і соціальний вибір громадян. Завдяки цьому вони стають засобом згуртування певної групи та її прихильників, чинником налагодження чи руйнування стосунків між об'єднаннями людей. Ця функція є основною, адже цінності – це, передусім, регулятори людської поведінки в будь-якій системі – політичній, економічній чи соціальній. Цінності регулюють усі основні сфери суспільного життя. А такі специфічні цінності, як моральні норми, регулюють відносини не тільки на рівні суспільства як системи, а й на більш низьких рівнях, навіть у міжособистих стосунках. Проте цінності ризнують за способом регулювання. Моральні цінності, спираючись на особливості моралі як соціального феномену, виступають регуляторами діяльності людей, базуючись лише на їхній внутрішній переконаності та силі громадської думки. А такі цінності, як політичні, засновані на іншому механізмі контролю і підтримки – політичному. Саме тому деякі дослідники вважають появу політики наслідком неспроможності моралі повністю забезпечити регуляцію соціальних відносин, починаючи з певної стадії розвитку цивілізації.

4. Теоретико-концептуальна функція формує головні положення, які розкривають інтереси та ідеали класу, верстви, нації.

5. Програмово-політична функція переводить соціально-філософські принципи ідеали в програми діяльності, вимоги суспільства до влади.

Отже, можна побачити, що більшість функцій цінностей суспільства збігається із функціями ідеології. Проте без монополізації та нав'язування останньої.

Важливим питанням є **типологія або класифікація цінностей** (рис. 4). Сучасна наука пропонує різні критерії для класифікації цінностей. Оскільки цінності впливають на поведінку людей у всіх сферах їхньої життєдіяльності, то найпростішим обґрунтуванням типології їх є **конкретний предметний зміст цінностей**. За цим критерієм розрізняють цінності соціальні, культурні, економічні, політичні, духовні тощо. Спеціалісти нараховують десятки, навіть сотні таких цінностей.

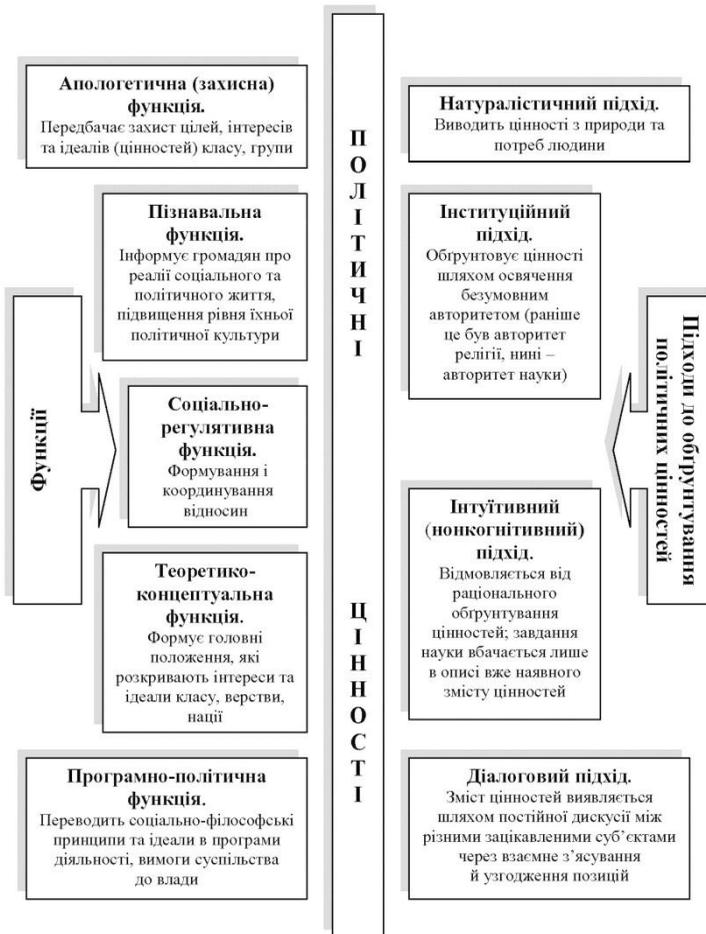

Рис. 3. Політичні цінності: обґрунтування та функції

20–40 базових цінностей формуються в період так званої первинної соціалізації індивіда, до 18–20 років, а потім залишаються остаточно стабільними, істотно трансформуючись лише за умов кризи в житті людини або в її соціальному середовищі. Зміни стосуються не стільки складу, скільки структури цінностей, тобто їх ієрархічного співвідношення одна з одною в індивідуальній, груповій та суспільній свідомості: одні цінності отримують більш високий статус або ранг, інші стають менш важливими. У цьому виражається зміна їхнього соціокультурного змісту для індивідів та інших соціальних суб'єктів.

Із точки зору **соціокультурного змісту цінностей** найбільш фундаментальним критерієм для типології їх є поділ цінностей на:

- **термінальні** (цільові) – узагальнено виражають найважливіші цілі, ідеали, самоцінний зміст життя людей – цінність людського життя, родини, міжособистих відносин, свободи, праці тощо. Їх, у свою чергу, розділяють на особисті та соціальні.

- **інструментальні** – фіксують ухвалені в конкретному суспільстві або спільноті способи досягнення цілей. З одного боку, це моральні норми поведінки, а з іншого – риси, здібності людей (наприклад, незалежність, ініціативність, авторитетність та ін.) [21].

Іншим критерієм типології цінностей може слугувати їх **співвідношення з відповідними потребами індивідів**:

- **вітальні** – найпростіші або первинні потреби, важливі для збереження та продовження життя (добробут, комфорт, безпека);

- **інтеграційні** – більш складні потреби в спілкуванні, взаємодії з іншими людьми;

- **соціалізаційні** – ще складніші потреби в засвоєнні цінностей, норм, зразків поведінки, які схвалюються в певному етносі, суспільстві, культурі;

- **життєвозмістовні** – найвищі за складністю і функціями потреби в наповненні своєї діяльності загальним змістом, важливим для всього життя [18].

Важливим соціокультурним критерієм типології цінностей є **співвідношення їх із певним типом цивілізації**, де виникла ця цінність. Під цим культурно-генетичним кутом зору розрізняють:

- **традиційні цінності** або цінності суспільств традиційного типу, орієнтованих на збереження та відтворення цілей і норм життя, які склалися вже давно;

- **сучасні цінності**, або цінності суспільств типу modernity, орієнтованих на інновації та прогрес у досягненні раціональних цілей;

- **загальнолюдські цінності**, властиві як традиційним, так і сучасним суспільствам, хоча більшість із них виникла в традиційних суспільствах як більш ранніх історично.

За **функціональним критерієм**, тобто за роллю цінностей для функціонування та розвитку суспільства як цілісної системи важливо бачити різницю між цінностями, що переважно:

- **інтегрують**;

- **диференціюють** [21].

Але такий розподіл не може бути апіорним. За визначенням, усі цінності **позитивні (негативні антицінності)** та інтегрують ту або іншу частину індивідів. Інтенсивність здійснення цієї функції залежить від масштабів розповсюдження конкретної цінності серед членів

конкретного суспільства на певному етапі його розвитку: якщо цінність схвалює більшість членів суспільства, то вона інтегрує; якщо її схвалює меншість, то вона диференціює. Із розвитком суспільства функціональна роль конкретних цінностей може змінюватися: цінності, що інтегрують, можуть диференціювати, і навпаки. Також за функціональним критерієм можна розрізнити **цінності, які схвалюються**, та **цінності, які заперечуються**. Цінності, що схвалюються – ті, які підтримують більше членів суспільства, ніж заперечують. Відповідно, цінності, що заперечуються – ті, які більшість заперечує, ніж підтримує.

Диференціація цінностей на схвалювані та заперечувані не має нічого спільного з їх розподілом на «погані – добрі». Мова йде про інше: різні люди по-різному ставляться до одних і тих самих цінностей, будують різну ієрархію їх у своїй свідомості. Для прикладних цілей доречно використовувати типологію цінностей за їхнім місцем у статусно-ієрархічній структурі ціннісної свідомості членів суспільства, запропоновану *М. Ланіним*:

- **цінності вищого статусу**, «ядро» ціннісної структури;
- **цінності середнього статусу**, які можуть переміщуватися до складу ядра або на периферію, тому їх можна представити як «структурний резерв»;
- **цінності нижче середнього, але не найнижчого статусу**, або «периферії», вони також рухливі і можуть переміщатися до «резерву або до «хвоста»;
- **цінності найнижчого статусу**, або «хвіст» ціннісної структури, склад якого майже не рухається [11].

Більш спрощену класифікацію цінностей запропонувала *І. Кардашова*. На її думку, цінності **за способом свого існування** можуть класифікуватися як:

- об'єктивні та суб'єктивні;
- природні й соціальні;
- вічні й тимчасові;
- індивідуальні та групові;
- суспільно-політичні й державні.

Л. Мамут розробив власну класифікацію цінностей, виводячи поняття цінностей із процесу оцінювання індивідом реальності. Цінності – це оцінки індивіда, адже аналізуючи об'єктивну дійсність, яка йому небайдужа, він не може не оцінювати її, не робити упереджених, суб'єктивних ціннісних суджень. Він розділяє цінності-оцінки на дві категорії:

- **загальні оцінки** – виражаються в словах «добре – погане», «краще – гірше» та відповідних синонімах. Вони містять у собі оцінку об'єкта в цілому;

- **конкретні оцінки** – стосуються окремих рис, сторін, ознак об'єкта, взятого в одному ракурсі [18].

Якщо перша група цінностей-оцінок невелика, то друга є доволі великою й різноманітною. Оцінки «добре – погано» даються відносно стійкій соціокультурній нормі і лише під час співставлення з нею мають сенс. Причому «добре» – це відповідність нормі (іноді перебільшення її). «Погано» – відхилення від норми (або звуження діапазону її дії). Вважається, що поняття норми відображає певну ідеалізовану картину дійсності. Із нормативних уявлень про світ за негласною умовою виключено все негативне, чому можна запобігти.

Група конкретних оцінок доволі велика і поділяється на три категорії:

- **Сенсорні оцінки.** Вони діляться на два види – сенсорно-смакові, або гедоністичні («те, що подобається» і «те, що не подобається»), та психологічні. Психологічні, у свою чергу, поділяються на інтелектуальні («розумний – дурний», «цікавий – банальний») та емоційні («радісний», «бажаний», «бридкий»).

- **Оцінки сублімовані, або абсолютні.** Тут також маємо два види: оцінки естетичні та етичні. Естетичні засновані на синтезі сенсорних і психологічних оцінок («гарний – потворний»). Етичні передбачають наявність норми, якою є гуманність у стосунках між людьми, повага честі й гідності особи («добро – зло», «гідний – хибний» тощо).

- **Раціоналістичні оцінки.** Виникають і формулюються вони в процесі й під впливом практичної діяльності людини: у зв'язку з отриманням вигоди, досягненням певної мети, виконанням конкретних функцій та ін. До оцінок такого виду зараховують утилітарні («корисний – шкідливий», «сприятливий – несприятливий»), нормативні («правильний – неправильний», «здоровий – хворий»), телеологічні («вдалий – невдалий», «ефективний – неефективний») [5].

Ще один підхід для опису ціннісної проблематики, запропонований *О. Дробницьким*, який виділяє дві групи цінностей:

- **наочні** – усі предмети та явища матеріального світу, значущі для якого-небудь суб'єкта (індивіда, групи, класу, суспільства, людства);

- **суб'єктні** – критерії оцінки, тобто феномени нормативної сторони свідомості, що виступають орієнтирами людської діяльності [9].

Виділення наочних і суб'єктних цінностей дозволяє подолати певну складність (наявність чогось значущого для суб'єкта, що не знає нічого про це), посилаючись на те, що наочні цінності можуть існувати і без суб'єктних, і навпаки, за суб'єктною цінністю може не бути об'єктивної реальності.

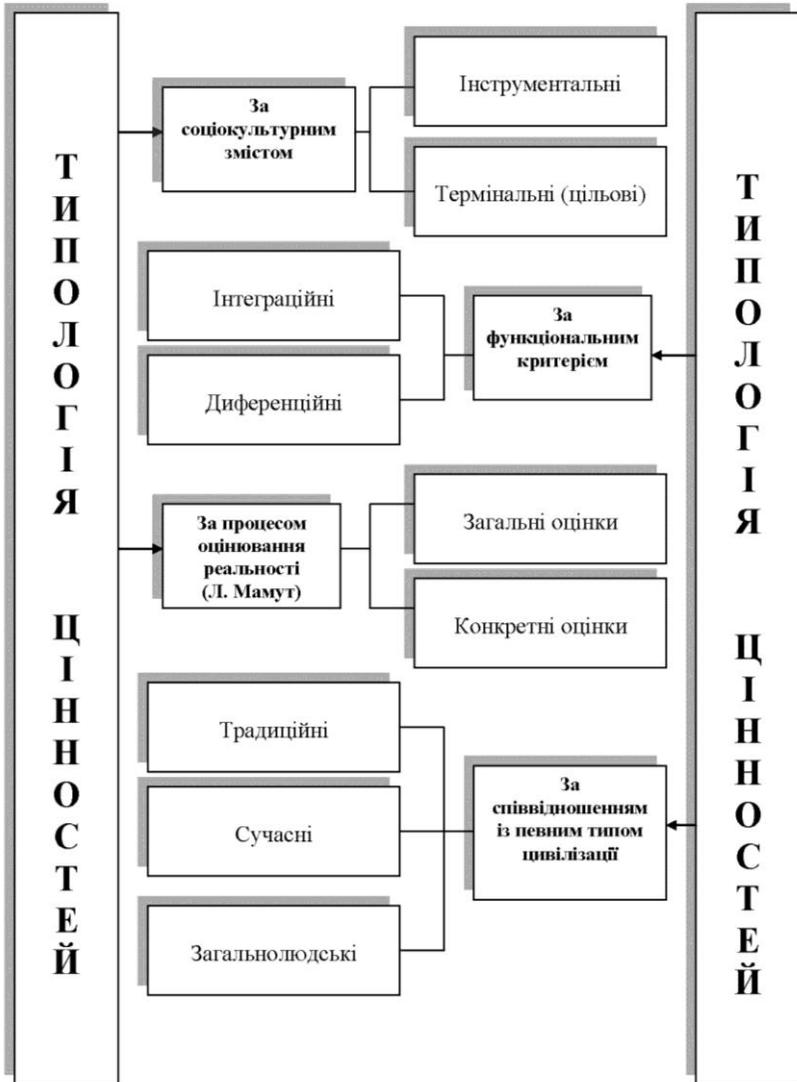

Рис. 4. Типологія політичних цінностей

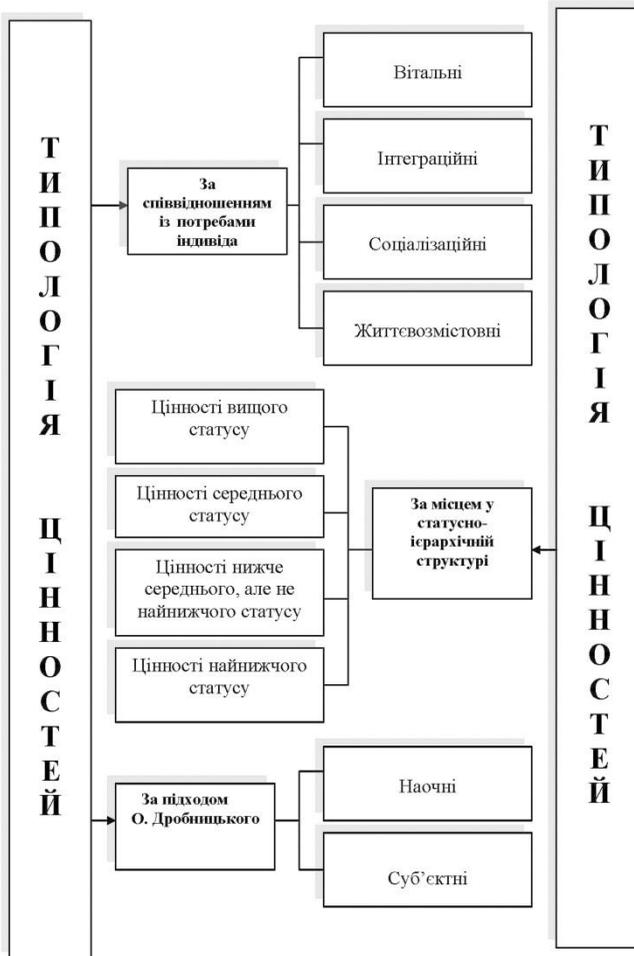

Рис. 4. Типологія цінностей (продовження)

3.2. Поняття політичної аксіології

Політична аксіологія є частиною філософії політики разом із політичною онтологією та політичною епістемологією. Вона тісно взаємодіє із суспільними науками, об'єктом яких є політична сфера суспільного життя, перш за все з політологією, політичною психо-

логією, політичною соціологією. Важливість вивчення політичної аксіології визначається тим, що вона допомагає майбутнім фахівцям краще зрозуміти суть політичних процесів, перспективи розвитку суспільства, зайняти активну громадянську позицію, розвинути навички нормативно-ціннісних відносин з іншими членами суспільства та з державою.

Політична аксіологія є наукою про політичні цінності, під якими розуміються найбільш загальні орієнтири політичної практики. Політичні цінності – це політично значущі явища, процеси, предмети, основи, сторони політичного життя, феномени політичної свідомості. До них належать гуманізм, солідарність, безпека, добробут, свобода, гідність людини, всебічний розвиток, праця, колективізм, демократія, незалежна державність, рівність, справедливість, соціальний прогрес, добробут, стабільність. Політична аксіологія розкриває зміст цих цінностей, їхню роль у сучасній політичній практиці, перш за все в реальному політичному процесі сучасних країн [18].

Теорія цінностей має достатньо критеріїв для класифікації такого соціального феномену, як цінності, а їх різноманітність спричиняє наявність великої кількості класифікацій, що відповідає науковому принципу плюралізму. Особливого значення для дослідження у сфері аксіології набуває розуміння та формування політичних цінностей. Порівнюючи християнську традицію з основними філософськими концепціями, слід наголосити на практичних аспектах існування цінностей у політичній сфері.

Одним із важливих кроків на шляху до розв'язання кризових, ентропійних процесів у суспільстві є своєрідна ревізія системи цінностей. Політична система завжди, незалежно від офіційної позиції щодо неї з боку панівної в країні ідеології (для прикладу СРСР), виконувала надзвичайно відповідальну функцію в процесі реформування суспільства, пошуку виходів із кризових ситуацій, будучи своєрідним центром прийняття рішень на загальнодержавному рівні. Якщо розглядати проблеми політичних цінностей в історичній ретроспективі, можна з'ясувати, що ж таке політичні цінності, що стало причиною їх виокремлення в певний вид цінностей, як відбувався процес осмислення політичних цінностей в історії становлення політичної науки, у який період часу і завдяки кому вони остаточно зайняли звичне в сучасному розумінні місце в ціннісній ієрархії людини, суспільства. Важливо зосередити свою увагу на цінностях як на явищі трансцендентного характеру, що притаманне перш за все внутрішньому світові людини і виявляється через прояв її психіки: погляди, уявлення, переконання, емоції і т. д. [19].

Розглянемо процес формування уявлення про цінності в історичній ретроспективі. У працях *Платона* й *Аристотеля* найвищою цінністю проголошуються знання. Держава розглядається як щось органічне, те, що є невід'ємною частиною буття людини. Політична цінність не виокремлюється серед інших цінностей. Звідси й вислів Аристотеля про те, що людина є твариною політичною. Ані Платон, ані Аристотель не ставили під сумнів існування держави як такої, ними оцінювались лише форми правління. Для них держава ніколи не стане злом, антиметою.

Важливим етапом у становленні політичних цінностей як окремого феномену свідомості людини, стало активне поширення християнства, яке поставило під сумнів існуючий до цього погляд на державу як найвище суспільне благо. «Кесареві віддай кесарево, а Богові – Боже». Фактично християнство створило прецедент появи феномену політичних цінностей, вказавши на межі політичного поля буття в житті людини. Мислителі епохи Середньовіччя поки що не розділяють поняття держава, суспільство і т. д. Однак вони вже активно намагаються розібратись у їхній природі, з'ясовують місце й роль держави в житті людини, вони починають їх оцінювати з точки зору абсолюту, себто Бога. Показовими в такому випадку є праці *Августина*. Основа його роздумів про сутність держави – це порівняння між «градом земним» і «градом Божим». Відношення управління та підпорядкування в «граді земному», відображають панування людини над людиною. Похіть влади так само оволодіває правителями, як і підвладним їм народами. Однак серед громадян «граду земного» є ще громадяни «граду небесного». Вони хоч і належать формально до «граду земного», однак живуть за Богом, а не за людиною. Вимоги часу, а саме розвиток гуманітарних і природних наук, еволюція політичних систем на європейському континенті, зародження в містах нового виду економічних відносин зумовили потребу в більш детальному розгляді й оцінці владних відносин на суспільному рівні [18].

Новий час вважається періодом появи політичних цінностей у сучасному їх розумінні. *Н. Макіавеллі* відкинув ідею існування якихось внутрішніх, сталих цінностей, на які може орієнтуватись політик. Людина стає актором політичної драми, де основною є гра, гра за будь-яких обставин. Основною цінністю є мета, мета в досягненні й утриманні влади, на це спрямовано всю її енергію, засоби. Хоч які б засоби для цього використовувались, їх завжди сприймуть як гідні і схвалять, а тому, хто прямує шляхом відваги, важко завоювати владу, бо «володар, якщо він хоче зберегти владу, мусить навчитись відступати від добра» і «не повинен звинувачуватися в жорстокості»

[12]. Причина того, що влада стає однією з переважних цінностей у бутті людини, полягає в тому, що лише влада дає можливість індивіду максимально реалізуватись у цьому світі. На думку деяких дослідників, зокрема *В. Денисенка*, можна стверджувати, що з макіавеллівського «Державця» розпочинається політична теорія, що досліджує проблеми управління, керівництва, влади як професійно-рольової дії.

Ф. Бекон
(1561–1626 рр.)

Якісно новим етапом у підході до проблеми політичних цінностей став етап, започаткований роботами *Ф. Бекона*. Він спробував відділити політичні цінності на основі принципу «воля – закон». Саме за допомогою цього принципу політичні цінності отримують своє функціональне визначення в політичних відносинах. Основною причиною кардинальної зміни уявлень про політичні цінності в історії політичної думки є бурхливий розвиток буржуазних відносин. Формувалось суспільство товаровиробників, яке в подальшому почало вимагати певної рівності, рівності в можливостях, це й мав забезпечити закон. «І коли хтось чинить несправедливість заради власної вигоди, інші вбачають у цьому небезпеку для всіх, об'єднуються і приймають закони для захисту від несправедливості». Цікавим є також той факт, що принцип, який став першим поштовхом для формування окремого виду цінностей, а саме політичних цінностей, *Ф. Бекон* замінює вже триединою формою: «Богові віддай Боже, Цезарю – Цезарево, а підлеглим – те, що їм належить». Це є свідченням того, що політичні цінності остаточно виокремлюються, знаходячи своє функціональне визначення, як у відносинах «король – піддані», так і у відносинах «піддані – король». Фактично починаючи з *Ф. Бекона*, цінності набувають тих ознак, які є звичними для нас у сучасному світі. Тож можна констатувати, що саме з *Ф. Бекона* бере початок новоевропейська раціоналістична лінія політичної думки, у якій людський розум (а не воля, а якщо й воля, то тільки така, що спирається на розум) стає відліком системи цінностей, основою пізнання буття.

Р. Декарт дещо по-новому змусив подивитися на місце людини в сучасному світі, суспільстві, політичній системі загалом, зробивши наголос перш за все на формуванні та зміні внутрішнього світу індивіда, а не зовнішніх обставин. Починаючи з себе, ми можемо змінити суспільство на краще: «Завжди намагатися перемогти себе, а не

Р. Декарт
(1596–1650 рр.)

долю (*fortune*), змінювати свої бажання, а не порядок світу, і взагалі звикнути до думки, що в нашій цілковитій владі перебувають тільки наші думки, і лише тоді, коли ми зробимо все можливе з предметами, які нас оточують, те, що нам не вдалося, треба розглядати як таке, що є абсолютно неможливим». Відомо, що перші кроки є водночас найважчими, часом дещо незрозумілими і смішними з точки зору тих, хто вже міцно стоїть на ногах, однак тією ж мірою вони є чи не найголовнішими з огляду на подальший рух [18].

Один із таких кроків в історії формування політичної теорії здійснив *Т. Гоббс*, ідеї якого розпочали якісно новий відлік в історії формування західноєвропейської політичної думки. *Т. Гоббс* чи не вперше спробував раціонально обґрунтувати необхідність появи політичних цінностей. Продовжуючи вже розпочату до нього роботу над проблемою людини як основної детермінанти суспільних відносин, він дійшов висновку, що саме егоїстичний стан буття людини як «війни всіх проти всіх» призвів до укладання суспільного договору та створення держави. *Т. Гоббс* раціонально обґрунтував появу певних політичних цінностей, адже його правитель залишається як за межами угоди, так і за межами громадянських законів. Він уособлює іншу систему цінностей, яка відрізняється від тієї, якою намагаються керуватись громадяни для збереження мирного співіснування. Образ його правителя доходить навіть до певного парадоксу, адже якщо на початку створення системи політичних цінностей мало суто раціоналістичне начало, то в подальшому після завершення процесу творення влади йде втрата будь-яких моральних принципів, правових регуляторів, на яких повинні бути вибудовані відносини, основним стає лише принцип примусу [7].

Ш.-Л. Монтеск'є досліджував, за яких умов політична система забезпечує необхідний мінімум людських свобод, при цьому декларуючи як найвищу цінність у політиці справедливість. Втрата цієї цінності в політиці спричиняє втрату людини як цінності, втрачається політичне поле буття як щось окреме, визначене. Цим пояснюється та особлива сила, яку в цих державах звичайно отримує релігія – вона замінює безперервно чинні охоронні інституції; інколи ж місце релігії посідають звичаї, які там панують замість законів. Звідси й визначення *Ш.-Л. Монтеск'є* форм правління через міру моральності, яку несе в собі політична діяльність. Наприклад, монархії притаманна домінація такого морального принципу як честь, республіці – добродичність, деспотичним формам правління –

Ш.-Л. Монтеск'є
(1689–1755 рр.)

страх. Ще один аргумент до підтвердження визначального статусу політичних цінностей у суспільстві філософ наводить, обґрунтовуючи, чому закони одного народу в більшості випадків не «переносяться» в систему, створену іншим народом. Закони мусять перебувати в такій тісній відповідності особливостям народу, для якого вони встановлюються, що тільки в окремих випадках закони одного народу можуть видатися придатними для іншого народу [13].

Однією з центральних категорій у політичній доктрині *І. Канта* є категоричний імператив, суть якого, за словами німецького філософа, зводиться до формули: «Чини так, щоб максима твоєї волі могла водночас мати силу принципу всезагального законодавства». Чи не основна заслуга його (категоричного імператива) полягає в тому, що він допоміг *І. Канту* вибудувати логічну систему: мораль – право – держава – громадянське суспільство. Людина в *І. Канта* виступає як найвища цінність, суть якої полягає в тому, що «людина і будь-яка розумна істота існує як мета, а не лише як засіб для будь-якого використання з боку тієї чи іншої волі» [10]. На практиці, на думку філософа, це має виглядати так: «Завжди ставитись до людства і в своїй особі і в особі будь-кого іншого так само, як до мети, і ніколи не ставитись до іншого тільки як до засобу». Такий аксіологічний підхід до людини дає можливість створити не тільки логічний зв'язок із правом, а й по-новому подивитись на роль держави. У цьому разі в системі, вибудованій *І. Кантом*, вона стає тією інституцією, яка покликана втримувати в цілісній системі право й мораль. Адже саме держава має змогу забезпечувати можливість праву виконувати свою повноцінну функцію з огляду на те, що вона здатна перетворювати право в загальнообов'язкове, що має примусову силу. Звідси й розуміння політичних цінностей як таких, які покликані забезпечити дотримання в суспільстві основного принципу: людина як цінність – перш за все. На основі цього і вибудовується вся система політичних цінностей. Адже такий підхід не дає можливості державі переміститись у ранг найвищої цінності. Держава може бути тільки необхідним засобом організації людського життя, але якщо вона стає основною метою, це означає, що індивід елементарно обдурений щодо свого призначення.

Щодо поглядів *Г. Гегеля*, то держава в нього постає як щось тотальне, надприродне, адже вона є вершиною еволюції (а отже, і цінністю) абсолютного Духа в цьому світі. «Богові віддай Боже, а кесареві – кесареві» вдало заміняється «Кесареві віддай все, адже він є втіленням Бога». І не дивно, що *Г. Гегель* так ревно виступає проти християнства, адже воно назавжди розділяє поняття земного і

небесного в ціннісній ієрархії людини. Його ж система вибудовується на підміні «земного й небесного». Візьмемо для прикладу ідею християнства про те, що людина зможе себе повноцінно реалізувати тільки через ціле, уособленням якого є Господь Бог. Він, а не хтось інший, повинен займати найвище місце в ціннісній ієрархії людини, єднання з ним повинно відбутись не тільки на небесах, а й на землі – саме цього повинна прагнути людина, через здійснення його волі. Г. Гегель цю ідею вдало повертає на користь своєї системи – тільки через ціле, а саме державу, людина зможе себе реалізувати. Як кожна душа є частинкою Творця, так і людина стає одним із невід’ємних елементів державного механізму [6]. Йї індивід повинен віддатись цілком, оскільки вона є його органічним продовженням. Г. Гегеля не задовольняє, що мораль, яка була встановлена Христом, є першочергово спрямована на людину, її внутрішній світ. Адже це дає можливість поставити особисті цінності вище політичних, що, у свою чергу, не дозволяє людині прийти до усвідомлення своєї єдності з цілим, себто з державою. У політичній же системі Г. Гегеля політичні цінності стають абсолютними щодо інших цінностей індивіда, адже вони є вершиною еволюції, а отже, найвищим і найдосконалішим творінням світу цього.

Людина завжди буде залишатись основною цінністю в суспільстві, адже їй надано свободу обирати принципи, за якими вона буде влаштовувати собі життя. От і зараз, на сучасному етапі розвитку нашої держави, ми повинні усвідомити той факт, що саме ми, а не хтось інший, є безпосередніми творцями нашої політичної системи, саме від нас залежить її розвиток чи деградація. Однак наша воля, енергія мають бути спрямовані не на зовнішні прояви, наприклад державні інститути, а перш за все на самого себе, на реформу свого внутрішнього світу, ставлення до оточуючих. Адже саме на такому мікрорівні, де суть влади – у володінні перш за все собою, своїми емоціями, думками – формується влада на макрорівні, на рівні держави, її інститутів. Тільки тоді політична система, суспільство будуть такими, якими ми хочемо їх бачити.

3.3. Гуманізм як політична цінність. Поняття й суть гуманізму

Термін «гуманізм» походить від лат. *humanus* – людський, людяний. Ці два слова відрізняються між собою: «людський» характеризує те, що належить кожній людській істоті, а «людяний» вважається вищим стилем поведінки людини. Гуманне – це щось шляхетне, гідне чесної

людини. Видатний італійський гуманіст *Л. Бруні* визначав гуманізм як пізнання тих речей, які стосуються життя і звичаїв і вдосконалюють та прикрашають людину. Головною є здатність людини робити вибір між добром і злом та слідувати добру [1].

*Л. Бруні
(1370–1444 рр.)*

Гуманізм – це філософський та етико-соціологічний принцип ставлення до людини як до вищої цінності. Як духовно-культурне явище, гуманізм є головним змістом цивілізаційного процесу, у ході якого він проявляється як:

- етична норма;
- соціальний ідеал;
- духовна цінність;
- свобода волі;
- взаємодопомога і співробітництво;
- повага до прав і достоїнств особистості;
- рівність і рівноправність;
- справедливість;
- захист від зла й насилля.

Гуманізація політики – надання політиці гуманістичних спрямувань, тобто орієнтацій на реалізацію людських інтересів та цінностей.

Термін «гуманізм» ввів у науковий обіг німецький педагог *Ф. Нітхаммер* 1808 р., який вкладав в це слово вищу, самодостатню і самопізнавальну значущість людини і характеризував як антилюдське все, що сприяє відчуженню людини та її самовідчуженню.

Гуманізм розглядається сучасними науковцями як одна з фундаментальних характеристик суспільного буття та свідомості, певний напрям мислення та діяльності, що орієнтується на благо всіх людей як найвищу цінність та вищий зміст життя за безумовної поваги до свободи кожної особистості [1].

Під гуманізмом необхідно розуміти кардинальну зміну в саморозвитку суспільних відносин, пов'язаних із тим, що підставою для визначення дійсності стає не зовнішній світ (природа або Бог), а розвинений суспільний суб'єкт (індивід і суспільство). Гуманізм, визначають також як систему поглядів на людину як найвищу цінність, що склалася історично, яка вважає благо людини критерієм суспільної оцінки, а принцип людяності – необхідною нормою відносин між людьми. У його основі – сукупність моральних цінностей і норм поведінки, що стверджує ставлення до людини як до «міри всіх речей».

Гуманізм як світогляд – це мистецтво рівноваги між публічними та приватними інтересами на основі тріади демократії, ринку морально-правових імперативів. **Гуманізм у вузькому розумінні** – це світогляд, що визнає достоїнство кожної людини вищою цінністю всього людства [1]. Це визначення припускає усвідомлене уявлення про гуманізм, яке доступне тому, хто схильний відчувати й мислити відповідно. **Гуманізм у широкому контексті** – це феномен культури, що стимулює загальний прогрес світової цивілізації. Синтез двох уявлень спричиняє розуміння гуманізму як відкритої системи, що динамічно розвивається:

- поглядів, уявлень, моральних принципів, що заперечують усі види нерівності між індивідом та суспільством;
- практичних дій, що реалізують цей принцип в економічній, політичній і юридичній сферах буття.

При цьому одне положення в цій системі залишається незмінним – визнання людського достоїнства вищою цінністю світу [2]. Російський культуролог *Т. Панфілова* характеризує поняття гуманізму як «історично обумовлену систему поглядів, що визнає людину самодостатньою цінністю, розглядає її як свідомий об'єкт своїх дій, розвиток якого за законами власної діяльності є необхідною умовою розвитку суспільства».

У широкому розумінні під гуманізмом дослідники розуміють прагнення до людяності. На конференції, присвяченій створенню Гуманістичного Інтернаціоналу, секретар із міжнародних зв'язків цієї організації *Г. Уїндоборо* звернув увагу на такі аспекти гуманізму, як гуманітарна турбота про частя окремих людей, народів або сукупне позначення гуманітарних і суспільних дисциплін. Наведені дефініції гуманізму дають можливість визначити основні характеристики зазначеного явища задля їх дослідження як в історичному розрізі, так і в різних проявах суспільного життя на сучасному етапі [8].

Кожний тип цивілізації відрізнявся від попереднього певним комплексом уявлень про гуманізм, відповідними засобами й механізмами реалізації гуманних відносин у соціальному житті. Зародження гуманізму, пов'язаного з поняттями рівності, справедливості, честі, достоїнства та іншими, відбулося ще в первісному суспільстві. У Стародавніх Індії, Єгипті, Китаї, Греції, Римі виникають різні форми духовної культури, що розвиваються на професійній основі, у філософії формуються вчення про людину та її духовні риси, що й стало головним змістом гуманістичної ідеології і цивілізаційного процесу. Важливою є тодішня ідея гуманізму – уявлення про людину як найвищу цінність, суб'єкта всіх основ людського життя, творця культури. У цих умовах перед людиною, яка вийшла з родоплемінних відносин, де вона

усвідомлювала себе частиною цілісного родового колективу, постала проблема осмислення свого індивідуального «Я» [2].

Суспільство – складна система, яка перебуває в постійному русі. Важливим елементом, що регулює відносини, є політична система, яка регламентує через державну владу норми політичного життя громадян. Якщо основою для формування свідомості слугує ідея гуманізму, то взаємовідносини між індивідом, суспільством і державою будуть розвиватися гармонійно й конструктивно, бо «гуманізм» – це поняття інтеграційне [4]. Процес практичної реалізації гуманістичних ідеалів і формування громадянського суспільства надзвичайно складний і має багатовікову історію. Гуманізація людського буття була й залишається однією з ключових проблем у всі часи існування суспільства. У сучасній Україні формування демократії – це складний процес зі своєрідними особливостями, тому гуманістичне спрямування соціально-політичних перебудов має бути гарантом ствердження демократичних цінностей у суспільстві [3].

Гуманізм – це не тільки критерій або оцінка, але й цінність, фундаментальна основа діяльності. Гуманізм – це початок людського буття, людської історії, заданої як людський вимір дійсності. Гуманізм набуває чинності як політична цінність або виступає моральним регулятором політичного життя суспільства з моменту юридичного забезпечення в законі (Загальна декларація прав людини 1948 р., Конституція України 1996 р.). Процес ствердження теорії прав людини здобував перемоги, і кожна перемога була закріплена величезним напруженням інтелекту, свідомості та логічним існуванням людства. Поняття свободи поступово відокремилося від статусу й почало розглядатися не як пільга, а як право всіх людей. Формування основних прав виникло з потреби захистити людину від тиранічного використання влади [3]. Специфічна природа прав людини як суттєвої передумови розвитку людства впливає як на відносини між людиною та державою, так і на відносини між самими людьми – «вертикальний та горизонтальний ефект» прав людини. Це означає, що уряд не тільки зобов'язаний утримуватися від порушень прав людини, а й мусить захищати людину від порушень її прав іншими людьми. Права людини набули визнання загального принципу: вони опрацьовані Генеральною асамблеєю ООН 1948 р. та прийняті як Загальна декларація прав людини.

Гуманізм – це більше, ніж етична доктрина, оскільки прагне усвідомити всі сфери і форми прояву людяності людини в їхній специфіці та єдності. Це означає, що завданням гуманізму є інтегрувати і культивувати на рівні світогляду і стилю життя моральні, юридичні, громадянські політичні, соціальні, національні і транснаціональні, філософські, естетичні, наукові, екологічні та інші людські цінності.

Аналізуючи поняття гуманізму, його визначення, бачимо, що воно належить до плюралістичних, є неоднозначним. Його можна розглядати як на особистісному, так і на суспільному, планетарному рівнях; без нього немислимий розвиток не лише окремого індивіда, а й цивілізації та розвитку суспільних процесів, які відбуваються у світі. Саме динаміка змін зазначеного явища й цікавить нас як в історичному розрізі, так і в умовах нашого суперечливого сьогодення. Зокрема, зростання значення людської діяльності в епоху високого рівня НТР, засобів виробництва по-новому ставить проблему відносин людини й суспільства, до доквілля, техніки, переводить проблему глобальних відносин на рівень невідкладних практичних вимог. У нових, невідомих раніше сферах і масштабах перед людством постають комплексні завдання, які вимагають відповідних підходів до їх вирішення.

Отже, з одного боку, гуманізм – такий світогляд, який досить простий і самоочевидний у своїх принципах та ідеалах, а з іншого – ним передбачаються складні, осмислені процедури й принципи відношення між гуманізмом та особистістю, яка є господарем цього світорозуміння. Дедалі більша кількість людей усвідомлює крах усієї традиційної системи цінностей, особливо на рубежі тисячоліть, а це підкреслює глибинне відчуття власної приниженості, несправедливості соціальних відносин, суспільства, у якому вони живуть. Тому сьогодні, як ніколи раніше, людство зосереджено вдивляється в самого себе і ніби по-новому відкриває себе – Людину [4].

Сучасний гуманізм вступає в суперечність із попередньою системою цінностей: руйнується обмежений, але звичний світ попередніх відносин і формується новий, який несе в собі значні можливості. Існування об'єктивних передумов дає змогу теоретичній свідомості фіксувати необмежені можливості розвитку особистості, однак для їх практичної реалізації необхідне глибоке соціальне перетворення. Та нова система відносин не гарантує ані реалізації можливостей людей, ані захисту від конфронтаційних гуманізму тенденцій.

Історія гуманізму – це історія ідеї, яка отримала найрізноманітніші форми вираження в різних теоретиків. Але різні світоглядні вчення по-різному реалізують свій інтерес до людини. У рамках кожного світогляду виробляються власні уявлення про те, що таке благо людини. Та чи обов'язково воно узгоджується з принципами рівності і справедливості; передбачає право людини на щастя і т. д.? І чи є привід вважати гуманістичним будь-яке вчення, що «визнає цінність людини як особистості»? Якщо традиційне тлумачення гуманізму полягає в тому, що це сукупність поглядів, які виражають гідність і цінність людини, її право на вільний розвиток, який стверджує

*М. Гайдеггер
(1889–1976 рр.)*

людяність у відносинах між людьми, то новий гуманізм базується на певному розумінні майбутнього людини і людства. Свого часу *М. Гайдеггер* у «Листі про гуманізм» зазначав, що повернути гуманізмові сенс можна лише за однієї умови: визначити зміст цього слова по-новому. Та тут були як позитивні, так і зовсім протилежні явища.

Адже боротьба людської свободи із силою об'єктивного світу, із необхідністю закінчувалась поразкою, водночас людяність уперше була продумана й поставлена як мета ще в епоху Римської

республіки. «Людська людина» протиставляє себе «варварській людині», саме тут має місце «перший гуманізм». *Ж.-П. Сартр* спробував пояснити позитивну сутність екзистенціалістських міркувань. Нас звинувачують у тому, зауважував він у праці «Екзистенціалізм – це гуманізм», що ми закликаємо зануритись у квітизм відчаю, і в тому, що ми скрізь підкреслюємо людську сутність, демонструємо темне, неприємне єство сучасного існування, відвертаючись від світлого боку людської природи. Нам роблять закид, що ми забули про солідарність людей, розглядаємо людину як ізольовану істоту, що ми, ліквідуючи божественні заповіді та вічні цінності, не залишаємо нічого, крім свавілля. Проте це далеко не так. *Ж.-П. Сартр* узяв на себе відповідальність щодо правильності розуміння сутності всього екзистенціалістського напрямку сучасної йому філософії і зазначив, що основним принципом екзистенціалізму є «передумання існуванню сутності». За його судженнями, людина має деяку людську природу. Ця «людська» природа, яка є водночас людським поняттям, належить кожній людині [8].

*Ж.-П. Сартр
(1905–1980 рр.)*

Кантіанська моральність переконує, на думку *Ж.-П. Сартра*, ніколи не розглядати інших людей як засіб, а лише як мету. Однак у реальній життєвій ситуації дуже часто трапляється так, що, осмислюючи наслідки власної дії, індивід змушений вбачати або ставитись до певних осіб як до «мети», водночас перетворювати інших людей, що реально присутні, реально значущі для нього, у такій ситуації на засіб для власного використання.

Якщо цінності в цьому разі не можна справедливо визначити, якщо вони надто «об'ємні» для конкретного випадку, нам залишається покластися на інстинкти, як зазначав французький філософ. Із цієї конкретної ситуації *Ж.-П. Сартр* і створив феномен всезагальної

істини, феномен, супроти якого сам раніше «бунтував». Така позиція характерна для багатьох людей, особливо для тих, які не здатні приймати рішення самостійно й прагнуть завжди покладатися на загальноприйняті, готові моральні штампи, стандарти поведінки, багато в чому просто не можуть перенести власну неспроможність [8].

Але з іншого боку, зауважував він, потрібно, щоб люди зрозуміли: у розрахунок їхньої власної значущості йде тільки реальність, а мрії, надії, дають можливість визначити індивіда тільки як оманливе сновидіння, як даремні сподівання. Екзистенціалізм визначає людину за її справами.

Сучасна людина залишається віч-на-віч із ситуацією, що постійно змінюється, і її вибір завжди залишається вибором у певній ситуації. Тому Ж.-П. Сартр і заявляв, що надто абстрактні моральні принципи потерпають за умов визначення певної дії або ж вибору індивіда. Саме тому й цінність була визначена в його концепції як певний сенс, який кожний окремий індивід сам обирає у своєму житті. Тому і в понятті «гуманізм» Ж.-П. Сартр виокремив два сенси: один, що створюється завдяки розумінню людської істоти як «мети й найвищої цінності», і другий – власне екзистенціалістський в інтерпретації Ж.-П. Сартра, який «ніколи не розглядає індивіда як мету, оскільки він завжди є незавершеним [8].

Реалізувати себе по-людськи індивід, як у цьому був переконаний Ж.-П. Сартр, може не шляхом заглиблення в самого себе, а в пошуках звільнення свого «Я», або ж за якогось іншого варіанта самоздійснення. Гуманізм являє собою певну суму загальнолюдських цінностей, звичайних моральних, правових та інших форм поведінки, які проявляються в чуйності, спілкуванні, справедливості, відповідальності. Стрижнем у визначенні гуманізму дійсно має бути визнання людини самодостатньою цінністю, ствердження права особистості на унікальність і як наслідок – її вільний розвиток на основі внутрішньої необхідності. Усі інші моменти у визначенні набувають гуманістичного характеру лише в тому випадку, коли характеризують буття особистості, яке розвивається за власними внутрішніми законами. Досить часто становлення гуманістичних поглядів знаменує собою історичну перебудову системи суспільних відносин, у ході яких створюється ставлення до людини як до самодостатньої цінності, що, у свою чергу, передбачає універсалізацію людських здатностей як необхідну умову суспільного руху і як наслідок – зняття жорстких соціальних обмежень із людини.

Звідси чітко зрозуміло, що теоретичне осмислення гуманізму нерозривно пов'язане з практичним становленням гуманістичної орієнтації в суспільному житті. Складніше з характеристиками основ

гуманізму як світогляду та явища суспільного й культурного життя. У них повинна фіксуватися сутність людини, її взаємозв'язок із суспільством і природою, місцем і специфікою гуманізму щодо інших світоглядних систем, соціальних практик та інститутів. Головним у цьому разі є не перерахування основних принципів гуманізму й оцінка ним основних явищ особистого й суспільного життя, висвітлення характеру самого цього світогляду і відношень між людиною та її власними гуманістичними поглядами (таке завдання зазвичай не помічається і здається або ж безглуздим, або ж суто теоретичним). Сьогодні за наявності в суспільстві політичного правління крайнього спрямування «чорно-біла» модель бачення гуманізму знову стає реальністю. Усі найбільш вагомі досягнення цивілізації пов'язуються з капіталізмом, антигуманізм і руйнація усталених форм життя – із соціалізмом. Звичайно, такий підхід претендує на спрощеність.

Гуманістичні й антигуманні повороти притаманні будь-якому суспільному устрою. Безперечно, антигуманні соціальні сили не потребують діалогу, який нерідко пов'язаний із постановкою нелегких питань, появою сумнівів, висловленням протилежних думок тощо. Діалогу не потребували фашизм і нацизм. У ньому не відчував необхідності й сталінізм. Що можна сказати з цього приводу стосовно наступних політичних режимів? Вони ігнорували цей іманентно притаманний гуманізму феномен.

Колишня радянська «соціалістична система» славилась своєю монологічністю: монолог у партії, в ідеології, у політиці, у науці, навіть у мистецтві та культурі. Усюди існувала панівна і, зрозуміло, істинна точка зору, єдино правильною й точною була думка лідера. У таких умовах важко було вести мову про утвердження людської гідності, інших суттєвих рис гуманізму. У цьому випадку, буцімто, гуманістична орієнтація була чіткою й однозначною, не допускала вибору шляхів досягнення мети, окрім запропонованих партійно-політичними лідерами. Ілюзорність подібної практики є очевидною [2].

Сьогодні теж майже втрачено гуманістичні орієнтири. І хоча не слід жалкувати за сформульованими певними соціальними силами псевдоорієнтирами, усе ж ситуація різко погіршилась унаслідок дегуманізації суспільного життя й дезорієнтації численних верств населення. Тому не слід кидатися від одних крайнощів до інших, більш важливим є завдання їх реалістичного й неупередженого аналізу. Тому слід переглянути гуманізм із погляду сучасних умов та визначити його соціальність. Нинішня епоха, стратегія на незалежність, утвердження демократії й ринкових відносин потребують вироблення нового розуміння гуманізму. І тут важливо дослідити сукупний досвід людства щодо утвердження реального гуманізму. Загальна тенденція в

історії розвитку людства простежується досить чітко: послідовний поворот до людини і фундаментальних цінностей. Очевидно, на цій методологічній платформі ідея гуманізму має дістати більш глибоке й реалістичне продовження (а головне – утілення), ніж у попередньому столітті. Якщо турбуватися про подальший розвиток суспільства, то він може відбуватися тільки відповідно до цієї тенденції.

Гуманізм – не просто характеристика суспільного розвитку, а й його фундаментальна база, невід’ємний атрибут, без зростання якого неможливе існування суспільства. Саме задля цього теоретики намагаються здійснити «трансформацію» людини, називають її «ноюю», такою, яка відповідає б вимогам часу [8]. А гуманізм, зокрема в Ж.-П. Сартра – це передусім поняття, яке позначає «нову мораль» сучасного індивіда, для якого вже не вистачає класичного підґрунтя ціннісного ставлення до навколишнього світу; поняття, яке несе суб’єктивне доповнення теорії розмежування в баченні індивіда як мети або ж засобу в її використанні іншою людською істотою. Єдиний стимул, який підтримує оптимізм значної частини населення країни, полягає в наявності загальнолюдських елементів у структурі тих традиційних гуманістичних основ, які поки що зберігаються.

Гуманістичні традиції, які не були остаточно зруйновані тоталітарним режимом, зберігають риси, що сприяють постійному самооновленню суспільства й людини. Так, позитивну роль відіграє своєрідна «відкритість» гуманізму будь-яким прогресивним традиціям, навіть за умови жорстких класових обмежень. Існує низка життєстійких загальнолюдських цінностей, котрі передаються з покоління в покоління, з однієї форми гуманізму в іншу (моральні засади, гуманістичні традиції, національні досягнення тощо). Саме вони не дозволяють посттоталітарним, багато в чому псевдонародним режимам повністю знищити людську основу культури, життя, суспільності.

Гуманізм не є і не повинен бути ідеологією чи якоюсь партійно-політичною програмою, тобто суспільним ідейним рухом і структурою, яка організовує, мобілізує і спрямовує людей до досягнення певних політичних або інших цілей, пов’язаних із владою одних людей над іншими членами національного чи світового співтовариства. Водночас завданням гуманізму є прояснити й окреслити плюралізм загальнолюдських моральних, юридичних і політичних цінностей, які становлять основу ідеологічних, передусім релігійних і політичних доктрин та рухів. Тим самим він координує й узгоджує в діалозі, соціальній конкуренції й обміні ідеями, які постійно відбуваються на всіх рівнях суспільного життя.

Отже, гуманізм – це світогляд, у центрі якого знаходиться ідея людини як вищої цінності і пріоритетної стосовно себе реальності в

низці решти матеріальних і духовних цінностей. Іншими словами, для гуманіста особистість – вихідна реальність, абсолютна щодо себе і відносна серед усіх інших. Вони стверджують рівноправність людини як матеріально-духовної істоти з іншою людиною, природи, суспільства і всіх інших реальностей та істот. Гуманізм виражає гідність особистості, її зовні відносну, але внутрішньо абсолютно неухильно прогресуючу самостійність, самодостатність і рівноправність перед усіма іншими реальностями [4].

Гуманізм як феномен суспільного та культурного життя є необмеженим, тому що передбачає відкритість, динамізм і розвиток, можливість радикальних внутрішніх трансформацій перед змінами й новими перспективами людини та її світу. Досить важливим моментом є те, що гуманісти визнають і антигуманне в людині та прагнуть максимально обмежити його сферу і вплив. Вони переконані в можливості успішного й надійного приборкання негативних рис людської істоти в ході поступального розвитку світової цивілізації й особистісного самовдосконалення.

Тому в час, коли фіксується чимало антигуманних процесів, має реалізовуватися такий гуманізм, який враховував би багатоманітність соціальних і культурних особливостей і міг би звести їх до всезагальних людських цінностей.

Неогуманізм повинен виправдати прагнення кожної людини не лише виживати, а й гідно жити в нових, ускладнених умовах та в сучасних умовах інтернаціоналізації соціального буття. Він стверджує не лише необхідність гуманізації внутрішнього світу гуманізму, а й природної та соціальної сфери. Бо його головне сучасне соціальне завдання – бути моральною, світоглядною силою, яка чинить вплив на суспільну свідомість, інститути суспільства, свідомість людини і громадян, у тому числі України.

Висновки

- Аксиологія (від грец. *цінність*) – наука про цінності, учення про природу духовних, моральних, естетичних та інших цінностей, їх зв'язку між собою, із соціальними, культурними чинниками та особистістю людини; розділ філософії. Зокрема, наука про цінності освіти, у яких представлено систему значень, принципів, норм, канонів, ідеалів, що регулюють взаємодію в освітній сфері і формують компонент відносин у структурі особистості.

- Поняття «цінність» є центральним в аксіології, воно поклало початок спеціальній сфері філософської науки, що досліджує природу цінностей, їхнє місце в реальності, структуру ціннісного світу, розглядає взаємозв'язки різних цінностей між собою, їхнє відображення в структурі особистості. Загальновідомо, що термін «аксіологія» у 1902 р. введений у науковий обіг П. Лапі і став активно використовуватися у філософії, соціології та психології.

- Цінності виконують низку специфічних функцій, у яких розкривається зміст їх застосування в суспільстві: апологетична, пізнавальна, соціально-регулятивна, теоретико-концептуальна, програмно-політична.

- Гуманізм – це філософський та етико-соціологічний принцип ставлення до людини як до вищої цінності. Як духовно-культурне явище, гуманізм є головним змістом цивілізаційного процесу, у ході якого він проявляється в різноманітних формах: етична норма, соціальний ідеал, духовна цінність, свобода волі, взаємодопомога і співробітництво, повага до прав і достоїнств особистості, рівність і рівноправність, справедливість, захист від зла й насилля.

Література

---

1. Андрушко В. Сучасні проблеми гуманізації та виховання / В. Андрушко, В. Зінко, О. Огірко // 6-а міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція «Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління» (4–9 листопада 2005 р.) : Матеріали конференції Українська асоціація «Жінки в науці та освіті», Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – С. 128–129.
2. Балл Г. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г. Балл. – Рівне : Ліста-М, 2003. – 128 с.
3. Беланова Р. Гуманізація та гуманітаризація освіти в класичних університетах України / Р. Беланова. – К. : Університетське видавництво «Пульсари», 2002. – 214 с.
4. Бітаєв В. Естетичне виховання і гуманізація особи / В. Бітаєв. – К. : ДАКККіМ, 2003. – 232 с.
5. Булычева М. Методология исследования процесса усвоения личностью политических ценностей и политических ориентаций [Электронный ресурс] / М. Булычева. – Режим доступа : <http://www.prityki.net/metodologiya-issledovaniya-processa-usvoeniya-lichnostyu-politicheskix-cennostej-i-oliticheskix-orientacij/>.

6. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель ; [пер. с нем.] ; ред. и сост. Д. Керимов и В. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
7. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс ; [пер. с англ.] // Соч. : в 2 т. – М., 1991. – Т. 2. – 688 с.
8. Головченко А. Гуманізація управлінської діяльності – одна зі складових нового управлінського мислення / А. Головченко // Персонал. – 2000. – № 1 (55). – С. 91–94.
9. Дробницкий В. Моральная философия : Избранные сочинения / В. Дробницкий. – М., 2002. – 523 с.
10. Кант И. Лекции по этике / И. Кант ; [пер. с нем.]. – М., 2000. – 431 с.
11. Лапки В. Восприятие западных институтов и ценностей в постсоветском пространстве: опыт Украины и России / В. Лапки, В. Пантин // Полис. – 2004. – № 1. – С. 74–89.
12. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли ; [пер. с итал.]. – М. : Планета, 1990. – 80 с.
13. Монтескье Ш.-Л. О духе законов [Электронный ресурс] / Ш.-Л. Монтескье. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/76302/>.
14. Музика О. Політичні цінності в системі ціннісної регуляції розвитку особистості [Електронний ресурс] / О. Музика. – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/2815/>.
15. Петухов В. Политические ценности и поведение среднего класса [Электронный ресурс] / В. Петухов. – Режим доступа : <http://www.ecsoman.edu.ru/data/121/013/1220/004.PETUKHOV.pdf>.
16. Семенченко Ф. Визначальні фактори трансформації політичних цінностей сучасного українського суспільства [Електронний ресурс] / Ф. Семенченко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/State_management/2010_117/117-19.pdf.
17. Скрипник І. Виховний потенціал політичних цінностей [Електронний ресурс] / І. Скрипник. – Режим доступу : <http://storage.library.ori.ua/online/periodic/iv-06/207-212.pdf>.
18. Удод О. Аксиологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії [Електронний ресурс] / О. Удод. – Режим доступу : <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/11/udod.pdf>.
19. Чудинова И. Социально-политические ценности современного российского общества: проблемы их обновления и усвоения / И. Чудинова // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 5. – С. 3–19.
20. Шилов В. Гуманизм как политическая ценность [Электронный ресурс] / В. Шилов. – Режим доступа : <http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/634/1/Shilov%20V.N.%20Humanism%20as%20political.pdf>.
21. Шилов В. Политические ценности: специфика и функции / В. Шилов // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 6. – С. 116–126.

Лекція 4. Теорії ідеального суспільства та суспільного прогресу: політико-етичний вимір

Мета: визначити роль політичної етики в становленні суспільства.

Вивчивши зміст лекції, студенти повинні вміти:

- проаналізувати місце політичної етики в розумінні ідеального суспільства;
  - пояснити явище суспільного прогресу;
  - аналізувати дилему моральності в процесі суспільного прогресу.
-

4.1. Поняття ідеального суспільства

Розкриваючи суть поняття «ідеальний суспільний лад», необхідно пояснити, що ми маємо на увазі під словом «ідеальне». Категорія філософська, тому й шукатимемо її розуміння у філософських довідкових виданнях. Так, зокрема, п'ятитомна «Філософська енциклопедія» визначає її як суб'єктивний образ об'єктивної реальності, тобто віддзеркалення зовнішнього світу у формах діяльності людини, у формах її свідомості й волі [9]. У свою чергу, **суспільний лад** – це конкретно-історична організація суспільства, зумовлена певним рівнем розвитку виробництва, розподілу та обміну продуктів виробництва в суспільстві. Його структурними компонентами є економічна основа, соціальна структура й політична організація суспільства. Аналіз складових компонентів (інститутів) суспільного ладу є його структурною характеристикою та охоплює особливості форм власності, соціальної структури суспільства, держави, політичних партій, підприємницьких спілок тощо. Отже, **ідеальний суспільний лад** – це уявна організація суспільства, модель із певним рівнем розвитку виробництва, розподілу та обміну товарів виробництва в суспільстві. Його структурні компоненти (економічна основа, соціальна структура й політична організація суспільства та ін.) зумовлені не конкретно-історичними умовами, а свідомістю творця цього ідеального суспільного ладу.

Варто звернути увагу на те, що цьому ж визначенню певним чином відповідає поняття «утопія». Так, дійсно, *А. Грицанов* (та й інші дослідники) визначає утопію як поняття для позначення опису уявного ідеального суспільного устрою [8].

Та все ж утопія скоріше є історичною формою зображення ідеального суспільного ладу, адже згодом (в епоху Просвітництва й надалі) політична думка почала відходити від абстрактних форм, що більше нагадували художні твори, аніж наукові праці, і на початок ХХ ст. утопія як специфічний культурний феномен залишилася лише на сторінках науково-фантастичних творів. Пройшовши довгий шлях – від своєрідних легенд про «золотий вік» у творах мислителів стародавності, «ідеальної держави», вибудованої грецьким філософом Платоном, утопій *Т. Мора* та *Т. Кампанелли* – на початок ХІХ ст. думки про ідеальний суспільний лад дедалі частіше ставали частиною масштабних теоретичних концепцій, які, у свою чергу, склали основу світових ідеологій (лібералізм, консерватизм, соціалізм/комунізм, націоналізм, у тому числі анархізм) [9].

Кожна з ідеологій виникала як реакція на існуючий стан речей: лібералізм став наслідком критики феодального устрою; консерватизм, навпаки, став реакцією на буржуазні революції (зокрема, французької кінця ХVІІІ ст.), на той лад, який вони принесли з собою; соціалізм/комунізм виник на основі критики капіталістичної системи; анархізм взагалі посягнув на «святе» – державу та феномен влади, зокрема політичної. Усі вони мусили пропонувати щось узамін. Цим «щось» і виступали своєрідні моделі ідеального суспільного ладу. Будучи створеними діяльністю певних соціальних прошарків – ідеологів, політиків, учених, вони були складні для розуміння народними масами, тому вдало втілювалися у відповідні слогани, символи, штампи на зразок «Свобода! Рівність! Братерство!». У результаті це давало змогу, з одного боку, відобразити інтереси, прагнення, установки певної частини населення, з іншого – обґрунтовувало панування в суспільстві однієї верстви населення (пролетаріату, буржуазії, аристократії, бюрократії) над іншою.

Та якщо ідеальний суспільний лад має таке значення для практичної політики, то яке його значення для теоретичних досліджень? Це значення полягає в такому: погляди на ідеальний суспільний лад не тільки близькі до політичного знання, а й лежать біля витоків будь-яких теоретичних узагальнень у цій галузі. Із погляду методології, проектування ідеального суспільного ладу є тотожним притаманному всім соціальним наукам конструюванню «ідеальних типів» [5].

4.2. Суспільний прогрес: дилема моральності

Історична обмеженість учень про мораль, покликаних проголосити універсальні норми, й одночасне співіснування багатьох із них

зобов'язують звернути увагу на середовище, що формує мораль, особливо на ту його частину, що демонструє матеріальні й духовні можливості людини щодо змін навколишньої та власної природи.

Незважаючи на те, що відбувся перехід від розуміння задоволення як задоволення почуттєвих потреб (*Аристипп*) до розуміння вищого блага як насолоди духовними благами (*Демокрит, Епікур, Сократ, Аристотель*), а потім і суспільними благами (*Т. Гоббс*, французькі матеріалісти), очевидно виявилася нездатність обґрунтувати жодне з почуттєвих джерел моралі (задоволення, щастя, егоїзм і т. ін.) як загальнозначущого. Уведення почуттєвого принципу до норми призводить до непереможних ускладнень під час їхнього застосування в суспільному житті. Через те, що кожний бажає собі того, що приносить йому задоволення, щастя, неможливо вивести загальний принцип та правило поведінки. Поняття «щастя», «задоволення» містять у собі формальну єдність, а не дійсну. Насправді перед нами безліч задовольень, але жодного універсального. Духовні задоволення також неможливо прийняти як критерії моральності, вони не можуть охопити всієї життєдіяльності людини. Задовольняється тут теоретичне й споглядальне життя людини, тоді як практичне життя позбувається керівництва.

Представники неофрейдизму (*В. Райх, Г. Маркузе* та ін.) звернулися до першоджерел гедонізму й спробували пристосувати психоаналіз до вимог масової культури. Заклик до задоволення сексуальних потреб, звеличування примітивних форм суспільної моралі стали основними темами їхніх міркувань. Принцип самодостатності *Е. Фромма*, зведений до безумовної норми, є негативним й умовним. Негативним він є тому, що звільнення від прихильності хоча є бажаним для свідомості, але нічого не говорить про позитивний зміст громадського життя. Звільнення від випадкових і нижчих благ може бути тільки умовою морального життя, але не нормою як такою [8].

А. Тюрго й *Ж. Кондорсе* розуміли суспільний прогрес передусім як безперервний, прямолінійний, поступальний рух, основою якого є розвиток людського розуму, науки й освіти. Соціалісти-утопісти (*А. Сен-Сімон, Р. Оуен, Ш. Фур'є*) уперше заговорили про те, що та форма суспільного устрою, у якій вони живуть, застаріла. На зміну їй має прийти більш прогресивне, соціалістичне суспільство, де не буде приватної власності, експлуатації й нещастя. *А. Сен-Сімон, Р. Оуен, Ш. Фур'є* заклали основу матеріалістичного розуміння історії. Суспільний прогрес здатний вирішити найбільші питання історії, що стосуються долі людства: проблеми матеріального, духовного й морального порядку [6].

Г. Гегель представив історичний процес як єдиний закономірний процес розвитку від нижчого до вищого: кожна історична епоха є

обов'язковим шаблоном у висхідному русі людства. Однак розвиток, за Г. Гегелем, відбувається тільки у сфері духу.

Теоретично обґрунтованою є концепція марксизму, фундамент якої складають знання історії та певних її тенденцій; їй можна приписати правдоподібність і широту пояснень, істинність і доказовість найбільш загальних суджень про громадське життя. Водночас виявилася обмеженість і недостовірність теоретичних передбачень марксизму. Уявлення марксизму про природу й потреби людей, у тому числі пролетарів, виявилися надто спрощеними, і практичне створення соціалізму й комунізму не здійснилося [11].

Представники концепції соціальних змін й еволюції (*М. Вебер* і *Т. Парсонс*) відмовляються від ідеї прогресу та регресу й натомість звертаються до поняття еволюції суспільних систем. Поняття «еволюція» дозволяє фіксувати зміни, що відбуваються в соціальних системах, але нічого не говорить про напрям цих змін (приспособлення, занепад, прогресивний розвиток). Поняття «прогрес» не збігається з еволюцією і є спрямованим рухом, що визначається певними критеріями. Уведені критерії дозволяють говорити про якісні перетворення системи [8].

Представники теорій «стадій економічного росту» (*Р. Арон*, *У. Ростоу*, *Дж. Гелбрейт*, *Д. Белл та ін.*) шукають засоби, покликани забезпечити матеріальну й соціальну «стабільність», «безконфліктність», «стійкість», «реалізацію творчих можливостей». Вони правильно відзначають роль науки в суспільному житті, але все суспільне, творче, особисте в цих концепціях підпорядковано техніці. Очевидно, що техніка не охоплює всього в людині. Технічний показник – це один із показників суспільного прогресу [6].

Для представників теорії кругообертів (*О. Шпенглера*, *А. Тойнбі* й *П. Сорокіна*) характерне явне або приховане заперечення наукового пізнання і водночас є спроба оперувати науковими даними, акцентувати на тлумаченні, збагненні, одкровенні. Урешті-решт, методи й засоби такого «збагнення» насправді програють науковим методам пізнання. Кругові теорії розвитку торкнулися розкриття внутрішніх, духовних сил людини, але ця діяльність звужена до духотворчості. Реальні проблеми матеріального життя не обговорювалися.

Розглянувши на прикладі теорій *Ж.-Ж. Руссо*, *Ж. Еллюля*, *Г. Маркузе* концепції песимістичного напрямку розвитку, слід відзначити низку протиріч суспільного прогресу, що затемнюють сутність людини. Але не можна вважати прийнятним вихід із катастрофи, запропонований песимістами: повернення релігійних цінностей (*Ж. Еллюль*) або цінностей примітивного суспільства (*Г. Маркузе*). Негативні наслідки, які виникають у ході розвитку суспільства, не можна подавати як вичерпну або

основну тенденцію розвитку суспільства в майбутньому. Нові відкриття й винаходи можуть вказати шляхи вдосконалення суспільства.

На основі огляду наведених концепцій суспільного розвитку обґрунтовується необхідність визнання ідеї суспільного прогресу, незважаючи на те, що багато дослідників суспільства, у першу чергу релігійної спрямованості, зі зневагою ставляться до ідеї суспільного прогресу. Так, наприклад, *М. Бердяєв* пропонує співтворчість із Богом. Філософ передбачає «еру чудес». Прогрес, на думку *М. Бердяєва*, – це ступінь оволодіння нескінченністю й вічністю. Але як співвіднести вічне й кінцеве, *М. Бердяєв* не говорить. Марксизм, наприклад, пропонує відмовитися від вічних норм, визнавши кінцеве. Тільки кінцеве допомагає прорватися у вічне. Соціологічні школи визнають зміну [11]. Структурний функціоналізм *Т. Парсонса* пропонує зміну ментальних структур. Але чи є одна структура прогресивнішою за іншу – невідомо. Прогрес виходить невизначний.

Циклічні моделі розвитку підкреслюють неповторність, неспівмірність, рівнозначність культур. Але громадське життя людей, необхідність вибору змушує вводити критерії пріоритетності й на них спиратися. Теза про рівнозначність втрачає силу. Кругові схеми розвитку людства алегоричні й бездоказові. Необоротність наявна, наприклад, у галузі науково-технічної діяльності.

Якщо не визнати наявності суспільного прогресу, то безліч питань дослідження втрачають зміст (наприклад, орієнтири суспільного розвитку, ставлення до природи та ін.). Негативне ставлення до ідеї прогресу виправдано тільки щодо окремих критеріїв, як правило, таких, яким складно дати визначення (щастя, справедливість, сенс життя, добро тощо). Але існують і більш повні та змістовні критерії: обсяг і глибина наукового знання, розвиток техніки, масштаб перетворення природи, рівень матеріальної забезпеченості, тривалість життя людини тощо. Отже, більше підстав визнавати, а не заперечувати суспільний прогрес.

Суспільний прогрес сприяє розвінчуванню одних моральних норм, заміні їх іншими, установленню нових відносин між наявними нормами або ж наданню нового змісту в рамках старих моральних норм. На основі аналізу видів прогресу (науковий, технічний, економічний, соціальний, політичний) отримано певні результати [18].

Моральні наслідки природничо-наукового прогресу розглянуто на прикладі впливу біології, генетики, медицини, психології за роботами *Г. Царгородцева, О. Пехова, В. Ефроймсона, М. Блана, Ж. Медіоні, Ж. Вайса, Е. Уїлсона, М. Р'юза, З. Фрейда* та ін., у яких вивчається біологічна спадковість, психобіологічні особливості, фізико-хімічний і

біологічний фон існування людини. Так, наприклад, психогенетичні дослідження людини переводять у розряд морально терпимих ті вчинки, які раніше морально засуджувались, вважались непристойними (алкоголізм, наркоманія, сексуальні відхилення). У медичному аспекті (із точки зору генетики, нейрофізіології, психології) таке виправдання прийнятне, але з точки зору моралі – суперечливе, бо під сумнів ставиться можливість продовження роду.

Зрушення в медицині створюють нові норми. З одного боку, на перший план виступає норма: «Усе дозволено!». З іншого – медицина сприяє появі нових практичних заборон з боку психічного й фізичного здоров'я людини. Генетика, у свою чергу, надає нові докази в рамках старої заборони на інцест. Біологічно корисне спричиняє рухливість та руйнування старих моральних норм. А. Тойнбі відзначає зміни моральних норм у країнах Сходу через поширення медицини. Так, по-новому виглядає норма сорому, а саме в питаннях здоров'я сором недоречний перед лікарем, тобто уточнюється сфера «сорому».

З одного боку, наукове пізнання розкріпачує індивіда, тобто простежується негативна роль науки. З іншого боку, наука намагається відповісти на запитання, що корисно, що зберігає людину, стосується розкриття її сутнісних сторін, відповідає на людські потреби. Водночас у моралі є власні підстави для прийняття або відкидання наукових рекомендацій, що визначають долю моралі. У моралі значно ширший досвід історичного узагальнення людських потреб, тому вона здатна підтримати загальнолюдське перед обличчям успіхів наукового пізнання окремих сторін громадського життя. Мораль консервативна, і в цьому її перевага [11].

Гуманітарне знання має описовий характер, але воно допомагає глибше проникнути у внутрішнє, духовне життя людини, у мотиви її поведінки, бажання й прагнення, торкається проблем розвитку й самовизначення.

Представники неофрейдизму (*Е. Фромм, К. Хорні*) показують, як страх, відчуження штовхають людину на такі типи поведінки: конформізм, садизм, мазохізм тощо. Феноменологічний метод *Е. Гуссерля, М. Шелера* є своєрідною спробою пояснення явищ морально-ціннісного плану. Науково-технічний прогрес сприяв виникненню етики відповідальності, в основі якої лежить комунікація. Етика відповідальності розглянута на прикладі робіт *К. Апеля* і *Ю. Габермаса*. У комунікативній етиці мова йде про процедуру встановлення моральних норм, але досить відчутною є неузгодженість між ідеалом і реальністю, між наміром і його здійсненням, тому процедура встановлення моральних норм робить незначний внесок в етику.

На прикладі розгляду концепцій О. Шпенглера, А. Тойнбі показано, що цінності культур Сходу й Заходу стають однією з можливих перешкод для встановлення загальнозначущих норм моралі. Але сьогодні наявним є потяг до європейських норм моралі в країнах Сходу, що підтверджує й низка дослідників, наприклад *Б. Льюїс*. Представники екзистенціалізму (*С. К'єркегор* і *Ж.-П. Сартр*) показують внутрішній світ людини, відірваний від суспільства. У пориві до волі людина відкидає одну моральну норму за іншою з претензією на розкриття справжньої сутності людини. В екзистенціалізмі помітне перевизначення сутності людини, однобічне її подання (людина – істота вільна), що може призвести до втрати цінності людини [11].

Сучасне гуманітарне знання, навіть будучи здебільшого умоглядним, гіпотетичним й описовим, показує, як пробуджуються приспані в людині сили, ведуть її до духовного вдосконалення або штовхають її в глухий кут.

Моральними наслідками технічного прогресу завдяки розвитку інформаційних технологій, можливостей технічного оснащення людини стають нові норми розвитку: акуратність, ощадливість, сумлінність та ін. Водночас технічний прогрес надає людям доступні технології виробництва отруйних речовин, наркотиків, вибухових матеріалів тощо, що порушують моральні норми. Безвідповідальна поведінка людини, як правильно відзначають *Л. Мемфорд*, *К. Ясперс* та ін., може покласти початок нещастям світового масштабу. Моральна норма відповідальності перед Всесвітом, поставлена ще стоїками, набуває особливої актуальності і порушує проблему вибору «або..., або...».

Підвищення рівня матеріального добробуту змінює моральні принципи побутової моралі. Нормою стає допомога, співчуття соціально незахищеним верствам населення. Водночас на прикладі розгляду концепції *Е. Тоффлера* показано, що вся складна система людських потреб може бути спрощена психологічною інтерпретацією, яка ігнорує глибинні структури особистості. Економіка, політика не тільки сприяють розкриттю сутнісних сторін людини (потреба в діяльності, творчості, суспільній діяльності), але й відкривають егоїстичну сутність людини (жадібність, лінощі, егоїзм і т. ін.).

Співвідношення моралі й суспільного прогресу як джерела й умови еволюції моралі дозволило виявити, як суспільний прогрес впливає на мораль. Є дві тенденції розвитку моральних норм:

- заміна загальнозначущих норм галузевими, професійними тощо;
- пошук нових загальнозначущих правил на основі сучасного пізнання сутності людини (її фізіологічних і психологічних особливостей, суспільної природи, еталонів гармонійного розвитку людини).

Останнє свідчить, що суспільний прогрес супроводжується не тільки занепадом моральних норм, але також і появою нових норм моралі.

4.3. Політико-етичне значення теорії ідеального суспільства і суспільного прогресу в доктрині консерватизму

4.3.1. Теорія консерватизму: поняття та основні риси

Консерватизм являє собою комплекс ідей, концепцій, соціально-філософських та ідеологічних орієнтацій, установок, цінностей щодо суспільства, державно-політичної системи й місця в них окремого індивіда. Це не просто політична програма тієї чи іншої партії або політичний принцип, а система поглядів щодо навколишнього світу, тип свідомості, що так само, як лібералізм, соціал-демократія або марксизм, не завжди асоціюється з конкретними політичними партіями. Консерватизм увібрив у себе різні, часом суперечливі ідеї, концепції, доктрини, традиції [9].

Сам термін «консерватизм» походить від латин. *conserve* – *зберігати, охороняти*. Однак ідейне й політичне значення цього терміна визначається з працею, що пов'язано з низкою причин:

- у процесі розвитку відбулося злиття деяких положень лібералізму й консерватизму. Так, багато принципів положень класичного лібералізму – вимога свободи ринку й обмеження державного втручання – сьогодні розглядаються як консервативні (неоконсервативні);
- наявна внутрішня різnorodність політичної ідеології консерватизму, що включає різні напрями, об'єднані загальною функцією – виправдання й стабілізація суспільних структур. Прийнято вважати, що носіями ідеології консерватизму є соціальні групи, прошарки й класи, зацікавлені в збереженні традиційних громадських порядків або в їхньому відновленні. Часто в такому розумінні консерватизм виступає як політична ідеологія виправдання існуючих порядків і як апеляція до втраченого [5].

Розглянемо основні **поняття, що характеризують консерватизм**.

1. Зміна. Консерватизм виступає проти змін, за збереження існуючих звичаїв, установ та правил. Це проявляється, коли консерватизм відчуває якусь зовнішню загрозу. Інакше сам по собі консерватизм не виявляє активного захисту існуючого стану. Консерватизм спирається на все знайоме, загальновідоме чи природне. Проте він не виступає проти будь-яких змін узагалі, лише проти деяких. Незмінним вважається те, що змінюється повільно й недовкорінно, тобто залишається знайомим і добре знаним. Іноді протиставляють поняття «зміна» і «реформа»: реформа – це повільна, незначна зміна. Реформа вважається проявом мудрості й розважливості. Зміна пов'язана з раціонально-теоретичним підходом до істини. Тому цей світогляд відмовляється від неї.

Консерватизм дуже скептично ставиться до будь-якої ідеї прогресу, оскільки минуле вважається живою частиною сьогодення, сучасного [1].

2. Природа людини. Консерватизм дотримується песимістичних поглядів на природу людини. Людина консервативна – це істота, керована власними пристрастями, бажаннями, інстинктами і дуже мало – розумом. Вважається, що людина егоїстична, злісна, облудлива, зіпсована тощо. Отже, консерватизм вважає, що людина за своєю природою зла. Оскільки інтелект людини недосконалий, а її природа загадкова, то дати якесь раціональне визначення людської природи неможливо. Раціоналістичні концепції природи людини вважаються недосконалими й хибними, бо представляють людину як об'єкт.

Стверджується, що раціоналістичне поняття абстрактної людини є шкідливим, бо зумовлене ставленням до людини як до засобу, об'єкта. На відміну від нього, консерватизм пропонує спиратися на споглядання, досвід, умови, факти, якими вони є під час дослідження природи людини. Людську природу можна пізнати лише через вікове накопичення мудрості та здорового глузду. Найважливіше – спиратися на аргументи, котрі пройшли випробовування часом і судом історії. Людську природу можна представити через основні інстинкти, потреби й бажання, притаманні всім людям. Це інстинкт власності, бажання задовольнити матеріальні й духовні потреби, почуття власної гідності і бажання свободи, влади й самовдосконалення. Консерватизм також визначає людину через такі її невід'ємні права, як право передавати майно спадкоємцям тощо. Зрештою, усі ці права, бажання й інстинкти набуваються практично протягом життя через досвід. Вони не ґрунтуються на якихось універсальних правах [1].

Консерватизм визначає певні суперечності між свободою та необхідністю. З одного боку, людська природа визначається сталою, незмінною, успадкованою з минулого, обумовленою біологічною, генетичною, культурною спадковістю. З іншого – людина вважається носієм свобідної волі, який діє за власним бажанням. Нарешті, консерватизм вважає, що оскільки людина від природи егоїстична, погана, зла тощо, то потрібна державна й соціальна регламентація життя людини, інакше людські пристрасті та бажання можуть вийти з-під контролю.

3. Суспільство. Консерватизм вважає, що людська природа невіддільна від суспільства. Природа людини й суспільство утворюють єдине ціле, оскільки суспільство є не простою сукупністю індивідумів, а живим організмом, що формує людську особистість з окремих бажань та інстинктів. Людська особистість не може сформуватися без суспільства. Отже, консерватизм розглядає суспільство як містичне, загадкове. Виникнення суспільства має майже таємний характер. Визначається,

що суспільство не створюється внаслідок будь-якого договору. Навпаки, консерватизм вважає, що люди отримують вічне суспільство в спадщину з минулого і повинні зберегти його недоторканим для майбутнього [1].

Через це суспільство не підлягає соціальним змінам. Революції з їхнім інструментальним підходом до людини й суспільства засуджуються, бо суспільство не може бути побудоване й перебудоване. Руйнування існуючого суспільства шляхом докорінних змін призводить до руйнування особистості. Консерватизм стверджує, що людська особистість формується нацією, мовою, культурою та державними інституціями. Тому це все повинно зберігатися, бо зміни матимуть шкідливі для людини наслідки.

Суспільство, згідно з консерватизмом, має ієрархічну структуру: від родини до держави. Стабільність цієї ієрархії дозволяє людині знайти своє місце в житті. Ті, хто займає вищі щаблі, керують тими, хто перебуває нижче. Нерівність щодо обіймання посад та влади вважається природною і має зберігатися.

Консерватизм не робить поділу на публічну й приватну сфери. Однак такий поділ необхідний, щоб уявити собі громадянське суспільство. Тому поняття «громадянське суспільство» не залучається до розгляду ідеологією консерватизму. Що трохи наближається до ідеї громадянського суспільства, так це поняття традиційного корпоративізму, коріння якого сягають у середньовіччя.

4.3.2. Ідея ідеального суспільства в теорії консерватизму: політико-етичний вимір

*Т. Манн
(1875–1955 рр.)*

Упровадження інтернаціональних та демократичних ідей призвело до втрати природної суспільної ієрархії всередині етносів, і як наслідок – етнічний, релігійно-духовний та ідеологічний хаос у людських спільнотах, посилення пріоритету матеріального перед духовним (рис. 5).

На противагу цій деградації окремі мислителі висунули ідеї порятунку цивілізації, повернення до перевірених часом етнокультурних цінностей. Ідеям консерватизму, що виник як реакція на Велику Французьку революцію, і поширенню в Європі ліберальних ідей було протиставлено збереження (консервацію) традиційних цінностей. Термін **«консервативна революція»** вперше вжив письменник *Т. Манн* [4].

Якщо девізом ідеологів Просвітництва та буржуазних революцій було гасло «Свобода, рівність, братерство», то для консерваторів воно

стало «втіленням усього згубного, того, що знищує встановлений Всевишнім порядок і руйнує основи життя». Ідеальним суспільством, на думку консерваторів-традиціоналістів, є цивілізація, у якій надаються пріоритети: якості – над кількістю, загальної ідеї – над егоїстичним інтересом, духу – над матерією.

Різні напрями й форми консерватизму виявляють загальні характерні риси. До них належать: визнання існування загального морально-релігійного порядку й недосконалості людської природи, переконання в природженій нерівності людей і в обмежених можливостях людського розуму, переконаність у необхідності твердої соціальної та класової ієрархії, збереження культурних традицій, посилення ролі родини. У цілому, як тип політичної течії, консерватизм відбиває ідеї, ідеали, установки, орієнтації, ціннісні норми тих класів, фракцій і соціальних груп, становищу яких загрожують об'єктивні тенденції соціально-економічного розвитку. Нерідко консерватизм був свого роду захисною реакцією тих середніх і дрібних підприємців, фермерів, крамарів, ремісників, просто жителів сільської місцевості, які відчують страх перед майбутнім, що несе із собою невизначеність і найчастіше реальне погіршення соціального статусу [5].

Варто підкреслити, що консерватизм у деякому сенсі являє собою щось більше, ніж просто захист інтересів тих або інших верств населення. Важливе місце в ньому займають глибинні традиціоналістські й ностальгічні тенденції, характерні для психології масових верств населення. Буває й так, що консервативні цінності та норми підтримують й окремі групи населення, інтересам яких вони об'єктивно суперечать. Таке явище особливо чітко спостерігається в періоди великих соціальних зрушень, що пов'язані з істотними змінами у звичному способі життя, необхідністю прийняття кожною людиною на себе відповідальності за свою долю й за свої дії з відмовою від сталих, традиційних установок, цінностей, морально-етичних норм.

Окремо можна виділити ставлення консерватизму до таких понять, як «права людини» або «інтереси націй». На протигагу прихильникам доктрини суспільного договору і визнання «природних прав», якими наділена людина будь-якого суспільства, консерватори вважали, що подібним поняттям у політичному житті держави й народу місця немає. Подібні терміни вигадані штучно, адже в природі не існує «людини взагалі», є конкретні індивіди, що представляють конкретні соціальні групи, сповідують конкретні релігії й голосують за конкретні партії. «Конституція, що створена для всіх націй, не годиться для жодної, а лише абстракція», – стверджував один із теоретиків консерватизму Ж. де Местр [1].

Ідеологами консерватизму стали філософи *Ж. де Местр* («Роздуми про Францію», 1796 р.), *Л. де Бональд* («Теорія політичної і релігійної влади в громадянському суспільстві», 1796 р.), *Е. Берк* («Роздуми про революцію у Франції», 1790 р.) та ін. На противагу просвітникам, які прагнули перебудувати світ на основі «свободи, рівності та братерства», консерватори проголосували ідею природженої недосконалості людини, за якою неможливо досягти людської рівності, оскільки це суперечить волі Бога, порушує віками встановлений порядок, ієрархію. Так, Е. Берк писав, що «жодне суспільство немислиме без ієрархії, так велить природа, у якій нерівність – основа порядку», рівність же повинна існувати лише в галузі моралі та доброчинності, бо всі однаково зобов'язані виконувати свої обов'язки.

Е. Берк
(1729–1797 рр.)

Теорії лінійного «прогресу» консерватори протиставляли поступовість еволюції, покращення життя й розумних реформ за умови обов'язкового збереження вже існуючого, перевіреного віками. Отже, вони не відкидали будь-яких нововведень, а визнавали розумні й послідовні зміни.

Коли традиційна культура почала зникати на рубежі XVIII–XIX ст., народ став об'єктом зацікавлення європейських інтелектуалів. Праці *Й. Гердера* та *братів Грімм* сприяли позитивному ставленню вищих верств до «народної культури», яку Й. Гердер назвав «Kultur des Volkes» на противагу «вченій культурі» («Kultur des Gelehrten»). На думку цих інтелектуалів, як пише сучасний дослідник *П. Берк*, «народ був природний, простий, невчений, інстинктивний, ірраціональний, закорінений у традиціях і ґрунті певного регіону, позбавлений почуття індивідуальності (індивідуум був «розчинений у спільноті»). Декого з цих інтелектуалів, особливо наприкінці XVIII ст., простолюди цікавив як щось екзотичне, натомість на початку XIX ст. вже сформувався певний «культ народу» – у тому сенсі, що інтелектуали стали ідентифікувати себе з ним і навіть намагалися його наслідувати» [15].

Пошук нових шляхетних цінностей отримав свій яскравий вияв в ідеях традиціоналізму як вічних духовно-культурних матрицях. Консервативна революція – це насамперед сукупність ідей, спрямованих водночас на перетворення світу (**революція**) і на збереження (**консервацію**) багатой духовно-інтелектуальної спадщини предків. Тобто вона має на меті захист традиційних цінностей радикальним шляхом. Отже, це або революційність мислення, або революційність способу діяльності.

Інакше пояснює сенс цієї назви дослідник *І. Гордєєв*: «Оскільки процес соціального занепаду зайшов надто далеко, і норми справжньої сакральної цивілізації практично сховалися за обрієм, то «крайне праве» може стати й лівим, а консерватизм перестає корелюватися з істинним традиціоналізмом. Тоді він змикається з революцією, з усіма силами, які протистоять старій системі. Звідси виведено поняття «консервативна революція, а «нові праві» можуть називати себе «консервативними революціонерами» [1].

*О. Шенглер
(1880–1936 рр.)*

Виразним представником консервативної революції в Німеччині був *О. Шенглер* («Захід Європи», 1918–1922 рр.), який вважав, що Європа перебуває на шляху до загибелі, бо вона є раціоналістичною цивілізацією, у якій вищі духовні цінності невинно деградують. Отже, перехід від культури до цивілізації означає насамперед духовну смерть народу. Кілька великих мегаполісів, у яких зосереджується все життя, знищують навколишнє традиційне суспільство, розпочинаючи «вік вивихнутого часу» [15].

Яскравий спалах *Ф. Ніцше* в руслі езотеричної, аристократичної думки викликає значний інтерес до езотеричних знань: аріософії (*Г. Вірт*), давньоіндійської культури, проблем походження людських рас (*Ж. Гобіно*), язичницької релігії предків (*В. Шаян, Я. Стахнюк*), рунічної традиції (*Г. фон Ліст*). «Німецька міфологія» *Я. Грімма* стала поштовхом до виникнення народних груп («фьолькіше»), ліг й орденів, що поставили за мету відродити давню культурну та релігійно-магічну традицію.

1949 р. в Базельському університеті німецький філософ *А. Молер* захистив наукову дисертацію з теми: «Консервативна революція в Німеччині» (одним із його наукових керівників був К. Ясперс). Пізніше А. Молер видав цю працю у вигляді монографії. Книжка з 1950 р. витримала вже п'ять перевидань. У ній уміщено біографії понад 350 учених, письменників, політичних діячів, які мали те чи інше відношення до Консервативної революції, а також велику бібліографію (300 сторінок), що можна назвати цілою енциклопедією з цієї проблеми. У передмові до праці автор пише, що він хотів допомогти правим інтелектуалам усвідомити, якою багатою духовною спадщиною вони володіють [15].

*А. Молер
(1920–2003 рр.)*

Він стверджує, що неправомірно розглядати Консервативну революцію виключно як доктрину націонал-соціалізму. А. Молер виділяє кілька напрямів Консервативної революції:

- «фьолькіше» (так звані «народники»);
- молодоконсерватори;
- націонал-революціонери;
- селянські рухи;
- незалежні молодіжні течії.

*Р. Генон
(1886–1951 рр.)*

Мислителі кінця XIX – початку XX ст. досліджували також «циклічну доктрину» розвитку культури, яку можна вважати повним запереченням ідеї «прогресу людства». На думку *Р. Генона*, матеріалізація суспільних відносин набирає загрозливих форм. Вона прогресує, постійного збільшуючи швидкість, ніби камінь, кинутий вниз. Природні знання та істини, які в золотому, срібному та мідному віках були доступні всім, стають дедалі менш зрозумілими або й зовсім недоступними людству. У залізному віці стає дедалі менше тих, хто володіє цими знаннями.

Хоча сам Р. Генон згодом став прихильником протилежних «цінностей», однак він одним із перших помітив, що занепад філософії та її перехід до раціоналізму співпав з останньою стадією греко-латинської цивілізації і «розселенням євреїв». Язичництво з цілісної системи знань (відання) перетворилося на безліч окремих «уламків», які збереглися лише у вигляді забобонів, що втратили свій глибинний зміст. Він вважав, що зміною циклів занепаду й відродження керує велике «щось» – те, що Р. Генон називає Принципом [15]. Цей Принцип співвідноситься з «Чистою духовністю», він породжує духовні імпульси, які поступово деградують, відходячи все далі від свого Принципу, що їх породжує. Лише той, хто прагне істинних знань, може заново відкрити в собі духовність вищого Принципу. Приховане стане знову очевидним у кінці циклу, який одночасно виявиться і початком циклу нового.

4.3.3 Ідеї суспільного прогресу та ідеального суспільства в різних течіях консерватизму

На сьогодні є безліч різних версій консервативної ідеології. У сучасному консерватизмі звичайно виділяють **три течії**:

- традиціоналістська;
- лібертаристська;

- неоконсервативна (ліберал-консервативна).

Вони тісно переплітаються, взаємодіють між собою, зберігаючи джерела, створюючи абстрактне поняття, що й називають **«сучасним консерватизмом»**.

Традиціоналістська течія консерватизму історично поклала початок консерватизму. Батьківщиною консерватизму як політичної ідеології стала Англія кінця XVIII ст. У політичну ідеологію консерватизму ввійшло багато категорій. Одним із найважливіших є поняття «природна аристократія», до якої входили не тільки дворяни, але й заможні комерсанти, законники, учені, артисти. Багатство, за міркуваннями консерваторів, заслуговує привілейованого суспільного становища. У протилежному разі можливі «рецидиви революції», подібні до Французької.

Реформи можливі, але їх проведення не має порушувати природного ходу речей. Традиціоналізм базується на твердженні, що суспільство існує споконвічно, а не виникає в результаті соціальної еволюції; трактує участь індивіда в справах суспільства як те, що не має ніякої самостійної цінності, але цілком залежне від підтримки наявного порядку, сповідує елітарні, антидемократичні ідеї, згідно з якими нерівність людей є аксіомою політики, оскільки «рівність – ворог волі» (*Е. Берк*), і не приймає саму ідею прогресу (*К. Меттерніх*).

Консерватори-традиціоналісти прагнуть забезпечити широкий національний консенсус, апелювати до традиційних подань і забобонів, авторитету й релігії. Соціальну й економічну проблематику вони нерідко переводять у релігійно-етичну площину. Так, у 80-ті рр. XX ст. американський соціолог *Р. Керк* виділив такі принципи традиціоналістського консерватизму: віру в порядок більш високого рівня, що економіка переходить у політику, політика – в етику, етика – у релігійні поняття. Важливим союзником традиціоналістського консерватизму виступають в останні десятиліття «нові праві».

Лібертаристська течія в консерватизмі, на думку його представників, успадковує класичну ліберальну традицію XVIII–XIX ст. як єдино справжню. Її мета – з одного боку, розвивати прагнення до волі, а з іншого – зменшити поширення соціалістичних ідей, що одержали широке розповсюдження на Заході з середини XIX ст.

Теоретики цього напрямку доводили, що руйнування вільного підприємництва, індивідуальної й сімейної відповідальності веде до стагнації й бідності, що необхідним є відродження традицій вільної ринкової економіки. На їхню думку, на зміну «вмираючому соціалізму» приходить відроджений лібералізм. Лібертаристи стверджували, що

державне насильство над економікою, збільшення ролі державного сектору, планування окремих галузей промисловості й т. д. підривають розумний і природний спосіб регуляції людського життя.

Лібертаристи всюди виступали за мінімальну соціальну політику держави, що дозволяє лише розряджати небезпечну соціальну напруженість, і закликали уряд спиратися винятково на ринок у реалізації та здійсненні своїх програм. При цьому значну частину відповідальності за програму допомоги бідним варто перекласти на місцеві органи влади й проміжні суспільні інститути: родину, церкву, школу, благодійні організації. Подібні погляди мали колосальний успіх у 80-ті рр. ХХ ст. в Британії, Японії, США.

Неоконсервативна (ліберал-консервативна) течія сучасного консерватизму порівняно нова. Передумовою її виникнення стала економічна криза 70-х рр. ХХ ст. Неоконсерватизм виходить з ідеї свободи ринкових відносин в економіці, але категорично проти перенесення подібних принципів у політичну сферу, а тому позиціонується і як спадкоємець, і як критик лібералізму. У його політичній доктрині виділяється низка центральних положень: пріоритет підпорядкування індивіда державі й забезпечення політичної та духовної спільності нації, готовність використовувати у своїх відносинах із супротивником у крайніх випадках досить радикальні засоби.

У суперечці з лібералами неоконсерватори обвинувачують їх у тому, що ті висувають політичні гасла суто декларативного характеру, нездійсненні в реальному житті. В умовах, коли, на думку неоконсерваторів, потрібною є більш активна й чітка політика, ефективною та прийнятною може стати модель обмеженої демократії.

Яскравими представниками консерватизму ХХ ст. можна назвати *Р. Рейгана, М. Тетчер* і *Дж. Буша-старшого*, що відродили консерватизм політичного й державного рівня.

До приходу до влади *М. Тетчер* економічна ситуація у Великобританії була така, що країну, нехай і з публіцистичним перебільшенням, почали називати «хворою людиною Європи». «Тетчеризм» повернув Британії статус однієї з найбільш високорозвинених держав світу та сприяв її політичній стабілізації. Ефективною виявилася й «рейганоміка».

*М. Тетчер
(1925–2013 рр.)*

Але вже наприкінці 70-х рр. ХХ ст. в низці європейських країн виникли політичні партії, що визначають себе як консервативні, щоправда, із доповненням – «прогресивна», «народна», «демократична».

*Р. Рейган
(1911–2004 рр.)*

Прихід до влади в США 1980 р. Р. Рейгана і його переобрання на другий термін у 1984 р., перемога консервативної партії на чолі з М. Тетчер у Великобританії тричі поспіль, результати парламентських і місцевих виборів у ФРН, Італії, Франції показали, що ідеї та принципи, які висувалися консервативними силами, виявилися співзвучними настроям населення.

Б. Гудвін, коментуючи природу консерватизму ХХ ст., відзначав, що консерватизм – це своєрідний ідеологічний хамелеон, оскільки його вигляд залежить від природи його ворога. Інакше кажучи, найважливіші положення консерватизму складалися, змінювалися, і будуть змінюватися як відповідна реакція на зміни в конфронтаційних до нього політичних течіях.

4.4. Політико-етичне значення теорії ідеального суспільства й суспільного прогресу в доктрині лібералізму

4.4.1. Теорія лібералізму: поняття та основні риси

Лібералізм – соціальна філософія та політична концепція (ідеологія), яка проголошує, що ініціативна (активна), вільна, тобто неконтрольована діяльність осіб, головним чином економічна й політична, є справжнім джерелом поступу в суспільному житті. Спрямований на утвердження парламентського ладу, вільного підприємництва, демократичних свобод, обстоює абсолютну цінність людської особистості («особа важливіша за державу») та рівність усіх людей щодо прав особистості. Метою лібералізму є максимальне послаблення («пом'якшення») різних форм державного й суспільного примусу щодо особи (контролю особи тощо), відстоює шлях мирного, реформаторського здійснення соціальних перетворень [9].

Ідеологічно лібералізм протистоїть, з одного боку, консерватизму та етатизму (у питаннях про роль держави та щодо допустимої швидкості змін у політиці), а з іншого – соціалізму, комунізму, колективізму тощо (у питаннях приватної власності, а також соціальної підтримки з боку держави).

Лібералізм виник через фундаментальні якісні трансформації, які відбувалися в соціальному житті XVII–XVIII ст.: індустріалізацію, промислову та культурну революції, небачене прискорення соціального

розвитку. Це був період, коли склалися ментальні й соціально-економічні передумови для виокремлення та становлення лібералізму. Проте про існування лібералізму можна говорити не раніше, як з останньої чверті XVIII ст. Важливим для визначення сутності лібералізму є розуміння тісного зв'язку між його специфічно-критичним підходом до існуючих соціальних інституцій і відповідними концепціями соціальної дії, ліберальною праксіологією та перфекціонізмом [5].

Потреби доби вимагали глибинних змін у характері й формах соціальних зв'язків між людьми. Лібералізм осмислював і певним чином формував відношення до процесів масштабної та драматичної руйнації традиційних систем примусової соціальності з високим ступенем інтегрованості людини в соціум, жорсткими системами соціального контролю. Розпад і свідомо руйнація (у тому числі й самим лібералізмом) цих усталених систем традиційного порядку призводили до епохального за масштабами й наслідками звільнення і звеличення особистості, її духовної енергії та творчої наснаги і водночас до соціальної атомізації, апокаліптичних проявів маргіналізації та зубожіння, коли окрема людина залишалася наодинці з жорстким світом, де точиться війна всіх проти всіх.

Лібералізм виходив із того, що подолання могутніх сил соціальної гравітації носить позитивний характер, воно сприяє звільненню окремих соціальних акторів, які отримують змогу ставити й досягати своїх індивідуальних цілей. Усе це динамізує розвиток, надає суспільному існуванню багатоманітності, розширює простір вибору – як індивідуального, так і соціального. Водночас індивідуалізація та автономізація значно збільшують ризик і невизначеність існування суспільства в цілому й окремої людини. Але в межах ліберального світосприйняття в системі ліберальних цінностей ці константи стресової нестабільності набувають статусу плідної креативності й перспективності [7].

Від самого моменту виникнення ліберальна теорія репрезентувала певний погляд на суспільство в цілому, що дає підстави інтерпретувати її як різновид аксіологічно орієнтованої соціальної філософії, що акцентує увагу на створенні соціальних умов для суспільної свободи. Лібералізм проходить кілька органічних етапів свого становлення – від віротерпимості, економічного й політичного лібералізму до лібералізму сучасного, соціального і, нарешті, до його найбільш новітніх форм і проявів – усього того, що визначається в цілому як «глибокий» лібералізм. Внутрішня логіка цього процесу визначена поступовим освоєнням нових сфер суспільної свободи.

Необхідно зазначити, що первісні соціальні форми репрезентують своєрідний синкретизм – як на рівні світоглядному (міф), так і з точки

зору морфології соціуму (нерозчленованість основних соціальних сфер, їхнє нероздільне існування). Лібералізація руйнує таку первісну цілісність і живиться енергією її розпаду. Розвиток автономізує соціальні підсистеми, установлює між ними динамічний баланс, який невинно порушується і породжує руйнації та трансформації. Історичний процес характеризується мінливою субординацією компонентів (рівнів) соціального цілого, основних його підсистем – економічної, політичної, культурної. Зміни можуть відбуватися синхронно або діахронно, стосуватися більшої або меншої кількості соціальних верств. До певної історичної межі асинхронність не була надто виразною, але згодом зросла та набула наочної сили саме з виокремленням сфер суспільного життя й суспільної свідомості за часів капіталістичної індустріалізації.

Суспільство на певному етапі має нагальну потребу врівноважувати таку асинхронність, звільнитись від тих соціальних інституцій, які стоять на заваді більш-менш гармонійному, сталому розвитку. Водночас суспільство об'єктивно зацікавлене у випереджальному розвитку тих соціальних сфер, які найбільше здатні викликати прогресивні зміни в інших сферах («ланцюгова реакція змін») [13].

Спочатку лібералізм спрямовував свої сили на проблеми свободи совісті, виступав із проповіданням необхідності подолання крайнощів релігійного обскурантизму та нетерпимості, переконував у важливості толерантності, нейтральності в питаннях віри. Тим самим лібералізм затверджував принципи духовної автономії та самодостатності індивіда, його громадянської гідності – індивід вважався досить зрілим для того, щоб особисто й неупереджено вирішувати питання своєї релігійної приналежності. Від проблем віротерпимості й соціальної толерантності лібералізм переходить до проблематики ініціювання та стимулювання соціальної свободи. Рушійною силою й уособленням прискорення суспільного розвитку і його «осучаснення» у XVIII–XIX ст. виступала економіка.

Економічна свобода була метафорою (і розумілася як умова) усіх інших видів свободи. Тому економічний лібералізм усебічно обґрунтовував недоторканість економічного життя, невтручання держави в справи підприємців і промисловиків. Лібералізм в економіці ставив за мету обмеження «занадто сильної» політики по відношенню до економіки, яка ще не набула в умовах перших фаз індустріалізму достатньої сили для самостійного розвитку. Експансія пан-економізму, яка охопила практично всі сфери суспільного життя, призвела до того, що суспільство почало вимагати певного обмеження суто економічного – у його відношенні до суспільного як такого, зокрема з точки зору інтересів соціальної справедливості, забезпечення певного базового

рівня соціальної гармонії та ін. Це спричиняло природну соціалізацію лібералізму, більш рельєфно і послідовно ставило в його рамки питання про принципи й засади соціального розвитку, про пріоритет соціальних цінностей над вузькопрагматичними міркуваннями «ефективності» та «прибутку». Важливою складовою соціокультурної лібералізації було виникнення й поширення етики гуманізму, тобто етики людської свободи, розробка філософії прав людини (згодом – конституціоналізму), подальша «юридизація» свідомості [5].

Тим самим лібералізм використовував і стимулював автономізацію різних сфер соціального життя, їхню гетерогенність й асинхронність розвитку. Досягалася плідна «різниця потенціалів», прискорення соціальної динаміки, перерозподіл соціальної свободи й заміщення соціальних цінностей.

Лібералізм, уособлюючи універсальну емансипаторську тенденцію історичного розвитку, виступає засобом осмислення меж і можливостей – на даний історичний момент – індивідуальної та суспільної свободи.

4.4.2. Ідея ідеального суспільства в теорії лібералізму: політико-етичний вимір

Теоретичне осмислення громадянського суспільства розвивається протягом декількох століть, і постійно виникають нові визначення та концепції цього суспільства, зокрема такі, як «національне та транснаціональне громадянське суспільство», «абсолютне, відносне та реальне громадянське суспільство», «моральне громадянське суспільство», «всезагальне правове громадянське суспільство» та ін., що є відповіддю на соціокультурні трансформації, які відбуваються в сучасному світі. Відповідно, у межах теорії громадянського суспільства розвивається й різне тлумачення здатності людини до автономії.

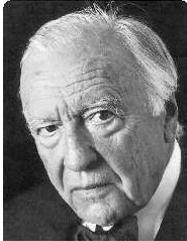
Зокрема, у ліберальній традиції стверджується, що автономія індивіда є тією суспільно-політичною цінністю, без інституційного закріплення правового забезпечення якої неможливе встановлення правової держави, існування громадянського суспільства (рис. 5). Людина, як стверджував *Дж. Рая*, є здатною до автономії, і цю її здатність потрібно відрізнити від її автономії як реального здобутку [13].

Причому особливо це потрібно враховувати, коли ми ведемо мову про автономію політичну, адже автономія – це не лише умова існування відповідальності, а отже, і моралі, але є й суспільною цінністю, оскільки являє собою одну з необхідних умов існування громадянського суспільства та правової держави, що підкреслюється в працях як західних

(В. Кімліка, Дж. Рац), так і вітчизняних (А. Колодій, М. Ходаківський) дослідників.

Джерелом автономної дії, як стверджує ліберальна традиція, зокрема Дж. Мілля, постає розум індивіда, важливого значення набуває тема наперед-заданості наших раціональних життєвих проєктів тією партикулярною культурною традицією, що характерна для суспільства, до якого належить індивід, або, іншими словами, соціальних передумов індивідуальної свободи.

Епоха Просвітництва, для якої було властивим намагання надати раціонального обґрунтування моральним нормам і розвитком основних принципів якої стала філософія І. Канта, висунула гасло звільнення людини як у політичному, так і в пізнавальному (інтелектуальному) сенсі. Просвітництво тлумачило партикулярну історичну традицію як джерело тих передрозсудів (передсудів), які заважають використанню індивідом його розуму, а отже, і його свободі; політичним же втіленням цього проєкту стала «Декларація прав людини та громадянина» [20].

Г. Гадамер
(1900–2002 рр.)

На протипагу цьому, герменевтична парадигма, основи якої формуються, зокрема, і в гегелівській філософії, не просто реабілітує значення передрозсуду (передсуду) як передсудження (Г. Гадамер), але й показує включеність розуму в традицію, його контекстуальну залежність.

Але чи означає це, що в такому випадку втрачається можливість для індивіда діяти автономно й, відповідно, заперечується можливість громадянського суспільства? А з іншого боку, як можлива побудова правового ладу в суспільстві, історичні традиції та культурні норми якого суперечать ліберальним принципам? [21].

Ці питання належать до найважливіших для сучасної моральної та політичної філософії, адже вони є не лише суто теоретичними, але й різні варіанти відповіді на них мають і практичну реалізацію в конкретних політичних рішеннях. Саме тому проблема автономії та належності до культури, партикулярної історичної традиції – одна з основних для таких представників сучасної політичної теорії, як Дж. Роулз, В. Кімліка, Ч. Тейлор, А. Макінтайр, Дж. Грей, Дж. Сендел, Дж. Рац та ін. [13].

Основою ж для сучасних теорій автономії індивіда стали філософські концепції І. Канта та Г. Гегеля. Чітко простежується вплив кантівський ідей у працях Дж. Роулза, І. Берліна, Р. Дворкіна, Дж. Раца,

Дж. Мілля
(1806–1873 рр.)

а роботи Ч. Тейлора, А. Макінтайра, М. Сендела актуалізують для сучасної теорії аристотелівське та гегелівське вчення.

Більшість ліберальних мислителів виходять із визнання необхідності свідомого формування певного типу людини, яка відповідала б основними рисами ідеалу ліберального суспільства. Якщо спробувати окреслити такі риси ліберального типу особистості, то очевидно, що зовсім не політичні переконання будуть у ньому визначальними й домінантними. Можна цілком погодитися з *Р. Керлінгером*, *В. Кимлікою*, *Р. Рорті* та іншими, хто вважає, що ідеологічні (політичні) уподобання й нахили людини є породженням і продовженням її більш глибоких, базових орієнтацій («атитюдів») щодо основних соціальних проблем [7].

Ліберальне трактування особистості та її свободи виходить із того, що жодні визначальні ідентичності для людини не є заздалегідь і назавжди «заданими» й незмінними, – вони повинні бути наслідком власного вибору й самовизначення людини, проєкцією власної концепції «Я» на соціальний світ.

Серед важливих принципів виховання вільної особистості розглядаються: виховання в душі свободи (у цьому відношенні неперевершено значущий досвід дає школа *О. Нілла* в Саммерхілі); розвиток креативного ексцентризму, що передбачає міжособистісний діалог, полілог, який формує в дітей почуття того, що вони є свідомі й гідні носії прав і відповідальності, а кожний із них може оволодіти безліччю форм самоствердження й самовираження; упровадження фундаментального принципу особистісної освіти у вигляді принципу особистісних трансформацій (освіта на різних рівнях має виконувати функції чинника динамічного розвитку й «інноваційного дизайну» особистості).

Ключові орієнтири й риси ліберального проекту – своєрідної «кристалічної решітки» ліберального соціального порядку – в ідеалі уособлюють відкрите суспільство, здатне до прогресивного поступального розвитку. Визначне критеріальне значення мають показники «людського змісту» розвитку: тривалість життя, подолання найбільш брутальних форм дискримінації, звільнення від тиранії та мілітаризму. Образ сучасного суспільства в уявленні ліберальних теоретиків передбачає динамічність й ефективність соціального організму, гнучкість і рухливість соціальних інституцій і структур, які стоять на заваді фосилізації і водночас створюють режим найбільшого сприяння багатоманітним проявам життєвих сил суспільства, «провокування», плекання й реалізації креативності людини й соціальних груп. Важливе значення має усталеність і спадкоємність, жива сила культурних традицій, відкритість для майбутнього й готовність діяти заради його наближення. Така ідеальна модель сучасного суспільства репрезентує своєрідний цивілізаційний «еталон» суспільства, який акумулює очевидні наслідки ліберативних новацій та експериментів [20].

4.5. Політико-етичне значення теорії ідеального суспільства й суспільного прогресу в доктрині марксизму та комунізму

4.5.1. Теорія марксизму та комунізму: поняття й основні риси

Марксизм – філософське, економічне й політичне вчення, розвинене в ХІХ ст., основоположниками якого були *К. Маркс* і *Ф. Енгельс*, також відоме як діалектичний матеріалізм або діалектичний та історичний матеріалізм.

Термін «марксизм» має також інші (різні) значення:

- філософські, економічні й політичні теорії, що посилаються на К. Маркса та Ф. Енгельса. У їхніх рамках розрізняються: неомарксизм, фрейд-марксизм тощо;
- політичні течії та рухи, що спираються на вчення К. Маркса та Ф. Енгельса;
- марксизм-ленінізм – офіційна державна доктрина Радянського Союзу та соціалістичного блоку до його розпаду [9].

Спираючись на спадщину німецької класичної філософії, англійської політекономії і французького утопічного соціалізму, К. Маркс та Ф. Енгельс розробили філософське вчення – діалектичний та історичний матеріалізм, у якому зроблено висновок, що матерія (буття) визначає свідомість (матеріалізм), і все піддається зміні; теорію доданої вартості й вчення про комунізм.

За К. Марксом, не свідомість чи Бог створюють матерію, а навпаки, матерія у своєму постійному русі та розвитку створила свідомість. Пізнання можливе через органи чуття й розум, а практика є мірилом, яким вимірюється світ, та єдиним критерієм істини.

Діалектичний метод К. Маркс застосовує також щодо історії (історичний матеріалізм). Суспільство розглядається марксизмом як організм, у структурі якого виробничі сили визначають виробничі відносини, форми власності, які, у свою чергу, зумовлюють класову структуру суспільства, політику, державу, право, мораль, філософію, релігію, мистецтво. Їх єдність і взаємодія створює певну суспільно-політичну формацію. Тобто не духовний процес, а матеріальні умови є визначальними в розвитку суспільства. У суспільному виробництві люди протягом свого життя перебувають у виробничих відносинах, які насамперед залежать від рівня розвитку продуктивних сил. Сукупність цих виробничих відносин є економічною структурою суспільства, на

*К. Маркс (1818–1883 рр.),
Ф. Енгельс (1820–1895 рр.)*

якій базуються інші процеси життя, зокрема соціальні, політичні та духовні. Отже, не свідомість окремих людей визначає їхнє буття, а суспільне буття визначає їхню свідомість. На певній стадії розвитку матеріальні сили виробництва починають конфліктувати з виробничими (економічними) відносинами. У випадку, коли існуючі виробничі відносини гальмують розвиток продуктивних сил чи вступають із ними в протиріччя, виникає підґрунтя для соціальної революції. Зміна економічної бази призводить до зміни суспільства. Але нова форма суспільства виникає тільки там, де існують кращі альтернативи, оскільки людство не ставить собі завдання, які воно не здатне вирішити. За К. Марксом, буржуазне суспільство є останньою формою антагоністичного суспільного виробництва. У застосуванні до історії марксизм доводить неминучість переходу до більш високої суспільної формації: від феодалізму до капіталізму, від капіталізму до соціалізму і, зрештою, до безкласового суспільства. Протидія будь-якої існуючої системи прогресу та змінам призводить до необхідності її руйнування, що виявляється у вигляді класової боротьби, у випадку капіталізму – між буржуазією та пролетаріатом. Рушійна сила історії – боротьба пригноблених класів, вищим проявом якої є революція (рис. 5) [11].

Комунізм (від латин. *communis* – *спільний, загальний*) – ідея про безкласове суспільство, у якому скасовано приватну власність на засоби виробництва; світогляд, який наголошує на вирішальному значенні суспільства та спільноти (комуни, громади) у житті кожної людини, на абсолютній домінанті інтересів спільноти над окремою особою; одна з крайніх форм колективізму. На основі комуністичної ідеї як базового принципу в XIX–XX ст. концепція комунізму набула різноманітних форм конкретизації – як суспільної думки, так і її втілення в буття, дійсність. Перенесення комуністичних ідей у сферу політики, прийняття комуністичної доктрини, як правило, призводить до встановлення в країні влади тоталітарного типу.

Щодо переходу від абстрактної думки до конкретики, слід виділяти такі відносно самостійні сфери чи **суспільні феномени-прояви комунізму**:

- комуністична ідеологія та етика (мораль);
- суспільно-політичні вчення та філософія;
- політичні доктрини, які можна віднести до «комуністичного державотворення», державного будівництва («науковий комунізм», «реальний соціалізм»);
- політичні партії, державні утворення та міждержавні угруповання (блоки), що ідентифікували себе як «комуністичні» або як ті, що «будують комунізм» [5].

Комунізм як ідеологія. У теорії комунізму під комунізмом розуміють такий ідеальний стан «суспільства майбутнього», коли всі

люди – члени суспільства будуть ставити суспільні інтереси вище від власних, розуміючи вирішальну роль суспільства в їхньому житті. У цьому аспекті комуністичне вчення є також окремою формою ідеалістичного світогляду, безкласовим станом суспільства, ладом соціальної організації суспільства, у якому суспільство є власником усього майна. У реальності держава є власником усього майна. Держава також планує й контролює економіку під структурою однопартійного політичного уряду (наприклад, політика «військового комунізму» під час Громадянської війни 1918–1921 рр.)

Це теоретична концепція майбутнього безкласового суспільства, бездержавної суспільної організації (марксизм, «науковий комунізм»), що ґрунтується на спільному володінні засобами виробництва й може розглядатися як відгалуження соціалізму. Він виходить із принципу: «Від кожного – за здібностями, кожному – за потребами».

Це політичне утопічне вчення та програма політичних партій і рухів, що безпосередньо походить із цієї концепції.

4.5.2. Ідея ідеального суспільства в теорії марксизму-комунізму: політико-етичний вимір

Основоположником марксистської етики є К. Маркс. Це вчення проголошує основою суспільства певний базис (сукупність виробничих відносин, економічна структура суспільства), а мораль відносить до надбудови, ідеологічних відносин. Представники марксизму суспільний прогрес пов'язували з розвитком базису, «економічного скелету» суспільства, відповідно до якого розвиватиметься й мораль. Очевидно, тому російський марксист В. Ульянов погоджувався з думкою про відсутність у цьому вченні етики: «Не можна не визнати ... справедливості твердження Зомбарта, що в самому марксизмі від початку до кінця немає жодного грама етики». У теоретичному відношенні «етичну точку зору» він підпорядковував «принципу причинності», у практичному – зводив до класової боротьби. Зрозуміло, що заклики до боротьби та кровопролиття несумісні з етикою [5].

Основною своєю заслугою марксистки ставили намагання свідомо й цілеспрямовано творити історію, оскільки вважали весь попередній шлях розвитку людства передісторією. Такий підхід вони поширювали й на мораль, будучи переконаними, що в історії людства моральні уявлення формувалися стихійно і поставали як невідомо ким сформовані норми. Домарксистські філософи, намагаючись пояснити походження цих норм, приписували їх авторство Богу або виводили з різних інтерпретацій «природи людини». Насправді мораль начебто є породженням панівного способу виробництва. Знищення капіталістич-

ного ладу й побудова комунізму покличе до життя комуністичну мораль. Це був не перший «свідомий» і «цілеспрямований» експеримент, оскільки до нього вдавалися всі тоталітарні режими.

Із погляду марксизму, традиційна етика конструювала штучні моральні ідеали та норми належних стосунків між людьми, що мало доповнити неповноцінність відносин і завдяки цьому створити видимість благополуччя. Він ставив за мету вдосконалити суспільство і в такий спосіб гармонізувати в ньому реальні моральні стосунки. Проте мораль завжди є системою норм, правил і приписів необхідної (у кращому разі бажаної) поведінки людей. А моральність (реальні моральні стосунки між людьми), як свідчить суспільна практика, ще ніколи не вдавалося нав'язати силовими методами.

Згідно з марксистською концепцією (і концепціями ідейних попередників марксизму – соціалістів-утопістів), коренем зла є приватна власність, насамперед на засоби виробництва, а саме зло – наслідком класових антагонізмів, експлуатації, відчуження людини. Тому все те, що прямо чи опосередковано сприяє знищенню експлуаторського капіталістичного суспільства й побудові безкласового суспільства, для якого характерна суспільна форма власності, тобто комунізму, є добром. «Мораль істинно людська, яка стоїть понад класовими суперечностями і всілякими спогадами про них, – стверджував Ф. Енгельс, – стане можливою лише на такому ступені розвитку суспільства, коли не тільки буде знищено протилежність класів, але загладиться і слід її в практичному житті». Марксисти вважали добром навіть агресію держави, у якій встановлено комуністичний режим, проти світової спільноти: «Пролетарський інтернаціоналізм, – вважав В. Ульянов, – вимагає, по-перше, підпорядкування інтересів пролетарської боротьби в одній країні інтересам цієї боротьби у всесвітньому масштабі; по-друге, вимагає здатності й готовності з боку нації, яка перемагає над буржуазією, іти на найбільші національні жертви заради повалення міжнародного капіталу» [11].

Мораль, згідно з марксизмом, має класовий характер: «А оскільки суспільство досі розвивалося в класових протилежностях, – доводив Ф. Енгельс, – то мораль завжди була класовою мораллю: вона або виправдовувала панування та інтереси панівного класу, або ж, коли пригноблений клас ставав досить сильним, виражала його обурення проти цього панування і представляла інтереси майбутності пригноблених». З огляду на те, що мораль, на думку марксистів, є наслідком економічних відносин, то ці відносини мусять бути в центрі уваги цього вчення, оскільки «... люди, свідомо чи несвідомо, черпають свої моральні погляди з практичних відносин, на яких ґрунтується їхнє

класове становище, тобто з економічних відносин, у яких відбувається виробництво й обмін». Відповідно, кожен клас створює свою систему моралі, а в суспільстві може бути стільки моральних систем, скільки існує класів. При цьому домінує мораль панівного класу.

Заперечуючи всезагальний характер моралі, марксистичні ототожнювали всезагальну мораль із пролетарською. Відповідаючи, наприклад, на питання, яка з класових моралей є істинною, Ф. Енгельс стверджував, що жодна не може претендувати на досконалість. Однак найбільше елементів, що обіцяють їй довговічне існування, має мораль, яка виступає за повалення капіталістичного ладу, отже, мораль пролетарська. Клас, який здійснює революцію, – уже саме через те, що він протистоїть іншому класові, – від самого початку виступає не як клас, а як представник усього суспільства [9].

Ігнорування всезагального характеру моралі, заклики до експропріації приватної власності, ізоляції від суспільства, а то й до фізичного знищення тих, хто не віддає добровільно свою власність, принизлива характеристика селян як таких, що мають дві душі: душу трудящого й душу власника, презирливе ставлення до інтелігенції («гнила інтелігенція») зближують марксизм (марксизм-ленінізм) з антигуманними ідеологіями.

Марксистичні надавали класового характеру категоріям «блага», «добро», «справедливість», «совість». Гостро критикуючи релятивізм у сфері гносеології, вони, заперечуючи всезагальний характер моралі, постійно ставали на позиції релятивізму, про що свідчать хоча б твердження, що будь-яке благо для одних є злом для інших, а будь-яке нове звільнення одного класу – новим пригнобленням іншого. Це стосується й розуміння за марксистською концепцією добра і зла: «Уявлення про добро і зло так сильно змінювалися від народу до народу, від століття до століття, що часто суперечили одне одному». Із релятивістських позицій аналізували прихильники цього вчення і справедливість: «Справедливість греків і римлян вважала справедливим рабство, справедливість буржуа 1789 р. вимагала усунення феодалізму, оголошеного несправедливим», – зазначав Ф. Енгельс. Об'єктивним критерієм оцінювання явищ як справедливих, на його погляд, є думка мас: «Якщо моральна свідомість мас оголошує якийсь економічний факт несправедливим..., то це доводить, що він пережив себе...». Однак історія свідчить, що маси нерідко проголошували найнезрозуміліші гасла, що не дає підстав стверджувати про об'єктивність оцінювання подій. Відносною вважали марксистичні й совість: «У республіканця інша совість, ніж у рояліста, у власника – інша, ніж у бідного, у мислячого – інша, ніж у того, хто не здатний мислити», – зазначав К. Маркс [11].

Звичайно, багато міркувань К. Маркса і Ф. Енгельса не позбавлені рації. Проте заклики до революції, експропріації, знищення не узгоджуються з духом етики як науки, що прагне гармонізувати стосунки між людьми різних рас, націй, релігійних вірувань, соціальних верств.

Загалом ідея соціалізму чи комунізму як мрії про соціально справедливе суспільство дуже приваблива. Однак перетворення цієї мрії на ідейно-теоретичну основу глобальних соціальних експериментів завжди завершувалося глобальними сплесками насилля і зла. А насильно зробити людей щасливими неможливо.

Теоретики й апологети комуністичної моралі репрезентували її як мораль пролетаріату, антипод моралі буржуазної, сукупність моральних норм і принципів комуністичної суспільно-економічної формації, вищий етап морального розвитку людства. Її джерелом було проголошено соціальне становище робітників, їхню боротьбу за ліквідацію приватної власності, експлуатації; головними нормами – класову солідарність, інтернаціоналізм, колективізм; критеріями – свідому участь трудящих у комуністичному будівництві. Основні принципи комуністичної моралі були сформульовані в нав'язуваному в колишньому Радянському Союзі (Програма КППС) моральному кодексі будівника комунізму, що, за ствердженнями, фіксував моральні норми, властиві людині-творцю комуністичного суспільства. Найвищими вимогами комуністичної моралі кодекс декларував відданість справі комунізму, патріотизм, соціалістичний інтернаціоналізм, сумлінну працю на благо суспільства, усвідомлення громадянського обов'язку, нетерпимість до порушень суспільних норм. У міжособистісних взаєминах він орієнтував на колективізм, взаємодопомогу, у відносинах між народами – на дружбу, братерство, нетерпимість до національної й расової ворожнечі, інтернаціональну солідарність трудящих різних країн. Відповідно окреслював він і моральні риси будівника комунізму: чесність, правдивість, моральну чистоту, взаємоповагу.

Однак, попри твердження про найвищий вияв гуманізму комуністичної моралі, навіть на теоретичному рівні вона сіяла класовий антагонізм, національну роз'єднаність, свідчила про намагання підпорядкувати свідомість, реальну моральну практику людей класовим політичним інтересам, що було прямим посяганням на свободу волі особистості. Ще сильніше контрастувала з цими твердженнями реальна практика в країнах, яким довелося пережити експерименти, пов'язані зі спробами побудови комуністичного суспільства. Намагання вкорінити штучну комуністичну мораль спричиняло витіснення традиційної для народів моралі, що мало своїм наслідком моральний вакуум і різноманітні деформації в моральній сфері. З одного боку, воно пробуджувало

соціально-політичну агресивність, з іншого – конформізм [5]. Свідченням цього були заохочення доносів на політично неблагодійних осіб, дискримінації з політичних міркувань народів, тотальні політичні репресії, голодомор тощо. Викривленню піддавалися такі чесноти, як правдивість, щирість, мудрість, ініціативність, здатність до творчого, критичного мислення, які витіснялися такими моральними вадами, як обмова, брехня, зрада тощо. Справжній патріотизм часто проголошувався проявом «буржуазного націоналізму», а декларовані інтернаціоналістські процеси були ідеологічним прикриттям русифікаторської політики (СРСР), що пригнічувало, винищувало культуру народів.

Значних деформацій зазнало ставлення людини до праці. На рівні офіційної пропаганди всіма силами заохочувалася свідома, творча праця, прославлялися успішні з цього погляду люди. Однак фабриковані герої праці не завжди були такими насправді, що породжувало в багатьох людей зневіру в справедливе оцінювання трудових зусиль та їхніх результатів. А відчуження людини від власності, «зрівнялівка» мали своїм наслідком безгосподарність, виробничу й технологічну недисциплінованість, бракоробство, економічну й соціальну апатію, орієнтацію на тіньові доходи, соціальне утриманство, потворні ознаки яких особливо проявилися в багатьох посттоталітарних державах.

Ідеологізація вторгалася в усі сфери суспільного й особистого життя, породжувала моральний нігілізм, подвійну мораль, якими були вражені значні маси людей. А спроби відверто чинити опір такій практиці наражалися на переслідування влади.

Загалом історична практика засвідчила, що комуністична мораль виявилася погано сконструйованою, прилакованою ідеологічною схемою, яка мала підпорядкувати моральну свідомість і моральну практику людей політичним інтересам навіть не класу, а політичної номенклатури. Триматися вона могла тільки на страху перед репресіями, а спроби утвердити її в суспільному житті завдали непоправної шкоди багатьом народам.

4.6. Концепція ідеального суспільства та суспільного прогресу в теорії соціал-демократії

Ідеї соціальної справедливості відомі в усьому світі з найдавніших часів. Однак форм соціалістичного вчення вони набули лише в XIX ст. Суспільно-політичний ідеал соціалізму заснований на суспільній власності в різноманітних формах, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ і духовних цінностей залежно від затраченої праці,

на соціально забезпеченій свободі особистості. Водночас соціалізм нехтує або й зовсім заперечує значення економічної свободи індивідів, конкуренції та неоднакової винагороди за працю як запоруки зростання матеріального добробуту людини й суспільства. Як альтернативу він пропонує нетрудовий перерозподіл доходів, політичне регулювання економічних і соціальних процесів, свідоме встановлення державою норм і принципів соціальної рівності (нерівності) та справедливості. Іншими словами, головний пріоритет у соціалістичній доктрині надається державі, а не індивідові, свідомому регулюванню (плануванню), а не еволюційним соціальним процесам, політиці, а не економіці [5].

Як багатозначне поняття, соціалізм одержав у науці різноманітні тлумачення. Найголовнішими серед них вважаються два підходи: із позицій марксизму і з погляду соціал-демократії.

Якість будь-якої ідеології визначається її життєздатністю та соціальною ефективністю. Таку якість виявив соціал-демократизм як політична ідеологія центристських сил. Вона є пластичною та сприйнятливою до найкращих досягнень різноманітної політичної думки. Це ідеологія «середнього класу» – єдиного, який об'єднується солідарними інтересами; її відрізняє повна відсутність будь-якої претензії на теоретичну винятковість.

Орієнтири соціал-демократії з процесом суспільного прогресу доповнювалися новими концепціями, уточнювалися новими реаліями життя. Серед них:

- концепція якості життя;
- концепція самоврядного соціалізму;
- концепція економічної демократії [19].

Проблема якості життя є складовою, знову ж таки, не лише демократичного соціалізму, а й лібералізму. Суть її полягає в спробі встановити тісний зв'язок між традиційними матеріальними інтересами й новими потребами трудящих (економічний захист, поліпшення умов праці, розвиток системи соціального забезпечення та громадського транспорту, охорона здоров'я, професійна підготовка, комунальна служба). Якість життя трудящих, на думку соціал-демократів, найвища в соціальній державі, діяльність якої передусім стосується соціальної сфери.

У 70–80-х рр. ХХ ст. соціал-демократичні партії Франції, Італії, Бельгії сформулювали у своїх програмних документах концепцію самоврядного соціалізму. Такий соціалізм передбачає залучення всіх громадян суспільства до процесу опрацювання й винесення рішень, управління різними сферами життєдіяльності суспільства. Він активізує маси громадян, членів професійних спілок, громадських організацій, місцевого самоврядування. Ці організації виступають як політичні партії.

Розширюється автономія різних спілок, товариств як у виробничій, так і в невиробничій сферах. На всіх рівнях здійснюється виборність в органи самоврядування, їхня діяльність перебуває під постійним контролем громадськості. Держава, за концепцією соціал-демократів, як така не ліквідується, але практично всі її внутрішні функції передаються органам самоврядування [3].

Концепція самоврядного соціалізму передбачає підпорядкування органів місцевого самоврядування органам представницької демократії (парламенту). Самоврядний соціалізм передбачає політичну демократію: багатопартійність, свободу, діяльності опозиції, можливість перебування при владі кількох партій і т. д. Соціал-демократи не визнають жодних форм диктатури. Диктатура несумісна з політичною демократією. Складовими останньої є права людини, свобода друку, свобода й самостійність профспілкового руху, існування правової держави.

У повоєнний період соціал-демократичні партії Скандинавії та Німеччини активно розробляють **концепцію економічної (промислової) демократії**. Економічна демократія розвивається як на мікрорівні через безпосередню участь трудящих в управлінні підприємствами (приватними й державними), так і на макрорівні в межах суспільної економіки загалом. Останнє передбачає наявність органів соціального партнерства (ФРН, Австрія) чи економічного самоврядування (Франція).

Основним методом проведення соціал-демократичної політики є реформа. Соціал-демократи вважають, що реформи – це певне коригування соціально-економічної сфери, яка має забезпечити чітке та ефективне функціонування суспільства. Кількість здійснених реформ у соціальній сфері в напрямі демократизації суспільного життя, на думку соціал-демократів, рано чи пізно призведе до демократичного соціалізму. Реформування має спиратися на ідеологію та політику соціального партнерства – найефективнішої форми боротьби трудящих за свої права, яка відбувається не у формі страйків і демонстрацій, а за столом переговорів між представниками підприємств і профспілок, у процесі укладання контракту, який полягає у взаємних зобов'язаннях цих сторін [2].

Останніми роками можна спостерігати нові тенденції в розвитку теорії та практики соціал-демократії – зрушення праворуч. Нині у своїх економічних гаслах соціал-демократи близькі до лібералів. Девізом економічної політики соціал-демократів є не перерозподіл доходів, а збільшення та ефективність виробництва.

Прикладом успіхів і здобутків ідейно-політичної платформи соціал-демократії може слугувати діяльність Соціал-демократичної робітничої партії Швеції. Шведський демократичний соціалізм одержав назву

функціонального. Суть концепції функціонального соціалізму полягає в тому, щоб замість «одномоментного» перетворення приватно-господарських одиниць на державну власність (насильницькою експропріацією чи поетапною націоналізацією) передбачити тривалий термін поступового обмеження прав, повноважень власника. Теоретичною основою такого підходу стала теза, уперше висунута шведським соціал-демократом *О. Унденом*, згідно з якою власність не є неподільною, а навпаки, сутність власності розкривається через різноманітні функції діяльності багатьох її суб'єктів. Тобто реформування відносин власності може відбуватися без передачі її цілком, а за допомогою перерозподілу функцій з утримання, володіння, використання власності. Такий перерозподіл зберігає власника номінально, фактично ж він своїми правами й доходами ділиться з державою та суспільством. Цей процес відбувається в такий спосіб, що остаточне рішення у сфері виробництва й розподілу виносить на мікрорівні трудовий колектив, на макрорівні – суспільство в цілому. Робітники одержують право участі в управлінні виробництвом як співвласники підприємств. 1975 р. шведський економіст *Р. Мейднер* запропонував створення фондів трудящих, згодом було прийнято відповідний закон. Метою діяльності таких фондів є поступовий, розрахований на тривалий період процес викупу трудящими в приватних власників їхніх підприємств. Використовувати фонди трудящих можуть спеціальні комісії, у яких є представники професійних спілок і держави [2].

Переваги таких відносин прихильники цієї концепції вбачають передусім у тому, що вони дають змогу без ускладнень здійснити процес поступового й раціонального усупільнення. Для реалізації цієї ідеї не потрібно створювати громіздких і незграбних структур, зберігається ринкова основа економіки, яка дозволяє їй своєчасно реагувати на запити споживачів. Концепція «функціонального соціалізму» вплинула на своєрідне розуміння шведськими соціал-демократами «змішаної» економіки, оскільки воно істотно відрізняється від уявлень, яких дотримуються соціал-демократи інших країн Заходу. Згідно з цими уявленнями, «змішана» економіка – це суто механічне об'єднання приватної та державної власності, причому що більшим стає державний сектор, то нібито більше соціалізму. На думку ж ідеологів шведської соціал-демократії, поєднання приватного й суспільного, державного в економіці має відбуватися на принципово новій основі. Вони стверджують: співвідношення різних економічних секторів може змінюватись і з часом перетворити власника на суто номінального господаря подібно до того, як повновладного англійського монарха заступила англійська королева, яка не має реальної влади.

Політологи наголошують, що «шведська модель» соціалізму може стати ефективною в країнах, де одержавлення суспільно-політичного життя зайшло надто далеко. На відміну від постійних «приватизаторських» рецептів прихильників монополії приватної власності, цей спосіб деєтатизації (роздержавлення) соціальних послуг не знижує, а навпаки, може підвищувати рівень життя та участі людей в управлінні.

А втім, позитивний досвід Швеції має й певні вади, як-от: вірус бюрократизації на верхніх поверхах суспільних структур та організацій; напруженість державного бюджету; нездатність держави здійснювати витрати, що невпинно зростають, для підтримки соціального забезпечення; пожвавлення психології соціального споживацтва в певній частині суспільства, яка гальмує ефективне використання трудового потенціалу країни. Тут доречно пригадати влучний вираз із цього приводу німецького християнського демократа *Ф. Штрауса*, що не можна безкінечно перерозподіляти суспільний пиріг, оскільки люди, захопившись цією справою, забувають випікати новий, свіжий. Певна криза «держави добробуту» спонукала соціал-демократів визнати де-факто доцільність розвитку поруч із державним і приватного сектору, політики економії державних витрат на соціальні потреби та раціональнішого їх використання. Шведські соціал-демократи зараз коригують свою політику.

Прагматична частина соціал-демократії вважає дієвим способом лікування хвороб «держави благоденства» значні ін'єкції в економіку з боку приватного сектору. Водночас необхідно посилити механізми ринкової економіки, знизивши для цього надмірно високі прямі податки, причому не тільки на підприємців, а й на значну частину населення, аби дати людям можливість витратити свої кошти на власний розсуд. Передбачені заходи здатні сповільнити зростання інфляції, яку за дефіциту робочої сили ніяк не можна стримати традиційним методом національних тарифних угод. Отже, життя, мінлива соціально-економічна ситуація спонукає соціал-демократію до конструктивної, творчої діяльності [19].

Сучасна міжнародна соціал-демократія визнає демократичний соціалізм принципом діяльності й суспільним устроєм майбутнього, розглядає реформи як основний засіб перетворень, а політичну демократію, що включає багатопартійність, політичний плюралізм, забезпечення прав людини та свободу друку, – як необхідні передумови утвердження правової держави, основними цінностями якої є свобода, рівність, братерство, справедливість, солідарність. Для неї характерні

також утвердження екологічних пріоритетів, прихильність до нового політичного, економічного порядку, збереження миру на Землі.

Західна соціал-демократія своєчасно зрозуміла, що включення людини в економічний процес не може відбуватися на основі військово-феодалного примусу або на буржуазній ринковій основі. Усвідомивши драматизм зазначеної альтернативи, вона обрала курс на проголошення соціально орієнтованого ринкового господарства [3]. А це є політикою необхідного компромісу між приватною власністю, свободою підприємництва й соціальними гарантіями, які мають позаекономічне походження та загальногуманістичні принципи формування їх. Реальна політична боротьба навколо цих проблем виключає екстремізм. У більшості розвинених країн Заходу соціалістична ідея посіла належне місце, що спростовує постановку питання щодо непридатності її чи поразки.

4.7. Політико-етичне значення теорії ідеального суспільства й суспільного прогресу в доктрині анархізму

4.7.1. Ідея ідеального суспільства в теорії анархізму: політико-етичний вимір

Анархізм (від грец. *ἀναρχία* – *безвладдя*) тлумачиться як «ідейно-теоретична та суспільно-політична течія, в основі якої – заперечення інституційного, насамперед державного, управління суспільством»; «суспільно-політичне вчення, що ставить за мету звільнення особи від тиску будь-яких авторитетів і форм економічної, політичної та духовної влади». У такому разі **анархія** – це поняття, за допомогою якого позначається стан суспільства, що досягається як результат ліквідації державної влади і за якого особистість відчуває себе максимально вільною [5].

Специфікою анархізму є те, що він охоплює собою напрочуд різні бачення ідеального суспільства, і спільне в них те, що вони, по-перше, заперечували необхідність існування держави, а по-друге, розбудовуючи свої моделі ідеального суспільства, прагнули до кардинальної зміни існуючих моральних основ суспільства.

Коротко, у порівняльному вимірі, розглянемо бачення ідеального суспільства основними представниками анархізму. Усі теоретики розробляли свої моделі ідеального суспільного ладу з позиції критики існуючого. Виходячи з цього, визначено критерії порівняння.

Перший критерій: що ставлять мислителі на місце держави? Усі вони заперечували її існування, проте не заперечували проти подальшого існування людей у суспільстві.

Із точки зору цього розглянуті теорії можна поділити на:

- **федералістські** (тобто суспільне співжиття організовуватиметься на основі добровільно укладеного договору між членами);
- **мимовільні** (тобто суспільне співжиття організовуватиметься відповідно до тих неюридичних законів, які вони, мислителі, вкладають в основу людського співжиття – загальне благо, особисте благо тощо).

*П. Кропоткін
(1842–1921 рр.)*

Відповідно до цього **федералістськими є вчення П. Прудона, М. Бакуніна, П. Кропоткіна, В. Тукера, Е. Малатести та М. Букчина, а мимовільними – В. Годвіна, М. Штірнера і Л. Толстого.**

Другий критерій – місце права в ідеальному суспільному ладі, де право – це система принципів і сукупність установлюваних і таких, що охороняються, правил поведінки (норм), які регулюють відносини людей у суспільстві. Із цієї точки зору анархізм поділяється на:

- теорії, що **заперечують** можливість **існування права** в новому, ідеальному, суспільному ладі (*В. Годвін, М. Штірнер, Л. Толстой*);
- теорії, що **визнають** таку можливість (*П. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін, В. Тукер, Е. Малатеста та М. Букчин*).

Третій критерій – характер власності в ідеальному суспільному ладі, де власність є юридичним взаємовідношенням, у силу якого в певному суспільстві одна особа володіє відомою річчю в останній інстанції. Одні мислителі заперечують (*В. Годвін, П. Прудон, М. Штірнер, Л. Толстой*), інші визнають її, проте з певними відмінностями, віддаючи перевагу тій або іншій формі власності. Із цієї точки зору поділ теорій такий:

- **індивідуалістичні** – визнання існування особистої власності поряд із суспільною, і на всі речі (*В. Тукер*);
- **колективістські** – тільки предмети вжитку можуть перебувати як у приватній, так і в суспільній власності, тоді як засоби виробництва мають бути віддані виключно в суспільну власність (*М. Бакунін, М. Букчин*);

*М. Бакунін
(1814–1876 рр.)*

• **комуністичні** – визнається тільки одна суспільна власність на всі речі без винятку (*П. Кропоткін, Е. Малатеста*).

I, нарешті, **четвертий критерій** – спосіб переходу від існуючого суспільного ладу до нового, ідеального. Згідно з ним, теорії є:

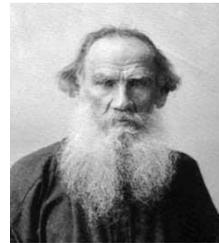
*П. Прудон
(1809–1865 рр.)*

• **реформістські** – вважають можливими своє здійснення без порушення права, що діє; вони прагнуть перейти до ідеального суспільства лише за допомогою юридичних норм старого порядку (*В. Годвін, П. Прудон, М. Букчин*);

• **революційні** – пропонують реалізацію через порушення існуючого права; вони прагнуть перейти до ідеального суспільства шляхом порушення юридичних норм старого порядку. Зі свого боку, революційні теорії поділяються на **ненасильницькі** (*В. Тукер, Л. Толстой*) та **насильницькі** (*М. Штірнер, М. Бакунін, П. Кропоткін, Е. Малатеста*) [12].

Оскільки анархізм виступає проти держаної організації суспільства, яка має примусовий, насильницький характер, та абсолютизує поняття свободи (перш за все свободи особистості), то його теоретики під час розробки певної моделі суспільного ладу приділяють велику увагу необхідності внутрішньої перебудови особистості, необхідності подолати несвідомість, байдужість народних мас до вирішення власної долі, до покращення свого життя за рахунок власних сил, самостійно, не сподіваючись на допомогу влади – усе це ми зараз називаємо не інакше, як розбудовою громадянського суспільства (рис. 5).

За теорією *Л. Толстого*, наприклад, потрібне перетворення суспільного устрою має здійснитися так: по-перше, люди, що пізнали істину, повинні переконати якомога більшу кількість інших людей у тому, наскільки необхідним є перетворення. «Для того, щоб змінився осоружний свідомості людей порядок життя та замінився відповідним їй [свідомості], потрібно, щоб віджила громадська думка замінилася живою, новою». По-друге, шляхом відмови в підкоренні державі будуть знищені право, держава і власність та встановлений новий порядок речей. «Християнин звільняється від будь-якої людської влади тим, що визнає для свого життя і життя інших божественний закон любові, вкладений в душу кожної людини і приведений до свідомості Христом, єдиним керівником життя свого та інших людей» [5].

*Л. Толстой
(1828–1910 рр.)*

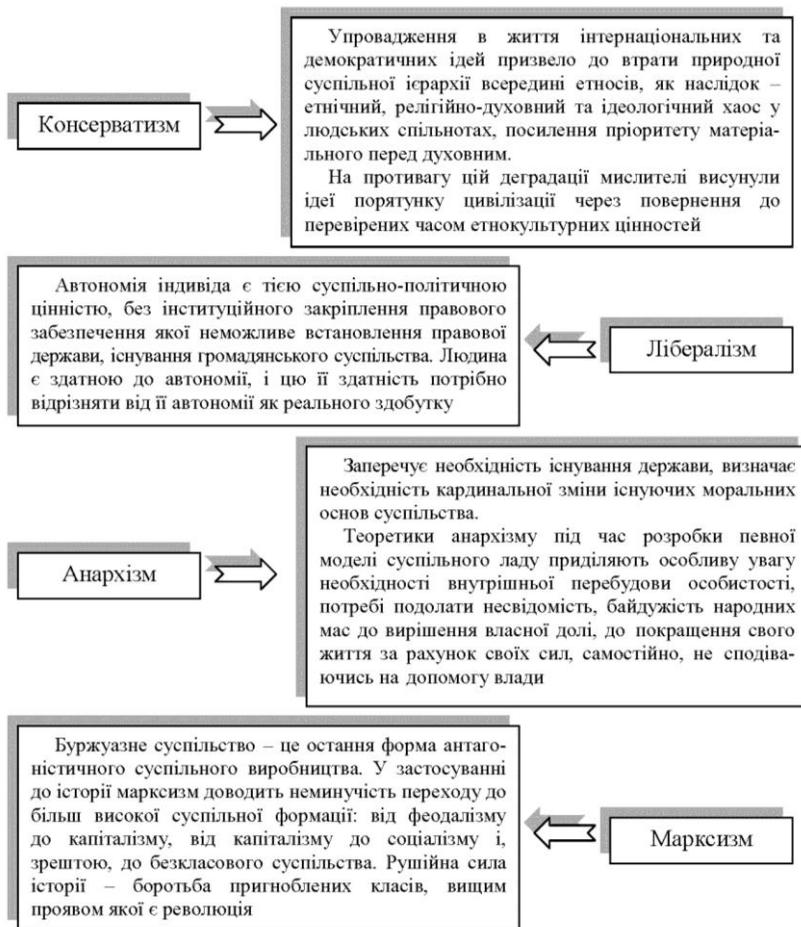
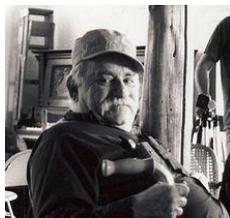

Рис. 5. Варіанти ідеального суспільства в різних ідеологічних течіях

М. Букчин
(1921–2006 рр.)

Будучи одним із провідних теоретиків **екоанархізму**, М. Букчин значну увагу приділяв екологічним проблемам. Розглядаючи їх сучасний стан, він наголошує на тому, що «головна трагедія нашого часу полягає в тому, що ми не дивимося більше на техніку з етичної точки зору». Тому доходить висновку, що в майбутньому

необхідно досягти такого стану, щоб «ніхто не мав права розробляти й використовувати технологічне устаткування, яке завдає шкоди здоров'ю людини та планети». Узагалі проблема етики, внутрішньої трансформації людини є дуже важливою для М. Букчина в плані реалізації запропонованої ним моделі. Люди повинні перестати бути лише «безформним електоратом», а виховати в собі справжню громадянську позицію, зацікавленість у подальшому прогресивному розвитку людства. Проте мислитель зазначає, що не варто сподіватися на те, що перехід від старого капіталістичного та екологічно небезпечного до екологічного комунітарного суспільства буде миттєвим. Це складана еволюція. Зрештою, не варто забувати й про те, що моделювання ідеальних типів (а саме в такому ракурсі можна розглядати численні спроби анархістів описати ідеальний суспільний лад) є неодмінною передумовою прогресивного розвитку суспільства в цілому. Оскільки важко собі уявити те суспільство, яке не знає, куди йому йти далі у своєму розвитку. Таким орієнтиром і є думки про ідеальний суспільний лад. На початку свого створення такі ідеї можуть сприйматися іншими як нісенітниця, проте згодом їхні ідеї набувають актуальності, їх відкривають знову. Так, наприклад, першу книгу П. Прудона дозволили надрукувати лише як приклад публічного божевілля, подібна доля спіткала й першу працю М. Штірнера. Проте нині ми можемо з повною серйозністю аналізувати їхні твори, шукаючи в думках мислителів минулого відповіді на питання, які перед нами ставить теперішнє та майбутнє [12].

Цікаво також те, що *Е. Малатеста*, італійський теоретик і практик анархізму, під час розробки моделі ідеального суспільного ладу торкається проблеми сім'ї, та, так би мовити, гендерного питання. Він наголошує на рівності в правах обох статей, зазначає, що сім'я як економічний фактор втрачить своє значення разом зі знищенням приватної власності [12]. Мислитель пропонував надати всім можливість матеріально забезпеченого й незалежного життя, забезпечити жінці повну свободу мати себе у своєму розпорядженні, знищити релігійні та інші забобони, які часто слугують як для чоловіків, так і для жінок джерелом різного роду негідних компромісів. Тоді лише стосунки чоловіків і жінок регулюватимуться виключно взаємною схильністю; а чи буде це екзальтована романтична любов на все життя, або швидкоплинне плотське захоплення – це питання особистого темпераменту.

Висновки

- Співвідношення моралі й суспільного прогресу як джерела й умови еволюції моралі дозволило виявити, як суспільний прогрес впливає на мораль. Є дві тенденції розвитку моральних норм: заміна загальнозначущих норм галузевими, професійними тощо, з одного боку, і пошук нових загальнозначущих правил на основі сучасного пізнання сутності людини (її фізіологічних і психологічних особливостей, суспільної природи, еталонів гармонійного розвитку людини) – з іншого.
- Це свідчить, що суспільний прогрес супроводжується не тільки занепадом моральних норм, але також і появою нових, більш сучасних норм моралі.
- Консерватизм – визначення ідейно-політичних, ідеологічних і культурних течій, що спираються на ідею традиції та спадкоємності в соціальному та культурному житті.
- Для етики консерватизму характерні прихильність до існуючих та усталених соціальних систем і норм, «скептичне» сприйняття ідей рівності людей, неприйняття революцій та радикальних реформ, обстоювання еволюційного органічного, максимально повільного розвитку.
- Лібералізм у своїй основі є егалітарним рухом, у ньому ідея свободи невідривна від ідеї фундаментальної рівності людей. Це зближує його з поняттям демократії. На цій єдності і ґрунтується сучасна представницька демократія, яку часто називають ліберальною демократією для розрізнення між нею та давньогрецькими зразками прямого народовладдя, а також між нею та тоталітарними квазі-демократіями.
- У ліберальній етичній традиції стверджується, що автономія індивіда є основною цінністю, без інституційного закріплення правового забезпечення якої неможливе встановлення правової держави.
- Основоположником марксистської етики є К. Маркс. Це вчення проголошує основою суспільства певний базис (сукупність виробничих відносин, економічна структура суспільства), а мораль відносить до надбудови, ідеологічних відносин.
- Представники марксизму суспільний прогрес пов'язували з розвитком базису, «економічного скелету» суспільства, відповідно до якого розвиватиметься й мораль. Із погляду марксизму, традиційна етика конструювала штучні моральні ідеали та норми належних стосунків між людьми, що мало доповнити неповноцінність відносин і

завдяки цьому створити видимість благополуччя. Він ставив за мету вдосконалити суспільство і в такий спосіб гармонізувати в ньому реальні моральні стосунки.

- Анархізм охоплює різні бачення ідеального суспільства, і спільне в них те, що вони, по-перше, заперечували необхідність існування держави, а по-друге, розбудовуючи свої моделі ідеального суспільства, прагнули до кардинальної зміни існуючих моральних основ суспільства.

- Теоретики анархізму під час розробки певної моделі суспільного ладу приділяють велику увагу необхідності внутрішньої перебудови особистості, необхідності подолати несвідомість, байдужість народних мас до вирішення власної долі, до покращення свого життя за рахунок своїх сил, самостійно, не сподіваючись на допомогу влади – усе це ми зараз називаємо не інакше, як розбудовою громадянського суспільства.

Література

---

1. Бирюков С. Консерватизм как идеология [Электронный ресурс] / С. Бирюков. – Режим доступа : <http://old.russ.ru/politics/20030128-bir.html>.
2. Власов В. Модернізована соціал-демократія і фундаментальна демократизація Європи [Електронний ресурс] / В. Власов. – Режим доступа : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2005_31/31-23.pdf.
3. Гассель А. Рынок и государство в контексте европейской социал-демократии [Электронный ресурс] / А. Гассель, К. Польшман. – Режим доступа : <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07725.pdf>.
4. Григорьян Б. «Просвещенный» консерватизм / Б. Григорьян // Вопросы философии. – 1979. – № 12. – С. 81–89.
5. Коваленко В. Политические идеологии: история и современность / В. Коваленко, А. Костин // Вестник МГУ. – 1997. – № 2. – Серия 12. – С. 45–75.
6. Комов В. Ідеальне суспільство та людський фактор [Електронний ресурс] / В. Комов. – Режим доступа : <http://www.day.kiev.ua/162829>.
7. Куц Г. Суспільно-політичні передумови виникнення лібералізму [Електронний ресурс] / Г. Куц. – Режим доступа : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_33/Gileya33/P5_doc.pdf.

8. Основы политологии. Курс лекций : [навч. посіб. для вузів] / М. Сазонов, Б. Решетняк, А. Авксентьев та ін. ; за ред. М. Сазонова. – Харків : Основа, 1993. – 464 с.
9. Основы политологии : краткий словарь терминов и понятий. – М., 1993. – 876 с.
10. Попов Э. Русский консерватизм: идеология и социально-политическая практика [Электронный ресурс] / Э. Попов. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/popov/index.php.
11. Потресов А. О кружковом марксизме и об интеллигентской социал-демократии [Электронный ресурс] / А. Потресов. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/intell/potr_krmark.php.
12. Саблин Д. Анархизм как философия [Электронный ресурс] / Д. Саблин. – Режим доступа : http://avtonom.org/old/lib/theory/sablin_anarchism.html?q=lib/theory/sablin_anarchism.html.
13. Сендел Дж. Либерализм и пределы справедливости [Электронный ресурс] / Дж. Сендел. – Режим доступа : <http://www.musa.narod.ru/sand.htm>.
14. Скиба В. Вступ до політології / В. Скиба, В. Горбатенко, В. Туренко. – К. : Основи, 1996. – 718 с.
15. Современный консерватизм. – М., 1992. – 345 с.
16. США: Консервативная волна. – М., 1994. – 400 с.
17. Федорова М. Либеральный консерватизм и консервативный либерализм [Электронный ресурс] / М. Федорова. – Режим доступа : <http://liberte.newmail.ru/Fedorova.html>.
18. Хеккер Е. Що є політична теорія? / Е. Хеккер // Політологічні читання. – 1993. – № 1. – С. 112–123.
19. Что такое социал-демократия? / [под ред. П. Гуселетова]. – М. : Ключ-С, 2008. – 28 с.
20. Шушарин Д. Социальный либерализм как идентификационно-коммуникативная проблема [Электронный ресурс] / Д. Шушарин. – Режим доступа : <http://www.ruthenia.ru/logos/number/45/05.pdf>.
21. Яковлев С. Либерализм vs. Национализм: возможен ли синтез? [Электронный ресурс] / С. Яковлев. – Режим доступа : <http://www.apn.ru/publications/article24211.html>.

Лекція 5. Антиномія свободи, рівності й соціальної справедливості в політиці

Мета: дослідити сутність понять «свобода», «рівність», «соціальна справедливість» та їхнє місце в політиці.

Вивчивши зміст лекції, студенти повинні вміти:

- розглянути поняття «справедливість», навести різні варіанти визначення;
  - визначити та проаналізувати поняття «соціальна справедливість»;
  - визначити та проаналізувати поняття «соціальна політика» в контексті соціальної справедливості;
  - розглянути принципи соціальної справедливості.
-

5.1. Поняття «справедливість»: діалектика визначення та розуміння

Справедливість – загальне співвідношення цінностей, благ між собою та конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини, її невід’ємні права.

Категорія справедливості передбачає не просто оцінку того чи іншого єдиного явища (добро це чи зло тощо), а співвідношення кількох (двох або більше) моментів, між якими й належить установити етичну відповідність; так, справедливо, щоб гідному вчинкові відповідала заслужена винагорода, злочину – кара, правам – обов’язки й т. п. Щодо міжлюдських стосунків і суспільного життя загалом справедливість вимагає етично обґрунтованого розподілу благ між людьми (хоча конкретні засади такого обґрунтування в різні часи і в різних культурах, звісно, виявляються різними) – так в етику вводиться уявлення про суспільство як певного роду системний об’єкт [14].

На зазначений зміст поняття про справедливість вказує і його походження. Так, із давньогрецької слово «справедливість» означало «звичай», «спосіб життя», у подальшому ж набуло значення правильного, належного звичаю. Подібно з латинської воно означає «власне право», «закон». У руслі цієї мовної традиції і з’являються перші

спроби сутнісного осмислення справедливості, які ми знаходимо в працях *Демокрита*, софістів, *Сократа* та інших античних філософів. Своєрідним філософським узагальненням цих спроб можна вважати концепцію *Платона*, який надав справедливості значення завершальної з-поміж чотирьох основних «полісних добродітностей» – такої, що тільки й дає усім іншим добродітностям (тобто розсудливості, мужності й мудрості) «силу вкорінюватися в людині». При цьому в соціальному плані справедливість, за Платоном, постає як такий ідеальний устрій суспільства, коли кожен із суспільних станів (тобто правителі, воїни, ремісники) сумлінно виконує свої обов'язки й не втручається у справи інших [23].

Як належний стан речей у суспільстві, державі й світі, справедливість витлумачується й мислителями Давнього Сходу, зокрема китайськими мудрецами *Мо-Дзи*, *Мен-Цзи* та ін. При цьому наголос поступово переноситься з розпізнання божественної справедливості й шанобливого наслідування їй на власні зусилля людей, які мають у душі справедливість розв'язувати проблеми суспільного устрою та міжлюдських стосунків.

Але повернімося до Греції. Глибоке осмислення категорії справедливості, що надалі стає надбанням світової етичної думки, дає, як і в багатьох інших випадках, «хрещений батько» європейської етики *Аристотель*. Зокрема, у нього вперше проведено ґрунтовний поділ справедливості як відплати, зрівняльної та пропорційно-розподільчої справедливості. Аристотелем же простежено важливі взаємозв'язки власне етичних і правових, політичних, а також соціально-економічних аспектів справедливості [2].

Щодо розрізнення відплати, зрівнювання й розподілу як засад справедливості, то воно має глибокі історичні підстави. Першою формою справедливості, яку ми знаходимо в історії людського суспільства, була якраз справедливість відплати, або ретрибутивна справедливість, що передбачала таке покарання за порушення норм первісної моральності, яке цілком відповідало б самому цьому порушенню. Порушникові, інакше кажучи, належало відплачувати його ж монетою, і тривалі тисячоліття ключовим принципом людської справедливості залишалося правило таліону (від латин. *помста*): «Око за око, життя за життя!» Найяскравішим утіленням цього принципу став відомий звичай кровної помсти, що мав універсальне поширення на стадії родового розвитку людства.

Коли ж, нарешті, зазначений принцип, як і вся «відплатна» концепція справедливості, почав поступово здавати свої позиції під тиском морально-правового устрою раних держав, то сталося так насамперед не тому, що таліон примножував жорстокість чи

принижував гідність людини, і не тому, що протидія злу засобами такого ж зла фактично робить людину співучасником його поширення у світі. Головне на той історичний момент полягало в тому, що за умов утвердження нового суспільного ладу, котрий долав родову обмеженість, «відплатна» справедливість жодним чином не могла забезпечити впорядкованість і законвідповідність суспільного життя, навпаки, сіяла жах і ворожнечу, вела, по суті, до хаосу. Тому незалежно від свого географічного положення, етнічної, культурної специфіки тощо, держава на певному етапі розвитку мала вступити в боротьбу з цим первісним варіантом справедливості, щоб звільнити місце для більш цивілізованих її форм [11].

Важливою рисою категорії справедливості є, як ми бачимо, те, що її власне етичний зміст надзвичайно тісно пов'язаний із проблематикою економічною, політичною, правовою. Можна сказати, що «вектор» справедливості з ідейних і моральних висот спрямований безпосередньо в конкретику реального суспільного життя, адже ті цінності, про етично обґрунтований розподіл яких ідеться, є значною мірою цінностями цілком матеріальними, або ж такими, що мають пряме відношення до життя людини, її основних прав і свобод, соціального статусу, влади й відповідальності тощо.

І хоч яким би істотним для людської моральності загалом не було завдання реалізації об'єктивно належного, усе ж воно не вичерпує всієї моральної проблематики. Поряд із категоріями обов'язку, відповідальності, справедливості мораль утілюється в таких проблемних поняттях, які стимулюють суб'єктивний душевний пошук людей, виключаючи саму можливість заздалегідь підготовлених відповідей, загальнообов'язкових імперативів і схем [16].

Про справедливість розмірковували ще давньогрецькі філософи. Так, за словами Демокрита, тільки ті люди любі богам, для яких ненависна несправедливість. Багато уваги приділяли проблемі справедливості Аристотель, Платон, який несправедливість вважав найбільшим злом, що тільки може містити в собі душа, а справедливість – найбільшим благом, ціннішим за золото предметом.

Категорія «справедливість» є однією з провідних у працях англійських філософів *Дж. Локка*, *Г. Спенсера*, російського мислителя *П. Кропоткіна*, у дослідженнях з етики Нового часу, коли почався розвиток буржуазних демократій і постала необхідність обґрунтування ідеї правової держави. Намагалися її осмислити й історики, юристи, політики, педагоги, письменники.

У буденній свідомості справедливість розуміють як щось само собою зрозуміле. Проте під час спроб потрактувати це поняття виникали певні труднощі. Основна з них полягає в конкретно-

історичному характері справедливості, на що звертав увагу *Д. Юм*, який розглядав справедливість як штучну чесноту, на відміну від інших, природних. Без сумніву, ігнорувати конкретно-історичний характер справедливості не виправдано (наприклад, розуміння справедливості в буржуазному суспільстві суттєво відрізняється від уявлень про справедливість в епоху феодалізму). Проте абсолютизація конкретно-історичного мінливого характеру справедливості є прямим шляхом до релятивізму, нігілізму [14].

*Д. Юм
(1711–1776 pp.)*

Знання суті й принципів справедливості може істотно вплинути на моральні уявлення людини. Традиційно справедливістю вважають порядок співжиття людей, який відповідає гуманістичним уявленням про природу та сутність людини, її невід’ємні права, про гармонійне узгодження потреб та інтересів особистості, суспільства й людства. На відміну від понять «благо» (усе, що має для людини позитивне значення) й «антиблаго», зокрема «добро» і «зло», за допомогою яких оцінюють окремі явища, узяті самі по собі, справедливість характеризує співвідношення двох чи більше явищ із точки зору благ та антиблаг між людьми. Вона передбачає відповідність між практичною роллю різних індивідів у житті суспільства та їхнім становищем, між їхніми правами й обов’язками, їхньою діяльністю й винагородою, реальними заслугами та їх громадським визнанням, між злочином і покаранням. Справедливість потребує еквівалентного обміну діяльністю та її результатами. Вона одночасно визначає відносини між людьми з приводу їхніх взаємних обов’язків і з приводу розподілу створених спільними зусиллями матеріальних і духовних благ [16].

*Богиня правосуддя
Феміда*

Проблема справедливості в її моральному сенсі виникає тоді, коли індивід замислюється, чи повинен він дотримуватися вимог моралі в умовах, коли інші люди часто нехтують ними, і наскільки це справедливо.

Справедливість загалом має об’єктивний характер. Якщо заохочення чи покарання застосовують свавільно, то про справедливість у цьому випадку не може бути й мови. Справедливість як самостійна владна сила діє відповідно до характеру вчинку, абстрагуючись від будь-яких особистісних симпатій та антипатій. Тому богиню правосуддя Феміду зображують в образі жінки,

очі якої зав'язані, а в руках – ваги (терези). Феміда зважує добро і зло наосліп, прагнучи, щоб ніяка пристрасть не схитнула чаші терезів. Проте є в справедливості й момент умовного, що помітили прибічники доктрини суспільного договору. Одним із наслідків умовності справедливості вважають вимогу послідовності й несуперечливості в діяльності й поведінці людини, яка іноді ставиться вище від об'єктивності. Наприклад, строго об'єктивне оцінювання відповіді одного студента може бути розцінене як несправедливе, якщо до інших студентів підхід був значно ліберальніший [14].

Сфера застосування поняття «справедливість» безмежна, вона охоплює політичні та економічні системи, закони, соціальні інститути, міждержавні відносини, оцінки, судження, установки, рішення, учинки, життєві позиції людей і навіть розподіл везіння та невдач.

У класовому суспільстві «справедливість» є поняттям не лише моральною, а й політичною та правовою свідомості, оскільки розподіл благ та антиблаг належить до компетенції держави. Водночас політичні рішення й закони, навіть будучи правомірними, піддаються моральному оцінюванню, яке не завжди збігається з чинними політичними й правовими нормами. На цій підставі громадська думка вирішує, заслуговує політичний та економічний режими збереження, чи їх слід замінити як негуманні, такі, що принижують гідність громадян [17].

Категорію «справедливість» застосовують і щодо людей. Справедливими вважають тих, хто дотримується правових і моральних норм, даного слова, виконує свої обов'язки, відповідає добром на добро, несправедливими – тих, хто чинить свавілля, порушує права людей, не пам'ятає зробленого ними добра тощо.

Спочатку розуміння справедливості полягало у визнанні незаперечності норм первісного суспільства. Бути справедливим означало дотримуватися загальноприйнятого порядку. Отже, справедливість ототожнювалася тоді з владою звичаю.

З огляду на **мотиваційні спонуки**, розрізняють два типи справедливості (рис. 6):

- **відплатна справедливість** – вимагає відповідності покарання людини вчиненому нею злочину. Це зафіксовано у висловлюванні: «Життя за життя, око за око, зуб за зуб» (правило таліону, згідно з яким помста за кривду не повинна перевищувати завданої шкоди). Головною її формою був інститут родової помсти;

- **розподільча справедливість** – передбачає однаковий розподіл благ і відповідальності кожному члену спільноти або пропорційний до його дій, значущості тощо. З урахуванням цього виокремлюють **зрівняльну й пропорційно-розподільчу справедливість**. Згідно з

вимогами зрівняльної справедливості, усі індивіди роду, племені одержували рівну частину добутого спільними зусиллями на полюванні або зібраного в лісі чи полі. Це було необхідною умовою виживання людей за дефіциту засобів існування. Елементи зрівняльної справедливості простежуються в усі історичні епохи. Однозначно оцінити її роль важко, оскільки в ній поєднуються як позитивний, так і негативний смисли. Розуміння справедливості як рівності стало її стійким моральним образом, своєрідним архетипом, що глибоко вкорінився в суспільній свідомості. На сучасному етапі це проявляється у схильності до «зрівнялівки», у негативному ставленні до заможних людей незалежно від того, як вони здобули свої блага. Нерідко це супроводжується заздрістю. Особливо часто до принципу рівності вдаються політики, що прагнуть влади. Правда, здобувши її, вони, як правило, відмовляються від нього [11].

Із виникненням класів і держави з'являються писані закони, право, які претендують на статус справжньої справедливості. Це спричинило заміну зрівняльної справедливості на пропорційно-розподільчу (диференційований рівень відповідальності під час виконання різних робіт і диференційований розподіл благ), яка стала могутньою рушійною силою прогресу суспільства. Що правда, у цьому суспільстві панівні класи мають змогу чинити несправедливість, відбирати результати праці у трудящих, вдаючись до економічних і позаекономічних (силових) засобів. Уся історія класового суспільства є історією боротьби знедолених верств за справедливість. Унаслідок цієї боротьби держава поступово перетворювалася з «машини для пригнічення одного класу іншим» (вислів російського мислителя, політичного діяча В. Ульянова) на політичну організацію, що прагне узгодити інтереси різних соціальних і національних верств суспільства. Істотний внесок у цей процес зробила буржуазія, зруйнувавши феодальний лад і поставивши на його місце свободу приватної власності, правову незалежність і політичну рівність людей [17].

Розуміння справедливості як рівності знову відроджується. Однак ідеться вже про економічну чи соціальну рівність, передусім як рівність прав. Юридичні уявлення про справедливість стають домінуючими.

Проблема справедливості актуальна і в сучасному суспільстві. Адже одні люди розкошують, а інші – бідують, щосекунди у світі хтось помирає від недоїдання чи відсутності ліків. В умовах розгулу тероризму ніхто не чувається безпечно навіть у найдемократичніших країнах. Особливо актуальна ця проблема в пострадянських державах, зокрема і в Україні. Неабиякої гостроти набула вона в

соціальному аспекті, оскільки принцип соціалізму – «від кожного – за здібностями, кожному – за працею» – так і не був реалізований. Крім того, негативно впливають на цей процес криза у вітчизняній економіці, корупція, криміналізація суспільства.

5.2. Дефініція понять «соціальна справедливість» та «соціальна політика»

У пізнанні соціальних інтересів, їх узгодженні, упередженні й розв'язанні конфліктів між ними полягає призначення політики, насамперед соціальної. У науковій літературі та політичній практиці **основне призначення соціальної політики держави** традиційно зводиться до задоволення багатоманітних інтересів і потреб громадян у сфері праці, освіти, культури, охорони здоров'я, забезпечення житлом, відпочинку тощо.

Насправді ж головне призначення соціальної політики має бути іншим: її слід розглядати як **найважливіший засіб соціальної інтеграції** – узгодження інтересів різних спільностей людей, розв'язання соціальних суперечностей, забезпечення цілісності суспільства.

Соціальна політика – це один із видів політики, спрямований на інтеграцію інтересів соціальних спільностей людей, розв'язання соціальних суперечностей для забезпечення єдності, цілісності суспільства [28].

Причому це не просто один із видів політики, а найважливіший її вид, бо саме соціальна політика забезпечує виконання основного призначення політики взагалі, яким є не боротьба за владу та її використання, а управління суспільством на основі узгодження соціальних інтересів.

Залежно від об'єктів соціальної політики виокремлюються ті чи інші її різновиди:

- політика соціального партнерства;
- етнічна;
- демографічна;
- молодіжна;
- пенсійна;
- регіональна.

Відповідно, визначаються завдання соціальної політики. **Головною ж проблемою соціальної політики є забезпечення в суспільстві соціальної справедливості.**

Соціальна справедливість – це ступінь досягнення в суспільстві соціальної рівності і свободи [17].

Соціальна рівність і свобода пов'язані так, що чим більше в суспільстві свободи, тим менше в ньому соціальної рівності, і навпаки. Реалізація неоднакових розумових і фізичних здібностей людей обов'язково призводить до соціальної нерівності, поглиблення якої створює напруженість у суспільстві, породжує конфлікти. Тому суспільство об'єктивно зацікавлене в обмеженні соціальної нерівності, створенні перешкод для її зростання. Однак обмеження соціальної нерівності призводить до обмеження свободи, створення перешкод для реалізації неоднакових здібностей людей, що гальмує суспільний, насамперед економічний розвиток.

Так, утілення в життя класичної ліберальної моделі суспільного розвитку, яка ґрунтується на абсолютизації індивідуальної свободи і формально-правовому розумінні рівності, призводило до різкого розшарування суспільства, загострення соціальних суперечностей і виникнення соціально-політичних конфліктів. Водночас абсолютизація соціальної рівності в ході реалізації соціалістичної моделі суспільного розвитку призводила до обмеження індивідуальної свободи людей, зрівнялівки, втрати стимулів до високопродуктивної праці, соціального споживацтва, що гальмувало економічний розвиток [15].

Завдання, отже, полягає в тому, щоб для кожного конкретного суспільства знайти оптимальне поєднання (міру) соціальної рівності і свободи. Для цього потрібно врахувати особливості історичного розвитку суспільства, конкретного етапу, на якому воно знаходиться, суспільної свідомості тощо. У протилежному разі здійснювана державою політика сприйматиметься як несправедлива і не знайде підтримки більшості суспільства. Цим, зокрема, пояснюється неприйняття ліберальної моделі ринкової економіки з її абсолютизацією індивідуальної свободи та ігноруванням соціальної рівності більшістю населення колишніх соціалістичних країн, вихованою на ідеях соціальної рівності.

Якщо розглядати соціальну справедливість із позиції рівності доходів, то ринок не має нічого спільного з нею. Адже перехід до ринку, як відомо, спричиняє суттєві зміни в способі життя кожної людини, несе з собою диференціацію в доходах. Значить, проблема взаємозв'язку ринку й соціальної справедливості тоді взагалі знімається? Мабуть, ні.

У найширшому розумінні **справедливість** означає наявність необхідних умов для нормального цивілізованого розвитку економіки, забезпечення її демократичного характеру, реалізації прав і свобод людини.

Класичне визначення суті та атрибутів справедливості дав *К. Поннер*. Під справедливістю він мав на увазі:

- рівний розподіл тягара громадянства, тобто тих обмежень свободи, які необхідні для суспільного життя;
- рівність громадян перед законом, звісно тоді, коли закони не підтримують і не засуджують окремих громадян, груп чи класів;
- безсторонність громадянства;
- рівне користування перевагами (а не лише обмеженнями), які держава може запропонувати громадянам [24].

Проблема справедливості, особливо її взаємозв'язок зі свободою, історично була в центрі політичної боротьби в суспільстві. Причому вимога свободи переважно вважалась буржуазною ідеєю, а соціальної справедливості – традиційно реалістичною. Проте сам хід суспільного розвитку в сучасних умовах ставить питання про поєднання ідеалів свободи та справедливості. Як свобода, так і справедливість завжди були палкими бажаннями людини. Наприкінці ХХ ст. стало однозначно зрозуміло, що розвиток демократії можливий тільки на основі становлення більш рівноправного і справедливого суспільства. Поза справедливістю немає і не може бути свободи особи та людської гідності, стабільного суспільства і прогресивного соціально-економічного розвитку. Справедливість слугує прямим регулятором діяльності людини в кожній ситуації.

Економісти і соціологи не мають єдиної думки про те, що розуміти під соціальною справедливістю, як кваліфікувати її. Найчастіше соціальна справедливість розуміється як прояв справедливості у сфері розподілу багатств, благ і доходів між членами суспільства. Як правило, виділяються чотири основні підходи до проблеми соціальної справедливості з точки зору розподілу благ (рис. 6) [22]:

- **«егалітарний»** – усі члени суспільства отримують однакові блага, тобто має місце рівний розподіл благ між індивідами;
- **«утилітарний»** – товари й послуги розподіляються так, щоб максимізувати загальну користь усіх членів суспільства, тобто дається більше благ тому, хто зуміє зазнати більшої насолоди від них; звичайно, якщо всі члени суспільства були б однакові, то утилітарна й егалітарна позиції співпадали б;
- **«роулзівський»** (на основі концепції Дж. Роулза) – максимізується корисність найбільш забезпечених осіб, що досягається за рахунок підвищення продуктивності й ефективності праці високооплачуваних робітників; у результаті створюються умови для більшого перерозподілу коштів на користь найбідніших членів суспільства;
- **«ринковий»** – справедливість установлюється ринком: результати конкурентних ринкових процесів справедливі тому, що вони

винагороджують тих, хто більш здібний і працьовитий; справедливою є така величина доходу, яка відповідає ефекту від вкладення праці й капіталу у виробництво, що визначено на основі ринкових критеріїв.

Поняття **«соціальна справедливість»** правомірно розглядати як важливу соціоекономічну цінність суспільства, без якої неможливо забезпечити ефективний економічний розвиток. Ідея відповідальності, адекватності, еквівалентності величини доходу витратам праці й капіталу становить основний зміст соціальної справедливості (чи несправедливості). Економічна діяльність людини, її результати, їх суспільна оцінка на ринку – ось основа соціальної справедливості (а зовсім не альтруїстична благодійність і абстрактний рівноправний розподіл), тобто хто ефективніше працює та діє на ринку, той, відповідно, і більше отримує доходів [17].

Соціальна справедливість відображає оцінку реально існуючої системи розподілу й формування доходів, її становлення з оптимальними принципами організації сфери розподілу доходів і заробітку. Соціальна справедливість передбачає порівняльну, суб'єктивну оцінку людьми дійсного («суцього») із точки зору його відповідності повному ідеалу («належному»). У цьому зв'язку можна говорити про те, що соціальна справедливість визначається системою оцінок і цінностей людей, моральними стандартами, тобто соціально-етичними вимогами до реально існуючих економічних відносин. Хоча оцінка справедливості тих чи інших економічних процесів носить суб'єктивний характер, проте вона під час накладання на об'єктивні умови є однією зі суттєвих ознак правильності й обґрунтованості економічних рішень і заходів [19].

Справедливість із точки зору її етичного змісту не піддається більш-менш точному економічному визначенню. У цьому плані представники класичної ліберальної теорії заперечують саме поняття соціальної справедливості, яке передбачає нібито абстрактну досконалу модель розподілу. Уявлення про соціальну справедливість є, на їхню думку, напіврелігійним забобоном, а її реалізація призводить до придушення економічної свободи особи. Соціальна справедливість, яка кимось упроваджується і забезпечується, не має нічого спільного з природним ходом економічного розвитку, прямо суперечить логіці об'єктивних процесів і не може в підсумку вважатись виправданою із соціальної точки зору.

Постановка проблеми справедливості в економічній сфері виправдана настільки, наскільки вона є природним наслідком розвитку економічних відносин.

5.3. Принципи соціальної справедливості

Розвиток цивілізації, нові виклики людству потребують постійного оновлення концепції справедливості як у глобальних вимірах, так і стосовно реалій національного буття. Оскільки, як стверджує сучасний американський мислитель-соціолог *Дж. Роулз*, «справедливість є головною доброчесністю суспільних інститутів подібно до того, як істина є головною доброчесністю наукових систем». У своїй концепції соціальної справедливості він намагається узгодити інтереси індивіда й суспільства, недоторканність, свободу особистості й саморегулювання суспільства, його продуктивність, координованість, стійкість. Про гуманістичний характер концепції справедливості Дж. Роулза свідчать його слова на захист інтересів людини як особистості: «Кожен індивід володіє недоторканністю, якою не може знехтувати навіть найблагополучніше суспільство. З огляду на це, справедливість відкидає саму думку про те, що несвобода одних може бути виправданням найбільшого благоденствуювання більшості людей. Із цього випливає, що вона не припускає також і думки про те, що принесення в жертву частини людей може компенсуватися більшим благоденствуюванням інших. Отже, у справедливому суспільстві рівна свобода громадян розцінюється як щось завчасно заплановане». За словами Дж. Роулза, «сучасні суспільства рідко бувають добре організованими, оскільки відмінність справедливого та несправедливого в них усе ще дискутується». Зважаючи на недоліки принципу рівних можливостей і враховуючи позитивний аспект принципу рівних результатів, він узяв за основу своєї концепції соціальної справедливості **два принципи** (рис. 6) [26]:

*Дж. Роулз
(1921–2002 рр.)*

1. Кожна людина повинна володіти рівним правом стосовно найзагальнішої системи рівних базових свобод, порівняної з подібними системами свобод решти людей. Цей принцип передбачає рівність у володінні всіма базовими правами.

2. Соціальні й економічні нерівності повинні бути так організовані, щоб вони давали найбільшу вигоду найменш забезпеченим громадянам, а також були застосовними до занять і соціальних статусів, доступними всім в умовах чесної рівності можливостей. За цим принципом допускається соціальна й економічна нерівність, наприклад у достатку і владі.

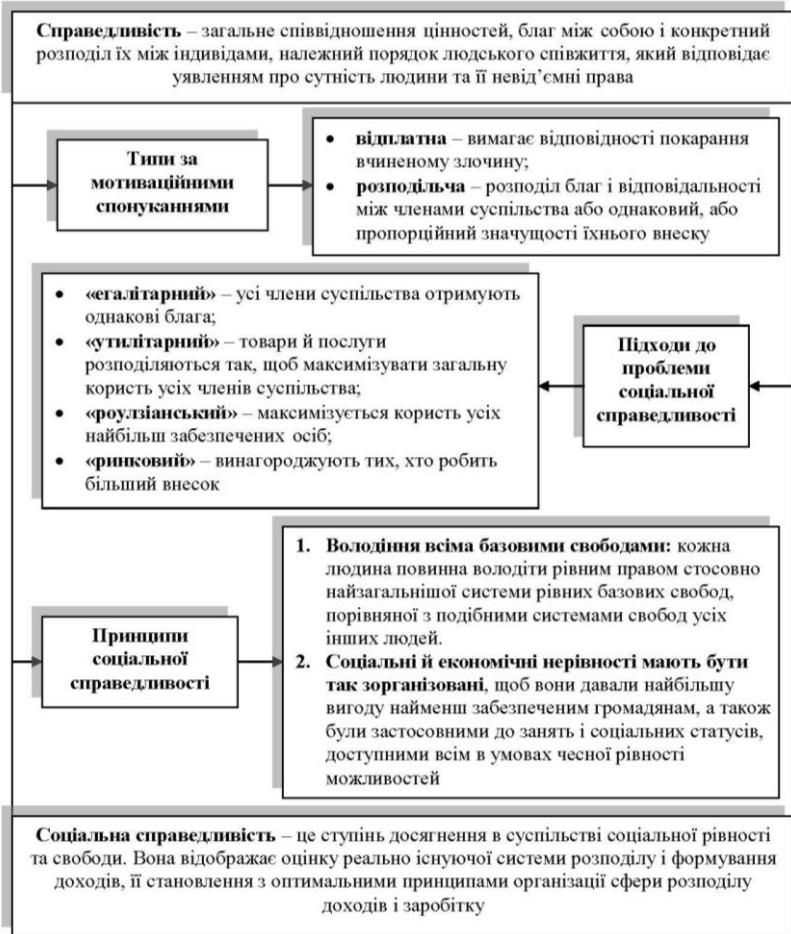

Рис. 6. Поняття «справедливість» та «соціальна справедливість»

Оцінити реалістичність, спрогнозувати здійсненність цієї концепції не просто. Безперечним є те, що її гуманістичний потенціал спростовує догми комуністичної ідеології про реакційність буржуазної етики й соціології. Крім проблеми соціальної справедливості, яка визначається характером політичної влади, права, соціальної політики держави (правовий аспект справедливості), існує й проблема справедливості як способу поведінки індивіда, про що стверджував ще Аристотель, розрізняючи справедливість щодо закону і стосовно інших людей.

Ідеться про її моральний аспект. У цьому сенсі справедливість спрямована не стільки на стосунки між громадянами, скільки проти індивідуального свавілля, вимагаючи не зазіхати на іншу особистість (не завдавати їй фізичної шкоди, моральної кривди, не перекладати на неї свої обов'язки й турботи, не зраджувати її тощо), а також не зазіхати на її власність (матеріальні й духовні цінності) [2].

Подвійною несправедливістю вважається зрада. Те саме стосується ситуацій, коли охоронець чи провідник стає вбивцею, сторож – злодієм, опікун присвоює власність того, кого він опікує, адвокат захищає інтереси протилежної сторони, суддя йде на підкуп тощо. У кожній із них людина, вступаючи в договірні відносини, беручи на себе обов'язки, не тільки порушує їх, але, використовуючи своє становище, завдає партнерові шкоди саме в тій сфері буття, охороняти яку вона зобов'язалася.

Визнаючи важливу роль справедливості в житті суспільства, людини, її, однак, не можна переоцінювати, абсолютизувати. Оскільки навіть досягнення абсолютної справедливості в правових відносинах й особистісних стосунках саме собою не зробить людей щасливими. Якщо людина, маючи значні задатки, не реалізовує себе, для неї справедливість – ніщо. Крім того, справедливість може бути казенною, неодохотвореною. Вона є лише однією з граней ідеалу суспільства й особистості.

5.4. Справедливість і рівність

Що ж традиційно мається на увазі, коли говориться про єдність рівності та справедливості? Навряд чи можна дати на це чітко визначену відповідь, оскільки ці поняття є дуже абстрактними і, як правило, вживаються в багатьох значеннях. Це ж стосується взаємозв'язку справедливості, рівності та свободи.

Прийнято виділяти три рівні розуміння суті рівності (рис. 7) [29].

- Перший рівень можна виразити формулою: **«Усі люди рівні перед Богом»**. Історично це був перший підхід до розуміння проблеми рівності. У релігійному контексті рівність означала, що люди – діти Бога, що в усіх нас одна й та сама божественно-людська сутність. Свобода при цьому як свобода індивіда – будувати своє життя на власний розсуд. Такий підхід до поняття рівності ґрунтувався на тому, що кожна людина є цінністю в собі, а всі люди наділені невід'ємними, даними від Бога правами, на які ніхто не повинен зазіхати. Кожна людина має право діяти у власних інтересах і не може розглядатись як інструмент для досягнення цілей інших.

- Другий рівень розуміння сутності рівності виражається **ідеєю «рівності можливостей»**. Історично в США ця ідея виникла після заборони рабства. Ідеться про те, що ніхто не має права перешкоджати іншим використовувати свої можливості для досягнення власних цілей, які вони ставлять перед собою. Найскладніша проблема тут у тому, що розуміти під «рівними можливостями». Якщо «однакові можливості», то ця ідея нездійсненна, адже люди відрізняються своїми генетичними та культурними характеристиками, інтелектуальними здібностями, у них різний життєвий шлях. Діти народжуються в різних сім'ях із неоднаковим рівнем доходів (багаті й бідні), соціальним походженням та місцем у суспільстві. Отже, уже від народження перед людьми відкриваються й неоднакові можливості. Причому ці можливості практично не можуть бути вирівняні потім.

Ідею «рівності можливостей» не можна тлумачити буквально. Її справжній сенс краще можна виразити формулою часів Французької революції кінця XVIII ст.: *«Une carriere ouverte aux les talents»* («Талантам усі шляхи відкриті»). Жодні соціальні перешкоди не повинні заважати людям досягти того становища в суспільстві, яке відповідає їхнім здібностям і до якого вони прагнуть. Можливості й шанси, які відкриваються перед людиною, повинні визначатись тільки її здібностями, а не соціальним походженням, національністю, кольором шкіри, релігією, статтю тощо.

За такого підходу поняття «рівність можливостей» просто ґрунтовніше розкриває зміст ідеї перед законом. Ідея рівності можливостей, як і ідея рівності перед Богом, не суперечить принципу свободи кожної людини будувати своє життя на власний розсуд.

- Третій рівень розуміння сутності рівності виражається **ідеєю «рівності результатів»**. Ідеться про те, що всі повинні жити на одному рівні, отримувати однакові доходи, іншими словами «завершувати економічне змагання» з однаковими результатами. Проте саме таке розуміння рівності суперечить ідеї свободи.

У цьому плані можна навести цікавий приклад із казки Л. Керолла «Аліса в країні чудес». Після завершення змагань постало питання: «Хто ж переміг?» І тоді птах Додо проголошує таку фразу: «Перемогли всі! І кожен отримує нагороду». Але всі перемогти не можуть, інакше втрачається сенс змагання. Крім того, відразу ж виникає проблема: «А хто ж буде роздавати нагороду?» Роздавати нагороди буде держава (у казці нагороди роздає сама Аліса), що неминуче посилить егалітарні тенденції в розподілі і, як наслідок, звуть свободи громадян.

*М. Фрідман
(1912–2006 рр.)*

Ідея рівності кінцевих результатів несумісна з принципом свободи. *М. Фрідман* підкреслив, що суспільство, яке ставить рівність (у сенсі рівності результатів) вище від свободи, втратить і рівність, і свободу.

Якщо ж для досягнення рівності воно вдається до сили, то це знищить свободу, а сила, застосована спочатку в ім'я найкращих цілей, виявиться в руках людей, які використовують її у власних інтересах.

На противагу цьому суспільство, яке ставить свободу понад усе, здобуде, навіть не ставлячи перед собою це завдання, і більшу свободу, і більшу рівність [29].

Прихильники соціалістичних ідей визначають рівність як знищення експлуатації людини людиною. Однак ліквідація капіталістичної експлуатації не забезпечила в колишніх країнах соціалізму рівності та справедливості, а навпаки, з'явилися нові форми несправедливості. Рівність умов існування людей навряд чи можна забезпечити на практиці. Скоріше можна прагнути досягти не абсолютно рівного, а більш справедливого й більш рівного розподілу, тобто забезпечити більшу рівність, ніж вона має місце зараз.

Рис. 7. Підходи до розуміння поняття «рівність»

Свобода та свавілля – це ключова дилема соціальної справедливості.

Згідно з теоретичними положеннями про категоріальні закони *М. Гартмана*, особливо стосовно законів розшарування і законів залежності, встановлено, що [8]:

- категорії нижчих шарів містяться в категоріях вищих шарів, і це відношення незворотне, тобто вищі категорії передбачають нижчі, але не навпаки;
- елементи категорій змінюються в разі їх повернення у вищих шарах, від шару до шару вони зазнають нових перетворень;
- вища категорія розуміється як розмаїття нижчих елементів, але вона не є сумою елементів, а їх синтезом, крім того, вища категорія містить також нові елементи, що вперше з'являються з нею, які не містяться ні в елементах, що повторюються, ні в їх синтезі;
- нижчі процеси не є елементами вищих, а тільки їх носіями й умовами буття;
- нижчий шар по відношенню до вищого і, відповідно, вищий шар по відношенню до нижчого характеризуються певною самостійністю, або автономністю;
- нижчі категорії завжди «сильніші»;
- нижчий шар категорій індиферентний до того, що він є основою для вищого; буттям у ролі основи не вичерпується його буття. Нижчий шар є самостійним «шаром принципів». Самостійність шару нижчих категорій полягає в тому, що «нижче» на жодному зі ступенів не має «тенденцій» бути носієм вищого чи ввійти в нього як елемент. Воно байдуже до будь-якого перетворення й надбудови;
- нижчі категорії визначають вищий шар тільки як фундамент його буття. Вони обмежують тільки поле діяльності вищих категорій, але не їх вищу форму й особливий вигляд. Нове вищого шару вільне по відношенню до нижчих шарів, тобто тут, незважаючи на певну залежність, утверджується автономія нового.

Ці положення знаходять своє місце і в процесі сублімації – одному з головних понять психоаналізу, введеного *З. Фрейдом*. *М. Шелер*, у свою чергу, вважав, що здатністю до сублімації наділені всі форми організації природного світу.

Грунтуючись на цих положеннях, *М. Гартман*, на відміну від *І. Канта*, який вважав цінним лише позитивне розуміння свободи, і *Г. Гегеля*, який розділяв свободу на дві суперечливі протилежності

*М. Гартман
(1882–1950 рр.)*

(дійсну свободу, вищим змістом якої є визначення розуму, і формальну свободу або свавілля, вищим змістом якої є потяги, хтивість, нахили), розвиває співвідношення цих двох свобод через установаження другої антиномії свободи.

Як відомо, перша антиномія свободи І. Канта проголошує: причинність за законами природи є не єдина причинність, з якої можна вивести всі явища у світі. Для пояснення явищ необхідно ще припустити вільну причинність; «немає ніякої свободи, усе здійснюється у світі тільки за законами природи». Друга антиномія М. Гартмана вказує на те, що антиномія свободи є антиномія двох автономій: автономії морального принципу й автономії особистості.

У чому сутність автономії особистості та автономії принципу?

Як ми вже раніше підкреслювали, людина постійно перебуває в процесі задоволення своїх найрізноманітніших потреб. Ці потреби

М. Лоський
(1870–1965 рр.)

об'єктивно постають в уяві людини в образі конкретних матеріальних чи духовних цінностей. Різноманітні цінності (чи окремо кожна, чи їх ієрархія) не є визначальними по відношенню до волі людини. Це воля визначається до них, заперечуючи одні і приймаючи інші. Тобто ми визначаємо автономію індивіда. Автономія індивіда полягає в тому, як підкреслює *М. Лоський*, що він сам виробляє собі правило поведінки і сам може скасовувати його.

Кантівське вчення про автономію морального характеру ми розповсюджуємо на весь характер індивіда. Це підтверджує *Д. Скотт*, який говорить, що оскільки Богом установлено, що воля належить індивідуальній особистості, навіть він сам не має прямого впливу на рішення людини. На це категорично вказує *Т. Гоббс*, який заявляє, що серед усіх тваринних істот тільки людина здатна завдяки загальному значенню слів вигадувати собі загальні правила й узгоджувати з ними весь устрій свого життя. І, нарешті, *Т. Ліннс* наголошує на тому, що свобода існує тоді, «коли рішення є цілком моїм діянням, чиниться цілком від мене, має свою достатню підставу в мені, тобто цілком зумовлене мною: моєю істотою, моїм стилем думок, моїми нахилами, моїми роздумами тощо».

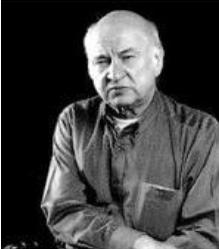

Т. Ліннс
(1851–1914 рр.)

Сутність автономії принципу, як вона визначається ще з античних часів, полягає в тому, що належне ототожнюється з формою закону,

з обов'язком. Таке ототожнення цілком відповідає природній причинності, сфері казуальних зв'язків, однак не сфері соціальних (духовних чи ідеальних) зв'язків та відносин.

У сфері соціального належне має справу з феноменом духу, опору, а точніше людською волею. Воля ж має, але не змушена, підпорядковуватися належному (причому належному будь-якого порядку: морального, естетичного, інтелектуального, релігійного, комунікативного, ціннісно-орієнтаційного тощо). Тут відсутня жорстка причинно-наслідкова детермінація. Воля може вільно підкорятися належному, але може й вільно його порушувати. І це не є недоліком, це є цінністю, якою наділена тільки людина. Приймаючи рішення або підкоритися належному, або заперечити, або порушити його, людина це ставить собі (не іншим, не об'єктивній причинності) і за заслугу, і за обов'язок.

*Е. Морен
(нар. 1921 р.)*

Розв'язуючи другу антиномію свободи, констатуємо, що повна свобода містить у собі не одну, а дві визначальні складові – автономію особи (індивіда) й автономію принципу (закону), М. Гартман доходить висновку, що між цими складовими встановлюються не антиномічні, а такі, що доповнюють один одного, відношення [8].

Чому? По-перше, на думку *Е. Морена*, у міру регресування в *sapiens*'а вроджених схем поведінки культура перебирає на себе також рівні меншої складності, а тому можна припустити, що людські діти, потрапивши на якийсь безлюдний острів без вихователів, без одягу та інших предметів, які постачає культура, не спромоглися б відновити своїми силами суспільство, рівне за складністю хоча б суспільству шимпанзе. Сказане не означає, що культура витісняє генетичний код. Навпаки, генетичний код у розвинутих форм гомінідів, насамперед у *sapiens*'а, породжує мозок, організаційні можливості якого дедалі більше пристосовуються до культури, тобто до високого рівня соціальної складності.

Культура утворює в суспільстві деякий надгенетичний центр, відносно автономний, як і сам мозок, від якого культуру неможливо відділити; вона містить у собі організаційну інформацію, яка з плином часу має більше збагачуватися. Сказане означає, що культура не становить самодостатньої системи, оскільки потребує розвиненого мозку, наявності еволюційно високорозвинутої біологічної істоти – і в цьому плані людина не зводиться до культури; але культура необхідна, щоб із двоногої, позбавленої волосяних покривів істоти з головним мозком, який розростається, утворилися людина – індивід із високою

складністю організації, котрий живе в суспільстві високої складності. По-друге, принципи чи закони самі по собі нічого реально детерминувати не можуть, а виражають лише ідеальний постулат, тому потрібна реальна воля, яка захоче взяти на себе їх здійснення; з іншого боку, реальна воля сама по собі теж нічого ідеального не може детерминувати, бо щоб вибирати, вирішувати, вона повинна мати перед собою орієнтири. Отже, автономія принципу потребує автономії особи, а автономія особи – автономії принципу [9].

Тож між ними об'єктивно складаються врівноважувальні, взаємодоповнювальні відношення, тому вони одна без одної неможливі. Згідно з загальним правилом, як пише *Ж. Дельоз*, дві речі стверджуються одночасно лише тією мірою, якою заперечується, придушється зсередини відмінність між ними, навіть якщо ступінь цього придушення є таким, що загрожує викликати не тільки зникнення цих відмінностей, але й появу нових. Зрозуміло, тотожність тут – це не тотожність байдужості. Саме на основі тотожності, вважає він, відбуваються одночасно ствердження протилежностей; і неважливо, чи робимо ми акцент на одній із протилежностей, щоб знайти іншу, чи робимо синтез обох. Навпаки, ми говоримо про операцію, згідно з якою дві речі чи два визначення стверджуються завдяки їхній відмінності. Тепер перед нами вже не тотожність протилежностей, яка, як завжди, була б невіддільною від руху заперечення й виключення. Ми маємо справу з деякою позитивною дистанцією між різними елементами: мова йде тепер не про ототожнення двох протилежностей, а про утвердження їхньої дистанції як того, що зв'язує їх разом, саме через «відмінності». Ідея позитивної дистанції, саме як дистанції (яку не потрібно ні ліквідувати, ні долати), для нас істотна, оскільки вона дозволяє вимірювати протилежності за допомогою кінцевої відмінності замість прирівнювання відмінностей до безмірної суперечливості, а останньої – до тотожності, яка сама є безкінечною. Це не та відмінність, яка повинна «розвиватися» в суперечливість, як думав Г. Гегель у своєму бажанні відвести гідне місце запереченню. Саме суперечливість повинна розкрити природу своєї відмінності, дотримуючись відповідної їй дистанції.

Але в чому ж тоді виражається антиномність свободи, чому свобода негативна зустрічається зі свободою позитивною, чому виникає автономне протиборство? Справа в тому, що цю об'єктивну ідилію кожен раз порушує суб'єктивний фактор. Особистість, по-перше, усвідомлюючи свою автономність, своє самовладдя, свою самодостатність, бажає сама визначати собі цілі й цінності, приймати рішення (навіть якщо вони й неправильні), а по-друге, просто боїться все це втратити

перед обличчям іншої, вищої детермінації – автономії принципу, що вимагає підкорення й постає перед особистістю в образі обов'язку, припису, повеління. Отже, автономія особистості намагається затвердити себе як таку, що чинить опір, протистоїть і навіть заперечує автономію принципу. Звідси й виникає автономне протиборство в найрізноманітніших його формах від настороженості, недовіри, критичного ставлення до порушення принципу, скасування його шляхом бунту, революції, введення власного принципу.

Подібні обставини в кожен конкретно-історичний період висували перед суспільством (його певними соціальними групами, інститутами та організаціями, визначними представниками політичної, наукової та культурної еліти) питання про те, що повинно бути первинним, рушійною силою суспільного розвитку – автономія принципу чи автономія особи. Фактично вирішувалося питання про необхідність і свободу, але, у першу чергу, ішлося про те, чи можна довіряти сваволі людини, чи краще тримати її в надійних межах належного закону, норм, принципів, догм, цінностей та ідеалів Божих чи встановлених державою, нацією, класом або конкретною особою. У руслі цього можна говорити про встановлення чи ліквідацію таких глобальних феноменів, властивих людству, як рабство, кріпацтво, кастовість, фєноменів, інквізиція, диктатура, тоталітаризм (або, з іншого боку, демократія, свобода, рівноправ'я, справедливість, громадянське суспільство тощо) [11].

Убачаючи підставу цих феноменів у свободі і свавіллі, їх у різні часи й епохи або ототожнювали й заперечували, або розводили по різні полюси та протиставляли як негативне й позитивне. Але це не вирішувало і не вирішує проблеми сьогодення. Людство зіткнулося з дивною суперечністю. З одного боку, як зазначає *Х. Ортега-і-Гассет*, життя дане людині не в готовому вигляді, а у вигляді завдання, яке

*Х. Ортега-і-Гассет
(1883–1955 рр.)*

*Е. Фромм
(1900–1980 рр.)*

потрібно виконати. З іншого боку, як зауважує *Е. Фромм*, людина не в змозі зрозуміти те, що вона віддана особистим силам, що вона повинна сама надати сенс власному життю, а не отримувати його від якоїсь вищої сили, тому людям потрібні ідоли й міфи. До того ж склалася система суспільних відносин, усередині якої кожна людина відчуває себе статистом, виконувачем ззовні нав'язаної їй ролі. Усюди

володарюють соціальні технології, яким, як підкреслює *В. Шамрай*, немає жодної справи до того, що міститься в людині, який її стан і доля. Вона цікавить соціальні технології лише як носій соціально затребуваної поведінки, і всі її властивості важливі виключно як передумови соціальної поведінки. Людина існує у вигляді функціонального елемента соціальної реальності, як носій найважливішого для цього типу реальності джерела активності й енергії, а саме людської поведінки та дії. Увести у відповідний режим роботи це джерело активності й енергії – ось чим керується соціальна технологія.

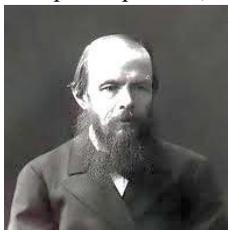
Усе це й подібне, у свою чергу, породжує таке зворотне соціальне явище, як інфантильність. Тобто замість того, щоб розв'язувати життєві проблеми, людина прагне уникнути вибору та відповідальності за свій вибір. А там, де відсутній вибір, відсутня і свобода. Її місце заповнюють такі похідні від інфантильності, як конформізм, реваншизм і фанатизм.

Така ситуація не може не непокоїти. Тому, мабуть, Х. Ортега-і-Гассет і пропонує створювати нову аристократичну еліту – людей, здатних на свавільний «вибір», що керуються тільки безпосереднім «життєвим поривом». Орієнтацію на суб'єктивне свавілля як головну «практичну» силу соціальної та індивідуальної, філософсько-теоретичної та політично-практичної творчості й дії проголошує в 60-х рр. XX ст. *Ж.-П. Сартр*.

Справа в тому, що придушення владою свободи людини, яке було характерним завжди, а з іншого боку, відсутність у людини дійсного прагнення до свободи, яке властиве їй і сьогодні, заважало й заважає формуванню демократичного суспільства. Найбільш драматичним є той факт, що давно відомими є основні причини такого стану – це або відсутність чітко визначених ідеалів і цілей (принципів), або прийняття та встановлення таких, що породжують соціальний устрій на зразок авторитарного, тоталітарного, фашистського тощо. Тому демократична конституційна держава, як зазначає *Ю. Габермас*, слугує тому, щоб розширювати, а за можливістю повністю встановити свободу людини.

*Ю. Габермас
(нар. 1929 р.)*

*Ф. Достоевський
(1821–1881 рр.)*

Отже, піклуватися потрібно не тільки про гарні закони, норми, цінності, цілі й ідеали, а й про людину з її власними потребами, бажаннями й мотивами, інакше вона опиниться в чужому, непотрібному їй суспільстві. Цю ситуацію образно описано *Ф. Достоевським*: «Не дивіться на те, що я, ось тільки, сам від кришталевої споруди відмовився з однієї тільки причини, що її не

можна буде язиком подражнити. Я це говорив зовсім не тому, що вже так люблю мій язик виставляти. Я, можливо, на те тільки й сердився, що такої споруди, якій можна було б і не виставляти язика, з усіх наших споруд досі й не знаходиться. Навпаки, я б дав собі зовсім відрізати язика з однієї вдячності, якби тільки влаштувалося так, щоб мені самому вже більше ніколи не хотілося його висувати. Яка мені справа до того, що так неможливо влаштувати і що потрібно задовольнятися квартирами? Чому я влаштований із цими бажаннями? Невже ж я для того тільки й улаштований, щоб дійти висновку: усе моє влаштування – один обман? Невже в цьому вся мета? Не вірю» [14].

Коли ж, навпаки, звести свавілля в культ без меж та орієнтирів, то опинимося в не менш сприятливій ситуації, показаній *М. Чернишевським*: «Основне наше поняття, тривка наша легенда – те, що ми в усе вносимо ідею свавілля. Юридичні форми й особисті зусилля для нас здаються безсилими й навіть смішними, ми чекаємо всього, ми хочемо все зробити силою примхи, безконтрольного рішення; на свідомі дії, на самовільну готовність і здатність інших ми не сподіваємося, ми не хочемо вести справи цим способом... Кожний із нас – маленький Наполеон, чи краще Батий... Але якщо кожен із нас Батий, то що ж відбувається із суспільством, яке складається з Батіїв?» [16].

*М. Чернишевський
(1828–1889 рр.)*

То що ж, постає питання, повинно висуватися в суспільному розвитку на перше місце – автономія особистості чи автономія принципу?

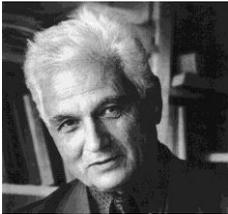
Вирішення цього питання лежить у площині розв'язання практично непоміченої донині антиномії цих двох автономій, запропонованої М. Гартманом і розвинутої Б. Вишеславцевим.

Суть вирішення проблеми полягає в подоланні автономного протиборства, автономного опору, що означає в цьому випадку показати й довести не що інше, як спільність цих двох автономій, а вже на основі цього зрозуміти процес сублимації свавілля, тобто переходу першого ступеня свободи (негативної, формальної, свободи «від...», тобто свавілля) на вищий ступінь (свободу позитивну, свободу «для...», повну свободу).

Детермінація, що йде від царства принципів, цінностей, на думку Б. Вишеславцева, має таку модальну структуру, яка не порушує, а зберігає у своїй новій формі свободу вибору, свавілля, автономію особи, самоцінність особистості. У негативній свободі ще немає

свободи позитивної, але позитивна свобода містить у собі і зберігає негативізм. Це означає, що самовладне свавілля не містить у собі детермінації, що йде від принципів, і може йти проти неї, але принципи, цілі, ідеали, цінності, які втілюються в соціальну реальність, неминуче містять у собі свободу свавілля з тієї простої причини, що свобода свавілля є умовою можливості самих принципів.

Отже, тип розв'язання антиномії двох автономій будується на тому, що теза й антитеза не виключають одна одну, антитеза містить у собі тезу. А саме розв'язання ґрунтується на категоріальних законах розшарування й залежності М. Гартмана.

*Ж. Дерріда
(1930–2004 рр.)*

У певному розумінні в парі «свобода – свавілля» реалізується також і концепція деконструкції Ж. Дерріди. Він підкреслює, що філософія передбачає наявність структур, які складаються з протилежних пар. Кожний член такої пари має сенс тільки у співвідношенні з прямо протилежним членом. Але одна частина пари протилежностей є більш привілейованою, ніж інша (наприклад: добро – зло, душа – тіло, об'єкт – суб'єкт, свобода – свавілля тощо). Вона отримує значення чогось позитивного порівняно з іншим членом пари, який автоматично оцінюється як негативний.

Деконструкція, на думку Ж. Дерріди, полягає в тому, щоб слідкувати за тим, як протилежні частини пари ведуть себе в межах відповідної системи. Ідеться не про те, щоб заперечити початкову ієрархію, що міститься в кожній із подібних пар. Першим кроком тут є знаходження подвійної суперечності. Потім слід показати, як кожний член цієї пари замість того, щоб бути прямим протиставленням іншого члена пари, насправді є його частиною. Завдяки цьому видима стабільна структура, яка «тримає їх віддаль від себе», стає розхитаною в самих своїх основах [1].

Мета деконструкції полягає в тому, щоб показати, як основні елементи певної структури (пари протилежностей і правила їхнього зв'язку) чинять опір власній логіці. Усе, із чим ми зіштовхуємося, як зазначає Ж. Дерріда, має подвійну природу – те, що позитивне, неможливо відокремити від того, що негативне.

Антропогенез є процес, у якому можливість свавільної та доцільної життєдіяльності людини зумовлює сама себе. На відміну від доцільної біологічної поведінки у тваринному світі, діяльність передбачає вільне цілепокладання, проєктування цілей, вона «завжди свавільна». На думку Й. Гердера, різниця між тваринами та людьми полягає в тому,

що перші виявляють вірність своїй природі, віддають належне необхідності, але тільки люди вдаються до свавілля у своїх вчинках. Свавілля – результат вільного вибору.

Отже, по-перше, свавілля – це не те, що окремо протистоїть свободі, повинно бути відкинуте чи заперечене свободою, має загинути в полум'ї свободи; це те, що піднімається, підноситься на її вищий щабель; по-друге, свобода вищого ступеня, включаючи в себе елемент свавілля, не зводиться тільки до нього, адже вона містить у собі ще й інші нові елементи, причому ці нові елементи є вільними по відношенню до збереженого моменту свавілля. Ось тоді ми й говоримо, що свобода – це не тільки та бентежна суб'єктивність, яка утворює в бутті, як вважає Ж.-П. Сартр, щось на зразок «щілини», «пробоїни», «ніщо», але й можливість вчиняти відповідно до власних орієнтирів, бажань і прагнень. А вже турботою суспільства (чи певних його соціальних інститутів, організацій і груп) є те, щоб право, мораль, культура встановлювали орієнтири та шлагбауми на всіх напрямках соціальної реальності, які б максимально унеможливили дії чи вчинки суб'єктів цієї реальності, що носять деструктивний, руйнівний характер.

Саме тому діалектичне бачення свободи і свавілля й потрібне, щоб людина відображалася в реальному багатстві її світовідношення, а не у вигляді рафінованої сутності, щоб людська сутність поставала не тільки як родова заданість, а як результат вільного, особистісного вибору, щоб людина благоговіла перед життям, а не жахалась від його нестабільності й невизначеності.

5.5. Поняття «ефективність»: визначення та розуміння

Ефективність у широкому значенні цього слова означає співвідношення між результатом (ефектом) та витратами.

Під **ефектом** розуміють результат реалізації заходів, спрямованих на підвищення ефективності виробництва за рахунок економії всіх виробничих ресурсів [18].

Ефективність виробництва – об'єктивна економічна категорія, що характеризує ступінь досягнення загальних та окремих результатів від оптимального використання всіх ресурсів підприємства (матеріальних, трудових, фінансових, інформаційних). Головною метою розробки бізнес-плану і стратегії підприємства є забезпечення ефективного та прибуткового виробництва. Важливе значення при цьому має вибір

оптимальних економічних рішень, які стосувалися б усіх аспектів господарської діяльності підприємства.

Економічна ефективність від упровадження певних організаційно-технічних заходів на окремих стадіях виробничого процесу може виявлятися в різних формах. Під час визначення її слід забезпечувати порівнянність варіантів щодо поточних витрат та капітальних вкладень, враховуючи чинник часу [20].

Для практичного використання цієї економічної категорії в плануванні й обліку необхідно розглядати її в різних аспектах, відповідно до сфери прикладання, рівня матеріального виробництва, об'єкта визначення та методів розрахунку.

За сферою прикладання розрізняють (рис. 8):

- **загальну ефективність**, що характеризує ефективність виробництва на підприємстві в цілому;
- **локальну ефективність**, яка дає характеристику окремим стадіям виробництва, розподілу, обміну та споживання;
- **часткову ефективність**, що характеризує використання в процесі виробництва певних ресурсів (предметів і засобів праці, капітальних вкладень, робочої сили тощо).

За рівнем виробництва ефективність буває:

- **народногосподарська**, яку визначають, виходячи з інтересів, мети й завдань народного господарства;
- **госпрозрахункова**, що відображає результати діяльності та витрати окремого підприємства (об'єднання).

Відповідно до об'єктів визначення ефективність розподіляють так:

- **ефективність діючого виробництва** на всіх його рівнях;
- **ефективність капітальних вкладень**, використовуваних для будівництва, реконструкції, технічного переозброєння підприємства для випуску нової продукції, збільшення обсягів виробництва;
- **ефективність розвитку науки й техніки**; ефективність зовнішньо-економічних зв'язків; ефективність охорони навколишнього середовища.

За призначенням і методами розрахунку розрізняють:

- **абсолютну ефективність**, яка визначається по підприємству в цілому і характеризує загальний ефект (віддачу) від використання ресурсів та витрат;
- **порівняльну ефективність**, що характеризує економічні переваги одного варіанта над іншими щодо раціонального використання ресурсів та витрат [32].

Це пов'язано з тим, що в практиці економічних розрахунків доводиться вирішувати два завдання, а саме:

1) визначати й оцінювати рівень ефективності використання окремих видів витрат і ресурсів, економічну ефективність виробництва

в цілому (галузі, об'єднання, підприємства), а також аналізувати вплив різних організаційно-технічних заходів на показники діяльності підприємства;

2) порівнювати і відбирати кращі варіанти нової техніки, технології, організації виробництва.

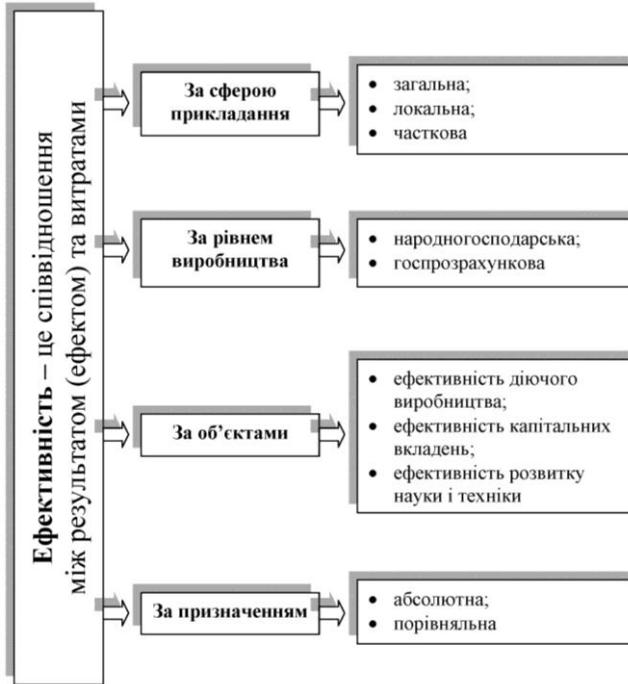

Рис. 8. Поняття ефективності: сутність та типологія

Під час порівняння й вибору варіантів організаційно-технічних заходів використовуються певні критерії та показники [22].

Критерії характеризують принцип, підхід до оцінки економічної ефективності, тоді як показники – безпосередній спосіб її оцінки.

В умовах ринкової економіки за критерій економічної ефективності доцільно брати максимізацію прибутку від виробництва й реалізації продукції за мінімальних витратків.

Складність і різноманітність зв'язків промислового виробництва, велика кількість чинників, що діють у ньому, чинять неабиякий вплив на економічну ефективність підприємства. Тому її слід оцінювати

за допомогою системи узагальнених і часткових показників. Усі вони використовуються для визначення економічної ефективності від передбачених стратегією заходів з удосконалення конструкцій виробів, технології й організації виробництва.

Підвищення ефективності та якості роботи підприємства в умовах ринкової економіки можна досягти лише шляхом поєднання прогресивної техніки й технології з раціональною організацією виробництва і праці, тобто впровадження менеджменту.

За всіма технічними, технологічними та організаційними заходами, передбаченими стратегією (бізнес-планом), визначаються також показники [32]:

- **умовно-річна економія** – економія від упровадження того чи іншого заходу за рік (12 місяців) його використання у виробництві. Розраховується через показник зниження собівартості та річний випуск продукції. Цей показник є базовим для оцінки економічної значущості заходів з організації виробництва, а також визначення терміну відшкодування витрат на їх реалізацію;

- **економія до кінця року** від упровадження певного заходу обчислюється з урахуванням терміну його впровадження і являє собою ту частину річної економії, яку має отримати підприємство до кінця року. Її треба враховувати в розрахунках зниження собівартості продукції;

- **перехідна економія** від упровадження заходів з організації виробництва розраховується як сума економії, котра утворюється в наступні періоди після поточного року. Її обчислюють, виходячи із середньорічної собівартості продукції, собівартості на кінець року та обсягів випуску продукції після поточного року.

Слід пам'ятати, що заходи щодо вдосконалення організації виробництва є некапітальним чинником розвитку, а тому мають бути передбачені стратегією (бізнес-планом) підприємства.

5.6. Дефініція поняття «соціальна ефективність». Рівні соціальної ефективності

Сферою визначення й постійного контролю повинен бути охоплений також показник загальної рентабельності виробництва, що визначається шляхом розрахунку – відношення одержаного прибутку до обсягу застосовуваних виробничих фондів.

Щодо решти системи показників, диференційованої за видами ресурсів, то, по-перше, методика їх обчислення вже відома з інших розділів і, по-друге, вони використовуються відповідно до наперед визначених мети вимірювання ефективності й напрямів застосування його результатів. Існує бодай дві загальні й постійні мети:

- виявлення, оцінка й узагальнення відносної ефективності виробничих підрозділів і діяльності функціональних ланок із наступним вишукуванням пріоритетних напрямів мотивації та реальних механізмів впливу на її позитивну динаміку в майбутньому;
- порівняння ступеня ефективності, досягнутого цим підприємством і його конкурентами на ринку, щоб не допустити зниження престижу та конкурентоспроможності у сфері бізнесу [21].

Оцінка соціальної ефективності. Перш за все, необхідно відзначити, що неухильне зростання соціальної ефективності є кінцевою метою сукупної виробничо-господарської та комерційної діяльності підприємств. З огляду на це, економічну ефективність по відношенню до соціальної слід вважати проміжною. Саме рівень економічної результативності функціонування підприємств слугує матеріальною і фінансовою базою розв'язання будь-яких соціальних проблем. З урахуванням цієї важливої обставини треба оцінювати соціальну ефективність. Проте об'єктивна оцінка соціальної ефективності зараз наражається на істотні труднощі, пов'язані з відсутністю науково обґрунтованої і загально-визнаної методики визначення її рівня. Вочевидь, таке явище зумовлене не лише нестачею уваги відповідних галузей науки до розв'язання цієї вкрай актуальної проблеми, але й надзвичайною складністю самих соціальних процесів. Тому за цих умов можна спиратися на дещо інтуїтивне й емпіричне уявлення про принципові підходи до оцінки соціальної ефективності.

По-перше, треба виходити з того, що соціальна ефективність повинна визначатись на двох рівнях: локальному (на тому чи іншому підприємстві щодо ступеня задоволення певної сукупності соціальних потреб своїх працівників) та муніципальному й загальнодержавному (ступінь соціального захисту людей і рівня забезпечення соціальних потреб різних верств населення з боку місцевих органів та держави в цілому) [32].

По-друге, дуже важливим є визначення абсолютних масштабів і відносного рівня задоволення різноманітних соціальних потреб працівників того чи іншого підприємства за рахунок власних матеріальних і фінансових коштів, нагромаджених ним унаслідок виробничо-господарської та комерційної діяльності, застосування нових форм господарювання. До соціальних потреб працівників, які можуть бути задоволені підприємством певною мірою (залежно від наявних можливостей), зокрема, належать: збільшення розміру оплати праці понад установлений державою мінімальний рівень заробітної плати; оплата значної частини вартості або надання безкоштовних

путівок до лікувально-оздоровчих закладів; дотації закладам громадського харчування підприємства; надання безповоротної позички на придбання кооперативного житла і зведення дачних будинків; будівництво й утримання власного житлового фонду, баз відпочинку, будинків (палаців) культури, поліклінік, дитячих дошкільних закладів, спортивних споруд; забезпечення нормальних (нешкідливих для здоров'я) умов праці та належної охорони навколишнього природного середовища; направлення на навчання до середніх спеціальних і вищих навчальних закладів молодих працівників із виплатою стипендії, підготовка необхідних для ринково-комерційних структур підприємства спеціалістів у фахівців навчальних центрах (інститутах менеджменту, школах бізнесу і підприємництва), стажування керівників і спеціалістів у зарубіжних фірмах; створення підсобних сільськогосподарських підприємств тощо.

По-третє, здійснюючи загальну оцінку соціальної ефективності, треба враховувати також низку соціально важливих заходів, постійно здійснюваних за рахунок муніципальних (місцевих) і загальнодержавного бюджетів, що формується, як відомо, під безпосереднім впливом існуючої системи оподаткування виробничих та інших прибуткових підприємств, а також їх спонсорської і благодійницької діяльності. Основними з таких заходів є: установлення й регулювання мінімальної заробітної плати всім категоріям працівників на підприємствах і в організаціях різних видів та сфер народного господарства; установлення й виплата пенсій, стипендій, фінансової допомоги багатодітним сім'ям; індексація заробітної плати й пенсій відповідно до динаміки роздрібних цін на товари споживання; регулювання продажних цін на певні види товарів для населення і вартості комунальних послуг; бюджетне фінансування організацій і підприємств невиробничої сфери; реалізація загальнодержавних соціальних програм тощо [32].

По-четверте, конкретне визначення рівня соціальної ефективності повинно охоплювати кількісне вимірювання й оцінку ефекту та витрат за всією сукупністю заходів, зміст і характер яких дозволяє це зробити, а також якісну характеристику і виявлення впливу на ефективність тих груп заходів, за якими кількісне вимірювання прямого ефекту є неможливим. Кількісне вимірювання соціальної ефективності окремих груп здійснюваних заходів зводиться до обчислення непрямого економічного ефекту й витрат на його досягнення з подальшим їх порівнянням. Причому єдиної методики розрахунку такого ефекту не існує. Тому в кожному окремому випадку слід застосовувати специфічний спосіб його визначення, який став уже відомим з оприлюднених наукових розробок або ще невідомий, але рекоменду-

ється консультантами посередницько-впроваджувальної організації чи спеціалістами в цій галузі відповідної управлінської структури підприємства (міністерства, комітету, іншого державного органу влади). Якісна характеристика ефективності певних груп соціальних заходів повинна передбачати більш-менш детальний словесний опис їхнього реального (можливого) впливу на результативність виробництва й життєдіяльність населення (його окремих верств). За інших різних умов результати кількісного вимірювання соціальної ефективності треба доповнювати якісними характеристиками заходів, що впливають на неї, і на цій підставі формулювати загальні висновки щодо її рівня й динаміки.

«Ефект» та «ефективність» – різні поняття. Економічний ефект – це результат праці людини в процесі виробництва матеріальних благ (кількість випущеної продукції на ділянці, заводі, приріст знову створеної вартості в народному господарстві) [22].

Але ефект сам по собі недостатньо характеризує діяльність людини. Для більш повної її характеристики важливо знати, з якими витратами отримано цей ефект, тобто в що обійшовся результат. Однакові витрати праці можуть дати різний ефект, і навпаки, того самого ефекту може бути досягнуто різними витратами праці. Мета суспільного виробництва – одержання більшого ефекту з найменшими трудовими, матеріальними і грошовими витратами. Тому необхідно отриманий результат порівняти з тими витратами, за допомогою яких він отриманий, тобто віднести ефект до витрат, співставити одну абсолютну величину – ефект з іншою абсолютною величиною – витратами. Таке співставлення дає відносну величину – ефективність [7].

Управлінська праця належить до найбільш складних видів людської діяльності, її оцінку не завжди може бути зроблено прямим шляхом через відсутність формалізованих результатів, кількісної оцінки окремих видів виконуваної роботи. Тому для виміру її ефективності часто застосовуються непрямі методи.

Критерієм оцінки управлінської праці є ефективність управлінської праці [32]:

$$E_y = \frac{\text{ефект(результат)}}{\text{витрати управлінської праці}} .$$

При цьому потрібно пам'ятати, що результат управлінської праці виражається не тільки економічним, але й соціальним ефектом. Що ж стосується витрат, то вони являють собою живу й уречевлену управлінську працю.

На практиці під час оцінки ефективності праці робітників управління широко застосовуване поняття «економічна ефективність

управлінської праці» є більш вузьким поняттям, тому що являє собою тільки економію живої й уречевленої праці, яка одержується у сфері управління матеріальним виробництвом за рахунок оптимізації та раціоналізації управлінської діяльності.

Критерієм оцінки ефективності праці працівників апарату управління є також соціальна ефективність, що через відсутність кількісних вимірів визначається переважно якісними показниками. Критерій же економічної ефективності управлінської праці дає можливість кількісно виміряти ефективність праці в апараті управління. Тому він набув більше практичного застосування.

Для визначення ефективності праці управлінського персоналу необхідно встановити критерії та показники, за якими проводиться оцінка. Під критеріями розуміють найбільш загальну кількісну характеристику результатів управлінської праці. Окремі результати діяльності апарату управління є показниками управлінської праці. Вони носять підлеглий характер стосовно критерію і є основою під час його визначення. Отже, сукупність показників праці й буде виражати критерій оцінки.

5.7. Соціальна ефективність управління як різновид соціальної ефективності

Ефективність окремих заходів, пов'язаних із раціоналізацією системи управління (зміна структури управління, норм управління й обслуговування, забезпеченості кваліфікованими кадрами тощо), можна оцінити за допомогою факторного аналізу. При цьому треба обов'язково забезпечити елімінування впливу інших факторів на формування кінцевих результатів виробничо-фінансової діяльності підприємств (якість земель, забезпеченість основними фондами, робочою силою, характер спеціалізації тощо).

На ефективність управління впливають рівень підготовки кадрів, використання спеціалістів згідно з їхньою кваліфікацією, наукова організація праці та інші фактори.

До показників соціальної ефективності управління належать:

- стан трудової дисципліни;
- оперативність і якість виконання рішень;
- виконання апаратом управління завдань, пов'язаних із підвищенням культури спілкування з працівниками підприємства [30].

Деякі з цих показників можуть бути розраховані кількісно. Наприклад, стан трудової дисципліни можна визначити коефіцієнтом трудової дисципліни, який розраховують як відношення робочого часу до загального фонду корисного часу.

Виконання рішень оцінюють за співвідношенням кількості фактично

виконаних рішень за певний період і загальної кількості прийнятих. Слід зазначити, що цей показник досить умовний, оскільки кількість рішень, ефективність, своєчасність він не характеризує. Оперативність виконання рішень визначають за строком їхньої реалізації.

Для оцінки таких аспектів ефективності управління, як виконання системою соціальних завдань, необхідний комплексний підхід. По-перше, мають враховуватись основні показники виробничо-господарської і фінансової діяльності. По-друге, слід брати до уваги обсяг виробничо-господарської діяльності. По-третє, однією з важливих складових частин соціального аспекту управління є оцінка якості праці, а також діючих комплексних систем управління якістю продукції, праці та послуг. Підвищення ефективності управління забезпечується за рахунок удосконалення систем управління на всіх рівнях.

Напрямами підвищення ефективності управління є [21]:

- ефективність застосування на практиці різних методів управлінського впливу, передусім економічних;
- підвищення кваліфікації управлінських кадрів;
- широке впровадження наукової організації праці управлінських працівників;
- механізація й автоматизація управління праці;
- упровадження прогресивної технології управління.

Висновки

• Справедливість – загальне співвідношення цінностей, благ між собою і конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини та її невід’ємні права.

• Проблема справедливості в її моральному сенсі виникає тоді, коли індивід замислюється, чи повинен він дотримуватися вимог моралі в умовах, коли інші люди часто нехтують ними, і наскільки це справедливо.

• Сфера застосовуваності поняття «справедливість» безмежна, вона охоплює політичні й економічні системи, закони, соціальні інститути, міждержавні відносини, оцінки, судження, установки, рішення, учинки, життєві позиції людей і навіть розподіл везіння та невдач.

• Соціальна політика – один із видів політики, спрямований на інтеграцію інтересів соціальних спільностей, розв’язання соціальних суперечностей задля забезпечення єдності, цілісності суспільства.

- Соціальна справедливість – засіб досягнення в суспільстві соціальної рівності та свободи.
- Ефективність виробництва – об'єктивна економічна категорія, що характеризує ступінь досягнення загальних та окремих результатів від оптимального використання всіх ресурсів підприємства (матеріальних, трудових, фінансових, інформаційних). Головною метою розробки бізнес-плану і стратегії підприємства є забезпечення ефективного і прибуткового виробництва.
- Ефективність окремих заходів, пов'язаних із раціоналізацією системи управління (зміна структури управління, норм управління й обслуговування, забезпеченості кваліфікованими кадрами тощо), можна оцінити за допомогою факторного аналізу. При цьому треба обов'язково забезпечити елімінацію впливу інших факторів на формування кінцевих результатів виробничо-фінансової діяльності підприємств (якість земель, забезпеченість основними фондами, робочою силою, характер спеціалізації тощо).
- На ефективність управління впливають рівень підготовки кадрів, використання спеціалістів згідно з їхньою кваліфікацією, наукова організація праці та інші фактори.

Література

---

1. Ажимов Ф. Архив деконструкции Жака Деррида / Ф. Ажимов // Культурология. – 2009. – № 1. – С. 136–144.
2. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; [пер. с древнегреч.]. – М., 1983. – Т. 4. – С. 325–328.
3. Бабкін В. Соціальна держава та захист прав людини / В. Бабкін // Правова держава. – 1998. – Вип. 9. – С. 3–11.
4. Борденюк В. Децентралізація державної влади і місцеве самоврядування: поняття, сутність та форми (види) / В. Борденюк // Право України. – 2005. – № 1. – С. 21–25.
5. Бурега В. Проблеми соціально-економічної трансформації українського суспільства / В. Бурега // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 5–14.
6. Василькова В. Самоорганізація в соціальної життя / В. Василькова // Соціально-політичний журнал. – 1993. – № 8. – С. 22–27.
7. Вачугов Д. Як руководить людьми / Д. Вачугов // Соціально-політичний журнал. – 1993. – № 4. – С. 89–95.

8. Гартман Н. Этика / Н. Гартман ; [пер. с нем. А. Глаголева] ; под ред. Ю. Медведева, Д. Скляднева. – СПб. : Фонд Университет : Владимир Даль, 2002. – 640 с.
9. Гернего О. Проблема втілення принципу соціальної справедливості в систему суспільних відносин (соціально-філософський аспект) [Електронний ресурс] / О. Гернего. – Режим доступу : <http://www.univer.km.ua/visnyk/127.pdf>.
10. Горбунова О. Роль фінансового права в преодолении економічного кризису / О. Горбунова // Весник МГУ. – Серія «Право». – 1999. – № 6. – С. 55–66.
11. Кірюхін Д. Соціальна справедливість: до історії концепту [Електронний ресурс] / Д. Кірюхін. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_37/Gileya37/F7_doc.pdf.
12. Коломієць О. Ідея справедливості у Г. Сковороди та Дж. Роулза / О. Коломієць // Матеріали ІХ Харківських міжнародних Сковорodinських читань (до 280-річчя Г. С. Сковороди). «Філософська спадщина Г. Сковороди і сучасність». – Харків : Екограф, 2002. – С. 75–78.
13. Коломієць О. Право як засіб соціально-практичної реалізації ідеї справедливості / О. Коломієць // Мультиверсум. Філософський альманах. – Вип. 30. – К. : Центр духовної культури, 2002. – С. 197–205.
14. Коломієць О. Справедливість як принцип соціальної організації та моральна цінність / О. Коломієць // Мультиверсум. Філософський альманах. – Вип. 28. – К. : Центр духовної культури, 2002. – С. 118–127.
15. Комарова О. Соціальна справедливість як основний принцип процесу розподілу соціальних трансфертів [Електронний ресурс] / О. Комарова. – Режим доступу : <http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/uisr/2.2008/Pages%20from%20106-112.pdf>.
16. Копан О. Загальнофілософська категорія «справедливість» у теоретико-управлінському аспекті безпеки [Електронний ресурс] / О. Копан. – Режим доступу : http://www.nai.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2002_1/kopan.htm.
17. Кузьмич С. Соціальна справедливість як суспільний ідеал [Електронний ресурс] / С. Кузьмич. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/64146>.
18. Медвідь М. Соціальна ефективність на торговельних підприємствах та її оцінка [Електронний ресурс] / М. Медвідь. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/nvntu/17_5/160_Medwid_17_5.pdf.

19. Мозоль М. Критерії соціальної справедливості у дзеркалі цифр [Електронний ресурс] / М. Мозоль. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_pravo/2011_1/files/LA111_44.pdf.
20. Недобега О. Ефективність управління соціально-економічним розвитком підприємств [Електронний ресурс] / О. Недобега. – Режим доступу : <http://www.kneu.kiev.ua/data/upload/publication/main/ua/717/efef99999.doc>.
21. Пашко Л. Соціальна ефективність діяльності органів державної влади [Електронний ресурс] / Л. Пашко. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2010_4/10plaodv.pdf.
22. Пиндайк Р. Микроэкономика / Р. Пиндайк, Д. Рубинфельд. – М. : Экономика-Дело, 1992. – 510 с.
23. Платон. Сочинения : в 3 т. / Платон ; [пер. с древнегреч.]. – М., 1971. – Т. 3. Ч. 1. – С. 579–613.
24. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : у 2 т. / К. Поппер ; [пер. з англ. О. Коноваленка]. – Т. 1. – К., 1994. – 444 с.
25. Про стан реалізації адміністративної реформи стосовно вдосконалення діяльності органів виконавчої влади : постанова Верховної Ради України від 2.11.2000 № 2067 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/5/09.pdf>.
26. Роулз Дж. Теория справедливости [Электронный ресурс] / Дж. Роулз. – Режим доступа : <http://www.kant.narod.ru/rawls.htm>.
27. Ташкова Ю. Соціальна рівність: матеріалістичний і духовний контекст [Електронний ресурс] / Ю. Ташкова. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_46/Gileya46/F5_doc.pdf
28. Тичина А. Соціальна справедливість – запорука стабільності і розвитку [Електронний ресурс] / А. Тичина. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvidgu/2008_24/index/AK_T04.pdf.
29. Фридмен и Хайек. О свободе / под. ред. А. Бабича ; [пер. с англ.]. – Минск : Политфакт-референдум, 1990. – С. 71–105.
30. Цветков В. Государственное управление: основные факторы эффективности (политико-правовой аспект) / В. Цветков. – Х. : Право, 1996. – 192 с.
31. Чиркин В. Государственное управление. Элементарный курс / В. Чиркин. – М. : Юристъ, 2002. – 320 с.
32. Экономика : [учебник] / под ред. д-ра экон. наук А. Булатова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2002. – 896 с.

Семінарські заняття за темами 3, 4 та 5 модуля I

А. Письмова робота (15 хв)

Дайте відповідь на одне з поданих запитань:

1. Визначте поняття «соціальна ефективність». Охарактеризуйте рівні соціальної ефективності.
2. Поясніть соціальну ефективність управління як різновид соціальної ефективності.
3. Дайте визначення поняттю «ідеальне суспільство».
4. Визначте основні теорії ідеального суспільства.
5. Проаналізуйте місце політичної етики в розумінні ідеального суспільства.
6. Поясніть явище суспільного прогресу.
7. Проаналізуйте дилему моральності в процесі суспільного прогресу.
8. Дайте визначення поняттю «справедливість».
9. Що означає поняття «соціальна справедливість»?
10. Яке співвідношення між соціальною справедливістю та соціальною політикою?
11. Назвіть основні принципи соціальної справедливості.
12. Свобода та свавілля – дилема соціальної справедливості.
13. Доведіть або спростуйте тезу: «У сучасному світі справедливості не існує».
14. Доведіть або спростуйте тезу: «Соціальна справедливість існує лише в ідеальному суспільстві».
15. Зважаючи на недоліки принципу рівних можливостей і враховуючи позитивний аспект принципу рівних результатів, визначте власні принципи соціальної справедливості.
16. Визначте та проаналізуйте політико-етичне значення теорії ідеального суспільства та суспільного прогресу в доктрині консерватизму.
17. Розгляньте основні риси та поняття доктрини консерватизму.
18. Визначте політико-етичні принципи в теорії лібералізму.
19. Проаналізуйте основні відмінності ідеї суспільного прогресу та ідеального суспільства в різних течіях консерватизму/лібералізму/анархізму.

Б. Дискусія з тем

1. Ідеальне суспільство XXI ст.: політико-етичні принципи.
2. Суспільний прогрес – основа морального регресу.
3. Які рівні рівності ви можете виокремити?
4. Як співвідносяться між собою поняття «свобода» та «свавілля»?

МОДУЛЬ II

ЕТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Лекція 6. Проблема співвідношення мети й засобів у політиці

Мета: визначити характер співвідношення мети та засобів у політиці.

Вивчивши зміст лекції, студенти повинні вміти:

- установити діалектику взаємозв'язку політики й моралі у вимірі проблеми мети та засобів у політиці;
  - розрізнити суть і зміст цілей і засобів у політиці;
  - визначити шляхи вирішення протиріч між цілями й засобами;
  - визначити ненасильницькі способи боротьби в правовій державі;
  - розглянути особливості ненасильницької політики.
-

6.1. Визначення цілей та засобів у політиці

В. Франкл писав: «Захоплення технікою замість особистої участі робить людину не просто річчю, але й засобом для досягнення мети. Згідно з другою частиною кантівського імперативу, до людини не можна ставитись як до засобу. **Я не знаю, де ще ставлення до людини – як до мети або до засобу – має більше значення, ніж у політиці.** Насмілюсь сказати, що найважливіша різниця в політиці лежить між тими, хто вважає, що мета виправдовує засоби, і тими, хто розуміє, що є засоби, спроможні спрофанувати найсвятішу мету». Така сама прірва лежить і в підходах до управління в компанії між керівниками, які ведуть «Людей» та тими, хто керує «Працівниками» [10].

*В. Франкл
(1905–1997 рр.)*

Існує два підходи до тлумачення політики:

- перший підхід характеризує її як царину (сферу) людської діяльності;
- другий – як спрямування або спосіб діяльності.

За першого підходу політика визначається як вид практичної діяльності (дії парламенту, уряду, інших владних структур), що

виявляється через участь у державному управлінні. Ця діяльність може бути спрямована на досягнення чи розширення масштабів цієї участі, здійснення впливу на державне управління чи державну владу і т. ін.

Коли йдеться про **другий підхід**, політика визначається як спрямування діяльності окремих інститутів або осіб, котрі реалізують певні пріоритетні цілі чи засоби їх досягнення. Тому говорячи, наприклад, про політику певної президентської адміністрації в галузі екології чи підтримки власного товаровиробника, мають на увазі саме останнє тлумачення терміна «політика».

Щоб докладніше зрозуміти проблеми співвідношення в політиці мети та засобів, потрібно знати, як розглядають цю політику з точки зору моралі, оскільки саме ступінь наявності моралі в політиці й буде детерминувати співвідношення мети та засобу в політиці.

Розглядаючи політику як сферу людської діяльності й додавши співвідношення політики та моралі, можна тлумачити її трьома способами (рис. 9) [4]:

1. Політика як діяльність на етичних засадах. Ця традиція започаткована Аристотелем, який вважав, що кожна спільнота створюється з певною метою. Означена мета мусить перевершувати всі індивідуальні блага окремих людей. Цією метою є справедливість або найвище благо для всіх. Виходячи з такого розуміння, домінантною рисою політики має бути мудрість, яка полягає в умінні вибирати засоби для реалізації моральної мети.

2. Політика як засіб досягнення егоїстичних цілей. Характеризується як цинічне розуміння політики, що налічує чимало варіантів: від «мистецтва можливого», «після нас хоч потоп» аж до виправдання збройної боротьби за «життєвий простір» тощо. Таке розуміння політики, у якому мета виправдовує будь-які засоби її досягнення, усе-таки не належить до визначальних традицій західної політичної культури, започаткованої античністю.

3. Ціннісно-нейтральне розуміння політики. Полягає в раціональному, аналітичному тлумаченні політики як сфери діяльності. Проте в ній немає вочевидь заданої регламентації, жорстких «правил гри». Ця сфера діяльності регулюється правовими, соціальними та психічними нормами, які можуть суттєво відрізнятись одна від одної в різних суспільствах.

У сучасному світі роль правових норм і загальнолюдських морально-етичних цінностей (традицій, звичок, соціальних настанов) зростає. За таких умов узгодження цілей та інтересів окремих осіб, соціальних груп через досягнення компромісів на ґрунті поваги до базових демократичних цінностей сприяє перетворенню переговорів (а також вироблення відповідних домовленостей) на головний засіб політичної діяльності.

Отже, у ціннісно-нейтральному розумінні політика є сферою діяльності, яка обмежена певними умовами, і намагається досягти бажаної мети в державному управлінні чи міждержавних відносинах.

Політика за своєю природою є цілеспрямованою діяльністю, котра використовує для досягнення конкретних цілей співвідносні засоби.

Мета й засіб – найважливіші категорії політики та політології, що характеризують органічний зв'язок і залежність між свідомо вибраними методами, способами, діями й отриманими завдяки цьому результатами [9].

Упродовж усієї політичної історії людства питання про співвідношення мети й засобів стояло в центрі уваги політиків – практиків і теоретиків. Одні школи й концепції змінювалися іншими, висувалися формули та принципи типу «досягти мети будь-якими засобами» або «мета виправдовує засоби». Проте сенс реальної залежності, що існує тут, залишався невідкритим. Тільки в новий час із вивченням таких теоретичних проблем, як інтерес та ідея, необхідність і свобода, стихійність і свідомість наука і суспільствознавство, підійшли до суті справи [6].

Рис. 9. Політика як сфера людської діяльності в морально-етичному вимірі

Виявилось, що в кожній меті існує жорстко визначений певний арсенал засобів, застосування яких тільки й може привести до вибраної мети. Вихід же за рамки засобів, сумісних із цією метою, неминуче веде до втрати самої вибраної мети, призводить до несподіваних результатів, що вельми розходяться з метою, яка ставилася. Реальний механізм впливу застосованих засобів для просування до мети зумовлений взаємозалежністю, що існує між генезисом і результатом, між тим, що було і що є. Усе, що було в генезисі, наявне в результаті, у тому, що є, є тільки те, що було в самому становленні, причому не тільки сам матеріальний склад, але й засоби його організації позначаються в результаті: неправильно проведене виправлення за всієї доброякісності сировини не дасть такої бажаної марки.

Мета в політиці – це ідеальний, очікуваний результат, заради якого реалізується політична діяльність [8].

Засоби в політиці – це інструмент досягнення цілей, перетворення ідеальних прагнень у реальні дії та результати. Це сукупність можливостей здійснювати політику та владу й використовувати їх в інтересах суспільства чи певних політичних сил [7].

Мета в політиці є образом бажаного майбутнього, ідеальним результатом, до якого прагнуть політичні суб'єкти, який є спонукальним мотивом діяльності. Мета в політиці, окрім мотиваційної, виконує й організаційну, мобілізаційну функції. Інша характеристика мети полягає в інтеграційному вираженні загальних інтересів, прагненні людей до кращого життя, добробуту [7].

Засіб у політиці – це спосіб досягнення політичних цілей [8].

Політика за своєю суттю є цілепокладаючою діяльністю. Це означає, що вона виникає і здійснюється заради певної мети. Мета, засіб і результат – основні компоненти політичної і будь-якої іншої діяльності. Мета є вироблений людським мисленням ідеальний результат, заради якого реалізується діяльність і який слугує її внутрішнім спонукальним мотивом. Вона виконує в політичній діяльності організаційну й мотиваційну функції.

Цілі політики внутрішньо суперечливі й різноманітні. Її загальна мета в соціальній системі – інтеграція внутрішньо диференційованого суспільства, пов'язання конфліктних приватних прагнень громадян із загальною метою всього суспільства. Гарантією гармонійного поєднання приватних і загальних цілей покликана служити держава [8].

Засобами політики є інструменти, знаряддя практичного здійснення цілей, перетворення ідеальних мотивів на реальні дії. «Засоби» й «методи» політики близькі поняття. Засоби – це конкретні чинники впливу її суб'єктів на об'єкти: пропагандистські кампанії, страйки,

збройні дії, електоральна боротьба і т. д. **Методи політики** зазвичай характеризують способи дії її засобів. До них належать, перш за все, насильницький і ненасильницький методи, примус і переконання.

Питання про вплив цілей і засобів на результати й етичну оцінку політики одвіку є предметом гарячих суперечок. **Серед різних підходів із цього приводу можна виділити три основні** (рис. 10) [8]:

- етичний характер політики визначається її метою;
- пріоритетний вплив на етичну значущість політики роблять використовувані засоби;
- як мета, так і засоби однаково важливі для додання політиці гуманного характеру, і вони мають співвідноситися один з одним і з конкретною ситуацією.

Перший, «ціледомінуючий» підхід полягає в тому, що етичний характер у політиці здійснюється її метою, тобто детермінується метою політичної діяльності. Засновником цього підходу був італієць *Н. Макіавеллі*, який висунув тезу: «Мета виправдовує засоби». Заради досягнення поставлених цілей він вважав виправданим застосування будь-яких засобів, включно з віроломством, підступністю, жорстокістю, обманом політичного супротивника. Розглядаючи політику як автономну галузь людської діяльності, *Н. Макіавеллі* зазначав, що вона має свої цілі та закони, незалежні не лише від релігії, а й від моралі. Головним критерієм політичної діяльності, мета якої – створення держави, є користь та успіх у досягненні поставлених завдань. Добре все те, що приєє зміцненню держави, політичний результат повинен досягатися будь-якими засобами, у тому числі за допомогою обману та відкритого насилля.

Н. Макіавеллі стверджував, що заради досягнення політичних цілей правитель може використовувати будь-які засоби, незважаючи на вимоги моралі: вдаватися до обману, діяти лестощами, грубою силою, фізично знищувати своїх політичних супротивників тощо. Правитель має бути схожим на сильного лева, щоб відлякувати вовків, і на хитрого лиса, щоб не втрапити в пастку. Відмежування політики від моралі перетворилось на проповідь аморалізму. Політика – це сфера підступності й віроломства. Така політика дістала назву «макіавеллізму».

Вона знайшла застосування в пізнішій суспільній практиці ідеологів абсолютизму, викликавши ненависть противників феодалізму. Концепція *Н. Макіавеллі* зазнавала критики тих кіл, які самі на практиці використовували його теорію – єзуїтів в Італії та Франції, Фрідріха II в Німеччині, прихильників біронівщини в Росії. Вони прикривали свої справжні цілі релігійними, моральними та ідеологічними аргументами.

Католицький орден єзуїтів, заснований 1534 р. в Парижі, існує до сьогодні. Це войовнича організація, що використовує будь-які засоби для затвердження своєї віри. Орден побудований на жорсткому централізмі, залізній дисципліні, обов'язковому взаємному шпигунстві [8].

Ідеологи єзуїтів розробили спеціальну систему доказів морального виправдання свого права на аморальні дії – брехню, інтриги, клятвопорушення, фальсифікацію, змову, вбивства тощо. Як стверджували, зокрема, головні моралісти ордену *Г. Безенбаум*, а потім *Г. Лагуорі*, моральність вчинків вважається доведеним посиланням на церковний авторитет і забезпечується за допомогою низки спеціальних прийомів. Так, за допомогою «уявної обмовки», вимовленої в думці приставки «не», морально виправдовується будь-яке клятвопорушення, порушення обіцянок, присяги і т. п. У цілому ж будь-який вчинок стає моральним, якщо він продиктований етично виправданою метою.

Теоретики цього ордену створили цілу систему єзуїтської моралі, побудованої на виправданні будь-якого злочину (у тому числі і розв'язування ядерної війни) високою релігійно-етичною метою.

У такій відверто вираженій, як у єзуїтів, формі теза «Мета виправдовує засоби» зустрічається досить рідко. Проте, ця формула має шонайширше застосування в політиці і дуже часто слугує для прикриття аморальних політичних дій.

Багато століть у суспільній думці переважала думка, що для досягнення благородної, етичної мети допустимі і не зовсім етичні засоби, наприклад використання брехні.

Так, на влаштованому в 1780 р. Берлінською академією конкурсі його переможцем було визнано *Ф. Кастільон*. На питання: «Чи корисно для народу одурювати його, або вводячи в оману, або залишаючи при помилках?» він відповів: «Враховуючи існуючий моральний і культурний рівень народу, обман його або ж залишення його в невіданні щодо намірів, цілей і вчинків влада заможних є морально правильною за умови, що дійсно слугує причиною його щастя» [8].

Брехня, приховування інформації, маніпулювання свідомістю людей широко розповсюджені у світі сучасної політики і вважаються багатьма людьми цілком допустимими засобами політичного протистояння. Хоча в цілому наука і громадська думка сьогодні ставляться до цього негативно.

Другий, «засободомінуючий» підхід виходить із наочного впливу засобів на етичну значущість політики, її цілей.

Вагомий внесок в осмислення діалектики політики і моралі належить *К. Марксу*, який прагнув з'ясувати суспільні засади

політичних та моральних поглядів, причини соціально-політичного й морального відчуження людей. Жодні посилання на практичну доцільність, за словами К. Маркса, не можуть виправдати брудні, нелюдяні, аморальні засоби її досягнення. Водночас К. Маркс абсолютизував моральні риси такого суб'єкта суспільно-політичного життя, як пролетаріат, перебільшував значення революційного насильства.

*М. Ганді
(1869–1948 рр.)*

Один із відомих лідерів національно визвольної боротьби Індії *М. Ганді* вважав, що рівень розвитку суспільства визначається передусім моральною досконалістю людей. Моральність же втілюється в реальність перш за все через використовувані в політиці засоби. Саме засоби виражають етичну волю людини. Засоби мають пріоритет над цілями і є головним етичним критерієм політики, її людським виміром [9].

Третій, «компромісний» підхід до співвідношення цілей і засобів політики намагається уникнути крайнощів, врахувати етичну значущість як цілей, так і засобів. У реальній політиці кожен із цих компонентів відіграє власну, вельми важливу роль. Будь-яка політика починається з мети. Мета об'єднує всі дії та їх результати в єдину систему, фактично зумовлює об'єкт політичної дії, супротивників і союзників.

Очевидно, що якщо, наприклад, політична партія ставить за мету усунення приватної власності й капіталізму, то навряд чи вона може розраховувати на симпатії підприємців і крупних власників навіть тоді, коли вона обмежується ненасильницькими засобами боротьби. У кращому разі ці верстви терпимо ставитимуться до такої партії, доки не виникне реальна загроза їхнім інтересам і цінностям.

Зрештою ефективне використання, що веде до мети, будь-яких, зокрема ненасильницьких, засобів у політиці викликає протидію супротивників. Не випадково такі відомі представники ненасильницьких рухів, як *М. Ганді* і *М. Л. Кінг* (проповідник, борець за расове рівноправ'я в США), загинули від рук убивць [8].

*М. Л. Кінг
(1929–1968 рр.)*

Важливий вплив мета робить не тільки на результат політичної діяльності, але й на вибір засобів. Самі політичні цілі мають ієрархічну структуру і діляться на кінцеві і проміжні, короткострокові і перспективні, загальні і приватні. Саме проміжні цілі чинять найбільший вплив на вибір методів і засобів політичної боротьби.

Рис. 10. Співвідношення цілей та засобів у політиці

Так, наприклад, на розв'язання громадянської війни в Росії після приходу більшовиків до влади вплинула не їхня кінцева мета – побудова комунізму, а передусім проміжна мета – ліквідація за короткий термін приватновласницьких класів, а також завзятість у досягненні цієї мети,

небажання відмовитися від неї або хоч би відкласти терміни її здійснення. Хоча, звичайно, безпосередньою причиною громадянської війни виявилось використання насильницького методу боротьби.

Між цілями та засобами (у тому числі й методами, що характеризують використання засобів) **існує взаємовплив**.

З одного боку, мета й умови її реалізації багато в чому зумовлюють використовувані засоби, з іншого – засоби, безпосередньо впливаючи на досягнутий результат, визначають реалістичність або утопічність мети, її зміну або взагалі відмову від мети. Причому причиною неспівпадіння цілей і результатів політики може бути як утопічна мета, так і неадекватні їй і обставинам засоби. У цілому ж, будучи вибраними для реалізації мети, саме засоби роблять безпосередній вплив на результати політики.

Радянське суспільство ступило на післяжовтневий шлях в умовах, коли людство ще не усвідомлювало не те що всіх, але й навіть головних небезпек, що можуть стати фатальними під час переходу до епохи переважно свідомої еволюції. Уже в рамках політики «військового комунізму» 1918–1921 рр., коли мети прагнули досягти будь-якими засобами, було здійснено «кавалерійську атаку» на капітал, зроблено першу згубну спробу неадекватними засобами – «безпосередніми веліннями держави» – досягти бажаної мети: «налагодити державне виробництво й державний розподіл продуктів по-комуністичному в дрібно-селянській країні». Життя змусило визнати, що це помилка. Усвідомлення привело до рішучого повороту від «військового комунізму» до «нової економічної політики» як адекватного засобу просування до соціалістичної мети. Але засвоєння уроку історії було не принциповим, а прагматичним: нереальні «штурмові» засоби досягнення соціалістичної мети було замінено такими, що опосередковують. Не зрозуміло головне: наявність глибокого, органічного зв'язку між метою та засобами її досягнення. У цьому таїлася величезна небезпека, бо наступала смуга реального «перевертання» співвідношення мети та засобів у радянській історії [3].

Суть соціалізму – поставити людину праці в центр суспільного життя, задовольнити її потреби й інтереси, зробити господарем життя. Але для цього необхідні певні передумови: рівень розвитку продуктивних сил і добробуту населення, культура людей праці, демократичні традиції і т. д. Усе це забезпечує високорозвинуте капіталістичне суспільство. Але якщо перехід до соціалізму починається в країні не високорозвиненій, то саме створення названих передумов або умов, будучи за своєю суттю засобом або навіть умовою звільнення людини праці як цілі соціалізму, практично для суспільства стає на більш менш тривалий час метою, точніше

проміжною метою, без досягнення якої не можна здійснити головну сутнісну мету соціалізму – забезпечити звільнення людини праці, задоволення її потреб та інтересів. Так саме життя «перевертало» сутнісні зв'язки між метою і засобом, міняло їх місцями, додавало засобам у свідомості людей ореол мети, відводило їм центральне місце.

Реальне перевертання співвідношення мети і засобів із потреби було довготривалим. Спираючись на цю об'єктивно-суб'єктивну передумову, Й. Сталін і його оточення зробили другу спробу «побудувати соціалізм за будь-яку ціну», ставши на шлях забігу, почали сповідувати і здійснювати формулу «Мета виправдовує засоби», що виявилася відвертим виправданням суб'єктивізму і волонтаризму, офіційною згодою з нетерпінням мас, що бажали, незважаючи на умови, реальні можливості й засоби, досягти кінцевої мети – соціалізму, отримати пов'язані з соціалізмом блага, а точніше – їх пропагандистське зображення, бо суспільство ще не мало у своєму розпорядженні необхідних для реального соціалізму засобів. Так виникло суспільство-необстр («казармовий псевдосоціалізм»), що присяглося в своєму служінні трудящим, але було насправді реалізацією соціального ідеалу партійно-державної бюрократії [3].

Як показує досвід Радянського Союзу і не тільки його, якщо робиться спроба побудувати соціалізм за всяку ціну і при цьому застосовуються несумісні з природою соціалізму антигуманні засоби, мети не буде досягнуто. Використання засобів, не сумісних з вибраною метою, змінює напрям і характер самого розвитку, приводить до вельми несподіваних результатів. У цьому і полягає вся згубність неадекватних засобів вирішення революційних завдань, досягнення соціалістичної мети, тих засобів, які нав'язували суспільству сталінізм, маоїзм, полпотизм тощо. Вони руйнували не те, що слід було руйнувати, і створювали щось інше, порівняно з тим, що обіцяли.

Результат тотального насильства проти всіх незгодних привів їх до прямо протилежних результатів.

6.2. Шляхи вирішення протиріч між цілями та засобами

6.2.1. Політичне насильство, мораль та ефективність політики

Незважаючи на негативний вплив на політику аморальних дій, у деяких ситуаціях повна відмова від них може мати ще гірші наслідки. Суперечності між цілями та засобами політики існують реально і не завжди можуть вирішуватися за рахунок відмови від цілей через побоювання застосування сумнівних в етичному відношенні засобів.

Вирішення таких протиріч може бути знайдене в процесі етичного порівняння цілей і засобів політики. Відомо, що етичні цінності мають ієрархічну структуру. Одні з них більш значущі, ніж інші. Так, наприклад, пожертвувати життям заради порятунку інших людей – незрівнянно етичніший вчинок, ніж пожертвувати для бідних невелику частину свого доходу. Так само й аморальні справи істотно розрізняються на шкалі моральних цінностей: одна справа – убивство людини і зовсім інше – лукавство.

Стосовно політики це означає, що в ній бувають ситуації, коли людина повинна діяти за принципом меншого зла, подібно до лікаря, що приховує від хворого згубну або шкідливу для нього правду. Ще Платон у проекті своєї досконалої держави виправдовував застосування брехні з «лікувальною» для народу метою [4].

«Лікувальність» аморальних засобів у політиці в цілому сумнівна. Одного разу збрехавши з добрими намірами, людина значно легше робить це повторно. І з кожним разом у неї посилюється спокуса до аморальних дій. Тривале ж застосування аморальних засобів у політиці згубно діє як на самих лідерів, так і на їхніх прихильників, підриває довіру і в опонентів, і в союзників, і, зрештою, не тільки веде до етичної деградації людей, що використовують такі засоби, але й ставить під сумнів ефективність політики, що проводиться ними.

Не всі мислителі минулого були такі рішучі, як, наприклад, Платон або Н. Макіавеллі, у виправданні застосування в політиці брехні для порятунку. Так, видатний філософ-гуманіст І. Кант, у цілому негативно ставлячись до будь-якого обману, радив політикам уникати ситуацій, у яких брехня етичніша, ніж правда.

Сучасна наука не може визначити, які засоби є етичними й ефективними стосовно всіх випадків практики, але вона в змозі встановити гуманістичні межі у використанні засобів для досягнення певної політичної мети. Так, наприклад, наукою переконливо доведено, а історією практично підтверджено, що в сучасних демократичних державах використання політичного терору або озброєних повстань для досягнення групових інтересів або навіть найпрекрасніших і благородніших цілей не тільки аморальне, але й злочинне перед суспільством. Так само в сучасних умовах етично неприпустиме використання ядерного або інших видів зброї масового знищення для вирішення спірних міжнародних питань [6].

Усе це свідчить про те, що для реалізації політичних цілей прийнятні далеко не будь-які засоби. Від тих цілей, досягти які можна лише за допомогою явних антигуманних дій, слід відмовитися. Найбільш несумісні з моральністю насильницькі засоби.

Насилля є одним із головних засобів у політиці. Політика одвічно пов'язується або навіть ототожнюється з насильством. Як уже наголошувалося, її найважливішою ознакою є застосування організованого насильства. Легальне політичне насильство на своїй території здійснює лише держава, хоча його можуть застосовувати й інші суб'єкти політики: партії, терористичні організації, групи або окремі особи.

Насильством є навмисна дія, спрямована на знищення людини (або інших живих істот) чи завдання їй збитку і здійснювана всупереч її волі. Насильство може бути фізичним, економічним, психологічним та ін. Стосовно політики, кажучи про насильство, зазвичай мають на увазі фізичне насильство (або ненасильство) як засіб її здійснення [8].

Політичне насильство відрізняється від інших форм не тільки фізичним примусом і можливістю швидко позбавити людину свободи, життя або завдати їй непоправних тілесних ушкоджень, але також організованістю, широтою, систематичністю й ефективністю застосування. У відносно спокійні, мирні часи його здійснюють спеціально підготовлені для цього люди, що володіють зброєю та іншими засобами примусу, об'єднані жорсткою організаційною дисципліною і централізованим управлінням, хоча в періоди повстань і громадянських воєн коло суб'єктів насильства значно розширюється за рахунок непрофесіоналів.

*Е. Дюрінг
(1833–1921 рр.)*

Насильство – невід'ємна сторона всієї людської історії. У політичній і суспільній думці зустрічаються найбільш різноманітні, зокрема прямо протилежні, оцінки ролі насильства в історії. Деякі вчені, наприклад *Е. Дюрінг*, приписували йому вирішальну роль у суспільному розвитку, зламі старого й затвердженні нового [8].

Близьку до такої оцінки насильства позицію займає марксизм. Він розглядає насильство як «повивальну бабцю історії», як невід'ємний атрибут класового суспільства. Згідно з марксизмом, упродовж усього існування приватновласницького суспільства рушійною силою історії є класова боротьба, вищим проявом якої виступає політичне насильство. Із ліквідацією класів із життя суспільства поступово зникне й соціальне насильство. Спроби на практиці реалізувати марксистські ідеї обернулися для людства ескалацією соціального насильства, величезними людськими втратами і стражданнями, але так і не привели до безнасильницького світу.

Негативну оцінку соціальної ролі насильства дають пацифісти і прихильники ненасильницьких дій. У цілому ж у суспільній

свідомості, зокрема серед учених і політиків, переважає ставлення до насильства як до неминучого зла, що витікає або з природної недосконалості людини (її «первородного гріха»), або з недосконалості соціальних відносин.

Прояв насильства і його масштаби визначаються багатьма причинами: економічним і соціальним станом, гостротою суспільних конфліктів і традиціями їх вирішення, політичною й етичною культурою населення тощо. Упродовж багатьох століть насильство виступало найважливішим способом вирішення гострих соціальних протиріч, їхнім зворотним боком, особливо у відносинах між народами. Політикам, що не володіють етичною культурою, гуманними переконаннями, воно здається найбільш ефективним і спокусливим методом досягнення своїх цілей, оскільки здатне фізично усунути супротивника. Як говорив Й. Сталін, віддаючи розпорядження про знищення неугодних йому людей, «є людина – є проблема, немає людини – немає проблеми».

Насильство чинить і руйнівний непрямий вплив на суспільство, знищуючи його кращих представників і підриваючи генофонд нації. Як відзначав ще 1922 р. відомий російський соціолог *П. Сорокін*, «доля будь-якого суспільства залежить, перш за все, від властивостей його членів. Суспільство, що складається з ідіотів або бездарних людей, ніколи не буде суспільством що досягає успіху. Дайте групі дияволів прекрасну конституцію, та все ж не вийде в них прекрасне суспільство» [4].

*П. Сорокін
(1889–1968 рр.)*

Оцінюючи збиток Росії від недавніх світових та громадянських війн, він продовжував: війни «завжди були знаряддям негативної селекції, що проводить відбір «навпаки», тобто вбиває кращі елементи населення і залишає жити і плодитися гірших, тобто людей другого і третього сорту. І в цьому разі в нас загинули переважно елементи: найбільш здорові біологічно; працездатні енергетично; більш вольові, обдаровані, морально, розумово і психологічно розвинені».

6.2.2. Теорія та практика ненасильства.

Ненасильницькі способи боротьби в правовій державі

Демократичний лад створює найважливіші передумови для обмеження насильства, вирішення конфліктів мирними, ненасильницькими засобами. Це досягається перш за все в результаті визнання рівності прав усіх громадян на управління державою, вираз і захист своїх

інтересів. В умовах демократії кожна суспільна група має можливість вільно виражати й обстоювати свою думку, добиватися визнання його справедливим і ухвалення парламентом або урядом.

Великий внесок у розвиток **концепції ненасильства** здійснили російські письменники й філософи, особливо *Л. Толстой*, який створив ціле вчення про непротивлення злу насильством і прагнув утілити його в життя, зокрема особистим прикладом, а також *Ф. Достоевський*, що намагався вирішити у своїх творах проблему етичної неприпустимості насильства. В Америці відомим представником ідей ненасильства, що обґрунтував використання ненасильницьких дій у політиці стосовно конституційної держави, був відомий письменник і філософ *Г. Торо*.

Новий етап у розвитку концепції ненасильства й особливо в її впровадженні в реальну масову політику пов'язаний з ім'ям *М. Ганді*. За допомогою створеного ним Індійського Національного Конгресу він успішно втілював у життя цілісну стратегію ненасильницької політичної боротьби, що отримала назву «сатьяграхи» (у буквальному перекладі – завзятість в істині). Ця стратегія була заснована на об'єднанні й залученні до визвольного руху широких народних мас, незалежно від їхньої класової або кастової приналежності, і здійснювалася виключно методами ненасильства в основному в двох формах – відмови від співпраці з колоніальною адміністрацією і громадянської непокори. Неспівпраця виражалася в бойкоті урядових установ і навчальних закладів, відмові від титулів і звань, подарованих англійськими властями, організації мирних походів і демонстрацій [4].

Громадянська непокора виявлялася в ігноруванні законів і розпоряджень колоніальної адміністрації, проведенні політичних страйків (припинення ділової активності, закриття торгових закладів і т. п.), несплаті податків. У відносинах із колоніальними властями використовувалася тактика мирних переговорів, компромісів і пошуку консенсусу.

Отже, **суть концепції ненасильства** в політиці полягає у відмові від застосування сили під час вирішення конфліктів і в урегулюванні спірних питань на основі принципів гуманізму та моральності. Вона розрахована на дію вищих мотивів людської поведінки, ніж страх перед фізичним покаранням або економічними санкціями, на силу духу, етичної переконаності, героїчного прикладу. «Основою насильства, – пише політолог *Д. Фейхі*, – є влада ненависті або, принаймні, страху, на відміну від ненасильства, основою якого слугує сила безстрашності і любові. Ненасильство «не ранило, не руйнує і не вбиває, як фізична зброя, а зціляє, об'єднує і сприяє зближенню доль пригнобленого і того, хто пригноблює» [5].

Ненасильство в політиці традиційно слугувало специфічним засобом дії на владу знизу. Його зазвичай застосовують люди, що не володіють

засобами насильства або крупними економічними ресурсами впливу. Дуже часто ненасильницький метод боротьби використовують соціальні, національні й інші меншини для того, щоб привернути увагу влади та громадськості до плачевності свого становища. Ненасильство посідає центральне місце серед засобів впливу екологічних рухів, наприклад руху «Грінпіс».

Ненасильницькі методи враховують особливості суспільної субстанції – наявність в об'єктів їхньої дії етичної свідомості, совісті й розуму. Саме до них апелює ненасильство. Якби в суспільстві діяли лише розумні, але бездушні машини, роботи, то будь-яке ненасильство було б безглуздом. Ефективність ненасильства заснована на використанні внутрішніх механізмів мотивації поведінки і перш за все совісті, а також громадської думки, його авторитету і впливу.

Філософія ненасильства затверджує верховенство особи, її духовно-етичного світу по відношенню до влади. Вона виходить із того, що внутрішній голос совісті вищий за закони держави.

Філософія політичного ненасильства істотно відрізняється від пацифізму, пасивного споглядання зла, непротивлення насильству. Вона припускає активні дії людини, не тільки вербальні, словесні, але й практичні, проте при цьому не повинно бути жодної фізичної дії (тобто дії на тіло людини) або обмеження свободи її просторового пересування (в'язниця, узяття під варту). Хоча в певних умовах засобом ненасильницької дії може бути відмова від виконання своїх службових або інших обов'язків, свідоме утримується від тих або інших дій [9].

Концепція ненасильства запроваджується в життя за допомогою ненасильницьких дій. Сам цей термін – **«ненасильницькі дії»** – уживається як у широкому, так і у вузькому значеннях. **Ненасильницькі дії в широкому сенсі** – будь-яка політична активність (або умисна пасивність), що виключає насильство. Виходячи з широкого значення цього терміна, усі політичні дії поділяються на насильницькі та ненасильницьких.

У вузькому значенні поняття «ненасильницькі дії» включає не будь-яку ненасильницьку діяльність, а лише ту, яка спрямована проти влади і пов'язана з громадянською непокорю, із порушенням букви або духу закону чи адміністративних норм (наприклад, невідхід зі службових будівель після завершення робочої зміни). Ненасильницькі дії, що розуміються в цьому сенсі, відрізняються від здійснюваних відповідно до закону демократичних способів політичного суперництва: організаційно-партійної і пропагандистської роботи, виборчих кампаній, парламентської боротьби тощо. У науковій літературі поняття «ненасильницькі дії» зазвичай уживається у вузькому сенсі, хоча це створює

і певні незручності, пов'язані з невідповідністю значення цієї категорії її дослівному трактуванню в російській мові [9].

Способи (засоби) ненасильницьких дій різноманітні. Багато з них застосовувалися вже в глибоку давнину. Так, ще 494 р. до н. е., щоб змусити правителів Риму виконати свої вимоги, плебеї, що проживали там, залишили роботу й покинули місто. Через деякий час, упевнившись, що працювати на них нікому, патриції запросили плебеїв знову в місто, пішовши їм на поступки.

У Росії ненасильницькі способи політичної боротьби – страйки, демонстрації, народні зібрання тощо – широко використовувалися протягом 1905–1906 рр., аби змусити самодержавство заснувати парламент. Їхнім результатом стало скликання Державної Думи.

На сучасному етапі арсенал ненасильницьких способів політичної боротьби надзвичайно різноманітний. Американський дослідник проблем ненасильства *Дж. Шарп* у книзі «Політика ненасильницьких дій» (1973) описує 198 ненасильницьких способів боротьби. Це публічні виступи, заяви, листи протесту або підтримки, висування гасел, депутації, пікетування, набридання офіційним особам, остракізм окремих людей, страйки, ненасильницька окупація будівель, невиконання законів, надмірне завантаження адміністративної системи тощо [4].

Усі ці й багато інших способів ненасильницьких дій етично нейтральні і можуть використовуватися не тільки в етичних, але й з аморальною метою. В останньому випадку вони прямо суперечать гуманістичному духу й суті концепції ненасильства. Етична спрямованість ненасильницьких засобів політики багато в чому залежить від характеру суспільного устрою. В авторитарних і тоталітарних державах, що не дозволяють громадянам вільно виражати свої вимоги, використання ненасильницьких засобів боротьби слугує, як правило, етичним цілям.

Установлення в суспільстві демократії значною мірою усуває ґрунт не тільки для застосування соціального насильства, але й для ненасильницьких засобів політичної боротьби. В умовах демократії кожному надається формально рівна можливість відкрито і на законних підставах виражати й захищати свої інтереси і думку за допомогою спеціально призначених для цього інститутів: виборів у державні органи, участі в діяльності партій, груп інтересів тощо.

Замість надання кожному громадянину таких прав і тим самим реалізації найважливіших принципів політичної справедливості правова держава вимагає від особи виконання певного мінімуму етичних обов'язків. Як пише німецький учений *Й. Ізензєс*, «етичний мінімум, який громадянин повинен вносити до демократії, є ніби «спортивною»

поведінкою: визнання правил гри чесного політичного змагання і готовність, у разі чого, визнати свою поразку».

Іншими словами, правова держава вимагає певного рівня етичного розвитку суспільства, що припускає пошану гідності й рівності прав кожної людини, готовність висувати до себе такі ж етичні вимоги, як до інших, законслухняність і відповідальність перед суспільством за використання свободи, що надається.

Ці етичні вимоги повною мірою стосуються і ненасильницьких засобів політичного впливу, багато з яких є етично амбівалентними, тобто можуть використовуватися з прямо протилежною метою. Так, наприклад, у перші роки посткомуністичної Росії низка категорій працівників, що володіють відносно високою організованістю і найважливішими ресурсами економічного впливу (шахтарі, авіадиспетчери та ін.), в умовах загального зниження рівня життя населення надбала собі за допомогою страйкової боротьби (ненасильницької дії) низку економічних і соціальних привілеїв, оплачуваних за рахунок бюджетних коштів, призначених для інших категорій працівників і пенсіонерів. Страйки такого роду рухомі груповими егоїстичними інтересами. Вони суперечать соціальній справедливості і є засобом економічного насильства, шантажу і здирства.

Страйки суспільних груп (учителів, лікарів тощо), що зазнають соціальних утисків, які відбувалися приблизно в той же період, були цілком справедливими не тільки за методами боротьби, але й за характером вимог відповідали ідеалам ненасильства.

Залежно від конкретної ситуації, протилежну з погляду моральності оцінку можуть носити і кампанії громадянської непокори. Вони припускають невиконання законів і розпоряджень влади, а нерідко включають активні дії, що порушують нормальну роботу транспорту або інших суспільних і державних служб та установ. Такі дії, особливо коли вони не несуть за собою серйозного покарання, по суті, є порушенням етичного обов'язку поважати закон як демократично виражену або легітимну волю більшості. Вони суперечать також принципу рівноправ'я всіх громадян, оскільки учасники громадянської непокори претендують на особливе право порушувати на свій розсуд правила політичної поведінки, яких дотримується решта людей [4].

Незважаючи на те, що ненасильницькі засоби можуть використовуватися не тільки з етичною, але й з аморальною метою, у цілому їх застосування незрівнянно гуманніше, ніж використання насильства. Їх широке впровадження в політику за рахунок витіснення з неї насильства було б величезним кроком на шляху її гуманізації.

Висновки

- У ціннісно-нейтральному розумінні політика є сферою діяльності, яка обмежена певними умовами, і намагається досягти бажаної мети в державному управлінні чи міждержавних відносинах.
- Політика за своєю природою є цілеспрямованою діяльністю, котра використовує для досягнення конкретних цілей співвідносні засоби.
- Мета та засіб – найважливіші категорії політики й політології, що характеризують органічний зв'язок і залежність між свідомо вибраними методами, способами, діями й отриманими завдяки цьому результатами.
- Мета в політиці – це ідеальний, очікуваний результат, заради якого реалізується політична діяльність.
- Засоби в політиці – це інструмент досягнення цілей, перетворення ідеальних прагнень у реальні дії та результати. Це сукупність можливостей здійснювати політику та владу й використовувати їх в інтересах суспільства чи певних політичних сил.
- Виділяють три підходи до розуміння співвідношення цілей і засобів у політиці: ціледомінуючий, засободомінуючий, компромісний.
- Між цілями та засобами (у тому числі й методами, що характеризують використання засобів) існує взаємовплив. З одного боку, мета й умови її реалізації багато в чому зумовлюють використовувані засоби, з іншого – засоби, безпосередньо впливаючи на досягнутий результат, визначають реалістичність або утопічність мети, її зміну або взагалі відмову від мети. Причому причиною неспівпадіння цілей і результатів політики може бути як утопічна мета, так і неадекватні їй та обставинам засоби. У цілому ж, будучи вибраними, для реалізації мети, саме засоби чинять безпосередній вплив на результати політики.
- Для реалізації політичних цілей прийнятні далеко не будь-які засоби. Від тих цілей, досягти яких можна лише за допомогою явних антигуманних дій, слід відмовитися. Найбільш несумісні з моральністю насильницькі засоби. Саме такі погляди лежать в основі концепції ненасильства в політиці.

Література

---

1. Бутенко А. Сравнительная политология в терминах и понятиях [Электронный ресурс] / А. Бутенко, А. Миронов. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/But/index.php.
2. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – М. : Прогресс, 1979. – 456 с.
3. Зеркин Д. Основы политологии / Д. Зеркин. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 544 с.
4. Кравченко И. Введение в исследование политики / И. Кравченко. – М., 1998. – 188 с.
5. Кремень В. Політологія [Електронний ресурс] / В. Кремень. – Режим доступу : <http://readbookz.com/books/186.html>.
6. Мета виправдовує засоби [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.nrcu.gov.ua/UserFiles/File/t_10.01.2009\(1\)](http://www.nrcu.gov.ua/UserFiles/File/t_10.01.2009(1)).
7. Основы политической науки / [под ред. В. Пугачева]. – М., 1993. – 452 с.
8. Политический словарь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mirslovarei.com/content_pol/CEL-I-SREDSTVA-V-POLITIKE-1354.html.
9. Пугачев В. Введение в политологию / В. Пугачев, А. Соловьев. – Изд. 3-е перераб. и доп.– М. : Аспект-Пресс, 1997. – 456 с.
10. Франкл В. Психіатрія та пошук смислу: людина в пошуку та реалізації смислу [Електронний ресурс] / В. Франкл. – Режим доступу : <http://www.management.com.ua/vision/vis004.html>.

Лекція 7. Бюрократія та професійна етика

Мета: з'ясувати сутність і базові принципи професійної етики державного службовця.

Вивчивши зміст лекції, студенти повинні вміти:

- визначити поняття та сутність етики державного службовця;
  - охарактеризувати засади державної служби;
  - сформувати ефективні методи для покращення етичних показників діяльності державної служби.
-

7.1. Поняття та сутність етики державного службовця

Вимоги норм моралі мають загальний характер, обов'язковий для всіх членів суспільства. Однак їх загальний характер не виключає специфічного відбиття в різних видах професійної діяльності.

Специфіка професійної етики державного службовця полягає передусім в особливостях правового статусу чиновника, можливостях здійснювати владні повноваження від держави, поєднанні формально-процедурного регламенту службових дій посадової особи зі значними можливостями приймати вольові суб'єктивні рішення, де мірилом справедливості виступає лише совість.

Із прийняттям 16 грудня 1993 р. Закону України «Про державну службу» в Україні було сформовано основні засади правового статусу державних службовців, значно посилено увагу до такого важливого суспільного явища, як поведінка державних службовців.

Основні вимоги до неї визначено в ст. 5 Закону:

- сумлінне виконання своїх службових обов'язків;
- шанобливе ставлення до громадян, керівників і співробітників, дотримання високої культури спілкування;
- недопущення дій і вчинків, що можуть зашкодити інтересам державної служби або негативно вплинути на репутацію державного службовця [16].

У жовтні 2000 р. Головдержслужбою було затверджено «Загальні правила поведінки державного службовця», дія яких поширюється на всіх державних службовців, щодо яких застосовується Закон України «Про державну службу».

У «Загальних правилах поведінки державного службовця» підкреслюється, що державна служба в Україні ґрунтується на **принципах**:

- служіння Українському народу та Українській державі;
- демократизму, гуманізму й соціальної справедливості – верховенства права, що забезпечує пріоритет прав і свобод людини і громадянина;
- професіоналізму, ініціативності, чесності, відданості справі; персональної відповідальності за виконання посадових повноважень, дотримання службової дисципліни;
- політичної неупередженості;
- відкритості, гласності та контрольованості (рис. 11).

Із цих принципів випливають і основні положення поведінки державних службовців, визначені в Правилах (розділ «Загальні обов'язки державних службовців») [15].

Отже, **етика державного службовця** – це система норм поведінки, порядок дій і правил, взаємин і принципів державно-службових відносин, що є сукупністю найбільш придатних, глибоко усвідомлених і конкретизованих норм загальнолюдської моралі, які властиві конкретному суспільству [15].

Відтак проблема професійної етики державного службовця пов'язана з тим, що його діяльність повинна відповідати не тільки Конституції України, чинному законодавству, а й моральним принципам і нормам. При цьому етичний кодекс, яким державні службовці мають керуватися, не просто спирається на загальноприйнятну мораль, але й конкретизує її вимоги відповідно до специфіки службової діяльності, неординарних обов'язків і повноважень, що покладаються на них.

У цьому й полягає сутність етики державного службовця.

7.2. Моральні засади службової дисципліни

Важливою умовою демократичного державного управління, яке б користувалося повагою в суспільстві, є безпристрасні державні службовці, котрі володіють сучасними професійними знаннями і діють у межах закону.

Вступ на державну службу передбачає гідну поведінку, чесність, почуття честі й обов'язку, оскільки на державного службовця покладається величезна суспільна довіра. Водночас влада створює певні можливості для зловживань, використання службового становища в корисливих цілях. Тому людина, приходячи на державну службу, робить свідомий вибір і погоджується на суворі обмеження як у публічній, так і в

приватній діяльності, дотримання вимог професійної етики та професійного етикету, оскільки це сприяє зміцненню авторитету державної влади, зростанню довіри громадян до державних інститутів [12].

До **основних рис професійної етики державного службовця** можна віднести (рис. 11):

- **професійну честь;**
- **професійну гідність.** Основу професійної гідності, самооцінки своєї діяльності складає усвідомлення значущості державного управління в житті суспільства;
- **професійну справедливість.** Професійна справедливість вимагає уважного аналізу різних ситуацій задля збереження максимальної об'єктивності під час їх вирішення, уміння не піддаватися тиску;
- **професійний такт.** Він передбачає вміння реалізувати загальні принципи моралі в конкретних випадках, перш за все проявляти стриманість, передбачливість у стосунках, шанобливо, з повагою ставитися до інших службовців, громадян, бути ввічливим, коректним у службових стосунках, дотримуватися високої культури спілкування;
- **професійний обов'язок.** Він є вихідним поняттям професійної етики. Саме усвідомлення свого обов'язку спонукає державного службовця з найбільшою відповідальністю ставитися до своєї справи, дотримуватися службової дисципліни [8].

Службова дисципліна – це стан суспільних відносин, що характеризується дотриманням державним службовцем вимог законодавства та належним виконанням покладених на нього службових повноважень [13].

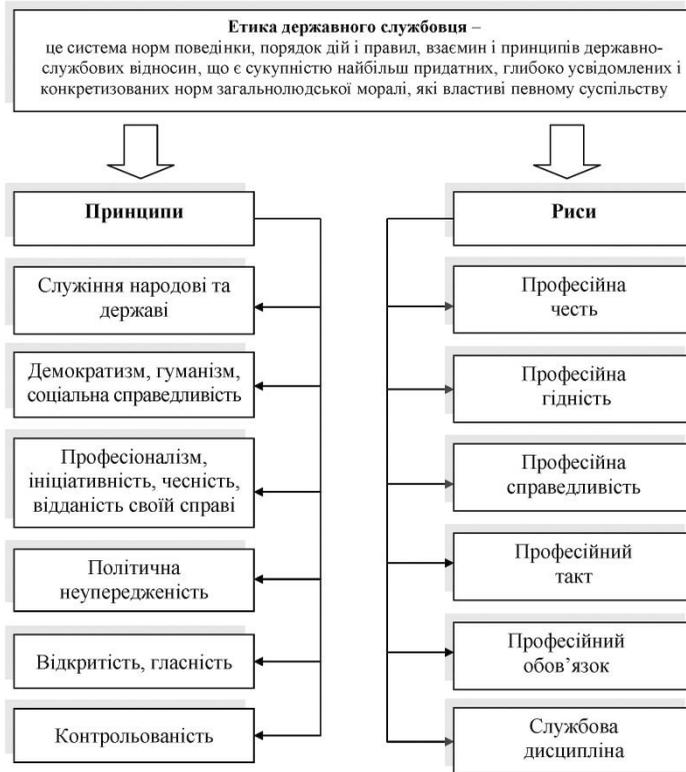
Проблему співвідношення етики й управління вперше порушив *Н. Макіавеллі*, який розробив особливе політичне мистецтво створення міцної державної влади будь-якими засобами, незважаючи на жодні моральні принципи. Його відомий девіз: «Мета виправдовує засоби». Проте в сучасному суспільстві центральне місце посідає людина, і саме «людський вимір» має враховуватися в управлінні.

У цьому контексті, природно, виникає питання про співвідношення професіоналізму й моральності державного службовця.

Безумовно, він має особисту відповідальність за свої дії. Ця відповідальність допускає наявність у державного службовця власних морально-етичних позицій і переконань.

Із цього погляду професіоналізм й ефективність державного службовця є показником його моральності, відданості своєму професійному покликанню й обов'язку. Саме поєднання високої професійної компетентності й моральності державних службовців створюють умови для якомога ефективнішого впливу державної служби на реальне життя громадян.

Для України це має особливе значення, оскільки в ній переважно руками державних службовців взагалі створюється сучасна модель державної служби, яка відповідає європейському вибору України [18].

Рис. 11. Етика державного службовця

7.3. Основні напрями поліпшення етичних показників діяльності державної служби

Для розвитку державного управління сьогодні характерне зниження рейтингу інституцій державної влади. Значною мірою це пов'язане з недостатньою моральною вмотивованістю державних службовців до своєї діяльності. Заходи, що вживаються проти порушень моралі в їхньому середовищі, хоч і дають певний ефект, але суттєво не оздоровлюють державну систему [16].

Відповідно до Конституції України, права і свободи та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності Української держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3). У зв'язку з цим надзвичайно актуальними стають питання вдосконалення державної служби, підвищення престижу державних службовців.

Треба відзначити, що проблемам етики й поведінки державних службовців надають дедалі більшого значення в усіх розвинутих країнах, тому важливо під час вирішення цих питань в Україні використувати накопичений зарубіжний досвід [12].

Прикладом цього може бути американське суспільство, де відбувся своєрідний «етичний вибух» як реакція у відповідь на неетичну поведінку в багатьох ланках державного апарату («Уоттергейт» та ін.). Як наслідок, морально-ціннісним вимогам громадської думки тут надано вигляду нормативних.

Що можна запозичити з американського досвіду для реформування системи державної служби в Україні?

У США діє розгалужена система спеціального «етичного» законодавства, і на підставі якого утворена й функціонує окрема **«етична» державна структура управління**, яка покликана регулювати, розслідувати та переслідувати неетичні діяння державних службовців. Упроваджено або розробляються спеціальні процедури вирішення «етичних» справ і механізми примусового застосування етичних норм.

Законом 1978 р. «Про реформу державного управління», куди окремим розділом увійшов Кодекс етики урядової служби, було передбачено заходи щодо боротьби з корупцією урядових установ. Основним принципом, який запроваджує цей закон, є конкурсний порядок призначень на державні посади, причому єдині критерії відбору – достатній досвід, рівень кваліфікації, чесність.

1989 р. Конгрес США заснував **Управління державної етики** як окрему установу в системі виконавчої влади. Керує ним директор, якого призначає на п'ять років президент за згодою Сенату. У ньому працює 85 співробітників. Управління забезпечує керування етичною програмою у виконавчій владі. Ця система децентралізована, тобто кожний орган, установа відповідають за виконання власних програм етики [23].

Управління регулярно виконує навчально-тренувальні програми для тих, хто займається питаннями етики в органах та установах, видає спеціальну газету й методичні рекомендації з різних питань, проводить щорічні конференції з питань етики.

Управління державної етики займається такими питаннями:

- надає інформацію про фінансові справи співробітників, а громадськості – про фінансові справи президента, віце-президента США, чиновників високого рангу. Особа, яка вимагає розкриття фінансових справ названих посадовців, не повинна давати жодних обґрунтувань своєї вимоги. Управління займається також питаннями надання фінансової інформації щодо чиновників нижчого рангу, якщо їхня робота пов'язана з контрактами, адміністративними субсидіями, видачею ліцензій тощо;
- бере участь у процесі перевірки працівників, яких призначає на посади президент США;
- бере участь у нормотворчій діяльності, зокрема має повноваження видавати постанови щодо розгляду конфліктів, інтересів, стандартів поведінки, надання інформації про фінансові справи співробітників;
- має повноваження вимагати та коригувати програми інших установ з етичних питань, може рекомендувати вжиття заходів адміністративного впливу щодо конкретних працівників [23].

1978 р. рішенням Конгресу США було створено **посаду генерального інспектора при державних установах**. Нині при федеральному уряді налічується вже понад 60 генеральних інспекторів.

До їхніх завдань належать:

- виявлення та недопущення марнотратства, шахрайства, зловживань у державних установах;
- підвищення ефективності управління та господарювання;
- перевірка законності виконання рішень державними установами.

У США існують гарантії захисту прав викривачів неетичної поведінки або корупції державних службовців. Було створено **Бюро радника зі спеціальних питань**. Головним завданням його є захист прав працівників державних установ, які публічно заявляють про випадки обману, марнотратства і службових зловживань. У США публічне викриття махінацій на державному рівні є загальновизнаним і користується підтримкою державних лідерів. Крім того, конгрес має можливість контролювати й виконавчу владу через головне бюро фінансового контролю.

Крім запозичення вказаного досвіду США, Великобританії та інших країн, важливе значення має прийняття Верховною Радою розробленого Міністерством юстиції та Голодержслужбою проекту Кодексу основних правил поведінки державного службовця, який установлював би певні виважені, зрозумілі і, головне, прийнятні для сучасного українського суспільства етичні вимоги щодо поведінки державних службовців.

7.4. Теорія раціональної бюрократії М. Вебера

М. Вебер
(1864–1920 рр.)

Теорія раціоналізації в *М. Вебера* пов'язана з його трактуванням «Соціальної дії», яка, у свою чергу, посиляється на концепцію панування, що є основою політичної соціології М. Вебера.

Докладно все це розписано в ученні М. Вебера про типи легітимного панування, тобто такого панування, що визнається керованими індивідами. Як писав М. Вебер, панування означає шанс зустріти покору визначеному наказу. Крім цього, панування передбачає взаємні очікування того, хто наказує, і того, хто підкоряється цьому наказу, очікуючи, що наказ буде мати той характер, який ними сприймається [7]. Відповідно до своєї методології, М. Вебер дає аналіз легітимних типів панування, причому починаючи його з розгляду можливих типів поступливості. М. Вебер виділяє три різновиди підпорядкування, ставлячи їм у відповідність три типи підпорядкування. Кожне панування намагається порушити віру у свою «легітимність» та подбати про неї. Залежно від виду легітимності розрізняється і тип покори, характер здійснення панування, його ефективність. Отже, види панування доцільно розрізняти з типовою для них претензією на легітимність [6].

Існує **три чисті типи легітимного панування**. Їхня легітимність може бути:

1) раціонального характеру, тобто ґрунтується на вірі в легальність установленого порядку і законність здійснення панування на основі цієї легальності (легальне панування). Тут у ролі мотиву поступливості розглядаються міркування інтересу, тобто цілераціональних дії. До такого типу, на його думку, належать сучасні йому європейські держави: Англія, Франція та США. У таких державах підкоряються не особистості, а чітко встановленим законам, яким підкоряються і керовані, і ті, хто керує. Апарат управління («штаб») складається зі спеціально освічених чиновників, яким ставиться в обов'язок діяти, незважаючи на осіб, тобто за суворо формалізованим регламентом і раціональними правилами. Правове начало – принцип, що лежить в основі легального панування. Саме цей принцип виявився, згідно з М. Вебером, однією з необхідних передумов розвитку сучасного капіталізму як системи формальної раціональності [6];

2) традиційного характеру, що ґрунтується на буденній вірі у святість традицій і вірі в легітимність авторитету, заснованого на цих традиціях. Цей тип зумовлений звичкою до певної поведінки. У цьому

відношенні традиційне панування засноване на вірі не тільки в законність, але й навіть у священність здавна існуючих порядків і влади;

3) харизматичного характеру, заснованою на неабияких проявах святості, геройської сили або зразкової особистості та створеному цими проявами порядку (харизматичні панування). Поняття харизми відіграє у веберівській політичній соціології важливу роль. Харизма, відповідно до етимологічного значення цього слова, – це деяка екстраординарна здатність, певна риса індивіда, що виділяє його серед інших. Ця риса не стільки набута, скільки дарована людині від природи Богом, долею. До харизматичних рис М. Вебер відносить магічні здібності, пророчий дар, видатну силу духу й слова. Харизму, за М. Вебером, мають герої, полководці, маги, пророки, провидці, видатні політики, засновники світових релігій та ін. (наприклад, Будда, Христос, Магомет, Солон, Лікурґ, Цезар, Сціпіон Африканський і т. д.) [6].

Основними категоріями раціонального панування є (рис. 12):

- безперервна, пов'язана правилами **робота службового підприємства в рамках компетенції**, яка означає: **а)** об'єктивно розмежовані (у силу поділу праці) сфери посадових обов'язків; **б)** розстановку необхідного для цього начальства; **в)** розподіл допустимих засобів примусу й можливостей їх застосування. Підприємство, організоване так, називається «органом влади». «Органи влади» в цьому сенсі є на великих приватних підприємствах, у партіях, в армії, у «державі», у «церкві». «Органом влади» у зазначеному сенсі є обраний президент держави (і колегія міністрів, й обрані «вповноважені представники народу») [7];

- **принцип чиновницької ієрархії**, тобто система постійних органів контролю та нагляду за кожним органом виконавчої влади з правом апеляції або скарги підлеглих на вищих в ієрархічній драбині;

- **«правила»**, згідно з якими діють: **а)** технічні правила; **б)** норми. Для їх застосування в обох випадках необхідне спеціальне навчання.

Отже, для роботи у штабі управління людина повинна мати належну кваліфікацію, бути добре навченою спеціальності, і тільки таку людину може бути прийнято на службу в ролі чиновника. «Чиновники» утворюють типовий штаб управління раціонального союзу;

- **принцип повного відчуження штабу управління від засобів управління та засобів придбання**. Чиновники, службовці, робітники штабу управління самі не володіють засобами управління та придбання, але отримують їх у натуральній або грошовій формі і зобов'язані вести їх облік. Витримується принцип повного відділення службового майна (майна підприємства або капіталу) від особистого майна (домашнє

господарство) і службового робочого місця (бюро) від місця проживання;

- **відсутність особистого присвоєння місця служби;**
- **принцип обережності** в документах управління, і навіть там, де, як правило, прийнято усне обговорення питань, принаймні письмово повинні бути зафіксовані пропозиції та заключні рішення, постанови й розпорядження. Ділові папери і безперервна робота чиновників являють собою бюро в ролі основи діяльності сучасного союзу.

Теорію раціональної бюрократії викладено М. Вебером у роботі «Господарство і суспільство». Раціональна бюрократія характеризується М. Вебером у ході аналізу легального панування [6].

Особливістю цього типу панування є наявність системи формальних правил, що регулюють діяльність управлінського персоналу [29]. Ці правила можуть бути змінені відповідно до прийнятих процедур. Якщо за традиційного панування можливості створення нових законодавчих норм обмежені священною традицією, то за легального не існує жодних обмежень для законотворення, окрім дотримання відповідних процедур. За словами М. Вебера, вирішальною для цієї термінології ознакою є те, що підпорядкування базується не на вірі та відданості харизматичній особистості, пророку, герою або освяченій традицією особистості володаря, а на позбавленому особистого характеру об'єктивному «службовому обов'язку», який, як і право на владу, «компетенція», визначений за допомогою раціонально встановлених норм (законів, приписів, правил) так, що легітимність панування виражається в легальності загальних, цілеспрямовано продуманих, коректно сформульованих та оприлюднених правил.

Передбачається, що дотримуватися треба формальних правил, а не підкорятися особі, яка володіє владою. При цьому голова також підпорядкований формально-правовим нормам. На зміну принципу особистої відданості, що має центральне значення за традиційного й харизматичного панування, приходить орієнтація на безособовий порядок. Як відзначає *Е. Геллнер*, лояльний член ліберального громадянського суспільства у відомому сенсі переконаний у його умовній легітимності, визнає необхідність його захищати та дотримуватися встановлених у ньому законів, навіть якщо він намагається їх змінити. Але він не обожнює структури влади і не відчуває священного трепету перед тими, хто стоїть вище за соціальною драбиною [7].

Щодо легального панування, необхідно відзначити, що воно не має певного ціннісного фундаменту, являючи собою чисто «функціональний, тобто вільний від будь-яких змістовних (ціннісних) моментів тип управління». Саме по собі легальне панування не володіє в очах

підлеглого йому населення достатньою легітимністю. Тому М. Вебер вважав, що цей тип панування має бути доповнений традиційними або харизматичними елементами. Утім, в емпіричній реальності легальне панування не існує в чистому вигляді, незмінно виявляючись лише в поєднанні з якимось іншим типом.

Легальне панування має низку особливостей, рис. серед яких М. Вебер виділяв такі (рис. 12):

- посадові обов'язки виконуються на постійній основі й регулюються правилами;
- ці обов'язки розподілені між функціонально різними сферами, у кожній з яких існують необхідні владні повноваження та санкції;
- посади утворюють ієрархію, у якій визначено можливості контролю за виконанням наказів та їх оскарження;
- правила, що регулюють діяльність організації, поділяються на суто технічні інструкції та правові норми, але для виконання і тих, і інших необхідний спеціально підготовлений персонал;
- ресурси організації відокремлені від майна її членів як приватних осіб;
- посадова особа не може присвоїти свою посаду;
- управління ґрунтується на письмових документах, що робить канцелярію центром сучасної організації;
- легальне панування може набувати різних форм, але за найбільш чистого типу такого панування використовується бюрократичний управлінський персонал [6].

За легального панування з бюрократичного управлінського апарату лише глава організації займає своє місце в результаті виборів, привласнення або успадкування. Апарат, яким він розпоряджається, складається з чиновників, що діють згідно з такими **принципами**:

- вони особисто вільні й підпорядковані владі тільки в тому, що стосується їхніх безособових посадових обов'язків;
- вони організовані в чітко встановлену ієрархію посад;
- кожна посада володіє чітко визначеною сферою повноважень;
- чиновник обіймає посаду на основі добровільної договірної угоди;
- кандидати відбираються на підставі їхньої спеціальної кваліфікації і при цьому призначаються на посаду, а не обираються;
- винагородою є постійна грошова винагорода, як правило, із правом на пенсію;
- посада розглядається як єдиний або принаймні основний рід занять особи, що її обіймає;

- існує система службового просування згідно зі старшинством або заслугами;
- чиновник відділений від володіння засобами управління і не присвоює свою посаду;
- він підпорядкований у своїй діяльності жорсткій і систематичній дисципліні та контролю.

Рис. 12. Панування за теорією М. Вебера

Із точки зору М. Вебера, раціональна бюрократія не тотожна легальному пануванню. З одного боку, легальне панування може здійснюватися і небюрократичними (наприклад, колегіальними) органами управління. З іншого боку, бюрократичний адміністративний апарат може використовуватися і в тих випадках, коли керівництво не дотримується принципів легальності [29].

7.5. Проблема прийняття рішень у політиці

7.5.1. Поняття рішень та їх типологія

Прийняття політичного рішення – це процес вибору розумної альтернативи вирішення проблеми, що є вирішальним у системі управління. Результати реалізації прийнятих політичних рішень – це найбільш об'єктивна оцінка мистецтва політики.

Рішення – один із необхідних моментів вольової дії керівника. Швидкість, правильність і чіткість рішень залежить від уміння керівника творчо мислити, від його особистих рис (рішучість, ініціативність, сміливість, прагнення до самостійного виконання покладених на нього обов'язків) і від його організаторських здібностей.

Необхідність прийняття рішень виникає в силу впливу внутрішніх і зовнішніх обставин. У такому роді рішення виступає як відповідна реакція на ці впливи.

Зміст політичного рішення можна розкрити через його **функції**, які воно виконує в загальній системі політики: керування, координації та мобілізації [2].

- **Функція керування.** Будь-яке рішення розробляють, виходячи з певної стратегії управління соціально-економічною системою організації чи підприємства, тобто з урахуванням довгострокової перспективи. Виходячи зі стратегічної лінії розвитку, у рішенні ставиться конкретне завдання, яке потрібно виконати в певний термін. При цьому найкращих результатів досягають у тих випадках, коли поставлене завдання забезпечує реалізацію принципу: те, що вигідно підприємству чи організації, має бути вигідним і окремому працівнику.

- **Функція координації (узгодження).** Політичне рішення визначає місце кожної ланки, підрозділу, працівника у вирішенні поставлених завдань, погоджує та взаємно пов'язує їхні дії й необхідні ресурси в часі та просторі. Отже, функція координації й узгодження у поєднанні з іншими заходами покликана забезпечувати чітку погодженість дій усього трудового колективу, ритмічність виконання виробничої програми.

- **Функція мобілізації (стимулювання).** Завдання цієї функції полягає в забезпеченні найбільш повної активізації окремих виконавців чи трудових колективів для досягнення, сформульованої в рішенні мети.

Приймаючи управлінське рішення, необхідно забезпечувати наявність усіх розглянутих функцій. Недооцінка ролі будь-якої з цих функцій на практиці призводить до нерозуміння мети та завдань, які стоять перед

конкретними колективами, непогодженості в діях, безініціативності, а нерідко й до порушення трудової дисципліни.

Політичні рішення відрізняються великим різноманіттям і можуть класифікуватися за різними ознаками. Класифікація їх розглядається як складний логічно-пізнавальний процес. Вона дозволяє розчленувати багато рішень на істотно однорідні частини, упорядкувати їх і виявити загальні закономірності, а також характерні особливості, притаманні окремим видам їх. За кожним видом рішень може бути розроблено систему інформації, яка правильно орієнтує керівників і спеціалістів під час підготовки рішень, вибору кращого варіанту прийняття рішення [13].

Дослідженнями доведено, що рішення можна класифікувати за різними ознаками: об'єктом і суб'єктом впливу; соціальним значенням мети і завдань, що в них містяться; часовим критерієм, залежно від стадії процесу управління, на якій приймаються рішення; за рівнем інформованості про середовище і напрями керованості системи; характером і змістом рішень; рівнем деталізації в них вказівок, обов'язковості виконання; наявністю кількісних і не кількісних характеристик і т. д.

А. Прокожев відзначає, що залежно від масштабів, а точніше від рівня рішень, їх можна класифікувати так:

- **стратегічні рішення.** Рішення найвищого рівня, які приймаються по відношенню до стратегічних проблем вищим керівництвом певної системи. На цьому рівні важливим фактором під час прийняття рішення є взаємовідносини між окремими системами, у зв'язку з чим потрібно, щоб особи, які приймають рішення, володіли високим рівнем мистецтва управління;

- **поточні рішення.** Рішення, що приймаються на всіх рівнях управління і стосуються щоденних, поточних питань.

Залежно від рівня рішення і масштабів системи управління методи прийняття рішень різні, але в кожному випадку результати рішень в обов'язковому порядку повинні перейти в стадію практичного здійснення або породити ланцюг нових рішень на більш низькому рівні з подальшою їх реалізацією. Результати цих дій створюють новий цикл рішень, які виступають уже як зворотний зв'язок і дозволяють оцінити правильність початкового рішення [8].

Певний інтерес становить класифікація управлінських рішень, запропонована *М. Месконом, М. Альбертом і Ф. Хедоурі*, які виділяють:

- **організаційні рішення** – це вибір, який повинен зробити керівник, щоб виконати обов'язки, визначені обійнятою посадою. Мета організаційного рішення – забезпечити рух до поставлених перед

організацією завдань. Організаційні рішення можна розділити на дві групи: запрограмовані й незапрограмовані. У **запрограмованому рішенні** кількість можливих альтернатив обмежена, і вибір має бути зроблено в межах напрямів, заданих організацією. **Незапрограмовані рішення** – це рішення, які вимагають нових ситуацій; вони внутрішньо неструктуровані або поєднані з невідомими факторами [18];

- **раціональні рішення** – це вибір, закріплений результатами об'єктивного аналізу. Раціональне рішення, на відміну від заснованого на міркуваннях, не залежить від досвіду, накопиченого в минулому.

Н. Кабушкін відмічає, що під час розгляду процесів прийняття треба слід враховувати два моменти:

- 1) приймати рішення, як правило, порівняно легко, але прийняти правильне рішення важко;

- 2) прийняття рішення – це психологічний процес, тому не дивно, що способи, які використовує керівник для прийняття рішень, коливаються від спонтанних до високоемоційних. Звідси можна стверджувати, що процес прийняття рішень має інтуїтивний, заснований на міркуваннях, раціональний характер [13].

7.5.2. Планування як вихідний етап розробки та прийняття рішення

Для ефективної діяльності людей, які працюють спільно під час виробництва матеріальних благ чи послуг в організаціях, важливою умовою їхньої діяльності є чітке розуміння визначених цілей і завдань, методів їх здійснення. Інакше кажучи, щоб колективні зусилля були успішними, люди повинні знати, чого від них очікують. Саме це забезпечує функція управління – планування.

Планування – це організоване продумування рішень замість спонтанного їх прийняття.

За змістом цілей і завдань можна виділити такі форми планування:

- **стратегічне планування (вищий рівень)** – це спроба поглянути в майбутнє, оцінити, які тенденції спостерігаються в його оточенні; визначити, якою буде поведінка конкурентів. Головне завдання планування на цьому рівні полягає в тому, щоб визначити, як організація буде себе поводити у своїй ринковій ніші;

- **тактичне (середньострокове) планування** визначає проміжні (середньострокові) цілі на шляху досягнення стратегічних цілей і завдань. Тактичне планування за своєю суттю подібне до стратегічного. Різниця лише в тому, що керівники підрозділів повинні

координувати або інтегрувати свою діяльність між собою. І це має відобразитись у плані. Тому їхня відповідальність із точки зору тактичного планування полягає в тому, щоб в основу планування покласти ідеї, які були розроблені за стратегічного планування;

• **оперативне планування** – це основа основ планування. В оперативних планах стандарти діяльності, описання робіт і т. д. вписуються в таку систему, за якої кожен спрямовує свої зусилля на досягнення загальних і головних цілей організації [4].

Усі три типи планів складають загальну систему, яка називається генеральним (загальним) планом, або бізнес-планом функціонування організації. Планування передбачає: обґрунтований вибір цілей; визначення політики; розробку заходів (способу дій); шляхи досягнення цілей; забезпечення основи для прийняття подальших стратегічних рішень.

Робота з інформацією супроводжує і пронизує весь процес прийняття рішень і контролю, а відповідно, є невід'ємною частиною управління. Необхідною передумовою прийняття правильного управлінського рішення є оптимальний обсяг і якість наявної інформації. Важливого значення набуває також методика аналізу інформації та синтез, що формує уявлення про можливі рішення. Кожен варіант рішення є комплексом інформації про можливі відповіді на які-небудь запитання, зібраний в єдине логічне ціле і має певну цілеспрямованість.

Для оцінки ситуації та підготовки управлінського рішення керівник повинен бути забезпечений повною і своєчасною інформацією. Зміст процесу управління полягає в перетворенні інформації зворотного зв'язку на інформацію управлінських рішень. Зворотний зв'язок дає змогу коригувати помилки відхилення, регулювати виробничі й управлінські процеси.

Для прийняття управлінського рішення потрібна планова, нормативна, інструктивна, правова, статистична, облікова, наукова (ноу-хау) та інша інформація. Незалежно від виду, вона має бути точною, повною, достовірною, надійною, зручною для сприйняття та оцінки. Носіями для прийняття рішень може бути документ, креслення, схеми, графіки, газети, журнали, книги, кінофільми, записи на магнітній стрічці та інше. Важливими джерелами інформації є особисті спостереження, бесіди зі спеціалістами і працівниками, опитування експертів. Крім того, створюються комісії або творчі групи для вивчення питання, проведення анкетних опитувань, інтерв'ювання тощо [2].

Інформація розповсюджується через ієрархічні канали за допомогою різних циркулярів, інструкцій, рішень, проведення конференцій, зборів, охоплює різноманітну й численну сукупність рішень. Це дані оперативного й бухгалтерського обліку, статистичної звітності,

матеріали ревізій, перевірок, спеціальних обстежень. Особливу цінність має інформація, зібрана самим керівником у процесі контролю й особистих контактів із підлеглими, оскільки він з'ясовує суб'єктивні думки, оцінки, побажання працівників.

Глибокий аналіз кількісної та якісної неформалізованої інформації дозволяє прийняти інформаційне рішення, яке відповідає на питання, що є істинним (що брати до уваги, а що ігнорувати), який стан, можливості керованого об'єкта й умови майбутніх дій.

Характерні риси сучасного політика, порівняно з його попередниками, такі (рис. 13):

- **орієнтація на людей.** Більше часу присвячує взаємодії з людьми і менше часу проводить в офісі, розробляючи неймовірні плани;
- **ставлення до виконання.** Поряд з орієнтацією на людей, робить наголос на виконанні. Успішне виконання вимагає поєднання спеціальних навичок і знань у галузі управління з практичним використанням їх для спрямування персоналу на виконання завдань;
- **дух суперництва.** Сучасний політик повинен уміти досягати успіху за умов гострої конкуренції. Тиск, який створює міжнародна конкуренція, змінює формулу успіху керівника. Не трудовий стаж або освіта, а лише вміння виправдовувати очікування вищого керівництва є вирішальним фактором у діяльності сучасного менеджера;
- **зовнішня перспектива.** Управлінська майстерність має бути спрямована на будь-кого, хто має відношення до успіху;
- **орієнтація на системи.** Складність сучасних відносин вимагає, щоб керівник став фахівцем у галузі управління системами;
- **прагматизм, гнучкість та здатність мати справу з невизначеністю.** Прагнення до розробки чистих принципів, котрі можуть привести політика до успіху, не має сенсу. Політикам, які досягли успіху, властива гнучкість у прийнятті рішень, вони розуміють, коли важливо не наслідувати того, що вже було в минулому зроблено;
- **орієнтація на майбутнє.** Тим, хто перебуває на нижчому рівні корпоративного управління, як правило, необхідна перспектива в межах кількох місяців. Вище керівництво має передбачити майбутнє принаймні на десятиліття [26].

Системний підхід до вивчення проблем політичного управління дає змогу з'ясувати рівень їхньої складності, багатоаспектності та інформаційної забезпеченості. За рівнем кількісного співвідношення всіх взаємопов'язаних факторів проблеми прийняття рішень у політиці поділяються на три групи.

Перша група – добре структуровані проблеми, коли взаємозв'язки між різними чинниками чітко з'ясовано та кількісно визначено.

Друга група – неструктуровані проблеми, коли найважливіші ресурси, ознаки й характеристики описано тільки якісно без кількісного їх визначення.

Третя група – слабо структуровані або змішані проблеми, коли частину взаємозв'язків виражено кількісно, іншу частину – якісно, а тому розв'язання проблеми потребує різних підходів [17].

Першу групу проблем розв'язують кількісними методами оптимізації, другу – евристичними методами (від грец. *heurisko* – *знаходжу, відкриваю*), а третю – методами системного аналізу.

Системний аналіз є сукупністю наукових методів і практичних прийомів дослідження значних і складних проблем управління, методичним засобом реалізації системного підходу до управління. Схема процесу системного аналізу значно складніша за схему процесу прийняття управлінських рішень. Ми розглянемо цей процес дещо спрощено, як сукупність тільки чотирьох стадій.

Рис. 13. Характерні риси сучасного політика

Перша стадія включає усвідомлення ситуації, виявлення головної проблеми, попереднє вивчення системи, формулювання цілей і визначення критеріїв.

Друга стадія – це структурний аналіз об’єкта та розробка концепції його розвитку, виявлення найчутливіших точок системи.

Третя стадія є основною – це розробка моделі та проведення аналізу.

На четвертій стадії здійснюється синтез системи на основі одержаних унаслідок аналізу даних.

Фактори, які впливають на процес прийняття управлінських рішень:

- особисті риси політика;
- поведінка політика;
- середовище прийняття рішень (визначеність та ризик);
- інформаційні обмеження (зростання витрат на отримання додаткової інформації);
- взаємозалежність рішень;
- готовність до можливих негативних наслідків;
- можливість застосування сучасних технічних засобів;
- наявність ефективних комунікацій;
- відповідність структури політики цілям та місії організації;
- процедури реалізації функцій політики [22].

7.5.3. Завдання та способи підвищення якості політичних рішень

Під **якістю політичних рішень** варто розуміти ступінь їхньої відповідності характеру задач функціонування, що розв’язуються, і розвитку виробничих систем. Інакше кажучи, якість політичного рішення показує, наскільки воно забезпечує подальші шляхи розвитку виробничої системи в умовах формування ринкових відносин.

Фактори, що визначають якість та ефективність політичних рішень, можуть класифікуватися за різними ознаками – як фактори внутрішньої природи (зв’язані з керівною та керованою системами), так і зовнішні фактори (вплив навколишнього середовища). До числа цих факторів варто віднести (рис. 14):

- закони об’єктивного світу, пов’язані з прийняттям і реалізацією політичних рішень;
- чітке формулювання мети – для чого приймаються політичні рішення, яких реальних результатів може бути досягнуто, як виміряти, співвіднести поставлену мету й досягнуті результати;
- обсяг і цінність розташовуваної інформації – для успішного прийняття управлінського рішення головним є не обсяг інформації, а цінність, обумовлена рівнем професіоналізму, досвіду, інтуїцією кадрів;
- час розробки управлінських рішень – як правило, управлінське рішення завжди приймається в умовах дефіциту часу і надзвичайних

обставин (дефіциту ресурсів, активності конкурентів, ринкової кон'юнктури, непослідовної поведінки політиків);

- організаційні структури управління;
- форми й методи здійснення політичної діяльності;
- методи й методики розробки та реалізації політичних рішень (наприклад, якщо фірма лідирує – методика одна, якщо відстає від інших – інша);
- суб'єктивність оцінки варіанта вибору рішення. Чим більш неординарним є рішення, тим суб'єктивніша оцінка, стан керівної і керованої систем (психологічний клімат, авторитет керівника, професійно-кваліфікаційний склад кадрів і т. д.);
- системи експертних оцінок рівня якості й ефективності рішення [27].

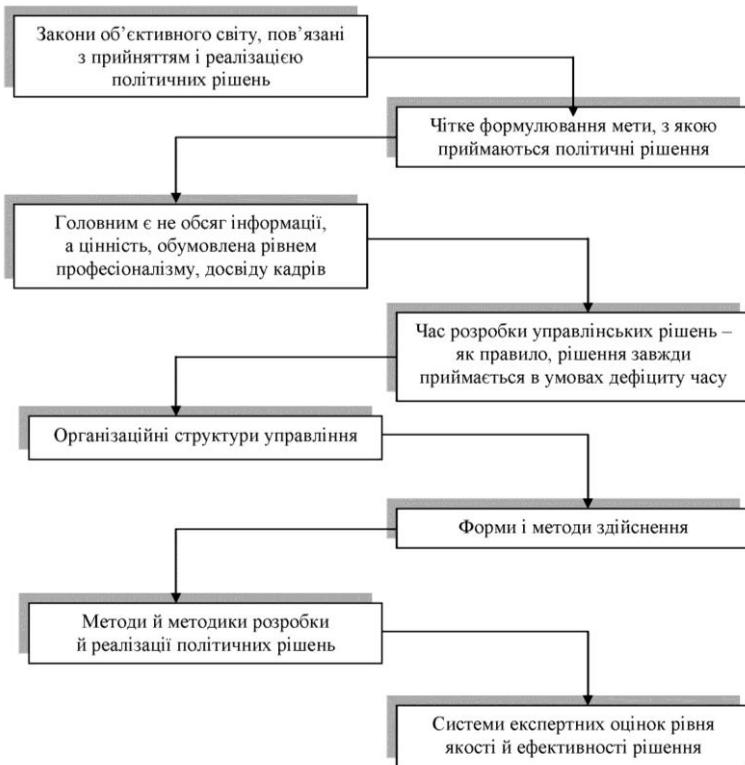

Рис. 14. Фактори, що визначають якість та ефективність політичних рішень

Політичні рішення повинні спиратися на об'єктивні закони і закономірності суспільного розвитку. З іншого боку, управлінські рішення істотно залежать від безлічі суб'єктивних факторів – логіки розробки рішень, якості оцінки ситуації, структуризації задач і проблем, визначеного рівня культури управління, механізму реалізації рішень, виконавчої дисципліни і т. п. При цьому необхідно завжди пам'ятати, що навіть ретельно продумані рішення можуть виявитися неефективними, якщо вони не зможуть передбачити можливих змін у ситуації, стані виробничої системи.

7.6. Відповідальність бюрократа та політичного лідера

7.6.1. Інститут політичної відповідальності

Політична відповідальність – один із видів публічної (перед громадськістю, главою держави, парламентом) відповідальності, що настає за неспроможність органів державної влади та посадових осіб розробляти та втілювати в життя політику, яка відображає прогресивні напрями розвитку суспільства, максимально корисні для блага людей. Суб'єктом політичної відповідальності є ті носії виконавчої влади, які реально визначають зміст державно-управлінської діяльності. Слід зазначити, що політична відповідальність має суттєві відмінності від юридичної, адже вона є значно суб'єктивізована й відносна, оскільки не існує абсолютних і формалізованих критеріїв оцінки стану державного управління на тому чи іншому етапі розвитку суспільства і в тих чи інших умовах. Політична відповідальність в Україні застосовується щодо уряду та його членів, які мають статус політичного діяча [28].

Концепція Закону «Про внесення змін до Конституції України» № 2222-IV (внесеного в парламент 8 грудня 2004 р.) спирається на традиційну конституційну ідеологію, проте найслабшим його місцем є те, що вона відкидає народ як джерело влади з процесу постійної участі в державних справах і здійсненні будь-яких реальних суспільно-політичних реформ.

Принцип народного суверенітету має бути основоположним для конституційного реформування, лише тоді конституційна реформа закріпила б новий суспільний договір між владою та народом із тим, аби реалізувати принцип: влада для народу, із волі народу і через народ. Без цього зазначений закон залишається набором юридичних функцій, за якими стоять вузькі партійні або ж особисті інтереси.

Нині державна бюрократична еліта, яка узурпувала владу, залишається основою управління державними справами, що вже призвело й у

майбутньому може призвести до соціально-політичної ситуації, коли український народ не захоче жити за межею бідності, бути жертвою обману та фальсифікації, позбавлений права прямої участі в державних справах.

Отож конституційна реформа не повинна зводитися лише до обмеження президента чи встановлення противаг у відносинах відповідних гілок влади. Її здійснення в Україні стане ефективним тільки за умови врегулювання проблеми політичної відповідальності органів державної влади – парламенту й уряду, які юридично та фактично мають відповідати за формулювання, контроль і реалізацію державної політики. Інструмент такої відповідальності давно відомий – перспектива дострокового припинення повноважень парламенту й уряду. Крім органів вищої державної влади, політична відповідальність повинна поширюватися на органи територіальної автономії та місцевого самоврядування [24].

Що для цього потрібно зробити нинішньому реформаторському парламентові?

- Необхідно передбачити в законопроєктах, що парламент та уряд мають нести всю політичну відповідальність за наслідки їхньої практичної роботи.
- В уряді має бути солідарна відповідальність за діяльність цього органу влади.
- Відставка уряду повинна автоматично призводити до відставки парламенту, який разом з урядом несе політичну відповідальність за стан справ у державі.
- Конституція має підтвердити права Президента України достроково припиняти повноваження парламенту з юридичних і політичних мотивів. Це право глави держави необхідне для здійснення ним функцій політичного арбітражу. Водночас воно має бути обумовлене політичними консультаціями з парламентськими фракціями та групами, а також Конституційним Судом України. Президент не мав би розпускати парламент раніше, ніж через рік після позачергових виборів.
- З іншого боку, парламент повинен мати реальну можливість конституційною більшістю притягати главу держави до суду після висловлення імпичменту, якщо той зловживатиме владою і порушуватиме Конституцію та закони України.
- Влада в оцінці своєї діяльності має орієнтуватися на громадську думку, висловлену через громадські організації та ЗМІ [28].

Відсутність практики політичної відповідальності органів державної влади в Україні свідчить про те, що в політикумі та суспільстві бракує цивілізованого розуміння розвитку демократії. Інститут політичної

відповідальності може об'єднати демократичні сили законодавчого органу для проведення політичної реформи.

Одним із бажаних наслідків конституційного реформування в описаному форматі могло б стати формування реальної двопартійної системи, а відтак завершення політичної структуризації суспільства. У кожному разі така політична реформа знаменувала б собою перехід України до нового етапу її розвитку, реального закріплення в суспільстві цінностей права, свободи слова, права приватної власності, українського патріотизму, верховенства закону, вільної конкуренції [11].

7.6.2. Поняття «бюрократія» та політична відповідальність бюрократа

Термін «бюрократія» походить від фр. *bureau* – *влада*, і грец. – *туп соціального управління*, або певна форма соціально-політичної влади та відповідна правляча еліта. Термін «бюрократизм» використовується, як правило, для характеристики відповідних засобів управлінської діяльності. Найпростіший зміст цих понять полягає у відриві виконавчих органів певної організації від самої організації, перетворенні органу, що має підкорятись, в орган, який підкоряє тих, чію волю він повинен виконувати. Бюрократія є апаратом панування, інструментом влади, який містить, однак, внутрішнє протиріччя – залишаючись апаратом, тобто слугою, він стає над своїм паном, перебирає владу над владою.

Бюрократія як поняття, яке протилежне демократії (що не зовсім точно), використовується в нашому політичному лексиконі майже виключно в негативному, навіть у лайливому значенні (часто під іншим терміном – «партократія»). Для цього є історичні причини, але явище бюрократії є значно складнішим, неоднозначним, утіленим у різних історичних типах [23].

Бюрократія притаманна не тільки державі, хоча це поняття часто пов'язується лише з державою, а й узагалі будь-яким організаціям. Передумовою її існування є специфічна професійна управлінська діяльність, тобто необхідність засвоєння певних умінь і навичок, а також технічна неможливість безпосередньої демократії. Особливо поширились ці передумови в сучасному індустріальному та постіндустріальному суспільстві, хоча, безумовно, бюрократія існувала і раніше, у традиційних суспільствах. Бюрократія приходить на зміну старим формам влади тому, що вона являє собою технічно більш довершений спосіб організації – настільки, наскільки машинне виробництво перевершує ручну працю. **Типовій формі бюрократії притаманні такі риси:**

- систематична мобілізація людських та матеріальних ресурсів для здійснення чітко визначених цілей і планів;
- використання професійно підготовлених кадрів, обіймаючи неспадкоємні посади з означеним колом повноважень і сферою діяльності;
- професійна спеціалізація і розподіл праці, що координується ієрархією підпорядкування, підзвітною певній владі або клієнтурі [13].

Отже, за словами *Р. Дарендорфа*, саме укрупнення організаційних утворень у промисловості, торгівлі, державному управлінні й системі освіти створює сприятливі умови для правління бюрократів, яке будується на універсалізації управління. Але при цьому бюрократична система управління приходиться у протиріччя із системою лідерства, яка ґрунтується на індивідуальних рисах особистості. Тільки видатним лідерам вдається приборкати цю в'язку масу.

*Р. Дарендорф
(1929–2009 рр.)*

Із цією рисою пов'язані основні негативні сторони бюрократичної управлінської структури: знеособлення, безвідповідальність, самодостатність і самовідтворення, підміна знання авторитетом, ініціативи – традицією. Негативні риси бюрократії властиві її природі, і є мовби продовженням її позитивних функцій. Наприклад, постійна необхідність жорстко встановленого порядку дій може породжувати тенденцію до інертності, обмеження здатності реагувати на нові ініціативи. Необхідність роздроблення обов'язків може призвести до виникнення проблем і труднощів у координації дій та відповідальності за них. Занадто централізований контроль може створювати проблеми перешкод у діяльності й уповільнення реагування. Для пересічного громадянина такі бюрократичні засоби управління перетворюються та постійні проблеми незрозумілих формальностей, відписок і відмов.

7.6.3. Відповідальність політичного лідера

Як відомо, після впровадження в Україні нової політичної моделі ключовими суб'єктами політичного життя стали політичні партії. Основними умовами для посилення їхньої ролі слід вважати: запровадження пропорційної виборчої системи з голосуванням за закритими списками кандидатів від партій на парламентських та місцевих виборах; набуття чинності Законом «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р., розширення кадрових і контрольних повноважень парламенту у сфері виконавчої влади, посилення ролі

Кабінету Міністрів у здійсненні виконавчої влади; запровадження державного фінансування політичних партій (закон від 27 листопада 2003 р.) [9].

Необхідно також зауважити, що в Україні на практиці майже не реалізується відповідальність політичних партій за свої обіцянки перед виборцями, також не існує закріплення його на законодавчому рівні.

Часто підкреслюється, що відповідальність певної політичної сили за виконання нею своїх політичних обіцянок не тягне за собою юридичних наслідків, отже, чи не єдиним дієвим інструментом політичної відповідальності виступають вибори. Звідси чітко простежується, що, так би мовити, «чиста» відповідальність має невизначений характер і полягає в переважно «майбутніх санкціях» (тобто політичну партію, яка не виконує свої зобов'язання перед виборцями й народом, можливо, не оберуть до парламенту наступного скликання). З юридичної точки зору, політична відповідальність партій є інститутом швидше звичасового права, що регулює відносини набуття, утримання та передачі влади. У законодавчій сфері політично панівний прошарок, політична еліта, прагне закріпити свій надзвичайний стан.

Реалії сучасного суспільства вимагають чіткої побудови механізму відповідальності політичних партій. Він має включати чотири основні моменти: 1) це програма розвитку країни; 2) політична сила, що взяла на себе відповідальність за її виконання; 3) це виборці; 4) законодавче закріплення відповідальності партій. Безпосередньо перед народом виставляють на розгляд свої варіанти програми суспільних перетворень та розвитку їх розробники, оскільки представлені програми можуть бути оцінені за єдиним критерієм – кінцевим очікувальним результатом [11].

Отже, сьогодні проблема розробки критеріїв політичної відповідальності політичних партій, їхніх лідерів та функціонерів є однією з пріоритетних у суспільстві і потребує подальшого вивчення. Існування лише циклічного електорального контролю під час виборів, відсутність законодавчого підґрунтя та механізмів зворотного зв'язку з електоратом можуть мати загрозливі наслідки для розвитку демократичного суспільства в Україні.

У сучасній правовій науці специфічним за визначенням різновидом юридичної відповідальності низка авторів називає конституційно-правову відповідальність. Ще за радянських часів поняття відповідальності визначалось як заснована на законі, об'єктивно зафіксована в юридичних критеріях необхідність, яка виступає як специфічний юридичний обов'язок відповідати за свою **юридично значущу** поведінку (діяльність), яка концентрує в собі імперативну силу права та реалізується через регулятивні правовідносини, у яких зобов'язаний суб'єкт знаходиться в стані відповідальності [23].

У такому ж ракурсі розуміє конституційно-правову відповідальність більшість російських правознавців, визначаючи її як зумовлену конституційно-правовими нормами необхідність певних суб'єктів відповідати за свою **юридично значущу** поведінку в установленому порядку та діяти згідно із покладеними на них обов'язками, а в разі відхилення мати відповідні позбавлення. Зокрема, конституційна відповідальність є відповідальністю за неналежне здійснення публічної влади. Загальними рисами, що дозволяють співвіднести конституційну відповідальність з юридичною відповідальністю, є негативна оцінка державою діяльності посадової особи, а також примусовий захід, реалізація санкції правової норми.

Деякі автори вважають, що підстави конституційно-правової відповідальності не обов'язково мають бути закріплені в нормативно-правовому акті. На їхню думку, достатньою обставиною для її застосування є невідповідність дій суб'єкта більш високому інтересу, їх недоцільність, небажана поведінка, недосягнення необхідного результату. У таких випадках критерій протиправності, який слугує підставою конституційно-правової відповідальності, найчастіше виводиться з інших соціальних критеріїв, небажаних проявів у державно-правовій сфері.

Наприклад, він може знаходитись у морально-етичній площині. Зокрема, скоєння аморального вчинку посадовою особою високого рангу може бути підставою для позбавлення займаної посади. Такий підхід обумовлюється тим, що чиновні особи від імені народу здійснюють важливі владні повноваження, а їхній авторитет і моральна гідність сприймаються як символ гідності й авторитету самої влади.

Проте в таких випадках ідеться не про конституційно-правову відповідальність, а про політичну, для настання якої достатньо визнання діяльності суб'єкта такою, що не відповідає поглядам, переконанням, інтересам певних груп, суспільства, громадських об'єднань, народу в цілому. Політична відповідальність, за великим рахунком, є партійним примусом, який, на наш погляд, зумовлюється розбіжністю поглядів суб'єктів політичної боротьби з приводу здійснення державної політики та розміщенням політичних сил на певний момент. А тому політична відповідальність може виступати лише передумовою виникнення конституційної відповідальності, й але тільки за умови, що такий зв'язок чітко закріплюється законом [18].

Політична відповідальність є різновидом соціальної відповідальності, оскільки базується не на нормативно-правових актах, а на соціальних, моральних, політичних, ідеологічних правилах (догмах). Зокрема, пропонується таке визначення політичної відповідальності: **політична**

відповідальність є різновидом соціальної відповідальності, яка виникає в процесі діяльності різних суб'єктів у зв'язку з організацією та розвитком державної влади, а також під час розробки та проведення політики, яка відображає прогресивні напрями й мету розвитку суспільства.

Політична відповідальність, яка, зазвичай, існує поряд із юридичною, покликана забезпечувати внутрішні інтереси суспільних організацій і спрямована переважно на їх членів. Ми повністю поділяємо таку точку зору, але заради справедливості зазначимо, що політична (або ж будь-яка інша соціальна) відповідальність у жодному разі не може виключати можливість настання юридичної відповідальності за наявності умов, визначених нормативно-правовими актами.

Сенсом виокремлення політичної відповідальності є намагання держави забезпечити проведення єдиної поміркованої політики, що включає в себе весь процес її творення: починаючи від розробки ескізу певного політичного сценарію, ефективної та оптимально швидкої його реалізації і до здійснення контрольно-наглядових функцій як запоруки балансу всіх стадій процесу. Але водночас сутність політичної відповідальності полягає в тому, що Президенту України для прийняття рішення про відставку не потрібні жодні юридичні підстави, що випливають із дій того, чий повноваження припиняються. Приймаючи таке рішення, Президент України може керуватися виключно міркуваннями доцільності.

Єдиною очевидною підставою притягнення до політичної відповідальності є політичні мотиви, які можна охарактеризувати як суб'єктивне уявлення керівного складу про хід політичних процесів у нею керованій організації. Причому ініціатором політичної відповідальності може бути не тільки керівник, а й будь-який член організації, суб'єктивні уявлення якого про хід політичних процесів не збігаються з позицією керівництва.

Норми, які за змістом схожі з наведеними характеристиками в теорії права, називаються корпоративними нормами. **Корпоративними нормами** вважають правила поведінки, які встановлені в корпорації (підприємстві, установі, організації) для врегулювання відносин між людьми, спрямовані на досягнення цілей її функціонування та виражені в її уставах, положеннях, рішеннях. Єдине, що вирізняє політичну відповідальність від відповідальності за порушення корпоративних норм – це можливість застосування в першому випадку прямої примусової сили держави, а в другому – опосередкованої (через оскарження в суді).

Специфіка діяльності органів виконавчої влади полягає в тому, що загальнотеоретичний принцип «дозволяється все, що не забороняється

законом» повинен діяти в іншій інтерпретації: дозволяється все, що **дозволяється** законом. А тому використання невизначених підстав притягнення до відповідальності за реалізацію абсолютно визначених повноважень вважається, принаймні, недоречним [12].

У державному управлінні відповідальність керівників органів виконавчої влади є органічно пов'язаною з реалізацією моральної відповідальності. І це є закономірним, оскільки дії політичного керівника повинні мати моральну основу й визначатися значною мірою моральними принципами. Саме тому, що мораль і політика є тісно пов'язаними між собою явищами, вони не можуть діяти ізольовано, не порушуючи цілісності один одного.

Як ми вже з'ясували, моральна відповідальність, як і юридична відповідальність, є тим же обов'язком, але таким, що виконується під впливом примусу. Зрозуміло, істотне розходження між дією норм права і дією інших соціальних норм полягає в тому, що право забезпечується державним примусом з усіма важливими наслідками, що впливають звідси.

На жаль, моральна норма таким засобом не забезпечується. Моральна відповідальність не вносить змін у майнове, правове й політичне положення посадових осіб, яким вона адресується, не закріплює свою негативну оцінку жодним реальним покаранням. І все ж таки зведення способів захисту порушеного права тільки лише до державного примусу виконання обов'язків було б великою оманюю.

Моральна оцінка є обов'язковим елементом, що супроводжує негативну юридичну оцінку. Накладення дисциплінарного стягнення на службовця за недогляд у роботі становить процес, у якому також наявний негативний, морально-етичний осуд, часто непомітний, але психологічно відчутний винною особою.

Категорія совісті й честі становить суб'єктивну сторону моральної відповідальності. Водночас потрібно зауважити, що моральний обов'язок не завжди виконується в результаті внутрішнього спонукання й переконання. У практичній дійсності моральна відповідальність як об'єктивна реальність частіше локалізується та діє у вигляді суспільної думки. Суспільна думка в державному управлінні проявляється у вигляді суспільних відносин щодо оцінки управлінської діяльності, що віддзеркалюються в колективних судженнях громадян про державну політику, роботу державного апарату і його керівників.

Підсумовуючи все вищезазначене, можна констатувати, що ситуація з притягненням до відповідальності керівників органів виконавчої влади, які мають статус «державних політичних діячів», є досить неоднозначною. Це викликається тим, що часто юридична відповідальність

суб'єктів влади поєднується з відповідальністю політичною та моральною, продукуючи нові, змішані форми відповідальності.

По-перше, міністри як державні політичні діячі та особи, які призначаються з урахуванням розстановки політичних сил у парламенті (ідеально – за погодженням із політичною більшістю) мають відповідати вимогам політичних сил, завдяки яким вони й одержують свої портфелі, та діяти в рамках політичної програми. У протилежному разі вони несуть персональну політичну відповідальність як такі, що не виправдали сподівань своїх однопартійців. Саме **персональну** відповідальність, оскільки справжню відповідальність у справах великої політики може нести тільки один-єдиний керівний міністр, але аж ніяк не анонімна колегія.

По-друге, міністри є керівниками органів виконавчої влади, представниками державної влади, на яких лежить обов'язок виконувати функції держави. А отже, у разі невиконання або неналежного виконання своїх обов'язків вони мають відповідати вже перед державою в особі Верховної Ради. А це вже стосується сфери юридичної відповідальності. Отже, щоб не змішувати ці поняття, пропонуємо таку схему притягнення до відповідальності керівників органів виконавчої влади зі статусом державного політичного діяча [15]:

- **перший етап** полягає в публічному осуді політичних дій члена своєї партії та входженні до Президента із поданням про відкликання посадовця або партійним керівництвом, або ж парламентською більшістю, причому з одночасним поданням кандидатури на вивільнену посаду (так званий конструктивний вотум недовіри). У такий спосіб реалізується політична відповідальність, підставою якої виступає не виконання або неналежне виконання своїх повноважень, а спосіб їх виконання;

- **другим етапом** виступає реакція Президента України на таке подання. Президент України, враховуючи державні інтереси, може задовольнити подання, звільнивши зазначеного керівника й одночасно призначити запропоновану кандидатуру, або ж відмовити в задоволенні подання з одночасним письмовим обґрунтуванням свого рішення. Саме на цьому етапі за умови задоволення подання реалізується юридична відповідальність, яка за своїми характеристиками підпадає під визначення конституційно-правової відповідальності [15].

Розглянемо деякі визначальні положення (принципи) політичної етики діяча демократичної орієнтації. На цій обставині слід особливо наголосити, адже яскрава політична палітра сучасного суспільства, у тому числі українського, демонструє різноманітні погляди на призначення та зміст політичної діяльності саме в етичному аспекті. Серед «діючих політиків» нерідко можна зустріти відвертих прихильників Н. Макіавеллі або носіїв екстремістських поглядів (ідеї «інтегрального націоналізму»).

Для політика, що мислить і діє демократично, принциповим та відправним є визнання пріоритетів морального фактору, гуманістична орієнтованість його політичної діяльності, обов'язкове врахування моральних наслідків політичних рішень. Значущість, пріоритетність, ієрархічна підпорядкованість цих нормативних вимог визначається конкретним контекстом політичних подій, особливостями ситуації, у якій діє політик, тим статусом, яким він наділений. Політик при владі й політик в опозиції, політик-переможець та переможений політик, професійний політик і людина, яку випадково занесло на фарватер політичного життя – це діячі, які по-різному використовують можливості політичної моралі. «Велика» політична етика тому містить цілий набір конкретних рекомендацій щодо поведінки політика за різних обставин: «етика боротьби», «етика успіху», «етика поразки», «етика очікування», «етика опозиції», «етика компромісу» тощо [10].

Особливості поведінки «людини політики», спосіб та стиль викладу нею політичних ідей, поглядів, думок, використання моральної аргументації значно залежать від аудиторії, з якою політик має справу. Одна справа, коли він спілкується з іншими політиками, колегами по професії, інша – якщо бере участь в масовому мітингу. Але в будь-якому разі політик демократичного кшталту має бути ширим, відвертим, чесним. Моральні переконання не можна взяти «напрокат» – люди швидко розпізнають показну етику і відмовлять її носієві в довірі та підтримці.

Зростання ролі суб'єктів суспільних відносин зумовлює необхідність пошуку оптимальних шляхів їх функціонування і в українському суспільстві. Для розвитку стабільного та ефективного демократичного правління потрібні не тільки визначені політичні й управлінські структури. Цей розвиток залежить від політичної культури, яка формує керівні принципи політичної поведінки, політичні норми та ідеали. Політична система й політична культура перебувають у постійній взаємодії, вони є взаємовпливовими регуляторами депутатської діяльності. Як і в будь-якій сфері людської діяльності, у депутатській діяльності правові норми мають органічно поєднуватись із моральними. Співвідношення між правовими й етичними нормами в регулюванні діяльності різних парламентів є різним.

Питання щодо законодавчого закріплення норм етики народних депутатів України в межах одного законодавчого акта – Кодексу – виникало неодноразово. Його актуальність сьогодні підтверджується тим фактом, що у Верховній Раді VI скликання зареєстровано «Кодекс добросесної поведінки народних депутатів України». Цей проект розроблено задля встановлення стандартів та правил поведінки для

врегулювання ситуацій етичного характеру, що виникають у процесі здійснення народними депутатами України повноважень, покладених на них Конституцією України, законами України та волею виборців України.

Проект Постанови Верховної Ради України «Про Кодекс доброчесної поведінки народних депутатів України» (реєстр. № 4827 від 15 липня 2009 р.) стверджує, що Кодекс доброчесної поведінки народних депутатів України покликаний допомагати депутатам у виконанні ними їхніх службових обов'язків, сприяти підвищенню ефективності їхньої роботи та діяльності Верховної Ради України в цілому.

Запропонований проект Постанови «Про Кодекс доброчесної поведінки народних депутатів України» регламентує такі аспекти поведінки народних депутатів України [11]:

- принципи, якими повинні керуватися депутати під час виконання своїх обов'язків;
- правила депутатської етики під час пленарних засідань, у комітетах та комісіях;
- право на володіння та використання інформації, використання статусу депутата;
- правила парламентської етики в роботі з виборцями;
- публічні виступи народного депутата України. Взаємодія депутата зі ЗМІ та інші важливі питання здійснення депутатської діяльності.

Для забезпечення дотримання депутатами Верховної Ради України правил парламентської етики, і, зокрема, вимог цього Кодексу, у структурі Верховної Ради України функціонує окремий орган – **Комісія з питань Регламенту та депутатської етики**. У разі порушення народним депутатом України цього Кодексу Комісія з питань Регламенту та депутатської етики може застосувати до нього заходи впливу в порядку, визначеному цим Кодексом. Якщо депутат без поважної причини протягом сесії пропустив понад 30 % пленарних засідань Верховної Ради України та засідань парламентського комітету чи комісії, до складу яких його обрано, у нього вираховують 25 % від заробітку за цей період, 50 % засідань – половину заробітної платні, 70 % засідань – усю заробітну платню. Тобто якщо зі 100 засідань депутат прогуляв 29, то він отримує 100 % платні, а якщо це звичайний робітник, то його може бути звільнено за прогул, навіть за перший і єдиний. Якщо депутат виступає без дозволу, порушує Регламент, перешкоджає виступу або викладенню, образливо висловлюється, закликає до насильницьких дій, використовує недостовірні відомості, покидає залу засідань (уважно!) без поважних причин, перешкоджає роботі в сесійному залі, то Голова ВР має право (не обов'язок!):

- закликати депутатів до порядку;
- зробити усне зауваження депутату;
- винести догану депутату;
- дати розпорядження про розміщення інформації про порушення в газеті «Голос України» та на веб-сторінці Верховної Ради України;
- звернутися за допомогою до Служби парламентського пристави для відновлення дисципліни в залі засідання;
- звернутися до Комісії з питань Регламенту та депутатської етики зі скаргою про порушення норм цього Кодексу та проханням надати оцінку вчиненим діям, винести рішення про притягнення депутата (депутатів), що порушив (порушили) вимоги цього Кодексу до дисциплінарної, адміністративної чи іншої відповідальності;
- закрити засідання [20].

За результатами засідання Комісія має право застосувати до депутата, що порушив вимоги цього Кодексу, такі заходи впливу:

- усне попередження;
- попередження із занесенням до протоколу засідання;
- винесення догани / суворої догани;
- рекомендація депутату вжити належних заходів для попередження подальших випадків порушень норм і правил парламентської етики;
- інформування про недостойну поведінку депутата та про заходи впливу, яких вживала до нього Верховна Рада України, шляхом розміщення повідомлень у газеті «Голос України» та на веб-сайті Верховної Ради України;
- накладення адміністративних стягнень за порушення депутатом норм парламентської етики;
- часткове або повне позбавлення місячного депутатського утримання;
- позбавлення депутата права виступу на одному – п'яти пленарних засіданнях;
- позбавлення депутата права участі в роботі сесії на строк до десяти пленарних засідань;
- внесення на розгляд Верховної Ради України пропозицій щодо застосування до депутата, що порушив норми парламентської етики, суворіших санкцій (у тому числі дискваліфікації – припинення повноважень народного депутата України).

Рішення про припинення повноважень народного депутата України, що порушив норми парламентської етики, приймаються двома третинами депутатів від конституційного складу Верховної Ради України. У разі

виявлення за результатами розгляду питань щодо порушення депутатами норм парламентської етики ознак злочину Комісія передає матеріали справи до органів прокуратури та суду.

До джерел, що регулюють етику парламентської діяльності в Україні на сучасному етапі, можемо віднести Конституцію України, норми чинного законодавства, включно з нормами Закону України «Про статус народного депутата України», Регламент Верховної Ради України, а також неписані правила (традиції та звичаї), якими послуговуються народні депутати в багатьох випадках, особливо під час розв'язання конфліктних ситуацій.

Так, ст. 79 Конституції України передбачає складення народними депутатами України перед вступом на посаду присяги перед Верховною Радою України [20].

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про статус народного депутата України», у своїй діяльності народний депутат повинен дотримуватись норм моралі, бути гідним звання народного депутата України. Неприпустимим є використання народним депутатом свого депутатського мандата всупереч загально визнаним нормам моралі, правам і свободам людини та громадянина, законним інтересам суспільства й держави. Народний депутат не повинен використовувати депутатський мандат для особистих, зокрема корисливих, цілей.

Механізми внутрішньої організації парламенту свідчать про його організаційну культуру та впливають на взаємодію всіх гілок влади, тобто на культуру парламентаризму в цілому, позначаються на ефективності реалізації конституційних парламентських повноважень: здійснення законодавчої, контрольної та установчої функцій. Очевидною в цьому процесі є роль Регламенту Верховної Ради України.

Регламентом законодавчого органу державної влади прийнято вважати «сукупність правових норм, викладених в одному нормативно-правовому акті, які встановлюють порядок здійснення цим органом та його посадовими особами своїх повноважень». Регламент має встановлювати такий порядок діяльності парламенту, що дав би йому змогу повноцінно, ефективно та автономно від інших органів державної влади здійснювати свої конституційні повноваження. Законодавці чинним Регламентом Верховної Ради України намагались охопити всі аспекти функціонування парламенту, однак виникає багато запитань щодо дієвості тих норм, що регулюють моральну поведінку депутатів, як у межах парламенту, так і поза ним.

Регламент Верховної Ради України містить главу 9 «Дотримання дисципліни та норм етики на пленарних засіданнях Верховної Ради України». Її положення розкривають необхідний мінімум вимог щодо

поведінки депутата в процесі проведення, у тому числі й тих, які чинять самі народні депутати. Тому Регламент містить заборону, що поширюється на народних депутатів, – вносити до залу засідань та використовувати під час засідань будь-які предмети, що не мають на меті забезпечення законодавчої діяльності. Жодних санкцій за порушення цієї заборони-рекомендації чинне законодавство не визначає, що суттєво зменшує регулятивний вплив таких положень на поведінку депутатів [11].

Ухвалення рішень парламентом України відбувається в результаті їх обговорення. Для ухвалення зваженого та відповідального рішення народні депутати мають професійно підходити до розгляду всіх пропонованих законодавчих актів, дослухатись до висловлюваних у ході засідання аргументів і контраргументів, обмінюватись думками. Таке обговорення має спиратись на дотримання всіма депутатами правил ведення дискусії. Регламент застерігає парламентарів від будь-яких дій, що можуть перешкоджати нормальному викладу або сприйняттю виступу їхніх колег чи інших промовців. Такими діями можуть бути вигуки, оплески, вставання, учинення галасу через гучномовці. Якщо депутати виголошують образливі слова на адресу колег чи депутатських фракцій, то на головуючого покладається обов'язок попередити депутатів про неприпустимість такої поведінки чи припинити їхній виступ.

Досить часто в процесі обміну думками конфлікт між депутатами виходить за межі власне обговорення питання порядку денного і перетворюється на з'ясування міжособистісних стосунків. У таких випадках Регламент має бути механізмом, що перешкоджає втручання особистих інтересів і конфліктів у сферу парламентських процедур. Такі конфліктні ситуації повинні вирішуватись за межами пленарного засідання. Вирішенню конфліктних ситуацій сприяє їх розгляд Комітетом з питань Регламенту, депутатської етики та забезпечення діяльності Верховної Ради України.

Конституція України встановлює і гарантує право кожного народного депутата України брати участь у вирішенні питань, що належать до компетенції Верховної Ради України. Народний депутат несе всю повноту відповідальності перед виборцями за належне, кваліфіковане здійснення своїх повноважень. Об'єктивна необхідність відповідальності народного депутата впливає із загальних вимог підконтрольності й підзвітності обраних до органів влади осіб тим спільнотам громадян, які їх обрали. Адже мандат на здійснення повноважень члену парламенту протягом установленого терміну відповідно до вимог Конституції і закону надається українським народом [20].

Одним із показників зрілості громадянського суспільства є здійснення громадами контролю за тим, наскільки кожен із депутатів сумлінно й кваліфіковано виконує вимоги складеної присяги на вірність Україні, узяті зобов'язання дотримуватись Конституції і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників.

Пропорційна система виборів не передбачала інституту відкликання народного депутата виборцями. Запровадивши вільний мандат народного депутата України, Конституція не встановила організаційно-правових форм його відповідальності перед виборцями за незалежне здійснення своїх функцій і повноважень. Відсутність у законодавстві таких норм не дає можливості вживати до депутатів відповідних заходів впливу чи ставити питання про позбавлення їх депутатського мандата. Відчуження між владою і людьми стало більш відчутним. Таке поняття, як «політична відчуженість», характеризує особу (виборця), яка зневірилась в існуючій у суспільстві політичній системі і тих символах політичної культури, які використовуються політиками для пояснення й виправдання своїх політичних дій.

Сьогодні конфлікт інтересів є однією з найбільш гострих проблем парламентського життя в Україні. На парламентському рівні в демократичному суспільстві він (конфлікт) передбачає конкретних учасників: політичні партії та їх блоки, інші об'єднання громадян, які через депутатські фракції, групи чи окремих депутатів виражають свої соціальні інтереси. У цьому випадку виникає політико-правова парламентська ситуація, характерна для держав із демократичними принципами, а саме: взаємодія більшості й меншості в парламенті, між якими і виникає конфлікт.

Для попередження та вирішення парламентських конфліктів може бути застосований нормативний чи морально-правовий підхід, як це існує в країнах Європи. За такої умови конфлікт розв'язується шляхом використання правових, моральних чи етичних норм. Результат буде залежати від того, чи є між суб'єктами парламентського контролю згода щодо цих норм, тобто за умови, що правила приймаються всіма сторонами і мова йде лише про застосування цих норм у кожному конкретному випадку. Однак якщо неможливо віднайти консенсус, то виникає необхідність нав'язування цих норм. У результаті за нормативного підходу можливе вирішення конфлікту шляхом компромісу чи консенсусу, а також розпуску парламенту за наявності для цього конституційних підстав. Така конфліктна ситуація склалась у Верховній Раді України V скликання, способом виходу з якої були дострокові парламентські вибори 2007 р.

Слід наголосити, що використання переговорних процедур, погоджувальних та інших паритетних комісій у парламенті є дуже важливим

для попередження та розв'язання конфліктів, особливо на початковій стадії. На думку Л. Нагорної, важливо «реабілітувати саме поняття компромісу, очистивши його як від ярликів, нав'язаних політикою («угоди́вство»), так і від нашарувань, пов'язаних із гіпертрофованим моралізаторством («зрада ідеалам»). Вироблення етики ненасильства, теоретичне й моральне обґрунтування культури діалогу, технологій консенсусу мають стати фоном і фундаментом для створення «інститутів злагоди», здатних зняти гостроту суперечностей між окремими сегментами суспільства та полярними політичними силами».

Демократизація суспільного життя потребує не лише докорінних інституційних змін, але й глибоких внутрішньоморальних, ціннісних переоцінок як із боку громадськості, так і з боку чиновницького апарату.

На відміну від інших країн, в Україні розуміння подібних загальних принципів до останнього часу не доповнювалося розробленням конкретних заходів, появою відповідних законів та інститутів. Ситуація може покращитися, якщо розпочати масштабну реформу державної служби. До планів розробників цієї реформи мають увійти і серйозне вдосконалення законодавства про державну службу, і розробка нового закону про свободу інформації, і впровадження стандартів та кодексів поведінки чиновників, і створення спеціального державного органу для запобігання й регулювання конфліктів інтересів на державній службі. Якщо подібні плани перетворяться в реальність, можна буде говорити про зародження в Україні управління адміністративною етикою [24].

Однак для того, щоб адміністративна етика стала в нашій країні дійсно ефективним інструментом протидії корупції, окремих заходів явно недостатньо. Необхідно буде створити більш розвинутий і складніший комплекс взаємозалежних заходів – насамперед перейти до реальних практичних справ, спрямованих на подолання корупції.

Отже, у процесі становлення та розвитку українського парламентаризму стає більш очевидним, що забезпечувати ефективне виконання парламентом своїх конституційних повноважень – законодавчих, контрольних, установчих – можливо лише в разі суттєвого підвищення ролі етичних норм. Етичні норми мають бути закріплені законодавчо. Їх закріплення може відбуватись по-різному, залежно від особливостей устрою парламенту, індексу парламентських повноважень. В Україні важливо закріпити на правовому рівні такі етичні норми парламентської діяльності, які б урегульовували всі аспекти діяльності парламентарів як у межах парламенту, так і поза ним. Кожна законодавчо закріплена етична норма повинна містити санкцію як

основну умову щодо вирішення завдань із регулювання парламентської етики. Це дасть змогу побудувати більш етично коректні, ефективні та прозорі відносини всередині парламенту та зміцнюватиме довіру до парламентаризму в суспільстві.

Висновки

- Етика державного службовця – це система норм поведінки, порядок дій і правил, взаємин і принципів державно-службових відносин, що є сукупністю найбільш придатних, глибоко усвідомлених і конкретизованих норм загальнолюдської моралі, які властиві конкретному суспільству.

- Специфіка професійної етики державного службовця полягає передусім в особливостях правового статусу чиновника, можливостях здійснювати владні повноваження від держави, поєднанні формально-процедурного регламенту службових дій посадової особи зі значними можливостями приймати вольові суб'єктивні рішення, де мірилом справедливості виступає лише совість.

- Службова дисципліна – це стан суспільних відносин, що характеризується дотриманням державним службовцем вимог законодавства та належним виконанням покладених на нього службових повноважень.

- Прийняття політичного рішення – це процес вибору розумної альтернативи вирішення проблеми, що є вирішальним у системі управління. Результати реалізації прийнятих політичних рішень – це найбільш об'єктивна оцінка мистецтва політика.

- Рішення – один із необхідних моментів вольової дії керівника. Швидкість, правильність і чіткість рішень залежить від уміння керівника творчо мислити, від його особистих рис (рішучість, ініціативність, сміливість, прагнення до самостійного виконання покладених на нього обов'язків) та організаторських здібностей.

- Зміст політичного рішення можна розкрити через його функції, які воно виконує в загальній системі політики: керування, координації та мобілізації.

- Рішення можна класифікувати за різними ознаками: об'єктом і суб'єктом впливу; соціальним значенням мети й завдань, що в них містяться; часовим критерієм, залежно від стадії процесу управління, на якій приймаються рішення; за рівнем інформованості про середовище й напрями керуваності системи; характером і змістом рішень; рівнем

деталізації в них вказівок, обов'язковості виконання; наявністю кількісних і не кількісних характеристик і т. д.

- Планування – це організоване продумування рішень замість спонтанного їх прийняття.
- Залежно від змісту цілей і завдань можна виділити такі форми планування: стратегічне і тактичне.
- Політична відповідальність – один із видів публічної (перед громадськістю, главою держави, парламентом) відповідальності, що настає за неспроможність органів державної влади та посадових осіб розробляти та втілювати в життя політику, яка відображає прогресивні напрями розвитку суспільства, максимально корисні для блага людей.
- Суб'єктом політичної відповідальності є ті носії виконавчої влади, які реально визначають зміст державно-управлінської діяльності.
- У процесі становлення та розвитку українського парламентаризму стає більш очевидним, що забезпечувати ефективне виконання парламентом своїх конституційних повноважень – законодавчих, контрольних, установчих – можливо лише в разі суттєвого підвищення ролі етичних норм, які мають бути закріплені законодавчо.

Література

---

1. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. – М. : Прогресс, Политика, 1992. – 608 с.
2. Берсуцкая С. Развитие системы подготовки и принятия решений / С. Берсуцкая. – Донецк : НАН, 1996. – 37с.
3. Варивода Я. Політична відповідальність депутатів Верховної ради та місцевих рад: проблеми взаємодії з виборцями [Електронний ресурс] / Я. Варивода. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload>.
4. Василенко В. Теорія і практика розробки управлінських рішень : [навч. посібн. для студ. вищих закл. освіти] / В. Василенко. – К. : ЦУЛ, 2003. – 419 с.
5. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания / М. Вебер ; [пер. с нем.] // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – 804 с.
6. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1990. – 620 с.
7. Гайденок П. Проблема бюрократии у Макса Вебера / П. Гайденок, Ю. Давыдов // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 175–187.

8. Гамаль В. Державна служба : [курс лекцій] / В. Гамаль, В. Чукаєва. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2002. – 304 с.
9. Головатий М. Кому служить політична еліта / М. Головатий // Персонал. – 2006. – № 21. – С. 35–41.
10. Громов И. Западная теоретическая социология / И. Громов. – СПб., 1996. – 286 с.
11. Грязнова О. Політична відповідальність та народні депутати України [Електронний ресурс] / О. Грязнова. – Режим доступу : http://www.deputat.org.ua/content/print.php?actionanalytics&ar_id929.
12. Державна служба в Україні: організаційно-правові основи і шляхи розвитку / [за заг. ред. В. Авер'янова]. – К. : Ін-Юре, 1999. – 272 с.
13. Дубенко С. Державна служба і державні службовці в Україні : [навч. посібник] / С. Дубенко. – К. : Ін-Юре, 1999. – 244 с.
14. Єршова О. Моделі, методи та засоби інформаційної технології прийняття управлінських рішень в соціально-економічних системах / О. Єршова – К., 2000. – 21 с.
15. Загальні правила поведінки державного службовця : затверджено наказом Головдержслужби України від 23 жовтня 2000 р. № 58 // Зб. норм. актів «Державна служба в Україні». – С. 238–242.
16. Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3723-12>.
17. Информация и принятие управленческих решений / Материалы в помощь лектору. – Л., 1973. – 19 с.
18. Ківалов С. Організація державної служби в Україні : [навч.-метод. посіб.] / С. Ківалов, Л. Біла. – Одеса : Юрид. література, 2002. – 328 с.
19. Клементьева Е. Информатизация систем управления и принятия решений в бизнесе: соц. и методол. аспекты / Е. Клементьева. – М., 1994. – 36 с.
20. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.
21. Кулицький С. Основи організації інформаційної діяльності у сфері управління : [навч. посіб.] / С. Кулицький. – К. : МАУП, 2002. – 224 с.
22. Лісовець В. Мистецтво прийняття рішень : [навч. посібник] / В. Лісовець, С. Монке. – Умань : Уманська державна аграрна академія, 2001. – 76 с.
23. Малиновський В. Державна служба: теорія і практика : [навч. посіб.] / В. Малиновський. – К. : Атіка, 2003. – 160 с.
24. Мельниченко В. Політична відповідальність у державному управлінні / В. Мельниченко // Віче. – 2003. – № 1. – С. 19–24.

25. Мишин В. Механизм ответственности власти / В. Мишин. – Днепропетровск : Центр политического анализа. – 2001. – 55 с.
26. Пірен М. Проблеми професійної відповідальності політико-владної еліти в Україні / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2007. – № 3. – С. 29–35.
27. Сопільник О. Технологія прийняття управлінських рішень : [навч. посібник] / О. Сопільник. – Д. : РВВДНУ, 2002. – 108 с.
28. Черленяк І. Політична відповідальність як категорія державного управління / І. Черленяк // Вісник Національної академії державного управління при президентові України. – 2006. – Вип. 2. – С. 73–81.
29. Чесноков С. «Социология господства» Макса Вебера сквозь призму теории верховной власти Л. А. Тихомирова / С. Чесноков // Полис. – 2000. – № 2. – С. 13–24.
30. Чумаченко Н. Информация и принятие решений / Н. Чумаченко. – К. : Укр-НИНТИ, 1971. – 63 с.
31. Чупрій Л. Аксиологічні основи політичної діяльності / Л. Чупрій // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 99–107.
32. Шпакова Р. Легитимность политической власти: Вебер и современность / Р. Шпакова // Советское государство и право. – 1990. – № 3. – С. 134–143.

Семінарські заняття за темами 6 та 7 модуля II

А. Письмова робота (15 хв)

Дайте відповідь на одне з поданих запитань:

1. Прокоментуйте вислів: «Політика – справа невдячна, економіка – річ бездушна, виробництво – згубне для природи, держава та особа – антиподи». Напишіть ваші роздуми щодо вислову та про основний засіб, який здатний це вирішити – гуманізм.
2. 1919 р., благословляючи створення інституту заручників (білих офіцерів), Л. Троцький писав: «Мораль підкоряється інтересам революції, мета (демократія і соціалізм) виправдовує, за відомих умов, такі засоби, як насильство, неправда та вбивство, якщо вони «справді ведуть до визволення людства». До якого підходу співвідношення мети та засобів у політиці цей вислів підходить?
3. Й. Сталін говорив, віддаючи розпорядження про знищення неугодних йому людей: «Є людина – є проблема, немає людини – немає проблеми». Як ви ставитеся до цього вислову? Обґрунтуйте власну точку зору письмово.

4. Перелічіть умови за яких ви б особисто застосували насилля.
5. Назвіть злочини за які, на вашу думку, потрібно страчувати на смерть?
6. Сформулюйте основні вимоги до поведінки державного службовця.
7. Обґрунтуйте важливість дотримання в повсякденній практиці принципів державної служби, визначених у Законі України «Про державну службу» та в «Загальних правилах поведінки державного службовця».
8. Проаналізуйте розробки М. Вебера в руслі теорії раціональної бюрократії. Дайте визначення раціональній бюрократії, назвіть основні положення теорії, час виникнення. Яким чином пов'язана теорія раціональної бюрократії з іншими теоріями М. Вебера? Розкрийте її актуальність на сьогодні.
9. Виберіть на власний розсуд будь-яке політичне рішення і проаналізуйте його відповідно до структури, якості, доречності і т. д.
10. Створіть проект політичного рішення, яке є актуальним для сучасної України та може позитивно вплинути на політичну/економічну ситуацію в країні.
11. Розробіть схему прийняття рішення в кризових умовах.
12. Порівняйте веберівську теорію з нині існуючими теоріями влади або панування. Знайдіть позитивні та негативні риси, відмінності та спільні риси.

Б. Дискусія з тем

1. Ідеальне суспільство XXI ст.: політико-етичні принципи.
2. Суспільний прогрес – основа морального регресу.
3. Розділіться на підгрупи та проаналізуйте принципи легального панування з огляду на їхню практичну доцільність або недоцільність.
4. Дайте відповідь, чи можуть існувати крім запропонованих М. Вебером трьох типів легітимного панування ще якісь, чи достатньо виокремлення цих трьох?
5. Теоретичне обґрунтування поняття «насилля в політиці».
6. Дослідіть ненасильницькі дії як основний засіб для політики в правових державах.

Лекція 8. Етика політичної модернізації

Мета: розглянути й визначити особливості та специфіку етичної системи політичної модернізації.

Вивчивши зміст лекції, студенти повинні вміти:

- визначити політичну модернізацію як етичний конфлікт;
  - дослідити етику індустріального та постіндустріального суспільства;
  - сформувати стратегію модернізації України у світовому контексті;
  - на основі аналізу модернізаційних процесів у світі відстежити загальні тенденції та особливості етико-морального виміру політичної модернізації в Україні.
-

8.1. Поняття політичної модернізації, її етичний вимір

У науковому розумінні **модернізація** є комплексним процесом, який супроводжується цілеспрямованими змінами в політичній, економічній, соціальній та культурній сферах суспільства в напрямі їх удосконалення. Тобто політична модернізація є обов'язковою умовою для переходу від авторитаризму до демократії, у процесі якої створюються передумови для модернізації економічної та соціокультурної сфери суспільства [21].

Характер політичної модернізації визначається широким комплексом факторів (часто породжених одне одним): стартова ситуація, взаємодія геополітичних сил, ступінь інтегрованості держави у світове господарство, склад та інтелектуальні здібності модернізаторської еліти, тип відносин політичної еліти та суспільства, механізми досягнення консенсусу, наявність спільної для більшості політичних сил ідеології розвитку.

Провідні позиції в соціології розвитку займає **теорія модернізації**, сутністю якої виступає ідея соціального прогресу та соціального розвитку. Відповідно до неї, усі суспільства, незалежно від того, у який період часу вони існують, у якій частині світу формуються, включені в єдиний всезагальний процес суспільного прогресу – від позасуспільних форм об'єднання до цивілізації. **Призначення процесу модернізації** полягає

в удосконаленні основних сфер життєдіяльності суспільства від менш досконалих до більш досконалих [20].

Існує значна кількість варіантів цієї теорії та підходів до вивчення процесу модернізації. Науковці розглядають модернізацію в глобальному або регіональному, у часовому або просторовому аспектах. Альтернативні варіанти цієї теорії визначають європейську, азійську чи африканську модернізації. Проте в більшості з зазначених теорій майже не приділялося уваги соціально-культурному аспекту модернізації, який на сучасному етапі суспільного розвитку стає важливим фактором суспільного прогресу.

У реаліях сьогодення наукова спільнота здійснює спроби застосування теоретичних надбань соціології розвитку для розробки стратегії випереджального розвитку українського суспільства. Деякі дослідники (*М. Михальченко, В. Журавський, В. Кремінь, В. Ткаченко*) аналізують розвиток України за допомогою дихотомії «революція – еволюція», «регрес – прогрес». Для характеристики процесів розвитку у вітчизняній соціологічній науці застосовуються такі поняття, як «зміни», «перетворення», «трансформація», за допомогою яких дослідники формують методологічні засади вітчизняної стратегії розвитку, проте їх визначення не завжди адекватно розкривають специфіку соціальної ситуації в Україні [22].

Водночас поняття «модернізація» значно глибше розкриває особливості процесів, що відбуваються в українському суспільстві, оскільки реформаторська діяльність нашої держави була спрямована на модернізацію економічної, політичної та соціальної системи. Логіка наукового пошуку вимагає на початку дослідження узагальнити зміст та визначити робочий варіант поняття «модернізація».

Розглядаючи термін «**модерність**», *Б. Вітпрок* визначає цим поняттям сучасне суспільство, відзначаючи, що модерності або сучасні суспільства можна розглядати, маючи на увазі один із двох змістів, а саме:

- модерність як один з етапів розвитку суспільства: сучасність, середньовіччя, класична старожитність тощо;
- модерність як характеристика явища або процесу в сучасному досліднику суспільстві. Наприклад, у такий спосіб можна розглядати створення нових стилів життя [24].

Отже, говорячи про модернізацію в контексті певної соціальної парадигми, певного суспільства, ми вживаємо поняття, спільнокореневе з англійським «modernity» – «модерність». У загальносоціологічному значенні модерність являє собою процес суспільного розвитку та суспільних перетворень, витоки якого можна знайти в середньовічному суспільстві або у французькому суспільстві доби Відродження.

Поняття «**модернізація**» акцентує увагу на аспектах поліпшення, удосконалення соціальних інститутів, суспільних відносин, тим самим відрізняючись від понять «розвиток», «трансформація», «зміна», що більш нейтральні стосовно динаміки суспільного процесу, його прогресивних тенденцій [21].

Якщо терміни «трансформація», «зміна», «розвиток» можуть бути орієнтовані на визначення зміни суспільних відносин у будь-якому напрямку: уперед, назад, по колу тощо, то поняття «модернізація» характеризує орієнтацію суспільства та його структур, окремих сфер життєдіяльності на вдосконалення, прогрес, розробку й реалізацію нових цілей, завдань, пріоритетів, стратегій.

Отже, **модернізацію** можна визначити як творчо-перетворювальну функцію розвитку, специфіка якої дозволяє розглядати її як засіб відновлення суспільств, а **соціально-культурну модернізацію** – як реформування існуючих традицій, універсалізацію прогресивної системи цінностей, що відповідають перспективним тенденціям розвитку світових суспільств. Поняття «модернізація» поширюється і на процеси вдосконалення сучасних суспільств. Адже будь-який механізм, у тому числі соціальний, будь-яку технологію, зокрема соціальну, можна поліпшувати, удосконалювати, збільшуючи ефективність їхніх функцій. Тому модернізаційний підхід доцільно застосовувати у вивченні будь-яких суспільств сучасного світу. У такому разі ставиться під сумнів необхідність побудови концепцій постмодернізму, що характеризуються фрагментарністю, відмовою від позитивних методів соціології та використання в пізнанні процесів суспільного розвитку методів соціальних наук [10].

Дослідження різноманітних тлумачень поняття «модернізація» в межах конкретних сфер його застосування дозволило нам наблизитися до більш точного й повного розуміння сутності модернізації як соціального процесу.

У широкому колі досліджень, присвячених темі модернізації, зустрічаються різні, часом протилежні погляди щодо її сутності та особливостей перебігу. Одні дослідники вважають, що модернізація є єдиним процесом, що дотепер не завершився. Інші розуміють її як певний етап суспільного розвитку – перехід від традиційного суспільства до сучасного, або **виявляють два модернізаційні переходи**:

- від аграрного до індустріального суспільства;
- від традиційного до сучасного.

Треті наголошують на існуванні альтернативних версій модернізації і пропонують розглядати модернізаційний процес у кожній країні окремо.

Наприкінці ХХ ст. спостерігається активізація наукового інтересу до дослідження модернізації. Він супроводжується критикою багатьох теорій модернізації і хаосом у визначенні дефініцій, ці прояви засвідчили концептуальну плутанину первісних уявлень щодо процесу модернізації. Зокрема, концептуалізуючи поняття в процесі дослідження політичної модернізації, *Л. Пай* нарахував до десяти різних моделей розвитку, що «можна було без збитку для змісту звести як до п'яти, так і до п'ятнадцяти назв». *А. К. Шуллер* і *В. Бюль*, досліджуючи процеси модернізації в молодих національних державах, застосовували три зовсім різні теоретичні підходи до визначення цього поняття [20].

У науковому дискурсі кінця ХХ ст. існували різноманітні визначення як модернізації, так і її процесів, а саме:

- технологічне (*К. Леві-Строс*);
- функціональне (*Н. Смелзер*);
- глобальне (*П. Вінер*).

Різноманітність інтерпретацій модернізації та її стадій у різних країнах пов'язувалась із дослідженнями *С. Айзеншта*, *Р. Бендікеса*, *А. Інкелеса*, *У. Ростоу* з особливостями соціальної структури і суспільної системи в цілому. Відповідно до цього, *Л. Саламон* зазначав: «Залежно від перспективи кожного з цих підходів процес модернізації виступає як такий, що бере свій початок у технологічному, економічному, політологічному, психологічному або соціологічному руслі або в усіх них відразу, подібно до слона в старих казках, що має здатність змінювати свою подобу». На відміну від усіх згаданих вище інтерпретацій поняття «модернізація», найбільш радикальні з відомих у соціологічній науці суджень зводяться до спроби взагалі відмовитись від нього [24].

Справді, дуже важливим елементом процесу модернізації є визначення **мети розвитку**. У зв'язку з цим на перший план висувається проблема саме політичної модернізації суспільства, бо в цій сфері формуються мотиви та цілі розвитку соціуму. Політична модернізація є «особливим специфічним напрямом модернізації й водночас забезпечення процесу в цілому у сфері владних відносин».

Комплексне осмислення політичної модернізації полягає в її розгляді як складової загального політичного процесу. Методика дослідження політичного процесу спирається на такі виміри, як означення його сутності, змісту та структури. Виходячи з цього, розглянемо політичну модернізацію за вказаною схемою.

Із точки зору сучасних підходів, **сутність політичної модернізації** полягає в еволюційному запровадженні нових прогресивних форм організації політичного життя та раціоналізації влади шляхом

комплексного поєднання соціально-економічних і духовно-культурних чинників суспільної системи.

Процес політичної модернізації проявляє себе, перш за все, у **трьох основних сферах** [21]:

- політичній системі;
- політичній культурі;
- політичній поведінці.

У сфері політичної культури модернізаційні процеси приводять до активізації процесу соціалізації особи, постійного вдосконалення політичних цінностей та норм, формування принципово нової, орієнтованої на раціональні зміни еліти. Модернізація безпосередньо політичної системи виявляється в її диференціації, умінні адекватно реагувати на різноманітні виклики часу. Зміни політичної поведінки полягають в активізації та вдосконаленні форм залучення громадян суспільства до політичного процесу.

Поняття «політична модернізація» відображає динаміку оновлення різних компонентів політичної системи, структур, інститутів та засобів політичного володарювання, політичної участі, культури та норм. Кінцевим результатом процесу модернізації політичної системи має бути створення нового, більш раціонального суспільного порядку.

Звернімося тепер до визначення змісту процесу політичної модернізації. Вивчення праць сучасних українських та російських учених, аналіз світового досвіду дозволяє виділити такі **складові політичної модернізації** (рис. 15) [10]:

- динамізація політичної системи, її здатність адекватно реагувати на зміни політичних реалій;
- формування нової модернізаторської політичної еліти;
- подолання відчуження громадян суспільства від політичної влади;
- забезпечення реальної участі народу в політичному житті;
- посилення впливу інформації;
- постійне вдосконалення цінностей та норм у системі політичної культури.

Усі названі складові політичної модернізації тісно переплітаються з процесом демократизації суспільства. Тому можна стверджувати, що саме демократизація політичної системи і є основним сенсом її модернізації. Сама демократія набуває тут нових характеристик. Її сутність пов'язують з ідейним та організаційним плюралізмом, технологіями запобігання та розв'язання суспільних конфліктів, раціональним співвідношенням вертикального та горизонтального вимірів політики. Тому дуже важливо переосмислити та виявити модернізаційний потенціал демократії, сформулювати новітні риси її сучасної сутності.

Рис. 15. Морально-етичні складові процесу модернізації

Отже, **мета модернізаторської інституціоналізації демократії полягає в поверненні старим інститутам їхніх сутнісних функцій.**

Однією з перших спроб побудови теоретичних конструкцій, що описують процеси політичних змін у третьому світі, стала розробка концепції політичної модернізації. **Поняття «модернізація» використовується звичайно в трьох основних значеннях:**

- як напрям прогресивних змін;
- як модель соціальних трансформацій, що відбувалися на Заході з XVII до XIX ст.;
- як засіб еволюції відсталих країн, що переходять від «периферійного» до «магістрального» типу суспільства [21].

Політична модернізація здійснюється прогресивною елітою, яка за підтримки «знизу» і «ззовні» ліквідує старі, традиційні інститути влади, створюючи при цьому їхню сучаснішу заміну.

8.2. Етика індустріального суспільства

Для визначення етики індустріального суспільства варто визначити загальні моделі функціонування останнього. Справжнє значення знаменитого твору *М. Вебера* «Протестантська етика і дух капіталізму» полягає не в привабливій, суто умоглядній та бездоказовій гіпотезі про походження духу капіталізму, а в його міркуваннях щодо тих базових загальних рис, якими відрізнявся новий суспільний лад.

Хоча загальне зміщення акценту з походження капіталізму на походження індустріалізму сталося вже після *М. Вебера* як наслідок появи некапіталістичних індустріальних суспільств, саме особлива увага *М. Вебера* до бюрократії та підприємницького духу свідчать, що він уже був готовий до такого переосмислення. Якщо централізована бюрократія уособлює новий дух так, як і бізнесмен-прагматик, цілком очевидно, що ми маємо справу саме з індустріалізмом, а не капіталізмом як таким [8].

Веберівське поняття розумності містить два важливі елементи. Перший – повторюваність і послідовність або взаємопов'язаність, однотипне трактування подібних явищ, упорядкованість, тобто все, що пасує душі та честі справжнього бюрократа. Другий – ефективність – зважений, раціональний вибір найбільш придатних засобів для досягнення чітко визначеної, зрозумілої мети; іншими словами, це дух ідеального підприємця. Упорядкованість та ефективність можна розглядати як бюрократичний і підприємницький елементи всеосяжного поняття етики.

Індустріальне суспільство – це суспільство, що засноване на безперервному зростанні, безупинному й очікуваному вдосконаленні. Не дивно, що це було перше суспільство, яке винайшло ідею та ідеал прогресу, постійного руху вперед. Найприйнятніший спосіб суспільного контролю в такому суспільстві – суцільний підкуп, гарантія матеріального добробуту за відмову від соціальної агресії; найбільша його слабкість – нездатність пережити будь-яке тимчасове зменшення фонду соціального підкупу і втрату законності, яка настає, коли ріг достатку тимчасово порожніє і потік припиняється. Багато суспільств минулого іноді винаходили й упроваджували щось нове, самовдосконалюючись у такий спосіб; іноді нововведення приходили не як окремі розвідники, а цілими батальйонами. Проте таке вдосконалення ніколи не було сталим, і цього, власне, ніхто й не очікував. Мало статися щось надзвичайне, щоб такі незвичайні очікування стали реальністю [9].

Цікаво, що в індустріальному суспільстві, незважаючи на велику кількість спеціальностей, відстань між ними значно менша. Їхні секрети значно ближчі до середнього рівня розвитку загалу, їхня терміно-логія

містить поняття, що значною мірою збігаються, отже, переक्валіфікація іноді може бути складною, але загалом цілком можливою.

Ідеал суцільної грамотності та права на освіту є одним із найголовніших у пантеоні сучасних цінностей. Про нього з повагою говорять державні діячі й політики, він закріплений у деклараціях прав, конституціях, програмах партій тощо. Утім, у цьому немає нічого надзвичайного. Централізованим є метод відтворення, за якого навчання на місці значною мірою доповнюється, а в крайніх формах замінюється освітньою чи навчальною установою поза межами місцевої спільноти, установою, яка бере на себе відповідальність за підготовку цих молодих людей і згодом, коли процес навчання закінчено, повертає їх суспільству, де вони виконують призначені їм ролі. Османська імперія дає нам зразок крайнього варіанта цієї системи з високим рівнем ефективності та досконалості. Менш абсолютизований варіант згаданої системи був винайдений і досі практикується британським вищим класом, який із давніх часів покладається на закриті приватні школи. Різновиди цієї системи знаходимо навіть у відносно простих, дописьменних аграрних суспільствах.

А тепер підсумуємо: виникає суспільство, засноване на високо-розвинутих технологіях і гонитві за безперервним зростанням, воно потребує мобільного поділу праці, постійної, частою і загально-зрозумілого спілкування малознайомих людей, що передбачає обмін чіткими поняттями через стандартну мову чи, за необхідності, письмо. Із багатьох взаємопов'язаних причин це суспільство мало бути повністю екзоосвітнім: кожен індивід отримує освіту від фахівців, а не в рамках своєї локальної групи, якщо остання взагалі існує. Це суспільство в будь-якому разі є великим, рухливим і має, порівняно з традиційними, аграрними суспільствами, значно меншу кількість внутрішніх підструктур, сегментів та одиниць, які не володіють ресурсами та потужностями для самовідтворення. Стандартний рівень грамотності й технічної компетентності, понятійний набір, потрібний для нормального працевлаштування та повноцінної громадянської адаптації членів суспільства, є таким високим, що кровноспоріднені та локальні групи неспроможні забезпечити його. Це лише прерогатива чогось на зразок сучасної «національної» освітньої системи, своєрідної піраміди, в основі якої – початкові школи, персонал яких навчений у середніх спеціальних навчальних закладах, де працюють викладачі з університетською освітою, яких, у свою чергу, навчали випускники аспірантур. Ця піраміда визначає мінімальний розмір життєздатної політичної одиниці. Одиниця, яка є надто малою, щоб забезпечити функціонування такої піраміди, не зможе нормально існувати. Саме

цим визначаються їхні мінімальні розміри. Існують також певні обмеження, що не дають змоги таким одиницям надмірно розростатися, але це вже інша тема [21].

Згадаємо ще раз загальні базові риси індустріального суспільства. Суцільна грамотність і високий рівень арифметичних, технічних і загальних умінь є необхідними передумовами його функціонування. Члени цього суспільства мають бути мобільними, готовими до того, щоб перейти від одного виду діяльності до іншого, повинні мати базову загальну освіту, яка уможливило користування інструкціями і наборами правил у рамках нового виду діяльності чи професії. У процесі роботи вони мають постійно спілкуватися з великою кількістю інших людей, з якими їх раніше ніщо не пов'язувало. Це спілкування має бути зрозумілим і не потребувати знання контексту. Вони також повинні вміти спілкуватися за допомогою письмових, позаконтекстуальних неперсоніфікованих стандартних послань. Відповідно, це спілкування має спиратися на стандартизовану, спільну для всіх мову і правопис. Освітня система, яка гарантує таке соціальне досягнення, стає всеохопною й у край необхідною, але водночас вона втрачає монополію на доступ до світу письма: її клієнтура збігається з усім суспільством, а можливість заміни індивідів усередині освітньої машини стає такою самою, як і в інших сегментах суспільства, і навіть легшою. Очевидно, окремі видатні викладачі й дослідники можуть бути неповторними і незамінними, але середнього професора або вчителя дуже легко, іноді цілком безболісно можна замінити людиною невикладацької професії.

8.3. Етика постіндустріального суспільства

У сучасних працях українських учених дедалі більшої популярності набуває постмодерністський підхід до проблем суспільно-політичного розвитку. Так, на думку *С. Катаєва*, основні риси постмодернізму полягають у поєднанні класичних і модерних принципів. Класичні теорії займалися створенням універсальних теорій, модернізм базувався на увазі до унікальності окремих явищ, постмодернізм стверджує плюралізм засад, багатоманітність підходів.

Водночас термін **«постмодернізація»** часто вживається для означення нового типу входження в майбутнє – модернізації на основі власної традиційної ідентичності. Серед західних дослідників концепції постмодернізації можна назвати *Д. Крузе* та *Р. Інглехарта*. Сутність модернізації *Р. Інглехарт* убаचाє в заміні авторитету релігії авторитетом

держави. **Постмодернізація**, на його думку, – це рух від авторитету держави до авторитету традиції, до зростання ролі традиційних цінностей та зменшення ролі раціоналізму в житті людини. Отже, знову за гегелівською діалектикою розгортається спіраль суспільного розвитку від традицій (класичне суспільство) до раціоналізму (суспільство модерну), і знову від раціональності до традицій (постмодерністське суспільство), але до традицій більш високого рівня, традицій, які сконцентрували в собі позитивний досвід історії людства.

Із точки зору постмодернізму, **суспільні системи не можуть оцінюватися в поняттях «розвинені – відсталі», їх треба розглядати як «функціональні – нефункціональні», відтак «етичні – неетичні»,** тому постсучасним може бути суспільство, яке здатне забезпечити свою стабільність, життєздатність та розвиток на основі будь-яких підходів [24].

Моделі здійснення модернізації поділяють на органічні та неорганічні, стихійні та цілеспрямовані.

Органічною вважається американсько-європейська модель модернізації. Тут перетворення здійснювалися методами, що спиралися на власну культуру та характеризувалися поступовістю, тривалістю, синхронністю змін у різних сферах суспільного життя.

Неорганічні методи здійснення модернізації властиві країнам, що затрималися на стадії традиційного суспільства і тепер здійснюють перетворення «навздогін». За неорганічної модернізації суспільство стикається з цілою низкою проблем, зокрема зіткнення традиційних норм та цінностей із цілями модернізації, втрата ідентичності, значна поляризація різних елементів суспільного розвитку, домінування адміністративно-бюрократичного апарату як суб'єкта модернізації, пасивність громадянського суспільства в ставленні до перетворень.

*Г. Хакен
(нар. 1927 р.)*

У контексті дослідження сучасної, некласичної модернізації суспільства надзвичайно актуальним виявляється **синергетичний метод**. Саме він розкриває сутність феноменів самоорганізації, нелінійності глобальної еволюції. Функціональні положення теорії самоорганізації, яку німецький фізик *Г. Хакен* запропонував у 1973 р., назвали синергетикою. Синергетика критично переглядає лінійну модель соціального прогресу [24].

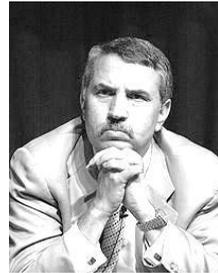
Тому дуже важливо оцінити її методологічний потенціал щодо інших методів дослідження соціумів.

- Синергетика спрямована не на існуючі процеси, а на ті, що тільки виникають. Наприклад, розглядаються моменти виникнення

порядку з хаосу. Саме це має величезне значення для сучасного українського суспільства, стан якого багатьма вченими та практиками оцінюється як хаотичний, безплідний динамізм.

- Синергетика дозволяє побачити світ у незвичайному ракурсі, оскільки за основу беруться такі категорії, як відкритість, нестабільність, нелінійність. Виявляється, що складноорганізованим системам не можна нав'язувати шляхи розвитку. Необхідно зрозуміти, як сприяти їхній еволюції. Практика доводить, що значні зусилля можуть виявитися марними або навіть шкідливими, якщо вони суперечать тенденціям саморозвитку складної системи.

Суспільно-політичні аспекти взаємодії порядку та хаосу надзвичайно чітко виявляються в сучасних процесах глобалізації. Відомий американський журналіст *Т. Фрідман* у своїй книзі «Усвідомлення глобалізації. Лексус та Оливкове дерево» пише, що **глобалізація** – це безперервна, безкомпромісна інтеграція ринків, національних держав та технологій до такого рівня, який робить можливим більш швидкий, глибокий та дешевий рух індивідумів, корпорацій і національних держав до світового співтовариства та зворотний рух його до індивідуума, корпорації та нації-держави [24].

*Т. Фрідман
(нар. 1952 р.)*

Проблема відкритості суспільства розглядалася такими видатними вченими, як *К. Поппер, П. Бергсон, Ю. Габермас, Дж. Сорос*. К. Поппер, наприклад, прямо пов'язує відкритість суспільства зі здатністю до «само-реформування та самовдосконалення». Ю. Габермас політико-функціональну відкритість розглядає як механізм «перетворення державної влади на механізм самоорганізації суспільства». Ідея самоорганізації, що ґрунтується на громадській комунікативності вільно об'єднаних членів суспільства, вимагає подолати відчуження держави та суспільства. Вони стають елементами єдиної системи самоорганізації та розвитку соціуму. Тенденція до подолання дихотомії «держава – суспільство» зароджується наприкінці XIX ст., коли формується взаємозалежність держави та економіки. Вона виявляється в їхньому юридичному віддзеркаленні, з одного боку, як неокорпоративістське «усуспільнення держави» з позицій новонароджених корпорацій, а з іншого – як «одержавлення суспільства», що стається внаслідок політики втручання з боку більш активної держави. Саме процес самоорганізації суспільства демократичними засобами долає розділення держави та громадянського суспільства на підставі фактично посталої функціональної взаємопроникнення обох систем.

*Д. Белл
(1919–2011 рр.)*

У книзі «Прийдешнє постіндустріальне суспільство» *Д. Белл* вимальовував характерні риси етичної системи суспільства майбутнього, використовуючи оригінальний прийом «осьового принципу», що став свого роду критерієм систематизації розвитку суспільства. Він полягає в тому, що поняття індустріального і постіндустріального суспільства представляються як концептуальні ряди вздовж осі, за яку взяті виробництво й види використовуваних знань. Виходячи з цього, головні риси індустріального суспільства – це капітал і праця, а постіндустріального – інформація та знання, які забезпечують прийняття рішень на основі «інтелектуальних технологій» [21].

Постіндустріальне суспільство є суспільством інтелектуалів, «суспільством, що пізнає», у якому першорядного значення набуває всебічний розвиток усіх і кожного. У процесі переходу до такого суспільства трансформуються форми власності на засоби виробництва й соціальна структура суспільства. Приватна власність поступово втрачає властивості центрального інституту, провідного значення набуває сфера послуг. Однак ця сфера, так званий третинний сектор, у *Д. Белла* носить специфічний характер: вона функціонує поза бізнесом та державою і не ставить своєю метою одержання прибутку. У соціальному плані зменшується роль «економіки бізнесу» і значно зростає роль теоретичних знань і їхніх носіїв (висококваліфікованих фахівців у різних сферах діяльності). Свої ідеї *Д. Белл* розвивав і в роботі «Глобальна думка, локальні дії», де викладено його концепцію інформаційного суспільства. Відповідно до неї, розвиток інформаційного виробництва створює «економіку інформації», де існують особливі соціальні відносини (відмінні від трудових), праця являє собою відносини зі «штучним середовищем» машин, класів не існує (замість цього формуються локально-професійні групи), основний продукт виробництва – інформація як «колективний товар».

Е. Тоффлер характеризує етику постіндустріального суспільства в роботі «Третя хвиля. Від індустріального суспільства до більш гуманної цивілізації». Сама ідея «третьої хвилі» виходить із розуміння автором процесу розвитку суспільства. На його думку, воно проходить через подолання протиріч, криз і катастроф, тому одна стадія розвитку, як хвиля, заступає іншу. Перша хвиля відповідала аграрному суспільству, що через

*Е. Тоффлер
(нар. 1928 р.)*

промислову революцію змінилося індустріальним. У цей час іде третя хвиля, що почалася з науково-технічної революції і припускає затвердження «суперіндустріального суспільства», заснованого на якісно іншому рівні обміну інформацією. Серед характеристик суспільства «третьої хвилі» Е. Тоффлер називає такі:

- зміна в теоретичній базі суспільства, що виражається в появі безлічі альтернативних джерел енергії;
- організація суспільства у вигляді мережі корпорацій;
- «новий поділ влади» і зменшення ролі національної держави;
- розпад масового (заснованого на масовому виробництві, розподілі, утворенні) суспільства і прихід до суспільства різноманіття;
- партиципаторна (учасницька) демократія, що забезпечує участь громадян у формуванні власного майбутнього;
- соціальна структура суспільства, заснована на інтелектуальній кваліфікації та залученні до інтелектуальних технологій. Формування суспільства з такими рисами має супроводжуватися якісними зрушеннями в потребах, цінностях і мотивах суспільної діяльності [24].

Постіндустріальне суспільство, нова фаза розвитку цивілізації, висуває на перший план відносини «людина – людина», а світ стає переважно соціально-етичним. Логіка цивілізаційного процесу спрямована на розвиток людської особистості, підносить цінність людини, що стає більш включеною не тільки в природні та технологічно-трудіві, а й соціокультурні процеси. Культура й духовність стають базою цивілізаційного розвитку, гуманізують технологію та спрямовують її до гармонії з природою. Духовне середовище дедалі більше визначатиме соціальний прогрес постіндустріального суспільства [21].

У постіндустріальній економіці вміння та здібності людини, увесь її інтелектуальний, психофізичний і соціокультурний потенціал, і навіть духовний стан перетворюються на головний виробничий ресурс. Саме практичне застосування знань у процесі створення високотехнологічної продукції стає основним джерелом додаткової вартості. Отже, перетворення знань та здібностей людини на основне джерело багатства робить людину та її високоякісну працю провідним чинником постіндустріальної економіки. Суспільство стає економічно зацікавленим у розвитку людської особистості, яка перетворюється на визначальну економічну цінність і потребує належного піклування та створення комфортних умов, у тому числі сприятливого довкілля.

Відповідно до нового значення людини, у постіндустріальному суспільстві на перший план виходять соціальні галузі, що забезпечують ефективне відтворення та розвиток людського потенціалу – сфера послуг та відпочинку, освіта та охорона здоров'я, засоби масової інформації

тощо. Соціальні інвестиції, тобто вкладення капіталу в людей, стають економічно доцільними й ефективними та значно підвищують якість праці.

Постіндустріальна цивілізація здійснює всебічну гуманізацію людського життя, а новітній гуманізм поєднує в собі духовне та прагматичне значення. Водночас у силу нерівномірного розвитку людства та певної обмеженості ресурсів до реального впровадження її засад на Землі має відношення значно менше ніж один мільярд людей.

8.4. Морально-етична основа модернізаційних процесів в Україні: сучасний стан і перспективи

Перед Україною наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. постало багато проблем, без вирішення яких складно виробити та рішуче й послідовно реалізовувати стратегію перспективного розвитку – від загрози втрати територіальної цілісності до загрози втрати національної незалежності. Політична еліта проявила свою нездатність не тільки успішно виконати завдання мобілізації ресурсів для національного розвитку, а й навіть досягнути та сформулювати стратегічну перспективу. Натомість проголошені «ринкові реформи» не мали такої мети й призводили до прискореної руйнації фундаменту будь-якої стратегії розвитку, глибинного розшарування та атомізації суспільства [13].

Пострадянські країни виявилися заручниками неправильного визначення причин наростаючого відставання та кінцевого програшу СРСР в історичному змаганні систем, які були пояснені виключно помилковим політико-економічним устроєм. На підставі цього висновку й було проголошено курс на демократичні й ринкові перетворення як основу для подолання кризи. Влада виявилася неспроможною зрозуміти причини невдач як системну кризу державно-соціалістичної форми індустріальної цивілізації, а також проігнорувала духовний і моральний характер кризи та її структурні й технологічні чинники. Не було враховано й те, що ринкові реформи є лише однією з необхідних, але далеко не достатньою умовою для створення сучасної ефективної економіки.

У результаті антимодернізаційної політики та відмови від власної стратегії «постіндустріальної перспективи» Україна втрачає можливість вчасно й адекватно відповідати викликам сучасності, новим геополітичним та економічним реаліям [4].

Духовний світ людини не терпить порожнечі, а його занепад породжує занепад усього життя суспільства. Після краху комуністичної ідеології та спровокованої духовної кризи і хаосу Україна передусім потребує нових світоглядних орієнтирів. Для цього потрібна нова світоглядна парадигма, що поєднувала б історичну традицію та сучасну перспективу.

Мобілізаційна спроможність українського суспільства для реалізації стратегії модернізації фундаментально залежить від його духовного

стану. Досвід людства свідчить, що духовні цінності та суспільна мораль, зокрема трудова етика, є надзвичайно важливими чинниками економічного розвитку. Саме протестантська християнська етика забезпечила культурно-ідеологічні засади для європейського ліберального капіталізму, а конфуціанська духовність і традиція стали базою економічного дива «далекосхідних тигрів» кінця ХХ ст.

З урахуванням історичних традицій, національного характеру, менталітету українського народу сучасна система цінностей могла б ґрунтуватися на ідеології **«солідарного індивідуалізму»** як поєднанні поваги до індивідуальних прав, свобод та ініціативи із суспільною солідарністю та колективізмом вільних громадян. Ідеали «вільного товариства» є природними для історії України і водночас синтезом цінностей трьох різних гілок європейської цивілізації. Духовна сила нації також пов'язана з відновленням християнської моралі разом із трудовою етикою, що є необхідною умовою добробуту й економічного розквіту. Суспільна етика добробуту та багатства, що завдячують талантові й чесній та сумлінній праці, має змінити чинну настанову на збагачення за будь-яку ціну та потягу до «ловлі риби в каламутній воді» [4].

Прагматичний розрахунок та моральний імператив – дві невід'ємні складові сучасної системи цінностей, а світогляд, що будується на твердих моральних принципах, є безальтернативною умовою модернізації. Розширення духовних та інтелектуальних горизонтів сприятиме подоланню елементів плебейськості та провінційності в українській ментальності, дозволить українській нації збагатити себе, європейську та світову цивілізацію сучасними висококультурними виявами своєї духовності.

Суспільна самоорганізація та структурування на сучасній основі вимагають формування нової національної еліти – інтелектуальної, політичної, управлінської та господарської, здатної ефективно контролювати національні ресурси, включити їх у світові процеси та нарощувати їх. Правляча псевдоеліта не має належної культури й інтелектуальної підготовки, глибоко не орієнтується в суті суспільних процесів, що відбувається в Україні, та не може надати їм необхідної спрямованості й темпу.

На зміну правлячій пострадянській номенклатурі, що приватизувала державу та її багатства й перетворюється на олігархію, має прийти нова еліта, головним капіталом якої є знання в широкому розумінні, володіння сучасними технологіями мислення та професійної діяльності. За всієї трагічності ситуації в пострадянських країнах, вони поки що зберегли головний ресурс – «людський капітал», відсутність якого є головною проблемою «третього світу» та перешкодою його розвитку. Україна потребує революції в управлінні державою та виробництвом, для чого на чільні позиції в суспільстві має прийти «інноватор» – інтелектуал, політик чи державний службовець, крупний підприємець чи менеджер. Безумовно, важливою складовою процесу зміни еліт буде

інкорпорація до нової еліти передової частини існуючої номенклатури та її залучення до вирішення глобальних завдань, що стоять перед Україною [2].

Створення передумов для прискореного формування потужного середнього класу є також однією зі стратегічних цілей. У сучасному суспільстві в основі середнього класу є не власник малого бізнесу чи дрібний торговець, а в першу чергу висококваліфікований працівник, знавець своєї справи, що володіє знаннями, навичками та вмінням. Майбутній середній клас України складуть мільйони компетентних професіоналів незалежно від сфери діяльності: приватного чи державного сектору, бізнесу чи бюджетної сфери – дрібний підприємець та інженер, лікар та викладач, висококваліфікований робітник та ін.

Водночас існуюча загроза суспільного хаосу має прискорити процес формування сильної й ефективної державної влади, здатної захистити своїх громадян і національні інтереси країни, але прозорої та відкритої для суспільного контролю і впливу на прийняття політичних рішень. Держава має передусім забезпечувати права своїх громадян, а нові засади її адміністративної та структурної побудови забезпечити викорінення корупційності та клановості [4].

На думку вітчизняного вченого-соціолога П. Кутуєва, який поділяє виважену стриману оцінку процесу модернізації М. Буравоя, останнього лінійно захисту є критика, протиставлення реального потенційному: «того, що є», «тому, що може бути».

Отже, політика модернізації у світі загалом та в Україні зокрема має відчувати моральним нормам та настановам. Орієнтація суспільства на технічний, інформаційний розвиток має бути наповнена моральним змістом, не мати антилюдського характеру. У сучасному суспільстві в умовах підвищення ризиків та збільшення викликів безальтернативною умовою подальшого розвитку і створення реально діючої системи міжнародної безпеки є моральне вдосконалення абсолютно всіх політичних суб'єктів.

Висновки

- У науковому розумінні модернізація є комплексним процесом, який супроводжується цілеспрямованими змінами в політичній, економічній, соціальній та культурно-духовній сферах суспільства в напрямі їх удосконалення.
- Модернізацію можна визначити як творчо-перетворювальну функцію розвитку, специфіка якої дозволяє розглядати її як засіб відновлення суспільства, а соціально-культурну модернізацію – як

реформування існуючих традицій, універсалізацію прогресивної системи цінностей, що відповідають перспективним тенденціям розвитку світових суспільств.

- Політична модернізація є обов'язковою умовою переходу від авторитаризму до демократії, у процесі якої створюються передумови для модернізації не лише економічної, а й соціокультурної та морально-духовної сфер суспільства.

- Із точки зору сучасних підходів, сутність політичної модернізації полягає в еволюційному запровадженні нових прогресивних форм організації політичного життя та раціоналізації влади шляхом комплексного поєднання соціально-економічних та морально-етичних чинників суспільної системи.

- Кінцевим результатом процесу модернізації політичної системи має бути створення нового, більш раціонального суспільного порядку.

- Зразком такого суспільного ладу має стати постіндустріальне суспільство, нова фаза розвитку цивілізації, що висуває на перший план взаємовідносини «людина – людина», а світ стає переважно соціально-етичним. Логіка цивілізаційного процесу спрямована на розвиток людської особистості, підносить цінність людини, що стає більш включеною не тільки в природні та технологічно-трудові, а й соціокультурні процеси.

- Політика модернізації у світі загалом та в Україні зокрема повинна відповідати моральним нормам та настановам, які панують у суспільстві. У суспільстві мають спостерігатися зрушення вперед у його моральнісному компоненті, за відсутності чого можна буде говорити про деградацію суспільства та держави.

Література

---

1. Аристотель. Политика / Аристотель // Мыслители Греции. От мифа к логике : Сочинения. – М. : ЗАО «Изд-во ЭКСМО-Пресс», Харьков : Изд-во «Фолио», 1999. – С. 439–699.
2. Бабкіна О. Політологія : [підруч.] / ред. О. Бабкіна, В. Горбатенко. – К. : ВЦ «Академія», 2003. – 528 с.
3. Баллестрем К. Власть и мораль (основная проблема политической этики) / К. Баллестрем // Философские науки. – 1991. – № 8. – С. 83–94.
4. Безродна В. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні у контексті модернізації / В. Безродна // Держава і право. – 2002. – № 17. – С. 481–484.

5. Бердяев Н. Философия свободного духа / Н. Бердяев. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
6. Бурдые П. Социология политики / П. Бурдые ; [пер. с фр. сост., общ. ред. и предисл. Н. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
7. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер ; [пер. с нем.] // Политология : хрестоматия / сост. проф. М. Василик, доц. М. Вершинин. – М. : Гардарики, 1999. – С. 7–23.
8. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер ; [пер. с нем.]. – М. : Юрист, 1994. – 364 с.
9. Гаджиев К. Введение в политическую науку : [учебник для высших учебных заведений] / К. Гаджиев. – М. : Издательская корпорация «Логос», 1997. – 544 с.
10. Гаджиев К. Политическая философия / К. Гаджиев. – М. : Международные отношения, 1999. – 422 с.
11. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель ; [пер. с нем. Д. Керимов и В. Нерсесянц]. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
12. Гелей С. Основы політології : [навч. посібник] / С. Гелей, С. Ругар. – К. : Знання, 1999. – 427 с.
13. Гордієнко М. Контрверзи толерантності та насильства в політичному та моральному розумінні / М. Гордієнко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 7–14.
14. Журне Ш. Христианские требования в политике / Ш. Журне. – К. : Дух і літера, 1998. – 465 с.
15. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант ; [пер. с нем.] // Мир философии : Книга для чтения. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. – М. : Политиздат, 1991. – С. 435–444.
16. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли ; [пер. с итал.]. – М. : Планета, 1990. – 80 с.
17. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет ; [пер. з ісп. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко]. – К. : Основы, 1994. – 420 с.
18. Піча В. Політологія : [навч. посіб.] / В. Піча, Н. Хома. – К. : Каравела. – 2001. – 242 с.
19. Платон. Государство. Собрание сочинений в 4 т. / Платон ; [пер. с древнегреч.] ; общ. ред. А. Лосева, В. Асмуса, А. Тахо-Годи. – Т. 3. – М. : Мысль, 1994. – С. 79–420.
20. Погорілий О. Соціологічна думка ХХ століття : [навч. посіб.] / О. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 218 с.
21. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. Горбатенко ; за ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 226.

22. Політологія: історія та методологія / за ред. Ф. Кирилюка. – К. : Здоров'я, 2000. – 413 с.
23. Пугачев В. Введение в политологию. Изд. 3-е перераб. и доп. / В. Пугачев, А. Соловьев. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – С. 239–303.
24. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 668 с.

Лекція 9. Політико-етичний стан сучасного українського суспільства

Мета: розглянути та проаналізувати політико-етичний стан українського суспільства.

Вивчивши зміст лекції, студенти повинні вміти:

- визначити та проаналізувати становлення етичних цінностей в українському суспільстві;
  - розглянути моральну політику як нову цінність демократії;
  - розглянути етико-моральні імперативи політичного процесу;
  - охарактеризувати політико-етичний стан українського суспільства.
-

9.1. Фактори формування та особливості політичної етики в Україні

Політична етика сучасного українського суспільства багато в чому зумовлена викликами й випробуваннями національних цінностей: національної гідності, національної незалежності, свободи, культури, мови. Динамічні зміни відносин раніше непідконтрольної влади з громадянами, які отримали внаслідок революційних змін 2014 р. можливість самим стати владою, визначають особливості факторів формування політичної етики в Україні.

Безліч прикладів історії переконують, що **східна політика** орієнтована на могутність, силу, а не на право чи політичну етику. Україні частіше випадало мати справу саме з такою політикою, і, зрозуміло, у її політичній етиці можна знайти чимало «азійських» слідів – автократизм, геронтократію, патріархальність, таємну дипломатію, схильність до силових методів тощо.

У цьому зв'язку важливо визначити деякі протиріччя між політикою та мораллю, що розриває цілісність політичної етики в суспільній свідомості. Ці протиріччя є тлом, на якому формуються політичні відносини в суспільстві [13].

Першим із них є морально-психологічне протиріччя між «бажаним і дійсним». Вельми тривалий розрив між ними майже завжди знаменує розкол, **внутрішню кризу особистості**, а нерідко лукавство й облудність

душі. Те саме відбувається, якщо народів не вдається організувати своє життя за власними принципами, узгодити свої бажання із соціальним порядком. Явища такої незгоди спостерігалися в минулому, наприклад коли суспільство так і не дочекалося здійснення обіцянки М. Хрущова «про остаточну побудову комунізму». Простежуються вони і в теперішній українській історії. Так, прийняття нової Конституції України дало підставу для твердження про завершення початкового етапу становлення демократичної, соціальної, правової держави і про початок переходу до наступного періоду – «утілення принципів та норм Конституції в реальне життя суспільства й держави, у життя кожної конкретної людини, що живе в Україні». Та через деякий час із новою гостротою постала суперечність між декларованими нормами, реальною можливістю й бажанням їхнього втілення. Ідеться насамперед про тричленну вербальну конструкцію: «демократична, соціальна, правова держава», яка й досі є недосяжною.

Навіть реальні зрушення щодо ідеалів демократії не викликають адекватної реакції у зв'язку з **невірою в політичні ідеали**, що їх висуває влада, і в можливість їх здійснення. Більшість подій останніх років ХХ – початку ХХІ ст., схоже, відбуваються «поза народною душею» [1].

Інша етична колізія, пов'язана з поняттями «ми» й «вони», утворює основний нерв етичної проблематики в індивідуальній і політичній моралі. «Ми» – це ті, хто не має влади, вважає себе «простим народом», і «вони» – ті, які цю владу мають і розпоряджаються нею. Зміст політичної моралі «ми» відповідає явному, офіційному, що підлягає правовому контролю; «вони» – таємному, неофіційному, що випадає зі сфери правовідносин. Але якщо велика частина соціальних відносин випадає зі сфери суспільного та правового контролю, це свідчить про **неадекватність соціальної системи суспільній практиці**. У помірних розмірах ця неадекватність може компенсуватися політичною мораллю, у непомірних – призводить до розкладу політичної моралі, руйнації соціальної системи. Факти аморальності представників вищої влади сприймаються як моральна індульгенція для широких верств населення, що виражається у відхиленні від оподаткування, ліцензування професійної діяльності, у діяльності в обхід законів, подвійній бухгалтерії, співробітництві правоохоронних органів із тіншовими структурами тощо. Доки така практика визнаватиметься населенням морально припустимою, про реалізацію ідеалу соціально-правової держави й мови не може бути.

Ще одна колізія, яка набуває відчутного значення для формування політичної етики, пов'язана зі **зростанням претензій громадян до**

апарату щодо участі їх в управлінні державою. Апарат усупереч претензіям громадян, прагне відтиснути від політики маси людей, намагаючись водночас створити ілюзію їхньої участі в ній. Для цього культивуються загальні форми участі громадян у політиці: вибори, референдуми, інші політичні акції, за допомогою яких людей залучають до політичної сфери. Квазіполітика охоплює всю сферу зв'язків держави з суспільством, усі типи політичного мислення. Але якщо політичні функції існують у межах певних форм, то індивіди змушені керуватися **абстрактними критеріями**. Люди не аналізують того, що політичні форми соціального буття витворені ще до їхнього народження, існують поза волею і свідомістю індивідів. Індивід може лише вибирати, керуючись щодо них своїм політичним ідеалом (якщо він є) [1].

Сприяючи політиці правлячих сил, він може одержати свою частку влади: стати партійним або державним діячем, членом державного апарату тощо. У свою чергу, влада розподіляється серед індивідів. Звичайно, свою частку влади він може одержати і не поділяючи політики правлячих сил, а просто прагнучи певного статусу в суспільстві. А це і є питанням етичного порядку. **До влади приходять багато випадкових людей**, а політична етика передбачає наявність моральних переконань і відповідальності за свої вчинки. Це насамперед стосується професійних політиків, які повинні виходити не з кон'юнктурних міркувань, а мислити державними категоріями, зіставляти свої дії з моральними цінностями та нормами, оцінювати наслідки своїх діянь. Тому моральна культура політичного діяча передбачає не просто професіоналізм у роботі, а й виняткову повагу до інтересів країни та її громадян, уміння раціонально користуватися владою, демократично поводитися з опонентами, опозицією, бути здатним до компромісів, принципово відстоюючи державну та громадянську позиції. Свідченням моральної цілісності державних і громадсько-політичних діячів є їхні вольові риси, уміння дотримуватись єдності слова і діла, виявляти реалізм в оцінці власних результатів і державної політики, нетерпимість до некомпетентності, догматизму, застою.

Соціально-політична мораль – дещо інший культурний феномен, ніж індивідуальна: вона належить до іншої сфери, має інші критерії, норми. Але не можна ігнорувати їхнього взаємозв'язку і взаємозумовленості. Якщо члени суспільства є аморальними, таким буде й суспільство. **Українському моральному клімату завдають шкоди лихослів'я, злодійство, хуліганство, пияцтво, неохайність, непунктуальність тощо.**

Не на належному рівні перебуває повага до особистості, моральної та фізичної гідності, недоторканності майна, прав. Зумовлено це тим,

що етика індивідуалізму, трактована в нас як егоїзм, зазнала в українському етносі осуду. Причина цього – у **слабкій сформованості раціоналізованої індивідуальної моральної свідомості**, зумовленої пріоритетністю родових зв'язків вітчизняної культури з її традицією перенесення центру ваги з індивідуальної відповідальності на колективну; в ослабленій здатності до моральної самоідентифікації, що спричиняє нерозвиненість усвідомлення категорії індивідуальної совісті та самоцінності поглядів людини [14].

Спираючись на моральний плюралізм (погляд, що визнає множинність ціннісних відносин, зобов'язань і планів життя, які часто несумісні), ця теорія передбачає необхідність людини робити вибір між тим, що вона вважає морально правильним і морально хибним. Моральний плюралізм не вимагає толерантності до морально хибного, примиренності добра й зла. Держава непримусовими діями може заохотити людей дотримуватись гідних форм життя на основі вироблених нею етичних норм і водночас може відбити охоту дотримуватись морально неприйнятної способу життя, викорінюючи умови, які роблять його принаємним. Тому вона не повинна вдаватися до примусу, щоб застерегти «самоцінних» осіб від неприйнятної діяльності, поки вони не шкодять іншим.

Визнання державою самоцінності особистості, однак, надає їй право використовувати примус, щоб не було завдано шкоди іншим людям, оскільки її завдання – забезпечити людям реальні можливості для особистого життя й реалізації самоцінної позиції. Вона може примусово втручатися в автономію одних, щоб захистити автономію інших. Водночас держава не може втручатися в їхню автономію з будь-яких інших причин. Фундаментальне моральне обґрунтування самоцінності особистості та принципу морального плюралізму повинно стати важливим аспектом політичної етики, в основі якого лежить толерантність, а не нейтралітет [27].

Сучасне тло формування політичної етики українського суспільства характеризують традиції **розладу зовнішнього і внутрішнього життя нації, висока питома вага тасмного, перевага права сили над етикою, квазіполітика тощо, які спричиняють глибокі структурні диспропорції, а також зміни масової політичної свідомості після «Революції гідності», прояв патріотизму й активізація процесу формування громадянського суспільства.**

Невідповідності між ідеалами й реаліями нашого суспільства зумовлені нерозвиненістю політичної та соціальної етики. Невиконання посадових обов'язків, нереалізованість угод, несвочасно виплачені зарплати, несплачені податки, проігноровані закони й суспільні інтереси – усе це є розходженням між ідеалом і соціальною дійсністю. Усунути його – означає відновити моральне здоров'я суспільства.

У демократичному суспільстві політична етика є одним із важливих вимірів політичного життя, вона слугує невід'ємним компонентом стабільності політичної системи, суттєвим показником розвитку суспільства і його політичної свідомості.

Першою складовою системи етичних відносин у політиці є **індивідуальна етика чеснот**. Законом України «Про статус народного депутата» зазначається, що: «У своїй діяльності народний депутат повинен дотримуватися загально визначених норм моралі; завжди зберігати власну гідність, поважати честь і гідність інших народних депутатів, службових та посадових осіб і громадян; утримуватись від дій, заяв та вчинків, що компрометують його самого, виборців, Верховну Раду України, державу». Подібне зазначається в Законі «Про статус депутатів місцевих рад», згідно з яким депутат місцевої ради повинен дотримуватися низки правил депутатської етики:

- керуватися загальнодержавними інтересами та інтересами територіальної громади чи виборців свого виборчого округу, від яких його обрано;
- не використовувати депутатський мандат в особистих інтересах чи з корисливою метою;
- керуватися у своїй діяльності та поведінці загально визначеними принципами порядності, честі й гідності.

На другому рівні йдеться про нормативно-інституційне формування розгорнутої системи **професійних політичних етик**, тобто етика корпоративних груп, які або беруть безпосередню участь у перебігові політичного процесу та функціонуванні політичної системи, або за своїм фахом є дотичними до цієї галузі суспільних відносин. Професійно-корпоративна етика відіграє важливу роль у функціонуванні політичної системи, адже саме на цьому корпоративному рівні найкраще можуть бути задіяні механізми етичних санкцій, наприклад виключення з професійних організацій на підставі порушення норм професійної етики. В Україні професійна етика політиків і політичних консультантів поки не вироблена й усвідомлюється багатьма лише інтуїтивно, зводячись при цьому до основоположних норм моралі, якими в політичному процесі, як відомо, мало хто переймається. Але з огляду на зростаючу роль політичних технологій в житті суспільства з «недорозвиненою» демократією, таке ставлення до справи є просто небезпечним. Тому саме сьогодні виникає нагальна потреба у формуванні й підписанні основними провідниками політичних технологій у суспільстві документа на зразок «Хартії професійної етики» або «Кодексу етичних принципів». Увага до цієї проблеми з боку фахівців із політичних/виборчих технологій свідчить про дві речі: по-перше, справи з професійною

етикою в політичних технологів дійсно скрутні; по-друге, певна частина фахівців переймається цим серйозно, що свідчить про наявність у них певної професійної етики чи лише хоча б її зародків. Досліджуючи особливості місця й ролі політика в суспільстві, а також у системі державних, законодавчих та владно-адміністративних структур, наголосимо, що успіх у політиці залежить від багатьох обставин, але найперше – від самого політика, його здібностей, особистісних рис, підготовленості до політичної роботи [13].

Прикладом корпоративно-групової етики в політиці є етика державних службовців. Вітчизняними науковцями робиться етико-персоналістський наголос на ролі іміджу чиновника, оскільки в сучасному українському суспільстві він переважно характеризується як негативний. Доповідаючи на міжнародній науково-практичній конференції «Вибори Президента України – 2004: проблеми теорії та практики», голова ЦВК Я. Давидович наголосив, що «державний службовець повинен дбати не лише про позитивний імідж та авторитет органів державної влади і державної служби в цілому, а й дорожити своїм ім'ям та статусом. Державний службовець повинен виконувати свої посадові обов'язки, чесно, неупереджено, шанобливо ставитися до громадян, керівників і співробітників, дотримуватися високої культури спілкування, не допускати дій і вчинків, що можуть зашкодити інтересам державної служби. Державний службовець зобов'язаний керуватися моральними принципами безкорисливості, незалежності, відповідальності і непідкупності, узгоджуючи особисті інтереси із суспільними, що є невід'ємною умовою його службової діяльності» [4].

Політико-етичні проблеми виборчого процесу і, зокрема, проблематика «брудних» технологій не можуть бути вирішеними лише на приватному та корпоративно-професійному рівнях. Відчутним є брак загальнонаціональних і державних органів, які, з огляду на їхній моральний авторитет, змогли б стати органами політико-етичного контролю та ключовими структурними ланками системи інституціоналізованої політичної етики. Суспільні та державні інститути виявилися неспроможними запобігти порушенню принципів вільних демократичних виборів (у тому числі принципів політико-етичних), що, крім усього іншого, висвітлило істотні системні недоліки функціонування державної влади в Україні, слабкість інститутів громадянського суспільства, панування правового нігілізму, відсутність інституціоналізованої системи політичної етики та засобів політико-етичного контролю, а також заниженість моральних стандартів у суспільстві, передусім у його найвищих верствах.

У розстановці політичних сил в Україні складно провести деякий моральний вододіл, з одного боку якого опиняться чесні й непідкупні,

а з іншого – продажні й підступні. Усі трактують політику як мистецтво можливого, що певною мірою виправдовує компроміси й угоди. Суб'єкти політичних відносин (партії, громадські організації, політичні лідери) стурбовані лише тим, щоб їхня діяльність не виходила за рамки чинного правового поля, не викликала застосування легітимізованих санкцій. Зовсім інша річ – мораль, адже відступництво від її норм карається не законом, а совістю (якщо, звісно, вона є) і судом громадськості. **Моральні норми – це не правила поведінки, а внутрішні імперативи, на яких базуються поняття честі, совісті й достоїнства** [14].

Система етико-правового регулювання парламентської діяльності в більшості європейських країн, зокрема у Великобританії, формується на основі конкретних прецедентів, практик упровадження, що виявляють необхідність, нових і вдосконалення старих елементів системи. В Україні формування етико-правового регулювання парламентської діяльності, по суті, відбувається в умовах відсутності узгодженого сприйняття суспільством і парламентаріями критеріїв етичності й неетичності. Виникнення прецедентів виявляє невизначеність і відсутність системності у виборі засобів етичного регулювання, заходів впливу.

На сьогодні в Україні одним із найбільш актуальних завдань є **правове закріплення етичних норм парламентської діяльності** у формі етичного кодексу. Парламентська діяльність являє собою процес безперервної взаємодії та спілкування парламентарів із колегами, членами апарату, посадовими особами, членами уряду, виборцями, представниками іноземних делегацій. Цей процес несе в собі етичну складову. Неминучі в ході парламентської діяльності конфліктні ситуації, можуть перешкоджати ефективній реалізації парламентських функцій. Найбільш ефективним способом урегулювання конфліктних ситуацій є етико-правовий супровід парламентської діяльності, що одержує найбільш широке вираження в етичних кодексах. У Великобританії етичний аспект регулювання різних форм парламентської діяльності виражається як у Кодексі поведінки членів Парламенту, так і в статтях регламенту.

У сучасному світі схвалення дій політичної влади з боку членів суспільства відіграє дедалі більшу роль. На жаль, у наш час політична боротьба часто перетворюється у війну компроматів, а Україні потрібно, напевно, віддати в цій війні пальму першості. У нас прийнято не поширювати на професійних політиків принцип презумпції невинності: якщо політика – «брудна справа», то й ті, хто нею займається, постійно перебувають під підозрою в причетності до недобрих справ – фінансових махінацій, незаконного збагачення, зловживання службовим становищем і корупційних діянь.

Проблема **боротьби з корупцією** лежить у площині перетину закону і моралі. Міжнародний досвід боротьби з цим ганебним явищем свідчить про те, що найдосконаліше законодавство, застосування різноманітних силових й економічних механізмів боротьби не є гарантією повного усунення причин і наслідків корупції у сфері державної політики.

Виокремлюють два основні джерела морально-етичних ідеалів та фактори формування політичної етики в Україні – **національне й зовнішньо-інтернаціональне**. Нині ми є свідками відродження репресованих тоталітаризмом цінностей національної моральності, які поволі намагаються проникнути в систему політичної етики. Серед них – миролюбність, компромісність, працьовитість, шляхетна патріархальність. Другим джерелом морально-етичних ідеалів української політики та цінностей її етичної системи є запозичена ззовні система ліберально-демократичних поглядів, а відтак і відповідна їй система політичної етики, що ґрунтується на основних цінностях лібералізму – свободі, народовладді, конкуренції, верховенстві закону, приватній власності [22].

Різного роду **неурядові організації** – міжнародні фонди, ресурсні та донорські організації, міжнародні громадські організації, які діють в Україні, – є «каналами» надходження (індоктринації) ліберально-демократичних політико-етичних цінностей.

Діяльність певної частини цих організацій можна вважати спрямованою на розвиток політичної етики, оскільки вони сприяють поширенню цінностей демократії, становленню громадянської активності тощо. Одним зі способів, що використовуються ресурсними та донорськими агенціями, є створення та підтримка діяльності неурядових організацій. Вони опосередковано поширюють певні цінності за допомогою посередників, чиє виникнення ними ініціюється та інтенсифікується і чия діяльність спрямовується завдяки цільовим грантам і навчанню лідерів та активістів цих організацій. Через досвід роботи в мережі перехресних соціальних зв'язків, навички громадської діяльності, розуміння ролі громади і своєї ролі в ній, довіру й толерантність, людина, набуваючи позитивних моральних рис, долучаючись до політичної сфери діяльності, відповідно, переносить туди і поведінкові ціннісні установки. Важливим є те, що подібні організації, крім своїх прямих обов'язків, виконують ще низку інших функцій (зокрема, функцію формування політичної етики), про які не йдеться в їхніх статутах, але які є дуже важливими для становлення, розвитку та збереження демократичної, громадянської політичної етики.

Варто наголосити, що означені джерела сучасної політичної етики України перебувають між собою у відносинах «взаєморівноваження/взаємодоповнення», адже йдеться про співіснування, а подекуди й

конкуренцію залишків тоталітарної політичної етики, національно-патріотичної етики, етики ліберально-демократичної.

Політична дійсність настільки складна й суперечлива, що ввести в оману виборців сьогодні не так уже й складно. І тільки громадянське суспільство, що формується, може поставити реальний бар'єр на шляху політичних маніпуляцій. І поки в Україні не створено систему громадського контролю за політичною діяльністю, не забезпечено доступ громадськості до інформації, немає серйозних гарантій незалежності засобів масової інформації, з одного боку, і корпоративного кодексу етичних норм журналістської діяльності, з іншого боку, питання про захист громадської думки від маніпуляцій залишається відкритим. Найважливішою передумовою становлення громадянського суспільства в нашій країні та дієвим засобом захисту від політичних маніпуляцій є підвищення рівня правової культури населення [25].

9.2. Особливості української «дефектної демократії» періоду 2010–2013 рр.

Особливо соціально небезпечною є **професійна некомпетентність українського політика**. Ефективність влади значною (якщо не визначальною) мірою залежить від професіоналізму тих, хто вважає, що він має право, і тому взяв на себе обов'язки і, зрозуміло, відповідальність за прийняття рішень. Це дуже важливо для таких держав, як сучасна Україна. Сьогодні сформувався нігілізм у професійній політиці: це, напевно, єдина сфера, де всі можуть усе. Розвиток професіоналізму політичної діяльності є шляхом підвищення професійної компетентності, удосконалення професійних навичок і вмінь, освоєння інноваційних способів прийняття ефективних політичних рішень, нових високопродуктивних алгоритмів вирішення професійних завдань і соціальних технологій. Адже радянське минуле і стереотип, що керувати державою може кожен, є одним із факторів, що вплинув на формування культури політика незалежної України, зокрема на етичний компонент.

Виходячи з логіки дій владної команди в період з 2010 до 2013 р., вітчизняний політолог *Ю. Мацієвський* **проаналізував особливості гібридного режиму** в Україні, зокрема такого його різновиду, як **«дефектна демократія»**, за несприятливих внутрішніх і зовнішніх умов.

Формулювання означеної проблеми, як зазначає Ю. Мацієвський, зумовлене тривалими негативними тенденціями у внутрішній і зовнішній політиці України, що загострилися з кінця 2008 р. Перші десять місяців президентства В. Януковича свідчили про те, що тема реформ

залишалася домінантою інформаційних приводів, але не рішень. Цьому було, принаймні, одне пояснення. Президенту з усією його командою потрібна суспільна підтримка. Без неї значно важче буде завершити будівництво надцентралізованої вертикалі влади, яке він почав відразу після виборів. Підживлення інформаційного простору повідомленнями про плани проведення спортивних заходів (Євро – 2012 та ідеєю проведення зимової олімпіади) повинні мали підтримати створений імідж реформаторів і тим самим забезпечити легітимність.

Проте відсутність реформ далі погіршувала добробут населення, що неодмінно вдарило по рейтингу, а спроба реформ мала ті ж самі наслідки. Але почати реформи значно важче, ніж про них говорити, тому реформи були принесені в жертву боротьбі за повноваження.

Падіння довіри до президента і до всіх ключових інститутів влади зафіксоване соціологами в серпні 2010 р. [26]. Проблема забезпечення легітимності вирішувалася за допомогою медійних засобів. Але презентації інноваційних проектів чи заяви про входження протягом наступних десяти років до групи 20 найбільш розвинутих країн світу не покращили ситуацію. Такі дії влади, попри особисту поразку, мали значно гірші наслідки для держави.

На момент обрання В. Януковича Президентом України тип режиму визначався в Україні як «гібридний», із такими уточненнями, як «електоральна демократія», «неліберальна демократія» чи «дефектна демократія». Останній концепт дає змогу чітко відмежувати ліберальну демократію від «дефектної» на основі трьох показників: політичної участі, політичної конкуренції та конституціоналізму. Останній принцип означає дотримання Конституції всіма головними політичними гравцями і гарантії прав та свобод громадян [18].

Якщо в Україні політична участь і політична конкуренція проявлялися хоч і з різною інтенсивністю, проте протягом усього періоду незалежності, то дотримання Конституції і прав людини так і не стало звичкою. Навпаки, домінування неформальних практик, на противагу формальним інститутам, або постійна «гра з правилами» стали виразною ознакою політичної культури українських еліт. Отже, відсутність правової держави, порушення прав громадян і постійне намагання змінити правила стали суттєвими дефектами української демократії. Крім того, протягом понад 20 років Україна не змогла здійснити необхідні структурні реформи, тому й опинилася у своєрідній «сірій зоні». «Блукання манівцями» (muddling along) стало типовою метафорою для характеристики українського транзиту [35].

Україні, на відміну від латиноамериканських чи східноєвропейських країн, крім побудови демократичних та ринкових інститутів,

довелося вирішувати питання національного та державного будівництва. На жаль, протягом понад 20 років незалежності жодне з цих завдань до кінця не було виконано.

Несприятливі структурні чинники обтяжувалися відсутністю політичної стабільності й деструктивною поведінкою політичних еліт. Із таким невтішним балансом Україна, тим не менше, склала тест на подвійну передачу влади – уперше 1994 р. і вдруге 2004 р. Здавалося б, що демократичний імпульс Помаранчевої революції скоригує траєкторію українського транзиту, а конкурентні вибори 2010 р. закріплять рух України до демократії. Проте президентом стала людина, яка стверджувала, що «демократія – це порядок». Порядок, який із точки зору В. Януковича був основою стабільності, означав відсутність конфліктів і середовища, де вони народжуються, – плюралізму, і, очевидно, групи, яка незгодою з діями влади провокує конфлікти – опозиції. Отже, «вимушений плюралізм», який сформувався ще за часів Л. Кучми і зміцнів протягом президентства В. Ющенка, став зайвим у планах В. Януковича. Не вдалося В. Януковичу замінити таку «вимушену плюралістичну» систему моністичною через здатність суспільства в 2013 р. протистояти бюрократичному тискові і сваволі.

Держава в сенсі політичного утворення, що має законну юрисдикцію та контроль над визначеною територією, право на прийняття рішень від імені всього населення, монополію на легітимне застосування сили, визнаний уряд і суверенітет, дедалі більше втрачає ці ознаки і перетворюється на замкнену корпорацію з викачування ресурсів. Вона втрачає контроль над своєю територією, не може підтримувати свою безпеку і не може виконувати внутрішні й зовнішні функції. За визначенням, це «держава, що занепадає».

Причин цього багато і вони відомі. По-перше, немає Конституції, яку виконують. Конституцію порушували з моменту її прийняття, але особливо активно після внесення змін у грудні 2004 р. Рішення Конституційного Суду від 1 жовтня 2010 р., про введення в дію Конституції 1996 р. ухвалювалось без участі Верховної Ради, що суперечить принципу внесення змін до Конституції [21]. По-друге, гілки влади після п'ятирічної боротьби атрофувалися і зберігали тільки зовнішні ознаки. Уряд перетворився на «виконавчий комітет» при адміністрації президента і займався здебільшого «освоєнням» бюджетних коштів. Верховна Рада втратила роль законодавчого органу в міру збільшення пропрезидентської більшості. Якщо раніше суперечності між кількома політико-економічними групами (ПЕГ) забезпечували якусь динаміку, то з приходом «донецьких» вона зникла. Судова гілка перестала виконувати функцію дотримання законності і стала ресурсом у політичній боротьбі.

Президент намагався виправити ці вади, вибудовуючи гіперцентралізовану вертикаль виконавчої влади з офіційною метою «наведення порядку», а насправді прагнув компенсувати всі свої попередні поразки, установити контроль над усіма ресурсами та фінансовими потоками й забезпечити максимально можливе перебування при владі.

Це був шлях у минуле до відновлення системи «патронажного президентства» [30], що спирається не так на формальні повноваження, як на розгалужену мережу неформальних правил, які, проте, виявляються більш дієвими, ніж формальні. Президент-патрон за добру службу може «віддати в користування» підприємство, галузь чи регіон, або навпаки, відібрати останню сорочку. В Україні ця система була створена за президентства Л. Кучми, але нікуди не зникла за президентства В. Ющенка. Останній, однак, не шантажував і не переслідував політичних опонентів чи журналістів.

Із припиненням через утечу з країни президентських повноважень оточення залишило патрона.

Попри позірну міцність, такі режими нестабільні, неефективні і переважно нелегітимні, але найгірше те, що вони паразитичні, позаяк засновані на рентоорієнтованій економіці.

Оскільки **патронажно-клієнтелістські відносини** є реанімацією феодальних відносин у політичній сфері, рентоорієнтована поведінка еліт є тим самим явищем у сфері економіки. Рентоорієнтована економіка відрізняється від орієнтованої на прибуток тим, що тут економічні гравці не інвестують у модернізацію галузей чи технологій, а використовують ресурси й інфраструктуру доти, доки ті можуть давати зиск. Така економіка є питомо колоніальною, незалежно від того, є колонії внутрішніми чи зовнішніми складовими імперії. Коли імперії гинуть, колоніальні інститути зберігають свій вплив, якщо еліти не можуть чи не хочуть їх змінити.

У політично й економічно слабких суспільствах політико-економічні групи здатні визначати формування «правил гри» шляхом купівлі урядовців і політиків. Бізнес завжди тяжіє до влади і навпаки, але там, де немає ефективних механізмів стримування цього руху, бізнес зливається з владою і держава стає «захопленою» кланами [33].

Україна є майже типовим прикладом постколоніальної економіки, що стала жертвою рентоорієнтованих політико-економічних груп. Що є емпіричними ознаками «захоплення»?

По-перше, це регуляторне законодавство, по-друге – відсоток тіньової економіки, і, урешті, показник корупції.

У **рейтингу сприятливості податкових систем** за 2010 р. Україна виявилась на 181-й сходинці зі 183 країн [8]. У **рейтингу сприятли-**

вості ведення бізнесу – на 142-му місці зі 183 країн [7], а в рейтингу економічної свободи стала 162-ю зі 179 країн і 43-ю із 43 серед тих, що були включені до рейтингу в Європі [9]. Який відсоток економіки перебуває в тіні? Як зізнаються самі податківці, у тіні – не 30, не 50, а всі 90 % економіки [20].

За **індексом сприйняття корупції** Україна стабільно перебуває серед найбільш корумпованих країн Європи. Станом на 2009 р. ми були на 146-му місці зі 180 країн [19]. Станом ще на 1999 р. за **індексом захоплення держави** з 22 посткомуністичних країн Україна опинилась на третьому місці поряд із Росією після Азербайджану й Молдови [31].

Існують ще два індекси, про які рідше згадують. Це індекс «недієздатності» держав (Failed State Index – FSI), що складається американською дослідницькою організацією «Фонд Миру» (Fund for Peace) [29] й індекс «крихкості» держав (State Fragility Index – SFI) [32], який визначається колективом американських учених у рамках проекту дослідження динаміки політичних систем – Polity IV, що охоплює період із 1800 до 2009 рр.

За **рейтингом «недієздатності»** держав станом на 2010 р. Україна залишалася на 110-му місці зі 177 країн із 69,7 балами зі 120 (чим вищий індекс, тим гірша ситуація). Україна потрапила до найбільшої групи держав зі значним потенціалом виникнення внутрішнього конфлікту чи занепаду. Для порівняння: найгірша ситуація в Сомалі (перше місце зі 114 балів), де фактично немає держави і триває громадянська війна, а найкраща – у Норвегії (177-ме місце з 18,7 балів).

Протягом п'яти останніх років Україна демонструвала покращення свого індексу – із 88,8 балів (39-те місце) у 2005 р. до 69,5 балів (110-те місце) у 2010 р. В аналізі динаміки показників країни, автори огляду відзначають позитивні наслідки Помаранчевої революції, проте країна і далі перебуває в зоні ризику.

За **індексом «крихкості»** держав ми перебуваємо у верхній частині групи стабільних країн із показником 6 із 25 (чим вищий бал, тим вища нестабільність).

Ці два індекси прямо вказують на стабільність держави, але вони дивно контрастують із десятком інших індексів, де Україна виглядала значно гірше. Наприклад, за **індексом політичної нестабільності**, що складається розвідувальним підрозділом британського журналу «The Economist», ми перебували на 16-му місці зі 165 країн у групі з дуже високим ризиком виникнення соціального протесту [34], що й виявився з часу Помаранчевої революції в протесті підприємців проти ухвалення урядового законопроекту податкового кодексу та «Революції гідності».

Проте як же пояснити таку відмінність в індексах? Справа в тому, що ці, як і інші індекси, складені для загального порівняння країн і груп країн за певними показниками. Вони лише фіксують стан країни і нічого нам не кажуть про зміну ситуації в майбутньому.

Ці індекси не є політично вмотивованими чи суб'єктивними оцінками, але й не є абсолютно коректними стосовно особливостей тієї чи іншої країни. Вони лише дають загальне уявлення про світову динаміку за певними показниками.

Якщо внутрішньополітична складова всього періоду президентства В. Ющенка відзначалася посиленням політичного суперництва, що вилилось у декілька політичних криз, то з приходом В. Януковича суперництво зникає і настає період консолідації еліт навколо нового «патрона». Економіка в умовах політичної нестабільності залишалась «на плаву» (що є парадоксом із точки зору ринкової економіки), доки зберігався попит на продукцію хімічної і металургійної промисловості. Як тільки попит упав, українська економіка постраждала чи не найбільше в Європі.

На початку 2011 р. економічна криза змінила політичну. Але не було видно політичних рішень, які б сприяли виходу з кризи. Була централізація влади під гаслами «подолання кризи». **Справжнього відновлення керованості державного управління так і не було досягнуто.** Оприлюднення в ніч із 9 на 10 грудня указу президента № 1085 «Про оптимізацію системи органів виконавчої влади», крім публічної мети здійснення давно назрілої адміністративної реформи, мало ще й приватну – розширення повноважень. Президент за формального подання прем'єр-міністра, мав призначати керівників інспекцій, агентств, служб, а потенційно й інших структур «центрального органу виконавчої влади». Практика «вичавлювання» політичних опонентів з усіх гілок і рівнів влади й далі видавалися за ознаку ефективного управління.

Влада 2010–2011 рр., як і попередня, не визнавала принципу досягнення стабільності – побудови національного консенсусу шляхом відмови від ідеї «переможець отримує все». Доки «еліти» в Україні не зрозуміють, що перемога на виборах не може бути абсолютною, як і поразка, доти вибори відбуватимуться в умовах постійної небезпеки зміни «правил гри».

Україна залишалася погано керованою територією, що зберігала формальні ознаки держави. За збігу несприятливих факторів і деструктивної поведінки керівництва така «занепадаюча держава» зазнала збройної агресії з боку Російської Федерації і загрози територіальної цілісності.

У 2005 р. В. Ющенко мав можливість почати необхідні реформи, але втягнувся в деструктивне протистояння з Ю. Тимошенко і

парламентом. Час було втрачено. Україна не наблизилась ані до НАТО, ані до ЄС. «Вікна можливостей» для України закрились.

В. Янукович ще мав час, щоб почати справжні структурні реформи, хоча зовнішньополітична й економічна ситуація значно погіршилась, порівняно з 2005 р. Але президент більше був стурбований концентрацією влади, ніж майбутнім країни. Перед владою постало більше викликів, ніж п'ять років тому, коли відкривалися можливості.

Очікувати покращення економічної ситуації ні в 2011 р., ні в коротко- чи середньостроковій перспективі не доводилося. Падіння української економіки в 2009 р. склало 15,1 %, що становило 62,9 % від 1990 р. за 3–4 % росту ВВП. Зростання сукупного державного боргу в 2010 р. перевищило 51 млрд дол., що становило близько 40 % ВВП, а уряд далі розраховував на кредити.

На Україну протягом наступних кількох років чекало два сценарії розвитку подій із двома однаково негативними наслідками. Ці сценарії умовно можна назвати «реформи в обмін на демократію» та «імітація реформ і концентрація влади» (рис. 16).

Реформи в обмін на демократію. Здійснені бюрократичними методами представниками радянської номенклатури, вони б полегшили податкове навантаження на великий бізнес і переклали його на малий і середній. Добробут населення не покращився б, що неодмінно ще більше вдарило б по рейтингу президента.

Якщо б команда В. Януковича пішла іншим шляхом – **імітації реформ** або їх повної відсутності задля максимальної концентрації влади і безконтрольного використання ресурсів, Україну чекало б збільшення державного боргу, ще більша частка тіньової економіки, поглиблення економічної кризи й або дефолт із непередбачуваними наслідками, або нові стратегічні поступки кредиторам, що означатимуть втрату суверенітету.

І перший, і другий сценарії є кризовими, тому однаково негативними. Якщо криза не вирішується, відбувається вимушена зміна сутнісних характеристик об'єкта, що перебуває в стані кризи, тобто наступає розпад [15].

Це не означає, що третього не дано. Можливий був і позитивний варіант розвитку, але він вимагав здатності еліт приймати ефективні рішення в кризовій ситуації. Українські «еліти» не демонстрували такої здатності, тому цей сценарій був малоімовірний.

Ситуація в Україні на початок 2013 р. мала ознаки **системної кризи**, хоча політична система ввійшла у фазу стабілізації. Це вказує на те, що відновлення керованості (або повернення до квазіавторитаризму), те, до чого інтуїтивно прагнула команда В. Януковича, мало б стати

порятунком України. На жаль, авторитарні режими рідко бували ефективні, тому розбудова єдиної вертикалі влади з усіма її супровідними елементами та практиками є метою в собі (хоча її автори сподівалися отримати однопартійну конституційну більшість у парламенті після виборів 2012 р.), яка ніякої користі суспільству не принесла б.

Отож залежно від того, наскільки глибоким і різким було падіння народного добробуту, відчутним зовнішньополітичний тиск, радикалізована права/ліва опозиція і яким був вибір влади, можливими могли бути два наслідки завершення кризи – «м'який» і «жорсткий» (рис. 16).

Перший, **«м'який» сценарій** означав би приєднання України до нового євразійського союзу, що призвело б до повної втрати політичної суб'єктності і перетворення України на сателіта Москви. Відкритим питанням постало б, як на це зреагують інтелектуали і населення Західної України, чи захочуть галичани залишатися в такому союзі.

Майже відразу після закінчення президентських виборів в Україні в західних ЗМІ знову заговорили про ймовірний розпад України [28]. Якщо інтелектуали обґрунтують переваги роз'єднання, а США та ЄС погодяться на домагання РФ повернути Україну в їхню «зону відповідальності», проект геополітичної деконструкції України на два чи три парадержавні утворення може стати реальністю.

Другий, **«жорсткий» сценарій** означав би використання радикалами (популістами) масового незадоволення (відчуття депривації) задля тиску на владу. Небезпека цих дій полягає в тому, що вони могли б перерости в неконтрольовані акції протесту на зразок Греції, тільки, імовірно, із гіршими наслідками.

Очевидно, що обидва сценарії досить подібні. Їхня відмінність у тому, що в першому випадку дезінтеграція країни могла бути контрольованим ззовні процесом, тоді як у другому Україна була б наодинці зі своїми проблемами.

Обидва сценарії могли бути варіантами одного процесу – завершення розпаду посткомунізму на території України в умовах глобальних геополітичних змін. Понад 20 років незалежності України, на жаль, не стали часом народження нової української держави та повноцінної нації. Протягом усього цього часу країна залишалась у руках егоїстичного політичного класу, що виріс із радянської номенклатури і перетворився на новітню олігополію.

Згідно з висновком свого попереднього аналізу, Ю. Мацієвський визначає, що наслідки розпаду такого квазіавторитарного режиму не мають бути обов'язково негативними. Територія і населення, хоч і в меншому обсязі, мала залишатися, проте його якість (здатність до виживання в надскладних умовах) і територіальний патріотизм суттєво

мав би зміцнитися. Як зі старої зернини вибивається молодий пагін, так загибель посткомунізму дасть поштовх до народження Нової України.

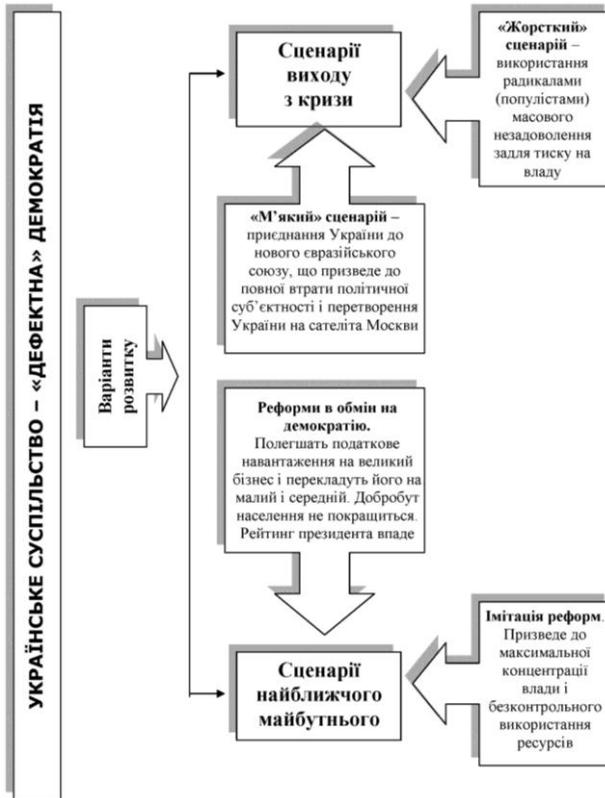

Рис. 16. Майбутні сценарії розвитку українського суспільства (за Ю. Мацієвським)

9.3. Шляхи морально-етичного вдосконалення української політики крізь призму європейського досвіду

Криза моральних основ людства давно набула всезагального характеру, а панування мас її значно поглиблює. Особливо відчутно аморальність стала певним «барометром» сучасної політичної системи України.

Моральне оздоровлення українського суспільства слід вирішувати за допомогою імперативів політичної етики. Це мають робити професійно компетентні й національно свідомі патріоти, враховуючи таку константу: «Політична мораль не може впасти з неба, вона не вписана в природу людини. Єдність Realpolitik, Розуму і Моралі має допомагати створенню сприятливих умов для становлення універсуму незалежних агентів, де їхня діяльність за допомогою критики підлягала б своєрідному постійному тесту на універсальність, що практично введений у саму логіку поля: немає більш реалістичної дії (хоча б для інтелектуалів), ніж та, яка, піддаючи політичну силу етичній критиці, сприяє пануванню політичних полів, що володіють найбільш універсальними логічними й етичними диспозиціями» [2]. Власне, мораль може наблизитися до політики в тому випадку, коли будуть створені для неї належні умови чинними інститутами влади.

Сучасний політичний процес набуває **«космополітичного» формату** і тяжіє до публічності, але часто за межами морально-етичних координат. Такі тенденції характерні для українських реалій, де політичне буття глибоко деморалізоване. Відтак наші вчені-політологи піддають критиці моральний рівень українських суб'єктів політичного процесу. У літературі з політології про етичні аспекти української політики наголошується на тому, що державні діячі мусять зіставляти свої вчинки не тільки з нормами чинного законодавства, а й з імперативами людської моралі. Зазначається також, що, «будучи важливим елементом політичної культури, політична етика створює механізм суспільної довіри, а тому забезпечує стабільне функціонування соціальної системи, перешкоджає виникненню протиріч, спроможних руйнувати систему зсередини, якщо політична етика й політична система узгоджуються між собою. Але неодноразово політична етика зазнавала глибоких деформацій, вироджуючись у політичну ідеологію, наприклад марксизм, націонал-соціалізм [3]. Базуючись на етичних нормах, політичні відносини мають кращу перспективу вдосконалюватися, аніж набувати авторитарних ознак.

Консолідуючою основою для українського етносу впродовж багатьох віків була релігія. Ми обстоюємо тезу про те, що «релігія християнства звертається до душі й розуму віруючого й допомагає йому навіть у скрутних ситуаціях ставити на перше місце духовні потреби, вірити в добро, справедливість і чесність, а також самостійно формувати певну соціальну поведінку» [1]. Християнська віра не тільки визначає головні соціально-культурні орієнтири життєдіяльності української нації, а й стає духовною основою етичного виміру політики. **Християнство сприяло гуманізації держави**, насиченню її принципами моральної відповідальності, збагатило її ідеями справедливості, милосердя, спасіння душі.

Упродовж віків виразником духовно-моральних цінностей нашого народу намагалася бути Українська православна церква. Інтеграційна її місія полягала в тому, що вона не обмежувала свободу людей, але виховувала в них смиренність духу, толерантність і шляхетність. Це допомагало витримати утиски і поневолення з боку зовнішніх ворогів.

Нинішня **українська влада страждає на корумповану девіантність**. Саме тому це призвело до революційних змін, оформлення запиту в суспільстві на очищення влади, стихійну «вуличну люстрацію», прийняття Закону України «Про очищення влади». Імперативи морально-етичної політики сучасної України мають формуватися на основі максимального врахування інтересів і запитів громадян і спиратися на національно-державні традиції [11].

Слід наголосити, що етичний аргумент є одним із найвпливовіших у процедурі легітимації політики і влади. Єдиним інститутом, що забезпечує порядок і законність у суспільстві, є держава. Але держава інтегрує суспільство і забезпечує його цілісність за допомогою примусу і насильства, часто забуваючи про етичний арсенал політики. Цей етатизм влади урівноважує явище легітимності. Тобто легітимність є противагою насильства, вона надає владі морального авторитету. Керуючись такою логікою, *А. Дібіров* називає політичну легітимність «спільною рефлексією влади й суспільства, це їхній постійний запит щодо причини підкорення, постійне співвідношення суспільного порядку підкорення з деяким більш високим етичним началом, що визнається як суспільством, так і владою» [5]. Тобто політична легітимність у цьому випадку розуміється як етична характеристика суспільного підпорядкування. Здобуваючи легітимність, влада узаконює суспільну підтримку, що допомагає їй ефективно здійснювати управлінські функції.

Етичні імперативи політики – це ключовий атрибут її ефективності, що залежить від багатьох факторів. Якщо в суспільстві немає **демократії, свободи та пріоритету права**, то в ньому мораль і політика значно віддалені одне від одного. Перехідні держави про мораль не дбають, вони використовують її як популістську технологію.

Парадокс моральної комунікації полягає в тому, що люди, які могли б судити інших, ніколи цього не роблять, а люди, які судять інших, не мають на це жодного права. Тому утримуватися від образ і моральних оцінок означає сприяти утвердженню здорового середовища в суспільстві.

Українська влада створила політичне середовище, яке найбільше піддається деморалізації й етичному виродженню. У нас періодично відбувається **інтервенція імморалізму в політику**, який своїм невіглаством і маргінальністю блокує демократичні перетворення. В умовах

демократії морально-етичні імперативи апріорі визначають формування політичної свідомості людей і слугують невід'ємним компонентом стабільності політичної системи та ефективним засобом консолідації суспільства. «Демократія починається з тієї культури, де центром світу є людина, – зауважує *О. Пахльовська*. – Тому демократія в автентичному вимірі існує поки виключно на Заході – у цивілізації, закоріненій в античній культурі та Відродженні – культурних епохах, які зробили людину мірилом Всесвіту. Відтак країни Східної Європи, що мають культурну самоповагу, вибирають виключно Європу» [23]. Європейські стандарти політики передбачають забезпечення самодостатнього буття людини шляхом реалізації її духовно-культурних інтересів. Тоді політика стає важливим інструментом морального вдосконалення суспільства.

У період тривалої соціально-політичної та духовної кризи українського суспільства **моральні вимоги майже втратили свою обов'язковість**. Тому політика перетворилася на арену боротьби різних угруповань за сфери впливу й розподіл ресурсів, де закони цивілізованої конкуренції витісняються егоїстичними розрахунками. Діяльність вітчизняних політиків підпорядкована якійсь утилітарній меті, корисливим інтересам, що вимірюється певним матеріальним еквівалентом і здійснюється за межами моралі та права. До цього зникає і більшість громадян. Такі процеси згубні навіть для усталених демократій. *Ж.-Ф. Равель*: «Якщо громадяни демократичної держави звикають до насильства як до засобу найшвидшого досягнення своїх цілей (байдуже, легітимних чи ні), оскільки без цього державна влада їх не чує, таке становище вказує на глибоке виродження правової держави. Це є свідченням тяжкої хвороби демократії» [25]. Відтак можна констатувати: без культивування морально-етичних засад політики, що забезпечує культурну самодостатність громадян, не може бути стабільної демократії.

Моральний дефолт, який проявився наприкінці 2013 р. в Україні, вразив своєю несподіваною глибиною та непередбачуваними наслідками. У найкоротший термін сторінка новітньої історії українства перетворилася на живу картину, у якій практично кожний українець став суб'єктом політичного (історичного) процесу в тій чи іншій ролі.

Приводом для протестних виступів українських громадян – прихильників європейського напрямку зовнішньо-політичного розвитку України в листопаді 2013 р. стало призупинення владою підписання угоди з Європейським Союзом про асоційоване членство України. Гасла мітингувальників Євромайдану в Києві відображали вимогу та нагадування громадянами владі про виконання ними зобов'язань щодо підписання Угоди, яка була логічним етапом продовження попередніх рішень щодо європейського вибору розвитку України. І тільки після бруталного

порушення владою прав мирних громадян, неадекватної реакції влади на мирні виступи громадян, побиття студентів на Майдані в ніч на 22 листопада 2013 р. відбувся **соціальний вибух**, який набув національного поширення та революційного політичного змісту щодо усунення чинної влади на чолі з президентом В. Ф. Януковичем.

Причиною соціального вибуху стала **втрата довіри** до збанкрутілої влади, або **моральний дефолт**. Конвертація українцями своїх прав розпоряджатися національними ресурсами та визначати національний розвиток у кредит довіри політичному лідерові з передачі цих прав, який не виконав обов'язки перед виборцями, не діяв в інтересах суспільства, асоціюється із запозиченим у використанні кредитно-грошових відносин терміном дефолт (англ. *default* – *невиконання обов'язків*), що є синонімом поняття «банкрутство». Оскільки в ролі кредиту в цьому розумінні виступає аксіологічна категорія «довіра», що є характеристикою моральних чеснот політичного діяча, саме «моральний дефолт» може вважатися виправданою термінологічною конструкцією, яка характеризує безвідповідальну, «збанкрутілу» владу. Крім того, відбулося усвідомлення частиною громадян загрози поширення в самому суспільстві аморальної системи відносин, коли нормою стає несправедливість, нечесність, цинізм, порушення прав людини, хабарництво, корупція. Частина людей, для яких мораль, честь, совість, довіра є важливим життєвим мотиватором, поклала надію на вступ до ЄС як на концентровану силу очищення європейською системою цінностей. Політику люди сприйняли як ліки від банкрутства морального життя, як інструмент, який, на їхній погляд, спроможний змінити морально збанкрутілу систему суспільного життя.

Мета протестного руху набула концентрованого вигляду в проголошених гаслах та написах на плакатах протестувальників: «проти» («Дістало!», «Ганьба!», «Банду геть!», «Зека геть!») та «за» («За Євросоюз!», «За гідне життя!», «Слава Україні!») й інституціоналізувалася прийнятою голосуванням на віче активістами Майдану програмою дій: відставка уряду Азарова, повернення до Конституції 2004 р., до парламентсько-президентської республіки, звільнення політв'язнів, скасування «драконівських законів», вибори Президента України в 2014 р. та підписання Угоди з Європейським Союзом про асоційоване членство України.

Русійною силою протестного руху став неймовірно високий та потужний життєвий потенціал *учасників Майдану*, спрямований на моральне оздоровлення суспільства, повернення збанкрутілого кредиту ДОВІРИ (моральний дефолт) у різноманітних проявах – відновлення ДОВІРИ учасників Майдану один до одного, до державних інститутів,

до держави в цілому, до нових політиків, до національних та міжнародних законів. Люди на Майдані не відступали в мороз, заметіль, незважаючи на застосування владою проти них водометів, снайперських куль, більших за чисельністю озброєних військ спецпризначення «Беркут», «Альфа», «Тітушок» (переодегнених злочинців). Навпаки, застосування владою сили проти мирних протестувальників призвело до різкого збільшення їхньої чисельності, кількість їхня зростала до сотень тисяч учасників протестів та поширення протестів по всій Україні. Жертвами гніву протестувальників стали пам'ятники Леніну («Ленінопад») у всіх містах України, які уособлювали тоталітарний режим. Авангардом революційної боротьби стала переважно молодь, рівень патріотизму й національної свідомості якої за час революційної боротьби зросли в рази. Середній рівень підтримки Майдану громадянами України становив 60 % (західні регіони – 90 %, південно-східні – 30 %).

Результатом революційного етапу періоду від 16 листопада 2013 р. до 21 березня 2014 р. стала перемога українських громадян над морально збанкрутілою владою, накопичення значного морального капіталу революції. **Найголовнішим результатом революції стало утворення української політичної нації.** Відставка попереднього уряду М. Азарова та самоусунення від виконання обов'язків Президента України В. Януковича, повернення до Конституції 2004 р., до парламентсько-президентської республіки, звільнення політв'язнів, скасування «драконівських законів», формування тимчасового технічного народного уряду, призначення та підготовка до виборів Президента України на 25 травня 2014 р. та підписання політичної частини Угоди з Європейським Союзом 21 березня 2014 р. – чималий перелік результатів чотиримісячної боротьби українських громадян за свої законні права мати гідне, заможне життя у своїй незалежній суверенній державі. Занадто дорогу соціальну ціну сплачено життями загиблої «Небесної сотні» за ці здобутки. А через те й високі соціальні очікування та критична оцінка результатів діяльності новопризначених урядовців українцями. Саме конвертація морально-етичного соціального капіталу революції в поступове моральне оздоровлення суспільства, відновлення довіри один до одного, до нової влади, до держави, до законів, поява самоорганізації, солідарності, спільне визначення принципів, правил, регламенту розподілу влади, національних ресурсів, відповідальне ставлення до обрання політичних лідерів та прозорий і відкритий контроль за здійсненням їхніх повноважень мав стати закріпленням здобутих результатів.

Особливістю вказаного протестного руху слід визнати *інституціоналізацію прямої (вуличної) демократії.* Основним центром протестів

був Майдан у Києві, на якому учасники з різних міст України облаштували наметове містечко та, *самоорганізовуючись, утворили чітку дисципліновану систему функціонування громадських організацій*. У періоди перемир'я і штурму силовиками на Майдані функціонувала Рада Майдану, Віче, система технічного забезпечення комунікації, трибуна для виступів учасників протестів, депутатів, гостей, артистів, система охорони громадського порядку, самооборони від наступу силовиків, пунктів обігріву та харчування, медичної допомоги, адвокатської допомоги, відкритий університет. Учасниками були люди різного віку, переважно середнього та молодь, ті, хто працює, із вищою й середньою освітою. Їм вдавалося брати відпустки на роботі та, змінюючи в чергуванні на Майдані один одного, забезпечувати добровільною волонтерською роботою практично всі можливі напрями функціонування Євромайдану. Люди, які підтримували протестувальників у всіх регіонах і містах, збирали й передавали на Майдан теплі речі, ліки, харчі, кошти та виходили на місцеві майдани з плакатами й політичними гаслами, демонструючи свою солідарність та підтримку. Лідери опозиційних партій співпрацювали з громадським Майданом, але виразно не очолювали його. Депутати Верховної Ради з опозиційних партій («Батьківщина», «Удар», «Свобода») та позафракційні депутати постійно виступали перед активістами Майдану, звітуючи про роботу в парламенті, співпрацювали з активістами з різноманітних питань функціонування Майдану, узгоджували підготовлені для розгляду питання в парламенті, попередньо схвалені на Віче.

Оцінка протестних дій, розуміння сутності соціального вибуху та прогнозування подальшого розвитку подій як українцями, так і світовою спільнотою виявилися неоднозначними й емоційно забарвленими. Зрозуміло, що об'єктивний аналіз в епіцентрі подій ускладнюється певними суб'єктивними враженнями та динамізмом. Додається в зображенні подій із місць конфлікту використання в медійному просторі маніпулятивних технологій на догоду різним представникам груп інтересів, а по суті, інформаційна війна в медійному просторі, яка набула вирішального впливу на об'єктивну оцінку подій. Активісти Майдану, протестувальники, мітингувальники, патріоти, герої Майдану через медійні маніпулятори (здебільшого російські телеканали та провладні урядовці й депутати) оголошувалися «бандерівцями», «фашистами», «злочинцями», «екстремістами», «терористами». Прихильників антимайдану, силовиків, меншість громадян України корумпована влада влаштувала, оскільки шляхом хабарів привчила вирішувати всі питання, не докладаючи зусиль до продуктивної праці, якісного

навчання, дотримання законів. Антимайданівці намагалися продемонструвати навздогін організованими мітингами свою прихильність до влади В. Ф. Януковича та засудження активістів Майдану. Пізніше вони стали провідниками («троянськими конями») російсько-путінського завоювницького плану щодо окупації російськими військами України.

Зрадницька позиція співгромадян – прихильників антимайдану, які не склали іспит на моральність, для яких нечесність, порушення законів, хабарництво, індульгенція нечесній владі стала нормою і традицією повсякденного життя, посилила глибину **морального дефолту**. Переважно такі співгромадяни мешкають у південно-східних регіонах, здебільшого ті, хто переселився з Російської Федерації протягом багатьох років та років незалежності України зокрема. Вони мають маргінальну культуру, законсервовані пострадянські стереотипи та компенсаторну після впливу тоталітарного режиму ілюзію благополуччя. Анексія Криму Російською Федерацією виявилася можливою завдяки зрадницькій позиції переважно таких українських співгромадян, вона стала цинічною та зухвалою по відношенню до України та світової спільноти. Окупація території України військами Російської Федерації підірвала довіру до братнього сусіднього слов'янського народу, що є **проявом морального дефолту**. Оскільки порушилася система міжнародної безпеки, на міжнародному рівні почала втрачатися довіра до гарантій міжнародної безпеки. І це можна вважати ще одним **проявом морального дефолту**. В органах місцевого самоврядування на сесіях регіональних рад надавалась оцінка протестному руху та сепаратизму. У цілому результати були схожі на дослідження підтримки/непідтримки Майдану. Деякі політичні діячі, як і экс-Президент України В. Ф. Янукович, утекли в Російську Федерацію, продовжуючи зрадницьки паплюжити в ЗМІ всі зміни, які відбуваються в українському суспільстві після перемоги революції, намагаючись применшити її величезний моральний капітал. Значна кількість, на жаль, непатріотично налаштованих українських громадян свідомо або несвідомо, активно або пасивно сприяла дестабілізації, сепаратизму та поширенню радикальних настроїв у суспільстві. Кожна допущена новою владою або активістами Майдану помилка перетворювалася на серйозні деструктивні наслідки. Так, наприклад, ухвалене рішення Верховною Радою з питання мовної політики викликало негативну реакцію серед російськомовного населення, яка була використана російськими агресорами для так званого їхнього захисту – «повзучої окупації» ворогом за сприяння непатріотично налаштованих співвітчизників.

Легітимність здобутої народом України наприкінці 2013 – на початку 2014 р. перемоги над корумпованою, морально збанкрутілою

владою стала можливою завдяки активній діяльності депутатів Верховної Ради України, опозиційних партій, переформатуванню складу Верховної Ради, виходу деяких народних депутатів із Партії Регіонів, створенню нових фракцій та підтримка голосуванням рішень, які визначили подальший мирний розвиток демократичних перетворень. Частина народних депутатів, які вороже сприйняли перемогу революції (а їх близько 100 осіб із загальної кількості складу Верховної Ради України) покинули депутатські крісла та зникли невідомо куди. Фракція комуністів, крім лідера П. Симоненка, залишалася в Раді, але не голосувала з ключових питань. Екс-Президент України В. Ф. Янукович, який покинув територію України, самоусунувся від виконання обов'язків Президента, через ЗМІ нагадував про своє існування, незгоду з рішеннями Верховної Ради та не визнавав їх легітимними. Його звернення до Президента Російської Федерації В. Путіна з проханням захистити російськомовне населення України від «бандерівців» стало приводом до окупації Криму, реалізації давніх завойовницьких планів путінської адміністрації. Оголошений у розшук за результатами висунутих йому звинувачень щодо розправи над мирними демонстрантами, В. Янукович більше практично не впливав на розвиток подій. Подальше проведення так званого референдуму в Криму 16 березня 2014 р. та анексії Криму РФ продемонструвало повне ігнорування національних і міжнародних законів, ставши черговим **проявом морального дефолту**. У визначенні легітимності важливу роль відіграють міжнародні арбітражні інститути. Саме визнання міжнародними організаціями (ООН, ПАРЄ, ОБСЄ, Венеціанською Комісією), офіційними представниками інших країн легітимності ухвалених українською владою політичних рішень підтверджує закономірність демократичного розвитку українського суспільства. Визначним є те, що загроза територіальній цілісності України стала умовним індикатором зрілості *політичної нації*, справжнього значення національних цінностей, переосмислення відносин людей між собою та визначення, «хто є хто». *Дослідження* політико-етичного аспекту революційних подій 2013–2014 рр. із використанням аксіологічного методу та методу історизації є одним із варіантів визначення ролі морального дефолту як каталізатора формування політичної нації в Україні.

За змістом і характером політичні події кінця 2013 – початку 2014 рр. можна умовно визначити як **революційно-визвольні та націєтворчо-визвольні**. По-перше, процеси є **революційними**, оскільки відбулася зміна кримінально-кланової політичної влади псевдodemократичного/неототалітарного політичного режиму на національно-патріотичну політичну владу демократичного політичного режиму. Важливою запорукою закріплення здобутої перемоги українців цього разу, на відміну від

попереднього досвіду, має бути занадто висока соціальна ціна перемоги та усвідомлення громадянами власної ролі в закріпленні здобутків через самоорганізацію, організацію інституцій функціонування демократичної влади та здійснення контролю за діяльністю нової влади. Доцільно нагадати, що події Помаранчевої революції 2004 р. не мали революційного характеру за змістом подальших змін суспільно-політичного устрою, оскільки учасники Помаранчевого майдану, отримавши тимчасову перемогу, у подальшому надали великий кредит довіри у здійсненні демократичних змін політичному лідерові В. А. Ющенку. Це призвело до фактичного повернення тієї ж моделі організації політичної влади та рентоорієнтованої олігархічної політичної еліти в особі В. Ф. Януковича. По суті, конвертація завойованої українцями перемоги в кредит довіри політичному лідерові, який не виконав обов'язки перед виборцями, є проявом морального дефолту.

По-друге, процеси є *націєтворчими*, оскільки відбулося/відбувається прискорене формування української *політичної нації* в процесі боротьби за свої конституційні права і свободи та територіальну цілісність. Зовнішня загроза територіальній цілісності України з боку Росії стала потужним консолідуючим фактором солідарності та згуртованості української нації.

Споконвічна мрія українства мати свою державність («держати», «утримувати разом»), бути господарями на своїй землі випробувалась періодичною втратою та відновленням через визвольну боротьбу незалежної державності як умови повноцінного гідного життя державницької нації. Держава – це сила, яка збирає людей у єдине ціле. Держава – це інституціонально реалізований стан сумісного життя у вигляді інститутів права, моралі, традицій. І дуже важливим є дотримання вимоги політичної справедливості (внутрішньонаціонального розподілу влади), що є умовою забезпечення соціального прогресу та в подальшому максимально демократичного політичного режиму. І головне – вироблення принципів, правил, процедур і ритуалів розподілу влади належить саме *політичній нації*. Як історичний феномен, нація є соціокультурною, економічною, політичною та комунікативною єдністю людей, що забезпечує їм цивілізоване життя в межах світової спільноти. Нація створює життєздатне суспільство й державу, які гарантують його безпеку та життєві інтереси. У сучасному світі саме нація виконує функцію носія мети (національна ідея) розвитку суспільства в цілому.

Нація не стає геополітичною реальністю, суб'єктом та об'єктом міжнародних відносин і права доти, доки вона не сформує національну державу як легітимацію свого права на самовизначення та організацію

суспільства. Щоб *визначити роль морального дефолту як каталізатора формування політичної нації в Україні* під час революційних подій 2013–2014 рр., доцільно проаналізувати окремі історичні етапи становлення української політичної нації.

Відтворення правдивих сторінок минулого є однією з умов формування політичної нації та прикладом соціальної синергії (спільне утвердження зразків взаємодії влади й суспільства). Також це є кроком до критичної «переробки» минулого, тобто «історизації» минулого як модернізації сучасного.

Термін «історизація» належить французькому вченому П. Бурд'є і означає «історизувати», тобто розмістити в історичну перспективу. Фактично це вимога застосувати критичний метод для усвідомлення й розуміння минулого. Ідеться про важливість створення інституту пам'яті в Україні, розсекречення архівних матеріалів голодомору 1932–1933 рр. та ролі усвідомлення українськими громадянами влади фактів з історії. Наприклад, інтерпретації примусової колективізації для приховання політичних репресій або використання образу С. Бандери («бандерівці») для виправдання сепаратизму та дестабілізації в суспільстві.

Дослідження вітчизняних і закордонних учених, зокрема П. Бурд'є, М. Едельмана, Х. Вельцера, С. Лур'є, П. Рікера, Х. Кеніга, М. Хайдеггера, З. Фрейда, Р. Шнайдера, К. Науманна, П. Нора, Т. Адорно, А. Еткінда, М. Ферретті, С. Аверінцева, Г. Ділігенського, Е. Фрома, Ю. Левади, Л. Гудкова, С. Романенка, Б. Дубіна, І. Глебової, присвячені ролі пам'яті в житті суспільства [1]. Так, Б. Дубін наголошує, що «... невикорінене минуле, вимагаючи «розрахування», «нав'язує» себе сучасному. Напевне, тому «... уявлення про минуле набуває тут структури медичного симптому. До історії належить саме те, що не прожите як досвід і не вирішене як проблема, а тому постійно повторюється» [2]. *Успішність* формування політичної нації в сучасній Україні залежить від громадянськості особистості, індивідуалізації громадянського суспільства, яка проявилася в організаційній та ідейній моделі Майдану. Демократична громадянськість – це готовність і здатність людини, громадянина до активної участі у справах суспільства й держави на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків, у тому числі критичне переосмислення минулого своєї нації й відповідальності за нього перед собою і перед іншими [211].

Нагадаємо, що *критерієм громадянськості особистості як складової політичної нації* вважається співвідношення власної життєдіяльності з громадянськими цінностями буття, яке проявляється у їх ствердженні словом і справами у власному способі життя; дотримання прав

людини; дієве ставлення до громадянських цінностей за одночасного впровадження їх у життя в умовах труднощів, поважне ставлення до вивчення історії країни, її традицій та державної мови; інтерес до суспільно-політичного, економічного та культурного життя країни; бажання працювати заради країни й у її межах; ступінь співвідношення особистісно-значущих цілей із громадянськими; ступінь громадянської відповідальності; ступінь ідентифікації себе з іншими громадянами країни; характеристики зв'язку між уявленнями про себе й уявленнями про свою країну.

Відповідно до ступеня активності прояву в особистості визначених критеріїв, рівень її громадянськості визначається як високий, середній і низький. Згідно з забезпеченням прав і свобод особистості державою, співвідношенням інтересів особи й держави та політичного режиму розрізняються такі моделі громадянськості особистості: деструктивна (радянський період із тоталітарним режимом, коли людина слугувала державі), перехідна (період незалежності з проголошеною демократизацією, 1991–2004 рр.) і раціональна модель (період незалежності з 2004 р. донині, період формування соціального капіталу, громадянського суспільства, політичної нації).

Педагогічний і народознавчий аспекти громадянськості досліджували П. Р. Ігнатенко, В. Л. Поплужний, Н. І. Косарева, Л. В. Крицька, психолого-педагогічний – М. Й. Боришевський, О. В. Сухомлинська, І. В. Тисячник, К. І. Чорна, політико-психологічний – М. С. Іванов та ін. Але розуміння суті становлення громадянськості, аналіз процесу формування політичної нації в умовах «критичної роботи пам'яті», заглиблення в зміст того, що відбувалось із суспільством у минулому, зокрема раціоналізація історичного досвіду періоду колективізації 1932–1933 рр., діяльності С. Бандери, досліджено не було через засекречення архівних матеріалів або замовчування. *Минуле стає місцем проектування самоорганізації суспільства, а у фокусі минулого актуалізується майбутнє.* Досвід вивченням розсекречених архівних матеріалів, залучення до аналізу цих матеріалів студентів-політологів старших курсів та виступи в прямому радіоэфірі «Патріотична сторінка» надали можливість: по-перше, визнати важливість дослідження влади фактів як образу «правди минулого» на формування стилю мислення і молодого, і старшого покоління; по-друге, зробити припущення про те, що факти щодо політики вирішення більшості питань, зокрема питання морального виховання громадян, питання майнових прав в Україні, які розділені часом, підтверджують: минуле стає місцем проектування самоорганізації суспільства, а у фокусі минулого актуалізується майбутнє. *Сучасні інформаційні комунікативні*

технологічні можливості управління минулим («політика пам'яті»), підвищують його образність, а отже, і соціальне значення образів. Ми, на жаль, маємо не кращі приклади використання таких технологій у передвибірчій боротьбі, зокрема на виборах 2004 р. та в революційних подіях 2013–2014 рр. і, як результат, – «дві України» в електоральній свідомості, «бандерівці» в мілітаристській риторичі. Забуття, яке передбачає зникнення минулого, є свідомством «короткої» пам'яті, небажання й неспроможність суспільства пам'ятати, а значить і розуміти самих себе. «Ті, хто не може згадати минуле, – вказував М. Хайдеггер, – приречені на те, щоб спочатку його вигадувати». Категорія «обтяжливе минуле» здатна стати об'єктом політичної експлуатації, перетворитися на зброю політичної боротьби. Як визначає Т. Адорно, «чистим розумом» розсікається прокляття минулого. Перехід до критичних споминів передбачає зняття табу-заборони з травматичного минулого, проведення публічних дебатів та активізацію політичного просвітництва. Перший досвід таких споминів стосується Німеччини. ФРН продемонструвала приклад зміни ролі пам'яті в легітимізації політичного устрою, включення в нормативний фундамент її колективної ідентичності темного злочинного минулого. Це стало однією з підстав політичного консенсусу, у межах якого відбувся відхід від ідеї «особливого німецького шляху»; німцям вдалося інтегруватися в європейський світ і стабілізувати нову німецьку демократію [211].

Сучасну політичну культуру українського суспільства характеризує яскраво виражена функціональна диспропорція, що веде до системного дисбалансу. Це при тому, що загальновідомо: українці завжди були добрими господарями й тяжіли до приватного ведення господарства, навіть ціною свого життя. Психологія мати своє господарство, володіти майном, розпоряджатися своїм добром, бути свідомим, незалежним були і є архетипними рисами українського менталітету. Це яскраво підтверджує наведений дослівно зміст документа розсекреченого архіву: «З/Х 33 г. № 40/4351 СПЕЦДОНЕСЕНИЕ. На колхозных посевах с. Тарасовки Первомайского района (нині Миколаївська обл. – прим. авт.) объездчиком была задержана и подвергнута приводу в Сельсовет раскулаченная того же села ДИДЫК, занимающаяся хищением зерна. Председатель Тарасовского С/совета МАНЬКОВЕЦ Мойсей Архипович, 38 лет, канд. КП/б/у, распорядился поместить задержанную в погреб, откуда последняя пыталась бежать. Тогда по распоряжению МАНЬКОВЦА на задержанную ДИДЫК одели железное лошадиное «путо», которым обычно спутывают лошадей. Спустя некоторое время раскулаченная ДИДЫК бежала и была задержана

через 4 дня вторично в колхозной кукурузе. Председатель С/совета МАНЬКОВЕЦ привлечен к ответственности за нарушение революционной законности. Дело закончено и направлено Народному Следователю для предания Суду. О результатах суда будет сообщено дополнительно. Врид. НАЧ. РК. МИЛИЦИИ ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ/ЦЕРТОВИЧ/ [211].

Після аналізу подібних документів, які в 1934 р. за наказом ВКП(б) було вилучено з архівів та засекречено, зрозуміло, що це прямі докази злочинів тоталітарної більшовицької держави проти своїх громадян. Прояви геноциду або доміциду (знищення державою своїх громадян) підтверджуються майже кожною сторінкою поживтілих документів. «Чорні дошки», «зачистки», «концтабір», «розкулачення», «донесення», «план хлібозаготівлі», «заготзерно», «ГПУ», «змагання», «колективізація», «колгосп», «продкрам», «консерви», «сипний тиф у дитячому будинку», «підбурення до непокори», «кулацькі елементи», «одноосібники», «не робіть нас рабами», «пожалійте голодних дітей», «терористична група», «заб'ємо палицями», «ще не вмерла Україна», «село Піски. Баштанка» – такі ключові слова містять розсекречені документи, які сьогодні представлено науковцям у Миколаївському обласному архіві [211].

Такими є докази суб'єкт-об'єктних відносин держави й особи, які ґрунтувались на «революційній законності» та були спрямовані на репресії (вилучення) державою разом із хлібом гідності й непокори своїх громадян. Від 43 до 146 сіл у Миколаївській області зникли з мапи в результаті голодомору 1932–1933 рр., а тривалі роки ці факти не були документально відомі. Єдиним джерелом цих свідчень були спомини сьогоднішніх бабусь і дідусів, тодішніх дітей. Неважко погодитися з тим, що вони відчуження до держави передали своїм дітям й онукам майже генетично. Зі 100 студентських робіт у ЧДУ імені Петра Могили в 2013 р. з генеалогічних розвідок свого роду 11 студентів вказали на факти, коли родичі по одній із ліній роду постраждали від голодомору 1932–1933 рр. Студенти, які долучилися до аналізу архівних матеріалів, з особливою сумлінністю поставилися до завдання. Слухачі прямого радіоефіру в Миколаївській області, здебільшого люди похилого віку, після повідомлення про враження від розсекречених документів виявили надзвичайну емоційність і полярність поглядів у дзвінках до студії. Зокрема, дехто не відрізняв події голодомору 1921–1922 рр., 1932–1933 рр. та 1947 р., дехто намагався провиною визначити хворобу Сталіна. А були й такі, хто пропонував надати документи із сімейного фонду. Цим можна пояснити особливості політичної культури суспільства з травматичними

позначками в сприйнятті образу держави. Тож, безсумнівно, історизація є викликом часу. **Недосконалість та неузгодженість законів, порушення прав людини**, на жаль, закладало умови окремим спритним «ділкам» скористатися незаконними засобами як «кротячими норами» для заволодіння чужою власністю. Через майже 100 років актуальність дослідження функціонування інституту власності як важливого елемента взаємодії економічної і політичної систем зумовлена відсутністю в сучасній Україні ефективної моделі організаційно-регулятивної системи соціально-економічних відносин, які координуються через політику. Передвиборчі обіцянки майже всіх політиків в Україні за період незалежності щодо сприяння формуванню середнього класу (що є ознакою укріплення інституту власності) перетворювалися насправді на декларації та, навпаки, перешкоджали зміцненню середнього класу, поглиблювали майнове розшарування, збагачення олігархічного прошарку. Підтвердження конкретних фактів, які вразили своєю цинічністю, стало можливим після перемоги революції 2013–2014 рр. Загрозливого поширення з кримінальним змістом набували випадки розпаювання земельних фондів колишніх колективних та державних господарств, а також укладання новими власниками землі договорів оренди на наділені паї. Одночасно, поряд із традиційними схемами протиправного розподілу та перерозподілу земельних ресурсів, з'явилися факти прихованої купівлі земельних ділянок, які здійснюються під виглядом оформлення довгострокової оренди на умовах незворотної передачі права власності. Викликають занепокоєння стійкі тенденції до «тіньового» скуповування значної кількості земель сільсько-господарського призначення фізичними та юридичними особами України, у тому числі на замовлення іноземців.

Поширення таких фактів викликало в суспільстві прихований соціальний протест, зниження рівня довіри населення до влади, моральну кризу, відтік працездатного населення за кордон та стало складовою загальної *причини* соціального вибуху в листопаді 2013 р. Якщо порівняти події давнини із сучасним станом вирішення найважливіших питань в Україні, то приховані, а через те й не проаналізовані факти та не зроблені нацією висновки мають негативну проєкцію на сучасність у вигляді *перешкод на шляху демократичної трансформації*. Розсекречення архівних документів є критичною, раціональною «переробкою» минулого, яке пов'язане з «історизацією» минулого й модернізацією сучасного та, безперечно, сприяє становленню раціональної громадянськості особистості в Україні як основи **політичної нації**. Оскільки в демократичному суспільстві **мораль** є одним із важливих вимірів політичного життя, слугує невід'ємним

компонентом стабільності політичної системи, суттєвим показником розвитку суспільства і його політичної свідомості, то **становлення української політичної нації вимагає формування спільної громадянської культури**, яка органічно поєднує традиційні цінності українського народу з цінностями представників національних меншин у їхньому сучасному цивілізованому вигляді. **Сукупність проявів морального дефолту** – втрата довіри до політичних діячів, держави, національних і міжнародних законів, братнього російського народу, співвітчизників-зрадників одночасно відіграла роль катализатора формування української політичної нації. Для України злочинна влада та загроза з боку зовнішнього агресора виявилася потужним катализатором консолідації суспільства. Залишки посттоталітарних стереотипів стрімко витісняються зі свідомості колишніх радянських підлеглих, які стрімко перетворюються на громадян демократичної європейської країни. Опитування, яке проводив український телеканал «1+1» 9 березня 2014 р., надало абсолютно феєричні результати: вступ України в ЄС підтримали 77 %, вступ до НАТО – 70 % населення. Реакція українців на моральний дефолт призвела до такого результату прискорення формування політичної свідомості нації, для досягнення якого в мирні часи пройшли б тривалі роки [211].

Збереження результату революційного етапу кінця 2013 – початку 2014 рр. в Україні потребує:

- захисту територіальної цілісності Української держави;
- конвертації морально-етичного соціального капіталу революції в поступове моральне оздоровлення суспільства, відновлення довіри один до одного, до нової влади, держави, законів;
- удосконалення самоорганізації, солідарності, спільного визначення принципів, правил, регламенту розподілу влади, національних ресурсів;
- на хвилі високих соціальних очікувань – критичної оцінки результатів діяльності новопризначених урядовців українцями, проведення люстрації та реальної боротьби з корупцією;
- успішного проведення виборів Президента України у призначений термін 25 травня 2014 р. – обрання мудрого, авторитетного лідера нації, «морального маяка»;
- підписання економічної частини Угоди з ЄС;
- вступу до НАТО;
- продуманого проведення реформ сфер розвитку суспільства, адаптації до європейських і світових стандартів, в основі яких – дотримання прав людини та збереження національних цінностей;
- об'єктивного осмислення історичного досвіду України з усвідомленням катастрофічних наслідків безкомпромісного суперництва

політичних еліт, формування історичної пам'яті, ліквідації «білих плям» минулого.

Українська політична нація буде спроможною сприймати й реалізувати інноваційні напрями розвитку; забезпечити незворотність демократичного вибору; концентрувати сили й ресурси на суспільному розвитку; продукувати високу сучасну культуру в усіх її виявах; здійснити державно-національну ідентифікацію України; забезпечити державі необхідний рівень політичної стабільності; відкрити широкі перспективи для успішного розвитку країни [211].

Основою успішного переходу до громадянського суспільства мають бути еволюційні методи реформування суспільства. Отримані політичні знання, перетворення цих знань на внутрішні переконання громадянина стають основою практичних політичних дій, адекватними їм. Без справжньої масової політичної культури народ перетворюється на натовп, ним маніпулюють політики-аферисти.

Політична культура формується і розвивається через засвоєння і збереження народом певних норм, стандартів, традицій. Саме громадяни, які засвоїли політичні цінності та зайняли відповідне місце й роль у політиці, створюють політичну культуру. Сьогодні актуальним є демократичний потенціал суспільства, пов'язаний із докорінною економічною реформою, формуванням громадянського суспільства. Лише на цій основі можна формувати в кожного громадянина політичну культуру демократичного, громадянського типу. Через політичну культуру здійснюється адаптування особистості до політичної системи і політичної діяльності [25].

Процес морально-етичного вдосконалення української політики слід розпочати з морально-етичного виховання населення України, насамперед молоді.

Недолугість державотворчих процесів в Україні визначається низьким рівнем освіти, культури, браком морально-етичної свідомості нашого «істеблїшменту», який сповідує переважно макіавеллістську парадигму політичних відносин. Згідно з її вимогами, у політиці для досягнення мети треба керуватися не моральними імперативами, а використовувати будь-які засоби. Дотримуючись таких принципів, український політичний клас справляє деморалізуючий вплив на суспільство і є джерелом соціального й морального зла.

Без морально стійких і патріотично переконаних, непідкупних чиновників, правників, узагалі **свідомої інтелектуальної еліти**, від якої залежить доля держави та людей, важко буде сподіватися на більш динамічний розвиток України, на гармонійні відносини влади й держави. Деморалізоване впродовж багатьох століть суспільство, не

пройшовши через моральне очищення, а відтак оздоровлення, може бути приреченим на подальшу деградацію [12].

Тож починати боротися з політичною корупцією, свавіллям влади необхідно з утвердження нової моралі у свідомості людей.

Країни Європи намагаються створити єдину спільну систему ціннісних орієнтацій та впровадити її в підготовку державних службовців. Здійснюється пошук єдиного підходу до розуміння понятійного апарату. У контексті інтеграції до європейського співтовариства згадують так звані «три Е» – есоному, efficiency and effectiveness, тобто економіку, ефективність (дієвість) та результативність (продуктивність). До них дедалі частіше додають ще й четверте «Е» – ethics, етику, відповідальність, відкритість і прозорість діяльності державних службовців. Тому зміни в державній службі України вимагають також упровадження етичних стандартів діяльності на державній службі [10].

Будь-яка політична система та її суб'єкти, наділені владними повноваженнями, мають корелюватися з морально-етичними критеріями. У посткомуністичних суспільствах брак раціонального менеджменту, ефективної влади часто компенсується «ручним управлінням», адміністративним ресурсом, примусом, брехнею тощо. Такі засоби здійснення політики не збігаються з імперативами моралі. Політика, що не апелює до морально-етичних чеснот, далека від гуманізму й позбавлена актуальності. Тому в демократичному суспільстві мораль має бути первинною стосовно політики.

Основними критеріями ефективності політичного процесу є не стільки бездоганна реалізація владних повноважень у суспільстві за допомогою будь-яких засобів, скільки **утвердження в ньому демократичних цінностей, панування толерантності, гуманізму, злагоди**. Ми схильні вважати: «Якщо нова влада буде базуватися на засадах публічності, толерантності й плюралізму, то в нашій державі будуть створені умови для конституювання відкритого суспільства. Реформування політичної системи України означає не тільки зміну форми державного устрою, удосконалення виборчого законодавства, реформування органів місцевого самоврядування, а й заміну конфронтаційної культури на етику толерантності» [3].

Владно-управлінську діяльність будь-якого політичного режиму необхідно піддавати морально-етичній і правовій експертизі. Моральною влада може стати за умови моніторингу й контролю її діяльності з боку громадянського суспільства. Якщо всі учасники політичного процесу системно контролюватимуться суспільством, то вони змушені будуть дбати про його інтереси і діяти більш ліберальними методами. Саме вплив громадськості може змусити державні інститути здійснювати свої повноваження на основі політичної етики.

Процес оновлення політичної системи чи проведення економічних реформ, яких потребує українська держава, необхідно здійснювати на морально-етичних засадах. Це передбачає використання засобів компромісних технологій, відкритість влади, ротацію кадрів, циркуляцію еліт, ідеологічний плюралізм, терпимість до опонентів.

Моральні критерії визначають імперативи політичної етики, створюють умови для утвердження і розвитку громадянського суспільства як альтернативи засиллю етатизму й дегуманізованої влади.

Для реалізації демократичних перетворень у нашій політичній еліті ще бракує професіоналізму, патріотизму, жертвовності, світоглядно-моральних та етико-психологічних чинників. Це актуалізує необхідність морально-етичного вдосконалення політики, утвердження авторитету й довіри до вітчизняного політичного класу, відповідальності влади перед народом, трансформації свідомості людей від байдужості, інертності й абсентеїзму до патріотизму, активності й конструктивізму. Виховання молодшої генерації в нових моральних координатах дозволить рекрутувати у владні структури не кон'юнктурно налаштованих людей, а професіоналів, спроможних мислити державними категоріями, бути чесними, патріотичними і неодмінно зіставляти свої дії з моральними цінностями. Отже, формування етико-моральних імперативів політичного процесу в українській державі означає вибір демократичного шляху її розвитку [10].

Влада в демократичній державі, її авторитет й ефективність багато в чому детермінуються довірою громадян до державних службовців. Люди висувують до державної служби підвищені вимоги, нереалізація або погана реалізація яких відразу стає предметом пильної уваги громадськості, тим паче, якщо громадськість роздратована, налякана владою, охоплена страхом й агресивністю через постійне порушення її прав.

Сучасна українська вчена, доктор політичних наук, професор *Антоніна Колодій* позитивно оцінює зміни в українському суспільстві після «Революції гідності», Євромайдану. На фоні зростання української національної ідентифікації, патріотизму народ і партії в Україні на позачергових парламентських виборах продемонстрували високу громадянську позицію та остаточну підтримку європейського напрямку розвитку.

*А. Колодій
(нар. 1943 р.)*

Результати позачергових парламентських виборів 2014 р.

А. Колодій вважає, що вибори пройшли загалом успішно і принесли більше ніж

задовільні результати. Вибори треба оцінювати з позицій не бажаного, а можливого; не сподівань на раптове перетворення суспільства, а з розрахунку на ще один крок у просуванні в напрямі миру, європейських цінностей і демократії. На її погляд, саме такий крок було зроблено, і позитивний вплив виборів 2014 р. на суспільно-політичну ситуацію в країні обов'язково переважить ті негативи, які мали місце під час виборів та одразу після них. Як вважає А. Колодій, «не можна забувати про час та умови проведення виборів, про ті виклики, які стоять перед країною і які наклали свій відбиток і на виборчий процес загалом, і на поведінку лідерів перегонів, включно з допущеними ними помилками, і на позицію виборців, особливо в східних та південних областях, де було обрано (на жаль!) значну кількість одіозних «колишніх» політиків, які залишаються – волею виборців – нинішніми. Як передбачає А. Колодій, партії Блоку Петра Порошенка, «Народний Фронт», Об'єднання «Самопоміч» утворюють демократичну більшість, отримавши 249 місць у парламенті (цифра не остаточна), до якої формально чи неформально мусять приєднатись 18 депутатів від «Батьківщини» та 20 – від Радикальної партії Олега Ляшка. До конституційної більшості бракуватиме 13 (чи менше) депутатів, яких на важливих голосуваннях буде нескладно добрати з незалежних. Отже, парламент працездатний, проєвропейський і, хотілося б вірити, прореформаторський. Якщо ж Радикальна Партія не увійде до коаліції (я це припускаю), то чисельно більшість трохи зменшиться, але зате буде більш стійкою. А поряд із нею в парламенті, як завжди, будуть працювати дві опозиції: чисто популістська на чолі з О. Ляшком та олігархічно-популістська на чолі з Ю. Бойком».

Здійсненню реформ повинна посприяти наявність «молодої крові» в партіях коаліції. Можна, звичайно, шкодувати, що молоді політики та їхні організації, що проявили активність на Майдані й після нього (особливо під егідою «Реанімаційного пакету реформ»), не зуміли об'єднатись в одну політичну силу та пройти в парламент самостійно. Але таких надій вони й не подавали. Тож добре, що все ж знайшли свій шлях у політику, і можна сподіватися, що вони не розчиняться й не розгубляться у специфічних умовах українського парламентаризму (тактичних помилок уже наробили).

Народ (виборці) на дострокових парламентських перегонах. Були деякі розходження між передвиборчими опитуваннями, екзит-полами й результатами голосування. Основна їх причина – багато виборців до останнього моменту не мали визначеності, за кого їм голосувати, але, як виявилось, не тому, що були необізнані, а тому, що прискіпливо зважували можливості кожної партії, весь час тримаючи

руку на пульсі. До цього слід додати короткотерміновість позачергової виборчої кампанії та наявність великої кількості нових колективних суб'єктів виборчого процесу. Звичайно, чимало було й розчарованих (із думкою «нема за кого голосувати»), які в результаті не прийшли на вибори. Але позитивним є вже той факт, що вибори відбулися (бо ще навесні це здавалося занадто складним завданням), пройшли мирно (без терактів і «тітушок»), були прозорими, виборці не зазнавали тиску з боку влади.

Другим важливим позитивом, можна вважати здійснене виборцями достатньо компетентне ранжування політичних сил – відповідно до їхнього потенціалу щось зробити в державі. Зрозуміло, що з погляду партій, які не добрали голосів, або їхніх аналітиків, політтехнологів та виборців, у цьому рейтингу є чимало несправедливості. Але таким є життя, а оцінка виборців завжди найсправедливіша. Принаймні, на сьогодні. Тож замість нарікати або ображатися на виборців, краще проаналізувати свої помилки та/чи прорахунки і не допускати їх у майбутньому. Бо серед помилок були як недооцінка, так і переоцінка політичних технологій; як залежність, так і незалежність від грошовитих спонсорів; як уміння і бажання дійти до кожного виборця, відповідаючи на його очікування, так і зверхність у ставленні до загалу, у надії, що переможе інтелект, досвід чи якісь колишні заслуги, про які начебто всі мають знати. Ще один позитив: виборці показали, що вони цінують плюралізм української політики і розглядають його як запобіжник проти узурпації влади. Підтримка Арсенія Яценюка як ефективного Прем'єра (на думку майже чверті виборців), а також бажання запобігти можливій концентрації влади в одних руках (Президента) мали своїм наслідком швидке нарощування рейтингу партії «Народний Фронт». Наслідок: у парламенті замість однопартійного домінування буде коаліційна більшість, вплив Президента, як і Прем'єра, буде зрівноваженим, що дозволить уникнути звичної для українських державних керівників спокуси розширювати свою владу позаконституційними методами, знизить загрозу можливих секретних домовленостей із Кремлем чи іншими політичними суб'єктами і загалом зробить політику більш відкритою та конкурентною. Завдяки всім цим позитивам, можливо, вдасться уникнути імітації реформ із сумними наслідками у вигляді застою і/або насильницького конфлікту з народом (хоча з реформами перспективи поки що туманні).

Що не задовольняє в позачергових парламентських виборах 2014 р.?

1. Найголовнішим негативом є низька явка (52,42 %). Багато говорилося про молодь як суб'єкт Євромайдану, про те, що тепер уже

все буде по-іншому, бо підросло нове покоління, але це покоління, на жаль, залишилось пасивним під час виборів, і цьому немає виправдання.

2. Наявність «сімейного підряду». Непотизм – може й не таке ганебне явище як корупція, але й воно не додає нашому політичному класу ознак модерності. Це риса традиційного, патріархального суспільства.

3. «Бруд» виборчих перегонів: особливо брудко виглядає, коли «мочать» своїх, вдаючись до страшної дріб'язковості. Чорний піар серед демократів та ще й після «Революції гідності» – це щось таке, що принижує всіх – і продуцентів, і споживачів цього піару, ба, навіть його мимовільних свідків.

4. У зв'язку зі зміною поколінь у політиці впливля на поверхню соціальна заздрість в усій її потворній багатоманітності, особливо – у навколополітичних тусовках. Дуже прикро це спостерігати. Виявляється, далеко не всі хочуть виходу на політичну арену нових молодих осіб, або, принаймні, не всім до снаги проковтнути той факт, що ось такі самі, як вони, люди з громадянського суспільства (може й того самого віку чи однокурсники) здатні злетіти аж так високо.

5. Низька кваліфікація, а в деяких випадках і **мораль**, членів виборчих комісій також була недоліком цих перегонів, що особливо проявилось на так званих проблемних округах.

6. І, нарешті, стара проблема – наявність спроб підкупу виборців і готовність – особливо у випадках непрямого підкупу (вкладання грошей в округ, а не персональних подачок) – не просто його прийняти, а «прийняти із вдячністю», тобто проголосувати за того, хто «багато робить для округу». Це яскраво проявилось навіть на політично свідомій та патріотичній Львівщині. Утім, перш ніж ляяти людей, задумаймося: чому люди голосують за тих, хто здатний обдарувати?

По-перше, виборців виховують політики (хоч у деяких випадках люди таки вчаться й на власному досвіді та починають потім вчити політиків). Усі роки незалежності людей привчали ставити знак рівності між матеріальною і політичною спроможністю кандидата в депутати. Кандидати на округах змагалися, хто скільки здатний подарувати, побудувати, розповсюдити. Протидії цьому практично не було, можливо, за винятком 2012 р., коли рух «Чесно» з'ясував, звідки статки, чи варто спокушатися на таку допомогу і чим це може обернутися. Але вибір, зроблений за партійною ознакою, також не виявився вдалим, про що свідчить те, що цього року багато тодішніх мажоритарників на Львівщині не були переобрані (С. Курпіль, Р. Ілик,

Л. Котеляк, І. Фаріон та ін.). Виборча кампанія була коротша, і всі, кого тоді «люстрували» на Львівщині, тепер отримали шанс надолужити згаяне, частина – за підтримки партії Президента.

По-друге, у людей склалося спірне, але не безпідставне уявлення про те, що мажоритарні округи для того й створюються, щоб окремі територіальні одиниці мали своїх «захисників» нагорі, там, де розподіляється бюджет. Адже звернення до місцевих чиновників щодо вирішення проблем ремонту доріг, будівництва мостів і т. д. розбивається об традиційне «немає коштів». Щоб такий підхід подолати, треба: а) провести адміністративно-територіальну реформу (разом із бюджетною складовою); б) запровадити нову виборчу систему, яка б стимулювала інтерес і кандидатів, і виборців до загальносуспільних справ.

Зрештою, недоліки мажоритарної виборчої системи в умовах позачергових виборів добре відомі, і це провина еліти, а не народу, що вона діяла на цих виборах.

Динамічні зміни відносин раніше невідконтрольної влади з громадянами, які отримали внаслідок революційних змін 2014 р. можливість самим стати владою, визначають особливості факторів формування політичної етики в Україні.

Соціальний запит на очищення влади став підставою прийняття 16 вересня 2014 р. Верховною Радою України з п'ятої спроби в другому читанні і в цілому законопроекту № 4359а **«Про очищення влади» (про люстрацію)**. За закон проголосував 231 народний депутат. 9 жовтня 2014 р. Президент України Петро Порошенко підписав люстраційний закон. Люстраційний закон визначає правові й організаційні основи проведення перевірки державних службовців і прирівняних до них осіб, посадових осіб органів місцевого самоуправління «зادля відтворення довіри до влади і створення умов для побудови нової системи органів влади відповідно до європейських стандартів». Перший етап виконання закону – це так звана трудова люстрація, яку згідно з заключним положенням має бути проведено протягом десяти днів від моменту набрання чинності Законом. Вона стосується тих осіб, які обіймали найвищі керівні посади за режиму В. Януковича. Приблизно 1 млн осіб має пройти перевірку згідно з цим законом і в разі негативного висновку бути відстороненим від прийняття політичних та управлінських рішень. Отже, на зміну повинна прийти якісно нова політична влада, яка має відповідати високому рівню очікування громадян.

Державних службовців необхідно вчити, щоб вони знали, як повинні жити й працювати, щоб не підірвати довіру людей до владних структур і влади в цілому.

Головною метою етики в уряді, широко визнаною в європейському співтоваристві та світі, є передусім установлення дієздатних структур, інституцій, що включають розвиток та законодавчу підтримку розв'язання етичних проблем. Це передбачає розробку й упровадження Кодексу поведінки державних службовців, що дозволить:

- протидіяти корупції, зловживанням, неетичній та незаконній поведінці загалом;
- звернути увагу державних службовців на дотримання норм загальноприйнятої поведінки;
- захистити тих державних службовців, які виконують свої обов'язки належно, добросовісно й чесно;
- захистити громадян від протиправної поведінки посадових осіб;
- створити умови праці, що відповідають європейським стандартам;
- підвищити якість прийняття рішень та адміністративної активності в цілому відповідно до потреб громадян за груповими інтересами;
- заснувати організацію з розвитку управлінського стилю в адмініструванні;
- забезпечити перспективи для відкритої та більш раціональної адміністративної діяльності;
- застосовувати різноманітні форми контролю за роботою державних службовців;
- сприяти громадській довірі на основі самовдосконалення особистості кожного державного службовця [14].

Отже, **адміністративна етика** – це вид професійної етики та наука про використання моральних принципів поведінки посадових осіб (державних службовців) в організаціях, установах державної влади й місцевого самоврядування [10]. **Мета адміністративної етики** – подолати нігілізм і невіру в силу розуму й духу людини.

Функції адміністративної етики (рис. 17):

- соціально-моральна орієнтація;
- моральне регулювання;
- виховання;
- забезпечення міцності, авторитету, історичної дієздатності держави та її структур.

Предметом адміністративної етики є моральні норми, принципи, якими повинні керуватися державні службовці для ефективного виконання своїх функцій. Тому сьогодні значна увага приділяється вивченню морально-етичних основ державної служби, аналізу морально-етичної свідомості державних службовців, а також засобам і формам соціального схвалення або осуду їхніх дій і вчинків. Отже, **основні завдання адміністративної етики** (рис. 17):

- виявити сутність, роль і місце етично-моральних норм у системі державно-управлінських відносин, аналіз морально-етичного стану персоналу державної служби;
- теоретично обґрунтувати й розкрити зміст етичних вимог та ідеалів, принципів і моральних норм, які властиві системі державного управління;
- проаналізувати найбільш типові для апарату державного управління моральні ситуації, конфлікти, запропонувати ефективні способи їх подолання;
- перебороти відрив етики від процесів, які реально відбуваються у сфері державного управління, навчити державних службовців відмовлятися від форм роботи й відносин, що принижують честь і гідність людини, наділеної владою [10].

Європейський досвід свідчить про те, що сучасний політик має володіти всім арсеналом «політичної технології», бути здатним гнучко й оперативно використовувати його в практичній діяльності, враховуючи при цьому нові реальності суспільного життя, незвичні проблеми, що потребують для свого пояснення нового концептуального мислення. Саме такі інноваційні підходи пропонують сучасні теоретики політичного життя [25].

Але незмінними, інваріантними залишаються головні принципи – визнання значущості та пріоритету моральних чинників у політиці, орієнтація на такі цінності, як свобода, права людини, добробут людей у найширшому значенні цього поняття. Адже тільки завдяки їм політика здатна реалізувати свій моральний потенціал. І в цьому разі немає значення, яку саме моральну систему використовує політик: секулярну, соціальну етику, моральний кодекс християнства, прагматичне правило «моральним бути вигідно», швейцарське міркування про «живу етику» або ж докази сучасної соціоетики про те, що гени співробітництва, солідарності, взаємодопомоги і співчуття притаманні самій природі людини. Сьогодні, посиляючись на величезний відрив практичних дій у політичній сфері від усталених моральних критеріїв, знову багато говорять, і, як правило, справедливо, про розбіжність політики й моралі. Але коли виникає розрив між політикою і мораллю, і він зростає, розширюється, настає момент, коли цей розрив стане надто серйозним для існування соціального цілого. Чим він може закінчитись? Будемо сподіватися на те, що, усвідомивши загрози такої конфронтації, людство зуміє подолати наявну кризу.

Для підвищення моральної, політичної та юридичної відповідальності пропонується оцінювати політичну діяльність Президента України, уряду та народних депутатів із позицій як права, так і моралі, для чого

слід ухвалити Кодекс політичної діяльності, який має бути водночас зведенням моральних і правових правил діяльності політиків, своєрідним кодексом честі політика, заснованим на досвіді європейських країн. Норми цього Кодексу мають стати для аморальних політиків нездоланим бар'єром на шляху до владних структур [25].

Суспільство з низьким рівнем політичної культури, самосвідомості та гідності його громадян не зможе здійснювати розбудову демократичної держави. Без оновлення, перебудови свідомості основної маси людей, їхнього духовного збагачення все інше втрачає сенс. А зміни у свідомості, у духовному житті нашого суспільства передбачають передусім приведення суспільних відносин у відповідність із загальнолюдськими цінностями, етичними та моральними нормами.

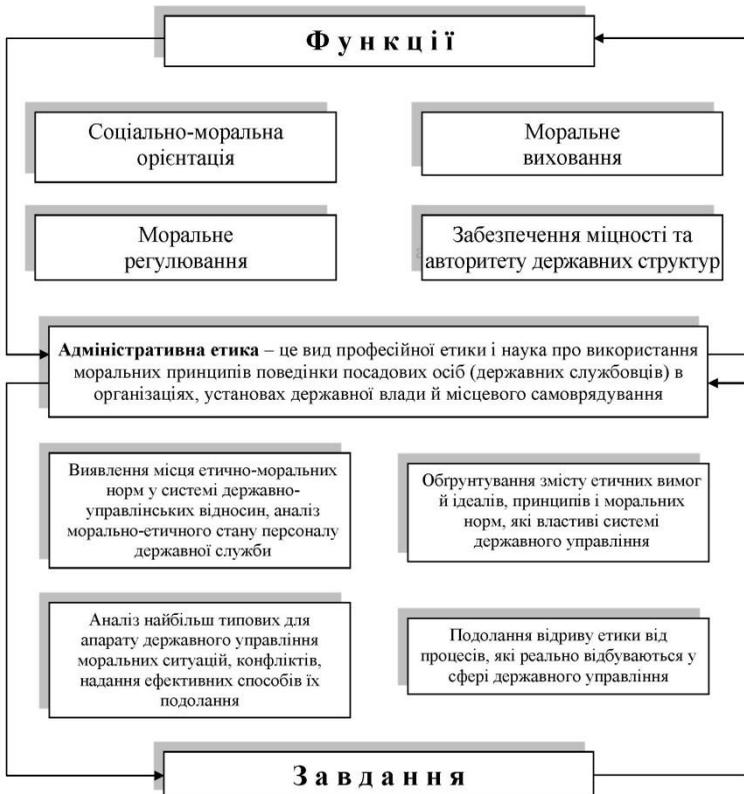

Рис. 17. Функції та завдання адміністративної етики

Отже, правила поведінки та стандарти етики народних депутатів України доцільно визначити не в Регламенті Верховної Ради України, а в окремому відповідному документі (Правилах етики, Кодексі поведінки тощо), який устанавлюватиме правила поведінки депутатів у сесійній залі парламенту, на засіданнях комітетів, у відносинах із третіми особами. Санкції за порушення норм етики повинні передбачатись за порушення всіх, а не лише окремих норм, при цьому відповідні санкції повинні відповідати вимогам превентивності, адекватності та пропорційності. Порядок розгляду профільним парламентським комітетом справ, пов'язаних із порушеннями депутатами та особами, присутніми на засіданнях Верховної Ради України, норм етики повинен визначатись більш детально. Відповідна адміністративна процедура досить детально врегульована в низці зарубіжних країн, зокрема в країнах Європейського Союзу.

У співвідношенні етики, політики і моралі політика й етика є найбільш рухливими, зі зміною політики змінюється й відповідні етичні ідеї; етика стабільності може змінюватися етикою оновлення, а остання – етосом виживання.

Зростання ролі суб'єктів суспільних відносин зумовлює необхідність пошуку оптимальних шляхів їх функціонування і в українському суспільстві. Для розвитку стабільного та ефективного демократичного правління потрібні не тільки визначені політичні й управлінські структури. Цей розвиток залежить від політичної культури, яка формує керівні принципи політичної поведінки, політичні норми та ідеали. Політична система і політична культура перебувають у постійній взаємодії, вони є взаємовпливовими регуляторами депутатської діяльності. До джерел, що регулюють етику парламентської діяльності в Україні на сучасному етапі, можемо віднести Конституцію України, норми чинного законодавства, включаючи норми Закону України «Про статус народного депутата України», Регламент Верховної Ради України, а також неписані правила (традиції та звичаї), якими послуговуються народні депутати в багатьох випадках, особливо під час розв'язання конфліктних ситуацій.

Для забезпечення дотримання депутатами Верховної Ради України правил парламентської етики, і, зокрема, вимог цього **Кодексу, у структурі Верховної Ради України функціонує окремий орган – Комісія з питань Регламенту та депутатської етики.**

Для реалізації демократичних перетворень у нашій політичній еліті ще бракує професіоналізму, патріотизму, жертвовності, світоглядно-моральних та етико-психологічних чинників. Це актуалізує необхідність морально-етичного вдосконалення політики, утвердження авторитету

й довіри до вітчизняного політичного класу, відповідальності влади перед народом, трансформації свідомості людей від байдужості, інертності й абсентеїзму до патріотизму, активності й конструктивізму. Виховання молодшої генерації в нових моральних координатах дозволить рекрутувати у владні структури не кон'юнктурно налаштованих людей, а професіоналів, спроможних мислити державними категоріями, бути чесними, патріотичними і неодмінно зіставляти свої дії з моральними цінностями. Отже, формування етико-моральних імперативів політичного процесу в Українській державі означає вибір демократичного шляху її розвитку.

Отже, тільки зростання рівня політичної культури українського суспільства в цілому призведе до підвищення ролі етичних та моральних факторів в українській політиці.

Висновки

- Сучасне тло формування політичної етики українського суспільства характеризують розлад зовнішнього і внутрішнього життя нації, висока питома вага таємного, перевага права сили над етикою, квазіполітика тощо, які спричиняють глибокі структурні диспропорції, перешкоджають формуванню громадянського суспільства.

- Політична етика сучасного українського суспільства багато в чому зумовлена непідконтрольністю влади, пріоритетністю державних цілей перед правами особистості, перевагою прагматичних міркувань перед системними гарантіями, переважанням традиціоналізму над динамізмом.

- В українському суспільстві існують деякі протиріччя між політикою й мораллю, що є тлом, на якому формуються політичні відносини в суспільстві.

- Першим із них є морально-психологічне протиріччя між «бажаним і дійсним». Ідеться насамперед про тричленну вербальну конструкцію: «демократична, соціальна, правова держава», яка й досі є недосяжною.

- Інша етична колізія, пов'язана з поняттями «ми» і «вони», утворює основний нерв етичної проблематики в індивідуальній і політичній моралі. «Ми» – це ті, хто не має влади, вважає себе «простим народом», і «вони» – ті, які цю владу мають і розпоряджаються нею. Зміст політичної моралі «ми» відповідає явному, офіційному, що

підлягає правовому контролю; «вони» – таємному, неофіційному, що випадає зі сфери правовідносин.

- Ще одна колізія, яка набуває відчутного значення для формування політичної етики, пов'язана зі зростанням претензій громадян до апарату щодо участі їх в управлінні державою. Апарат, усупереч претензіям громадян, прагне витіснити з політики маси людей, намагаючись водночас створити ілюзію їхньої участі в ній.

- Політичний режим, що існував протягом 2010–2013 рр. в українському суспільстві, можна оцінити з політико-етичної точки зору як квазіавторитаризм або «дефектну демократію», «моральний дефолт», який викликав у суспільстві протестну реакцію, «Революцію гідності», очищення й обрання нової демократичної влади та формування політичної нації.

- Запорукою успішного розвитку Української держави має стати підвищення рівня політичної культури суспільства, національної ідентифікації, формування політичної української нації, а також зростання ролі етичних та моральних факторів в українській політиці.

Література

---

1. Бабкіна О. Політологія : [підруч.] / ред. О. Бабкіна, В. Горбатенко. – К. : ВЦ «Академія», 2003. – 528 с.
2. Баллестрем К. Власть и мораль (основная проблема политической этики) / К. Баллестрем // Философские науки. – 1991. – № 8. – С. 83–94.
3. Головатий М. Професія – політик / М. Головатий. – К. : Парламентське вид-во, 2000. – С. 3.
4. Гордієнко М. Етико-моральні імперативи політичного процесу [Електронний ресурс] / М. Гордієнко. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=88&c=2198>.
5. Дибиров А. Н. Теория политической легитимности : [курс лекций] / А. Н. Дибиров. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 272 с.
6. Дмитриев М. Россия – 2020: долгосрочные вызовы развития. Стенограмма лекции в клубе «Билингва» [Электронный ресурс] / М. Дмитриев. – Режим доступа : <http://www.polit.ru/lectures/2007/12/21/dmitriev.html>.
7. Дослідження Світового Банку «Doing Business – 2010» [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.doingbusiness.org/ExploreEconomies/?economyid=194>.

8. Дослідження Світового Банку «Paying taxes – 2010» [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/data-tables.jhtml>.
9. Дослідження Heritage Foundation [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.heritage.org/index/country/Ukraine>.
10. Калюгіна С. Проблемы административной этики государственных служащих в условиях переходной экономики / С. Калюгіна, Н. Харченко [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://student.ncstu.ru/Science/articles/econom/15/05.pdf/file_download.
11. Кодекс доброчесної поведінки осіб, уповноважених на виконання функцій держави : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.guds.gov.ua/>.
12. Колтун В. Етичні чинники формування управлінської регіональної еліти України / В. Колтун // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : матер. наук.-практ. конф. / [за заг. ред. В. Лугового, В. Князева]. – К. : НАДУ, 2001. – 224 с.
13. Крюков О. Демократизація суспільства та розвиток еліти / О. Крюков // Вісник НАДУ. – 2004. – № 4. – С. 470–475.
14. Кучеренко І. Етика як інтеграційний елемент політичного процесу / І. Кучеренко // Наукові записки. – К. : ІПіЕНД НАН України – 2005. – Вип. 27. – С. 236–242.
15. Мацієвський Ю. Деякі аспекти аналізу феномена кризи у політичних дослідженнях / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6. – С. 16–29.
16. Мацієвський Ю. Який авторитаризм будує Янукович і що з того вийде? [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський. – Режим доступу : http://eprints.oa.edu.ua/80/1/NZ_POLITOLOG.pdf.
17. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6–17.
18. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 2. – С. 20–30.
19. Міжнародні рейтинги України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
20. Мостова Ю. Слабкість «сильних» [Електронний ресурс] / Ю. Мостова. – Режим доступу : <http://www.zn.ua/1000/1550/70211/>.
21. Мустафін О. Чотирнадцять термідора Віктора Януковича [Електронний ресурс] / О. Мустафін. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/articles/61217>.
22. Опанасюк Г. Етика в підготовці державних службовців для органів місцевого самоврядування / Г. Опанасюк // Зб. наук. пр. УАДУ. – 2000. – Вип. 2. – С. 424–428.

23. Пахльовська О. Юнги на борту Ноевого ковчега / О. Пахльовська // День. – 2007. – 2 листопада. – № 189. – С. 3.
24. Результати соціопитування Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67.
25. Рудакевич М. Ідейні основи та нормативні стандарти етики державних службовців країн Європейського Союзу [Електронний ресурс] / М. Рудакевич. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej3/txts/DERJAVNA%20SLUJBA/01RUDAKEVICH.pdf>.
26. Шангіна Л. Незалежний тягни-штовхай [Електронний ресурс] / Л. Шангіна. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1550/70257/>.
27. Широкова М. Политическая этика как наука и учебная дисциплина: многообразие подходов [Электронный ресурс] / М. Широкова. – Режим доступа : <http://izvestia.asu.ru/2008/4-1/poli/TheNewsOfASU-2008-4-1-poli-07.pdf>.
28. Burger E. Could partition solve Ukraine's problems? [Electronic resource] / E. Burger. – Mode of access : <http://www.opendemocracy.net>.
29. Failed State Index [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.fundforpeace.org/web/index.php?option=com_content&task=view&id=452&Itemid=900.
30. Hale H. Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism / H. Hale. – Communist and Post-Communist Studies. – Vol. 39. Issue 3, September. – PP. 305–329.
31. Hellman J. Sieze the State, Sieze the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition [Electronic resource] / J. Hellman, G. Jones, D. Kaufman. – Mode of access : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=240555.
32. Marshall M. Global Report 2009. Conflict, Governance, and State Fragility [Electronic resource] / M. Marshall, B. Cole. – Mode of access : <http://www.systemicpeace.org/Global%20Report%202009.pdf>.
33. Omelyanchuk O. Explaining State Capture and State Capture Modes: the Cases of Ukraine and Russia [Electronic resource] / O. Omelyanchuk. – Mode of access : <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-articles/an-explain.htm>.
34. Political Instability Index [Electronic resource]. – Mode of access : http://viewswire.eiu.com/site_info.asp?info_name=social_unrest_table&page=noads&rf=0.
35. Raibchuk M. What's left of Orange Ukraine? [Electronic resource] / M. Raibchuk. – Mode of access : <http://www.eurozine.com/articles/2010-03-04-riabchuk-en.html>.

Семінарські заняття за темами 8 і 9 модуля II

А. Письмова робота (15 хв)

Дайте відповідь на одне з поданих запитань:

1. Визначте та проаналізуйте процес політичної модернізації.
2. Як пов'язані процеси демократизації суспільства й етизації політики?
3. Яку роль відіграє політична етика в сучасному українському суспільстві?
4. Чи дотримуються українські політики етичних норм?
5. Проаналізуйте розвиток політико-етичних цінностей в українському суспільстві.
6. Демократизація українського суспільства й утвердження політичної етики.
7. Депутатська етика України: основні канони та правила.
8. Політико-етичні норми українського суспільства.

Б. Дискусія з тем

1. Особливості української «дефектної демократії».
2. Шляхи морально-етичного вдосконалення української політики крізь призму європейського досвіду.

Список використаних джерел

---

1. Ажимов Ф. Архив деконструкции Жака Деррида / Ф. Ажимов // Культурология. – 2009. – № 1. – С. 136–144.
2. Алексеев В. Китайская литература / В. Алексеев. – М., 1978. – 205 с.
3. Андрушко В. Сучасні проблеми гуманізації та виховання / В. Андрушко, В. Зінько, О. Огірко // 6-а міжнародна міждисциплінарна науково-практична конференція «Сучасні проблеми гуманізації та гармонізації управління» (4–9 листопада 2005 р.) : матеріали конференції, Українська асоціація «Жінки в науці та освіті», Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2005. – С. 128–129.
4. Антропов В. Этика и религия в философии Людвиг Фейербаха / В. Антропов // Вестник Московского университета. – Серия 7. Философия. – 2004. – № 1. – С. 98–117.
5. Аристотель. Политика / Аристотель // Мыслители Греции. От мифа к логике : Сочинения. – М. : ЗАО «Изд-во ЭКСМО-Пресс», Харьков : Изд-во «Фолио», 1999. – С. 439–699.
6. Аристотель. Сочинения : в 4 т. / Аристотель ; [пер. с древнегреч.]. – М., 1983. – Т. 4. – С. 325–328.
7. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Р. Арон. – М. : Прогресс, Политика, 1992. – 608 с.
8. Бабкін В. Соціальна держава та захист прав людини / В. Бабкін // Правова держава. – 1998. – Вип. 9. – С. 3–11.
9. Бабкіна О. Політологія : [підруч.] / ред. О. Бабкіна, В. Горбатенко. – К. : ВЦ «Академія», 2003. – 528 с.
10. Бакштановский В. Прикладная этика: опыт университетского словаря / В. Бакштановский, Ю. Согомонов. – Тюмень : НИИ прикладной этики ТюмГНГУ : Центр прикладной этики, 2001. – 268 с.
11. Бакштановский В. Политическая этика: дух соперничества и сотрудничества / В. Бакштановский, Ю. Согомонов // Философские науки. – 1991. – № 12. – С. 3–15.
12. Балл Г. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г. Балл. – Рівне : Ліста-М, 2003. – 128 с.
13. Баллестрем К. Власть и мораль (основная проблема политической этики) / К. Баллестрем // Философские науки. – 1991. – № 8. – С. 83–94.

14. Бебик В. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика : [монографія] / В. Бебик. – К. : МАУП, 2000. – 384 с.
15. Безродна В. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні у контексті модернізації / В. Безродна // Держава і право. – 2002. – № 17. – С. 481–484.
16. Бердяев Н. Философия свободного духа / Н. Бердяев. – М. : Республика, 1994. – 480 с.
17. Берсуцкая С. Развитие системы подготовки и принятия решений / С. Берсуцкая. – Донецк : НАН, 1996. – 37 с.
18. Беланова Р. Гуманізація та гуманітаризація освіти в класичних університетах України / Р. Беланова. – К. : Університетське видавництво «Пультари», 2002. – 214 с.
19. Бирюков С. Консерватизм как идеология [Электронный ресурс] / С. Бирюков. – Режим доступа : <http://old.russ.ru/politics/20030128-big.html>.
20. Бітаєв В. Естетичне виховання і гуманізація особи / В. Бітаєв. – К. : ДАКККіМ, 2003. – 232 с.
21. Бодуен Ж. Вступ до політології : [підруч.] / Ж. Бодуен. – К. : Основи, 1995. – 174 с.
22. Борденюк В. Децентралізація державної влади і місце самоврядування: поняття, сутність та форми (види) / В. Борденюк // Право України. – 2005. – № 1. – С. 21–25.
23. Брегеда А. Політологія : [навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.] / А. Брегеда. – К. : КНЕУ, 1999. – 108 с.
24. Бруно Дж. Про героїчний ентузіазм / Дж. Бруно ; [перекл. з італ.]. – К., 1996. – 352 с.
25. Булычева М. Методология исследования процесса усвоения личностью политических ценностей и политических ориентаций [Электронный ресурс] / М. Булычева. – Режим доступа : <http://www.priyky.net/metodologiya-issledovaniya-processa-usvoeniya-lichnostyu-politicheskikh-cennostej-i-oliticheskikh-orientacij/>.
26. Бурдьє П. Социология политики / П. Бурдьє ; [пер. с фр. сост., общ. ред. и предисл. Н. Шматко]. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
27. Бурєга В. Проблеми соціально-економічної трансформації українського суспільства / В. Бурєга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 5–14.
28. Бутенко А. Сравнительная политология в терминах и понятиях [Электронный ресурс] / А. Бутенко, А. Миронов. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/But/index.php.
29. Вагіна О. Етичні засади політики та перспективи розвитку політичної етики [Електронний ресурс] / О. Вагіна. – Режим

- доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_45/Gileya45/P14_doc.pdf.
30. Валла Л. О действительном и ошибочном благе. О свободе воли / Л. Валла ; [пер. с итал.]. – М., 1989. – 252 с.
  31. Варивода Я. Політична відповідальність депутатів Верховної ради та місцевих рад: проблеми взаємодії з виборцями [Електронний ресурс] / Я. Варивода. – Режим доступу : <http://www.ucipr.kiev.ua/modules.php?op=modload>.
  32. Василенко В. Теорія і практика розробки управлінських рішень : [навч. посібн. для студ. вищих закл. освіти] / В. Василенко. – К. : ЦУЛ, 2003. – 419 с.
  33. Васильев Л. История древнего востока / Л. Васильев. – М., 1953. – 495 с.
  34. Василькова В. Самоорганизация в социальной жизни / В. Василькова // Социально-политический журнал. – 1993. – № 8. – С. 22–27.
  35. Вачугов Д. Как руководить людьми / Д. Вачугов // Социально-политический журнал. – 1993. – № 4. – С. 89–95.
  36. Введение в политологию : словарь-справочник / [под ред. В. Пугачова]. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 430 с.
  37. Вебер М. Избранное. Образ общества / М. Вебер ; [пер. с нем.]. – М. : Юрист, 1994. – 364 с.
  38. Вебер М. «Объективность» социально-научного и социально-политического познания. Избранные произведения / М. Вебер ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1990. – 804 с.
  39. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1990. – 620 с.
  40. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер ; [пер. с нем.] // Политология : [хрестоматия] / сост. проф. М. Василик, доц. М. Вершинин. – М. : Гардарики, 1999. – С. 7–23.
  41. Виноградов Н. Философия Давида Юма / Н. Виноградов. – М., 1911. – 372 с.
  42. Власов В. Модернізована соціал-демократія і фундаментальна демократизація Європи [Електронний ресурс] / В. Власов. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2005_31/31-23.pdf.
  43. Вятр Е. Социология политических отношений / Е. Вятр. – М. : Прогресс, 1979. – 456 с.
  44. Гаджиев К. Введение в политическую науку : [учебник для высших учебных заведений] / К. Гаджиев. – М. : Издательская корпорация «Логос», 1997. – 544 с.
  45. Гаджиев К. Политическая философия / К. Гаджиев. – М. : Международные отношения, 1999. – 422 с.

46. Гаджиев К. Этика и политика / К. Гаджиев // МЭ и МО. – 1992. – № 3. – С. 32–45.
47. Гаєвський Б. Філософія політики / Б. Гаєвський. – К., 1993. – 280 с.
48. Гайденко П. Проблема бюрократии у Макса Вебера / П. Гайденко, Ю. Давыдов // Вопросы философии. – 1991. – № 3. – С. 175–187.
49. Гальчинський А. Кінець тоталітарного соціалізму. А що далі? / А. Гальчинський. – К. : Українські пропілеї, 1996. – 160 с.
50. Гамаль В. Державна служба. Курс лекцій / В. Гамаль, В. Чукаєва. – Дніпропетровськ : Наука і освіта, 2002. – 304 с.
51. Гартман Н. Этика / Н. Гартман ; [пер. с нем. А. Глаголева] ; под ред. Ю. Медведева, Д. Скляднева. – СПб. : Фонд Университет : Владимир Даль, 2002. – 640 с.
52. Гассель А. Рынок и государство в контексте европейской социал-демократии [Электронный ресурс] / А. Гассель, К. Полльман. – Режим доступа : <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07725.pdf>.
53. Гегель Г. Философия права / Г. Гегель ; [пер. с нем.] ; ред. и сост. Д. Керимов и В. Нерсесянц. – М. : Мысль, 1990. – 524 с.
54. Гелей С. Основы політології : [навч. посібник] / С. Гелей, С. Рутар. – К. : Знання, 1999. – 427 с.
55. Гернего О. Проблема втілення принципу соціальної справедливості в систему суспільних відносин (соціально-філософський аспект) [Електронний ресурс] / О. Гернего. – Режим доступу : <http://www.univer.km.ua/visnyk/127.pdf>.
56. Гоббс Т. Левиафан. Сочинения : в 2 т. / Т. Гоббс ; [пер. с англ.]. – Т. 2. – М., 1991. – 688 с.
57. Головатий М. Кому служить політична еліта? / М. Головатий // Персонал. – 2006. – № 21. – С. 35–41.
58. Головатий М. Професія – політик / М. Головатий. – К. : Парламентське вид-во, 2000. – С. 3.
59. Головченко А. Гуманізація управлінської діяльності – одна зі складових нового управлінського мислення / А. Головченко // Персонал. – 2000. – № 1 (55). – С. 91–94.
60. Горбунова О. Роль финансового права в преодолении экономического кризиса / О. Горбунова // Весник МГУ. Серия «Право». – 1999. – № 6. – С. 55–66.
61. Гордієнко М. Етико-моральні імперативи політичного процесу [Електронний ресурс] / М. Гордієнко. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=88&c=2198>.
62. Гордієнко М. Контрверзи толерантності та насильства в політичному та моральному розумінні / М. Гордієнко // Політичний менеджмент. – 2007. – № 5. – С. 7–14.

63. Громов И. Западная теоретическая социология / И. Громов. – СПб., 1996. – 286 с.
64. Григорьян Б. «Просвещенный» консерватизм / Б. Григорьян // Вопросы философии. – 1979. – № 12. – С. 81–89.
65. Грязнова О. Політична відповідальність та народні депутати України [Електронний ресурс] / О. Грязнова. – Режим доступу : http://www1.deputat.org.ua/content/print.php?actionanalytics&ar_id929.
66. Гусейнов А. Краткая история этики / А. Гусейнов, И. Ирлитц. – М., 1987. – 589 с.
67. Державна служба в Україні: організаційно-правові основи і шляхи розвитку / [за заг. ред. В. Авер'янова]. – К. : Ін-Юре. 1999. – 272 с.
68. Дибиров А. Н. Теория политической легитимности : [курс лекций] / А. Н. Дибиров. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2007. – 272 с.
69. Дмитриев М. Россия – 2020: долгосрочные вызовы развития. Стенограмма лекции в клубе «Билингва» [Электронный ресурс] / М. Дмитриев. – Режим доступа : <http://www.polit.ru/lectures/2007/12/21/dmitriev.html>.
70. Дослідження Світового Банку «Doing Business – 2010» [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.doingbusiness.org/ExploreEconomies/?economyid=194>.
71. Дослідження Світового Банку «Paying taxes – 2010» [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.pwc.com/gx/en/paying-taxes/data-tables.jhtml>.
72. Дослідження Heritage Foundation [Electronic resource]. – Mode of access : <http://www.heritage.org/index/country/Ukraine>.
73. Древнекитайская философия. – М., 1972. – Т. 1. – 363 с.
74. Дробницкий В. Моральная философия : Избранные сочинения / В. Дробницкий. – М., 2002. – 523 с.
75. Дубенко С. Державна служба і державні службовці в Україні : [навч. посібник] / С. Дубенко. – К. : Ін-Юре, 1999. – 244 с.
76. Дубко Е. Политическая этика : [учебник для вузов] / Е. Дубко. – М. : Академический проект, 2005. – 719 с.
77. Єршова О. Моделі, методи та засоби інформаційної технології прийняття управлінських рішень в соціально-економічних системах / О. Єршова – К., 2000. – 21 с.
78. Жильсон Э. Томизм. Введение у философию св. Хомы Аквинского : Избранное / Э. Жильсон. – М. ; СПб., 1999. – Т. 1. – 461 с.
79. Журне Ш. Христианские требования в политике / Ш. Журне. – К. : Дух і літера, 1998. – 465 с.
80. Загальні правила поведінки державного службовця : затверджено наказом Голодержслужби України від 23 жовтня 2000 р. № 58 // Зб. норм. актів «Державна служба в Україні». – С. 238–242.

81. Закон України «Про державну службу» від 16 грудня 1993 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3723-12>.
82. Зеркин Д. Основы политологии / Д. Зеркин. – Ростов н/Д. : Феникс, 1999. – 544 с.
83. Информация и принятие управленческих решений / Материалы в помощь лектору. – Л., 1973. – 19 с.
84. Історія світової культури. – К., 1997. – 540 с.
85. Йодль Ф. История этики в Новой философии : в 2-х т. / Ф. Йодль. – Т.1. – М., 1896. – 630 с.
86. Калінін Ю. Релігієзнавство / Ю. Калінін, Є. Харьковщенко. – К., 1997. – 352 с.
87. Калюгина С. Проблемы административной этики государственных служащих в условиях переходной экономики / С. Калюгина, Н. Харченко [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://student.ncstu.ru/Science/articles/econom/15/05.pdf/file_download.
88. Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане / И. Кант ; [пер. с нем.] // Мир философии : Книга для чтения. Ч. 2. Человек. Общество. Культура. – М. : Политиздат, 1991. – С. 435–444.
89. Кант И. Лекции по этике / И. Кант ; [пер. с нем.]. – М., 2000. – 431 с.
90. Кант И. Трактаты о вечном мире / И. Кант ; [пер. с нем.]. – М., 1963. – 543 с.
91. Капустин Б. Этика политики в условиях загнивания общества / Б. Капустин // Этика успеха. – Тюмень ; Москва, 1994. – Вып. 2. – С. 155–167.
92. Ківалов С. Організація державної служби в Україні : [навч.-метод. посіб.] / С. Ківалов, Л. Біла. – Одеса : Юрид. література, 2002. – 328 с.
93. Кірюхін Д. Соціальна справедливість: до історії концепту [Електронний ресурс] / Д. Кірюхін. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_37/Gileya37/F7_doc.pdf.
94. Клементьева Е. Информатизация систем управления и принятия решений в бизнесе: соц. и методол. аспекты / Е. Клементьева. – М., 1994. – 36 с.
95. Коваленко В. Политические идеологии: история и современность / В. Коваленко, А. Костин // Вестник МГУ. – 1997. – № 2. – Серия 12. – С. 45–75.
96. Кодекс добросовісної поведінки осіб, уповноважених на виконання функцій держави : проект Закону України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.guds.gov.ua/>.
97. Коломієць О. Ідея справедливості у Г. Сковороди та Дж. Роулза / О. Коломієць // Матеріали ІХ Харківських міжнародних Сковоро-

- динських читань (до 280-річчя Г. С. Сковороди). «Філософська спадщина Г. Сковороди і сучасність». – Харків : Екограф, 2002. – С. 75–78.
98. Коломієць О. Право як засіб соціально-практичної реалізації ідеї справедливості / О. Коломієць // Мультиверсум. Філософський альманах. – Вип. 30. – К. : Центр духовної культури, 2002. – С. 197–205.
99. Коломієць О. Справедливість як принцип соціальної організації та моральна цінність / О. Коломієць // Мультиверсум. Філософський альманах. – Вип. 28. – К. : Центр духовної культури, 2002. – С. 118–127.
100. Колтун В. Етичні чинники формування управлінської регіональної еліти України / В. Колтун // Суспільні реформи та становлення громадянського суспільства в Україні : матер. наук.-практ. конф. / [за заг. ред. В. Лугового, В. Князева]. – К. : НАДУ, 2001. – 224 с.
101. Комарова О. Соціальна справедливість як основний принцип процесу розподілу соціальних трансфертів [Електронний ресурс] / О. Комарова. – Режим доступу : <http://www.uisr.org.ua/img/upload/files/uisr/2.2008/Pages%20from%20106-112.pdf>.
102. Комов В. Ідеальне суспільство та людський фактор [Електронний ресурс] / В. Комов. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/162829>.
103. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.
104. Конфуций. Изречения / Конфуций. – М., 1992. – 128 с.
105. Копан О. Загальнофілософська категорія «справедливість» у теоретико-управлінському аспекті безпеки [Електронний ресурс] / О. Копан. – Режим доступу : http://www.naiu.kiev.ua/tslc/pages/biblio/visnik/2002_1/koran.htm.
106. Кравченко И. Введение в исследование политики / И. Кравченко. – М., 1998. – 188 с.
107. Кремень В. Політологія [Електронний ресурс] / В. Кремень. – Режим доступу : <http://readbookz.com/books/186.html>.
108. Крюков О. Демократизація суспільства та розвиток еліти / О. Крюков // Вісник НАДУ. – 2004. – № 4. – С. 470–475.
109. Кузьмич С. Соціальна справедливість як суспільний ідеал [Електронний ресурс] / С. Кузьмич. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/64146>.
110. Кулицький С. Основи організації інформаційної діяльності у сфері управління : [навч. посіб.] / С. Кулицький. – К. : МАУП, 2002. – 224 с.

111. Куц Г. Суспільно-політичні передумови виникнення лібералізму [Електронний ресурс] / Г. Куц. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_33/Gileya33/P5_doc.pdf.
112. Кучеренко І. Етика як інтеграційний елемент політичного процесу / І. Кучеренко // Наукові записки. – К. : ІПіЕНД НАН України – 2005. – Вип. 27. – С. 236–242.
113. Кучеренко І. Професійна етика та етизація української політики [Електронний ресурс] / І. Кучеренко. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua>.
114. Лапки В. Восприятие западных институтов и ценностей в постсоветском пространстве: опыт Украины и России / В. Лапки, В. Пантин // Полис. – 2004. – № 1. – С. 74–89.
115. Лісовець В. Мистецтво прийняття рішень : [навч. посібник] / В. Лісовець, С. Монке. – Умань : Уманська державна аграрна академія, 2001. – 76 с.
116. Лозовой В. Етика : [навч. посіб.] / В. Лозовой, М. Панов, О. Стасевська та ін. ; за ред. проф. В. Лозового. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.
117. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли ; [пер. с итал.]. – М. : Планета, 1990. – 80 с.
118. Малиновський В. Державна служба: теорія і практика : [навч. посіб.] / В. Малиновський. – К. : Атіка, 2003. – 160 с.
119. Мацієвський Ю. Деякі аспекти аналізу феномена кризи у політичних дослідженнях / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2008. – № 6. – С. 16–29.
120. Мацієвський Ю. Який авторитаризм будує Янукович і що з того вийде? [Електронний ресурс] / Ю. Мацієвський. – Режим доступу : http://eprints.oa.edu.ua/80/1/NZ_POLITOLOG.pdf.
121. Медвідь М. Соціальна ефективність на торговельних підприємствах та її оцінка [Електронний ресурс] / М. Медвідь. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/nvnltu/17_5/160_Medwid_17_5.pdf.
122. Мельниченко В. Політична відповідальність у державному управлінні / В. Мельниченко // Віче. – 2003. – № 1. – С. 19–24.
123. Мере Ж. Принцип суверенітету. Історія та основи нової влади / Ж. Мере ; [пер. з фр. Л. Кононовича]. – Львів : Кальварія, 2003. – 216 с.
124. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 1. – С. 6–17.
125. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 2. – С. 20–30.

126. Мета виправдовує засоби [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.ncsu.gov.ua/UserFiles/File/t_10.01.2009\(1\)](http://www.ncsu.gov.ua/UserFiles/File/t_10.01.2009(1)).
127. Михальченко М. Взаємодія влади і опозиції як політологічна проблема / М. Михальченко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2002. – С. 30–41.
128. Мишин В. Механизм ответственности власти / В. Мишин. – Днепропетровск : Центр политического анализа. – 2001. – 55 с.
129. Міжнародні рейтинги України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>.
130. Мозоль М. Критерії соціальної справедливості у дзеркалі цифр [Електронний ресурс] / М. Мозоль. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Dtr_pravo/2011_1/files/LA111_44.pdf.
131. Монтескьє Ш.-Л. О духе законов [Электронный ресурс] / Ш.-Л. Монтескье. – Режим доступа : <http://www.twirpx.com/file/76302/>.
132. Мостова Ю. Слабкість «сильних» [Електронний ресурс] / Ю. Мостова. – Режим доступу : <http://www.zn.ua/1000/1550/70211/>.
133. Музика О. Політичні цінності в системі ціннісної регуляції розвитку особистості [Електронний ресурс] / О. Музика. – Режим доступу : <http://eprints.zu.edu.ua/2815/>.
134. Мустафін О. Чотирнадцяте термідора Віктора Януковича [Електронний ресурс] / О. Мустафін. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/articles/61217>.
135. Недобега О. Ефективність управління соціально-економічним розвитком підприємств [Електронний ресурс] / О. Недобега. – Режим доступу : <http://www.kneu.kiev.ua/data/upload/publication/main/ua/717/efef99999.doc>.
136. Опанасюк Г. Етика в підготовці державних службовців для органів місцевого самоврядування / Г. Опанасюк // Зб. наук. пр. УАДУ. – 2000. – Вип. 2. – С. 424–428.
137. Ортега-і-Гасет Х. Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет ; [пер. з ісп. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко]. – К. : Основи, 1994. – 420 с.
138. Основы политической науки / [под ред. В. Пугачева]. – М., 1993. – 452 с.
139. Основы политологии. Курс лекцій : [навч. посіб. для вузів] / за ред. М. Сазонова. – Харків : Основа, 1993. – 464 с.
140. Основы политологии : краткий словарь терминов и понятий. – М., 1993. – 876 с.
141. Панарин А. Политология : [учебник] / А. Панарин. – М. : Проспект, 2003. – 448 с.

142. Панфилова Т. Человек в мировоззрении Востока / Т. Панфилова. – М., 1991. – 64 с.
143. Пахльовська О. Юнги на борту Ноевого ковчега / О. Пахльовська // День. – 2007. – 2 листопада. – № 189. – С. 3.
144. Пашко Л. Соціальна ефективність діяльності органів державної влади [Електронний ресурс] / Л. Пашко. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2010_4/10plaodv.pdf.
145. Переломов Л. Конфуций: жизнь, учение, судьба / Л. Переломов. – М., 1989. – 440 с.
146. Петухов В. Политические ценности и поведение среднего класса [Электронный ресурс] / В. Петухов. – Режим доступа : <http://www.ecsosman.edu.ru/data/121/013/1220/004.PETUKHOV.pdf>.
147. Пиндайк Р. Микроэкономика / Р. Пиндайк, Д. Рубинфельд. – М. : Изд. «Дело», 1992. – 510 с.
148. Пірен М. Проблеми професійної відповідальності політико-владної еліти в Україні / М. Пірен // Соціальна психологія. – 2007. – № 3. – С. 29–35.
149. Піча В. Політологія : [навчальний посібник] / В. Піча, Н. Хома. – К. : Каравела. – 2001. – 242 с.
150. Платон. Государство. Собрание сочинений : в 4 т. / Платон ; [пер. с древнегреч.] / общ. ред. А. Лосева, В. Асмуса, А. Тахо-Годи. – Т. 3. – М. : Мысль, 1994. – С. 79–420.
151. Платон. Сочинения : в 3 т. / Платон ; [пер. с древнегреч.]. – М., 1971. – Т. 3. Ч. 1. – С. 579–613.
152. Погорілий О. Соціологічна думка ХХ століття : [навч. посібник] / О. Погорілий. – К. : Либідь, 1996. – 218 с.
153. Политический словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://mirslovarei.com/content_pol/CEL-I-SREDSTVA-V-POLITIKE-1354.html.
154. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. Горбатенко ; за ред. Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. : Генеза, 2004. – С. 226.
155. Політологія : історія та методологія / [за ред. Ф. Кирилюка]. – К. : Здоров'я, 2000. – 413 с.
156. Политология: энциклопедический словарь. – М., 1993. – 536 с.
157. Попов Э. Русский консерватизм: идеология и социально-политическая практика [Электронный ресурс] / Э. Попов. – Режим доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/popov/index.php.
158. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : у 2-х т. / К. Поппер ; [пер. з англ. О. Коноваленка]. – Т. 1. – К., 1994. – 444 с.
159. Потресов А. О кружковом марксизме и об интеллигентской социал-демократии [Электронный ресурс] / А. Потресов. – Режим

- доступа : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/intell/ potrkmark.php.
160. Про стан реалізації адміністративної реформи стосовно вдосконалення діяльності органів виконавчої влади : постанова Верховної Ради України від 2.11.2000 р. № 2067 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/apdu/2009-2/doc/5/09.pdf>.
161. Пугачев В. Введение в политологию / В. Пугачев, А. Соловьев. – Изд. 3-е перераб. и доп. – М. : Аспект-Пресс, 1997. – 456 с.
162. Результати соціопитування Центру Разумкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=67.
163. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 668 с.
164. Роулз Дж. Теория справедливости [Электронный ресурс] / Дж. Роулз. – Режим доступа : <http://www.kant.narod.ru/rawls.htm>.
165. Рудакевич М. Ідейні основи та нормативні стандарти етики державних службовців країн Європейського Союзу [Електронний ресурс] / М. Рудакевич. – Режим доступу : <http://www.academy.gov.ua/ej3/txts/DERJAVNA%20SLUJBA/01RUDAKEVICH.pdf>.
166. Руссо Ж.-Ж. Про суспільний договір. Трактати / Ж.-Ж. Руссо ; [пер. з фр.]. – М., 1998. – 416 с.
167. Саблин Д. Анархизм как философия [Электронный ресурс] / Д. Саблин. – Режим доступа : http://avtonom.org/old/lib/theory/sablin_anarchism.html?q=lib/theory/sablin_anarchism.html.
168. Семенченко Ф. Визначальні фактори трансформації політичних цінностей сучасного українського суспільства [Електронний ресурс] / Ф. Семенченко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/State_management/2010_117/117-19.pdf.
169. Сендел Дж. Либерализм и пределы справедливости [Электронный ресурс] / Дж. Сендел. – Режим доступа : <http://www.musa.narod.ru/sand.htm>.
170. Скиба В. Вступ до політології / В. Скиба, В. Горбатенко, В. Туренко. – К. : Основи, 1996. – 718 с.
171. Скрипник І. Виховний потенціал політичних цінностей [Електронний ресурс] / І. Скрипник. – Режим доступу : <http://storage.library.opu.ua/online/periodic/iv-06/207-212.pdf>.
172. Современный консерватизм. – М., 1992. – 345 с.
173. Сопільник О. Технологія прийняття управлінських рішень : [навч. посібник] / О. Сопільник. – Д. : РВВДНУ, 2002. – 108 с.
174. Спиноза Б. Этика : избр. произв. / Б. Спиноза. – М., 1957. – Т. 1. – 610 с.

175. Сутор Б. Политическая этика / Б. Сутор // Полис. – 1993. – № 1. – С. 68–75.
176. США: Консервативная волна. – М., 1994. – 400 с.
177. Ташкова Ю. Соціальна рівність: матеріалістичний і духовний контекст [Електронний ресурс] / Ю. Ташкова. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_46/Gileya46/F5_doc.pdf.
178. Тичина А. Соціальна справедливість – запорука стабільності і розвитку [Електронний ресурс] / А. Тичина. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvidgu/2008_24/index/AK_T04.pdf.
179. Удод О. Аксиологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії [Електронний ресурс] / О. Удод. – Режим доступу : <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/11/udod.pdf>.
180. Федорова М. Либеральный консерватизм и консервативный либерализм [Электронный ресурс] / М. Федорова. – Режим доступа : <http://liberte.newmail.ru/Fedorova.html>.
181. Философия зарубежного Востока о социальной сущности человека : сб. научных трудов. – М., 1986. – 341 с.
182. Франкл В. Психіатрія та пошук смислу: людина в пошуку та реалізації смислу [Електронний ресурс] / В. Франкл. – Режим доступу : <http://www.management.com.ua/vision/vis004.html>.
183. Фридмен и Хайек. О свободе / под. ред. А. Бабича ; [пер. с англ.]. – Минск : Политфакт-референдум, 1990. – С. 71–105.
184. Хеккер Е. Що є політична теорія? / Е. Хеккер // Політологічні читання. – 1993. – № 1. – С. 112–123.
185. Цветков В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико-правовий аспект) / В. Цветков. – Х. : Право, 1996. – 192 с.
186. Чанышев Е. Курс лекций по древней философии / Е. Чанышев. – М., 1981. – 374 с.
187. Черленяк І. Політична відповідальність як категорія державного управління / І. Черленяк // Вісник Національної академії державного управління при президенті України. – 2006. – Вип. 2. – С. 73–81.
188. Чесноков С. «Социология господства» Макса Вебера сквозь призму теории верховной власти Л. А. Тихомирова / С. Чесноков // Полис. – 2000. – № 2. – С. 13–24.
189. Чиркин В. Государственное управление. Элементарный курс / В. Чиркин. – М. : Юрист, 2002. – 320 с.
190. Что такое социал-демократия? / [под ред. П. Гуселетова]. – М. : Ключ-С, 2008. – 28 с.
191. Чудинова И. Социально-политические ценности современного российского общества: проблемы их обновления и усвоения /

- И. Чудинова // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 5. – С. 3–19.
192. Чумаченко Н. Информация и принятие решений / Н. Чумаченко. – К. : Укр-НИНТИ, 1971. – 63 с.
193. Чупрій Л. Аксиологічні основи політичної діяльності / Л. Чупрій // Людина і політика. – 2002. – № 4. – С. 99–107.
194. Шангіна Л. Незалежний тягни-штовхай [Електронний ресурс] / Л. Шангіна. – Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1550/70257/>.
195. Шарп Д. Ненасильственная борьба: лучшее средство решения острых политических и этических конфликтов? / Д. Шарп // Этическая мысль. Научно-публицистические чтения. – М., 1991. – 360 с.
196. Шилов В. Гуманизм как политическая ценность [Электронный ресурс] / В. Шилов. – Режим доступа : <http://dspace.bsu.edu.ru/bitstream/123456789/634/1/Shilov%20V.N.%20Humanism%20as%20political.pdf>.
197. Шилов В. Политические ценности: специфика и функции / В. Шилов // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 6. – С. 116–126.
198. Широкова М. Политическая этика как наука и учебная дисциплина: многообразие подходов [Электронный ресурс] / М. Широкова. – Режим доступа : <http://izvestia.asu.ru/2008/4-1/poli/TheNewsOfASU-2008-4-1-poli-07.pdf>.
199. Шпакова Р. Легитимность политической власти: Вебер и современность / Р. Шпакова // Советское государство и право. – 1990. – № 3. – С. 134–143.
200. Шушарин Д. Социальный либерализм как идентификационно-коммуникативная проблема [Электронный ресурс] / Д. Шушарин. – Режим доступа : <http://www.ruthenia.ru/logos/number/45/05.pdf>.
201. Экономика : [учебник] / под ред. д-ра экон. наук А. Булатова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2002. – 896 с.
202. Яковлев С. Либерализм vs. Национализм: возможен ли синтез? [Электронный ресурс] / С. Яковлев. – Режим доступа : <http://www.apn.ru/publications/article24211.htm>.
203. Burger E. Could partition solve Ukraine's problems? [Electronic resource] / E. Burger. – Mode of access : <http://www.opendemocracy.net>.
204. Failed State Index [Electronic resource]. – Mode of access : http://www.fundforpeace.org/web/index.php?option=com_content&task=view&id=452&Itemid=900.
205. Hale H. Democracy or Autocracy on the March? The Colored Revolutions as Normal Dynamics of Patronal Presidentialism / H. Hale. – Communist and Post-Communist Studies. – Vol. 39. Issue 3, September. – P. 305–329.

206. Hellman J. Sieze the State, Sieze the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition [Electronic resource] / J. Hellman, G. Jones, D. Kaufman. – Mode of access : http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=240555.
207. Marshall M. Global Report 2009. Conflict, Governance, and State Fragility [Electronic resource] / M. Marshall, B. Cole. – Mode of access : <http://www.systemicpeace.org/Global%20Report%202009.pdf>.
208. Omelyanchuk O. Explaining State Capture and State Capture Modes: the Cases of Ukraine and Russia [Electronic resource] / O. Omelyanchuk. – Mode of access : <http://www.ualberta.ca/CIUS/stasiuk/st-articles/an-explain.htm>.
209. Political Instability Index [Electronic resource]. – Mode of access : http://viewswire.eiu.com/site_info.asp?info_name=social_unrest_table&page=noads&rf=0.
210. Raibchuk M. What's left of Orange Ukraine? [Electronic resource] / M. Raibchuk – Mode of access : <http://www.eurozine.com/articles/2010-03-04-riabchuk-en.html>.
211. Yaroshenko V .The Role of Moral Default in Pol of 2014 years itical Nation Forming Process in Ukraine (end of 2013 – beginning of 2014 years / V. Yaroshenko // Uropean Journal Transformation Studies. A test of national spirit by Europe Our House, Tbilisi. – 2014. – Vol. 2. No. 1. – P. 47–56.

Алфавітно-предметний покажчик

Альтруїзм – моральний принцип, що проголошує співчуття до інших людей, безкорисне служіння їм і готовність до самозречення в ім'я їхнього блага та щастя.

Благо – усе, що має для людини позитивне значення.

Гедонізм – спосіб обґрунтування моралі, тлумачення її природи та призначення, який зводить зміст моральних вимог до однієї мети – одержання насолоди.

Гідність – особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні своєї самоцінності й моральної рівності з іншими людьми; ставлення до людини інших людей, у якому визнається її безумовна цінність.

Гуманізм – принцип етики, що став і принципом моралі, основою якого є переконання в безмежних можливостях, здатності до вдосконалення людини, вимога свободи й захисту її гідності, визнання права людини на щастя, проголошення задоволення її потреб та інтересів кінцевою метою суспільства.

Добро – найвища, абсолютна людська цінність, причетність до якої наповнює життя людини сенсом, воно стає самоцінним, а не слугує засобом для досягнення інших цілей; уявлення про добро перебуває в органічному взаємозв'язку з ідеалом суспільства й особистості.

Етика – філософська наука, яка досліджує природу, сутність, виникнення, розвиток, структуру, функції моралі, її прояви в різноманітних сферах діяльності.

Етична освіта – процес інтеріоризації людиною етичної теорії в особистісні знання й переконання.

Інтеріоризація – формування внутрішніх структур людської психіки через засвоєння зовнішньої соціальної поведінки.

Мова етики – дискурсивний (логічний, розсудковий) засіб інтерпретації мови моралі, завдяки якому в процесі з'ясування змісту термінів і висловлювань моралі відбувається осягнення природи, сутності та проявів моралі.

Мова моралі – засіб передавання людьми своєї моральної позиції, вираженої в оцінно-нормативних висловлюваннях, які мають недискурсивний, тобто інтуїтивний характер.

Мораль – система поглядів, уявлень, норм, оцінок, що регулюють поведінку людей; одна з форм суспільної свідомості.

Моральна відповідальність – характеристика особистості з точки зору виконання нею моральних вимог.

Моральна діяльність – особлива сфера діяльності, що має предметно-змістову визначеність і специфіку, подібно до виробничої, наукової, художньої.

Моральна норма – однаковою мірою адресоване всім людям повеління, яке слід неухильно виконувати за будь-якої ситуації; вияв моралі як форми суспільної свідомості.

Моральна практика – сфера індивідуально-масових виявів поведінки, стосунків, діяльності, орієнтованих на найвищі, універсальні людські цінності.

Моральна самооцінка – результат морального оцінювання людиною своїх учинків, їхніх мотивів і моральних рис.

Моральна свідомість – вираження ідеального належного, на яке слід орієнтуватись.

Моральна риса – відносно стійкі ознаки поведінки людини, які виявляються в однотипних учинках, що відповідають критеріям добра (чесноти, доброчесності) чи суперечать їм (моральні вади, пороки).

Моральне правило – імперативне положення, яким керуються в співжитті, праці, поведінці.

Моральний вибір – акт моральної діяльності, який полягає в тому, що людина, виявляючи свою суверенність, самовизначається стосовно системи цінностей і способів їх реалізації в лінії поведінки чи окремих учинків.

Моральний мотив – внутрішнє, суб'єктивно-особистісне спонукання до дії, зацікавленість в її реалізації та орієнтація на моральні чинники.

Моральний намір – рішення людини зробити відповідну моральну дію та досягти очікуваного результату.

Моральні відносини – ціннісні смислові аспекти всіх суспільних відносин, орієнтовані на найвищі людські цінності.

Політична етика – різновид теорії професійної моралі, у якому принципи й категорії загальної та професійної етики застосовуються для аналізу моралі, що діє чи повинна діяти в політичній сфері.

Політична модернізація – формування, розвиток і розповсюдження сучасних політичних інститутів, процесів, а також сучасної політичної структури.

Прогрес моралі – процес становлення людського в людині, формування гуманістичних стосунків між людьми.

Професійна етика – учення про професійну мораль.

Справедливість – загальне співвідношення цінностей, благ між собою та конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття, який відповідає уявленням про сутність людини і її невід’ємні права.

Чесноти (доброчесності) – окремі позитивні моральні риси людей; загальна моральна характеристика особистості.

Моральна справедливість – співвідношення кількох явищ із точки зору розподілу блага та зла між людьми.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Тестові завдання

Модуль I. Етика політики

1. Який зміст мали морально-етичні погляди на роль політики в суспільстві?
  - а) консервативний;
  - б) прогресивний;
  - в) ліберальний;
  - г) догматичний.
2. Термін «політична етика» в науковому обігу з'явився в:
  - а) 1675 р.;
  - б) XX ст.;
  - в) 1765 р.;
  - г) 1975 р.
3. Що є політичною етикою?
  - а) міф;
  - б) релігія;
  - в) моральність політики;
  - г) філософія.
4. Що означає термін «етизація політики»?
  - а) дипломатичність;
  - б) моральність;
  - в) маскулінізація;
  - г) цивілізованість.
5. Яка зі вказаних сфер не є предметом політико-етичних досліджень?
  - а) економіка;
  - б) культура;
  - в) політика;
  - г) астрономія.

Політична етика

---

6. З іменем якого мислителя пов'язані перші свідчення про моральність політики?
- а) Г. Гегель;
  - б) А. Шопенгауер;
  - в) Геродот;
  - г) Аристотель.
7. Яка з організацій сприяє дотриманню етичних принципів у політиці?
- а) ФІФА;
  - б) ООН;
  - в) ОБСЄ;
  - г) ЮНІСЕФ.
8. Хто є автором праці «Втеча від свободи»?
- а) Г. Гегель;
  - б) К. Маркс;
  - в) Е. Фромм;
  - г) Д. Рікардо.
9. Кому з політиків належить вислів: «Є людина – є проблеми, немає людини – немає проблеми»?
- а) І. Ганді;
  - б) Й. Сталіну;
  - в) Т. Халонен;
  - г) Б. Пхутто.
10. Хто був автором твору «Листи до братів-хліборобів»?
- а) В. Липинський;
  - б) М. Грушевський;
  - в) Д. Донцов;
  - г) І. Франко.

Модуль II. Етика політичної діяльності

1. У чому полягає відмінність між політиком і політичним діячем?
- а) у боротьбі проти опонентів;
  - б) у відстоюванні національних інтересів;
  - в) немає відмінності;
  - г) у боротьбі обох за владу.

2. Поясніть зв'язок соціальної справедливості та соціальної політики:
  - а) соціальна політика є показником соціальної справедливості;
  - б) немає зв'язку;
  - в) соціальна справедливість реалізується через соціальну політику;
  - г) паралельні одночасні процеси;

3. Які з перелічених робіт не є політико-етичним дослідженнями?
  - а) монографія;
  - б) наукова стаття;
  - в) підручник;
  - г) дисертація.

4. Скільки рівнів захисту механізму забезпечення прав людини?
  - а) два;
  - б) чотири;
  - в) один;
  - г) три.

5. Якими законами переважно регулюється діяльність державних службовців?
  - а) Конституцією України;
  - б) «Про державну службу», «Загальними правилами поведінки державного службовця»;
  - в) усними;
  - г) писемними.

6. Який державний орган України володіє монопольним правом на застосування насилля?
  - а) МВС;
  - б) СБУ;
  - в) Митна служба;
  - г) МНС.

7. Соціальна політика – це...:
  - а) система державних заходів із забезпечення рівних можливостей використання населенням національних ресурсів;
  - б) прийняття законів із соціальної проблематики;
  - в) соціальна статистика;
  - г) науковий аналіз законів.

8. У яких із перелічених країн закріплено законодавчо етику державних службовців?

- а) Росія;
- б) Індія;
- в) Швеція;
- г) Україна.

9. У політичних програмах яких партій України є визначення боротьби з корупцією та політичною безвідповідальністю?

- а) Партії Регіонів;
- б) «Наша Україна»;
- в) «Батьківщина»;
- г) КПУ.

10. Хто зі вказаних жінок-політиків повторно здійснює політичне керівництво державою?

- а) А. Меркель;
- б) Б. Пхутто;
- в) Ю. Тимошенко;
- г) І. Ганді.

Політико-етичні тренінги

1. Тренінг розвитку моральної системи політологів

Мета тренінгу: визначити, як часто доводиться політологу бути прямо чи опосередковано залученим до вирішення етичних дилем; оцінити, як це впливає на рівень розвитку моральної свідомості політолога; визначити, із якими найскладнішими етичними дилемами політологи найчастіше можуть стикатися у своїй роботі.

Організаційні форми проведення тренінгу: тренінг може проводитися в групі з 8–12 осіб як одним психологом, так і групою фахівців.

Інтерактивні техніки для проведення тренінгу:

I. Метод незакінчених речень (із подальшим груповим обговоренням):

- «Культура – це...»;
- «Професійна культура – це...»;
- «Етика – це...»;
- «Універсальна етика – це...»;
- «Професійна етика – це...»;
- «Професійна компетентність – це...»;
- «Духовність професіонала – це...».

II. Робота в парах: учасники тренінгу попарно обговорюють запитання «Із якою найскладнішою етичною дилемою у взаємовідносинах із викладачами та студентами вам довелося зіткнутися під час навчання у ВНЗ?». Після обговорення в парах – групова дискусія. Обговорення слід проводити щодо кожної ситуації окремо.

III. Творче завдання (із подальшим груповим обговоренням): після завершення дискусії групі пропонується прийняття етичного рішення в ситуації, яка є актуальною для більшості учасників тренінгу (залежно від проблематики чи теми курсу, стосовно якої проводиться тренінг).

Учасники тренінгу мають:

- 1) розпізнати й пояснити дилему;
- 2) одержати всі можливі факти;
- 3) перелічити всі можливі варіанти вибору;
- 4) перевірити кожен варіант, ставлячи три запитання: Це законно?

Це правильно? Це корисно?;

- 5) ухвалити рішення;

6) двічі перевірити рішення, ставлячи два запитання: Як я буду себе почувати, коли про моє рішення довідається моя родина? Як я

буду себе почувати, коли про моє рішення повідомлять у місцевій пресі?;

7) почати діяти.

Основні результати тренінгу: у результаті участі в тренінгу учасники зможуть: визначити рівень сформованості своєї моральної свідомості та порівняти власні етичні настановлення з настановленнями інших членів групи; ознайомитися з основними кроками здійснення морального вибору і застосувати їх до вирішення актуальної етичної дилеми; проаналізувати зміни, які відбулись у членів групи під час формування етичних настановлень у процесі групового обговорення.

2. Тренінг побудови етичної системи взаємовідносин політолога з іншими членами організації

Мета тренінгу: визначити істотні проблеми та перешкоди, що виникають у взаємовідносинах політолога з іншими людьми; отримати експертну оцінку причин виникнення цих проблем від близької людини; окреслити оптимальні шляхи побудови продуктивних взаємовідносин з іншими людьми.

Організаційні форми проведення тренінгу: тренінг може проводитися в групі з 8–12 осіб як одним психологом, так і групою фахівців.

Інтерактивні техніки для проведення тренінгу:

I. Метод незакінчених речень (із подальшим груповим обговоренням):

«Етична дилема – це...»;

«Етичне ставлення – це...»;

«Етична поведінка – це...»;

«Моральна відповідальність – це...»;

«Етика взаємовідносин – це...».

II. Творче завдання: кожному члену групи пропонується скласти індивідуальний план формування етичних взаємовідносин.

III. Групова дискусія: Завершується дискусія обговоренням вислову бразильського педагога зі світовим ім'ям Пауло Фрейре: «Освіта показує «тривалість» у суперечності постійності і змін. Ось чому можна сказати, що освіта є постійною лише в сенсі тривалості. У цьому значенні «постійність» означає не сталість цінностей, а постійність освітнього процесу, що є взаємодією між культурною постійністю і змінами». Учасники тренінгу мають відповісти на запитання: як перегукується наведений вислів із необхідністю сучасного менеджера бути відкритим світові людської культури?

Основні результати тренінгу: у результаті участі в тренінгу учасники зможуть: визначити істотні проблеми, що заважають у налагодженні

етичних взаємовідносин із керівником та іншими членами організації; отримати об'єктивну оцінку причин виникнення цих проблем від незалежного експерта (близької людини); окреслити оптимальні шляхи побудови етичних взаємовідносин з іншими людьми.

3. Тренінг «Агресивний контакт»

Мета тренінгу: процедура пропонується для відпрацювання прийомів неагресивного відповіді на тиск та агресію.

Організаційні форми проведення тренінгу: тренінг може проводитися в групі з 8–12 осіб як одним психологом, так і групою фахівців.

I етап. Спочатку учасникам тренінгу дається короткий опис семи прийомів відповіді на агресію:

- **«УПС»** (фіксація розгубленості): «Я просто розгубився від такого напору»;
- **«Бузковий туман»:** «У таких випадках зазвичай говорять про існування залежності між суб'єктивними факторами сприйняття і параметрами діяльності індивіда»;
- **«Я-висловлювання»:** «Коли на мене кричать (інтерпретація дій агресора), я звичайно не в змозі нормально працювати; давайте перейдемо в інше приміщення і розберемо Вашу претензію»;
- **«Ви-посилання»** (персоналізація відповідальності): «Ви хочете сказати, що впевнені в тому, що...»;
- **«Вам важливо»** (фіксація причини звернення);
- **«Відраза на radoшах»** (Мені приємно...): завжди можна знайти привід сказати щире спасибі агресору, наприклад: «Мені приємно, що Ви стежите за моїми успіхами»;
- **«Ширма»** (фіксація параметрів іміджу): «Ми готові задовольнити бажання будь-якого клієнта».

Важливо зазначити, що мета застосування цих прийомів – не допустити нарощування агресії. Тому ніякої агресії, сарказму і знущання у відповідь.

II етап. Учасники діляться на три групи, кожна з яких отримує бланк із написаними на ньому фразами агресивного контакту. Завдання учасників у групах – вписати в бланк варіанти відповідей, використовуючи один із запропонованих прийомів. На цю роботу відводиться не більше 7 хв, мотивуючи це тим, що в розмові зазвичай немає часу довго думати над відповіддю. А у вправі буде можливість обмінятися вдалими варіантами відповідей у колективному обговоренні.

Політична етика

Бланк відповідей

<i>Питання агресивного контакту</i>	<i>Відповіді учасника</i>
Ми оцінили Вашу роботу і нам здалося, що ви не знаєте елементарних основ Вашої професії	
Наші молоді співробітниці стверджують, що Ви їх сексуально провокуєте	
І на яку кар'єру Ви розраховуєте з такою зовнішністю?	
Вам не здається, що Ви замолоді, щоб претендувати на роботу в нас?	
Виникає відчуття, що в силу Вашої недбалості Ви можете сильно підставити нашу фірму	
Ви розумієте, що у зв'язку з відсутністю у Вас досвіду Ви можете претендувати лише на мінімальну зарплату?	
Мені здається, що у Вас немає перспектив у нашій організації	
Чому Вам завжди телефонують у робочий час сторонні люди? Виникає відчуття Вашої неорганізованості	
Чому, влаштувуючись до нас на роботу, Ви не попередили, що вагітні?	
Вам не здається, що Ви надто часто критикуєте інших людей?	
Ох і зануда ж Ви, і це не лише моя думка, а й думка всього колективу	

III етап. Учасники відповідають на фрази, які зачитує тренер. При цьому приймається відповідь від кожної групи. На дошці паралельно зазначається, до якого типу реакції на агресію належить та чи інша відповідь. У ході вправи учасники можуть записувати в робочі зошити найбільш цікаві варіанти відповідей. Якщо в ході роботи відзначати, яку кількість відповідей кожного типу було використано учасниками, вийде зведена картина пріоритетних для цієї групи способів відповіді на агресію.

Бланк відповідей

<i>Питання агресивного контакту</i>	<i>Відповіді учасника</i>
А хто Ви взагалі такий?	
Знаєте, є люди набагато досвідченіші, ніж Ви, у цьому питанні	
У мене немає часу Вас слухати	

Якщо ми зацікавимся Вашою пропозицією, ми Вам зателефонуємо	
Вам не здається, що треба бути більш розбірливими в особистих контактах?	
Аналізуючи результати Вашої роботи, я доходжу висновку, що Ви більше працюєте на конкурентів	
По-моєму, останнім часом Ви мене підсиджуєте. Хочете на моє місце?	
Знаєте, Ваші сімейні проблеми дедалі негативніше відображаються на Вашій професійній успішності	
Таке відчуття, що Ви навмисно відлякуєте наших клієнтів	
З чого Ви взяли, що можете мені сподобатися як співробітник, і я візьму Вас на роботу?	
Були думки, що Вас можна використати в управлінській роботі, але є значні сумніви, що Ви з цим впораєтесь	
Я думаю, що Ви не відпрацьовуєте свою зарплату. Висновок один: будемо знижувати Вас у посаді	

Основні результати тренінгу: у результаті участі в тренінгу виробляються навички неагресивної відповіді учасників на агресію з боку співрозмовників.

4. Тренінг «За колом»

Мета тренінгу: допомогти зрозуміти глибинні причини дискримінацій, підводні камені й можливі наслідки.

Організаційні форми проведення тренінгу: тренінг може проводитися в групі з непарною кількістю учасників як одним психологом, так і групою фахівців. Тривалість гри: 10–20 хв.

Спочатку відбувається безладний рух по кімнаті; за командою учасникам потрібно об'єднатися в пари. Усі, у кого знайшлася пара, об'єднуються в коло; один виявляється за колом. Учасникам у колі потрібно не впустити всередину того, хто за колом; відповідно, останньому потрібно будь-яким способом проникнути всередину; той, хто пропустить, буде видворений за коло. По закінченні гри учасники діляться своїми почуттями, і розмова плавно переводиться на тему дискримінацій. Далі пропонується пригадати ситуацію, коли учасники піддавалися будь-яким утискам. Цим досвідом учасники діляться в парах або розповідають кілька ситуацій на загальне коло. Звертається

увага на те, як ми реагуємо, спостерігаючи ситуацію дискримінації, які почуття заважають нам бути більш справедливими і як ми платимо згодом за допущене свавілля (почуття провини, жалю, гіркоти, сорому і т. д.).

Основні результати тренінгу: тренінг дає змогу виявити і зрозуміти, що дискримінація як обмеження прав меншості досить широко розповсюджена в нашому суспільстві. Причому у випадку з наркозалежністю дискримінованими можуть бути як ті, хто вживає наркотики, так і ті, хто знаходиться поруч із наркоманами. Важливо зрозуміти, що, обмежуючи права меншості (наприклад, намагаючись вирішити проблему наркоманії тільки каральними методами), ми найчастіше лише підсилюємо напруженість, відчуження, що ще більше ускладнює ситуацію. До речі, ця вправа може продемонструвати і протилежний приклад: як, керуючись природними людськими почуттями, учасники групи надають допомогу тим, хто опинився за колом.

5. Тренінг «Невпевнені, упевнені та агресивні відповіді»

Мета тренінгу: формування адекватних реакцій у різних ситуаціях; «трансактний аналіз» відповідей і формування необхідних «рольових» надбудов.

Організаційні форми проведення тренінгу: тренінг може проводитися в групі з 8–12 учасників як одним психологом, так і групою фахівців. На вправу відводиться 40–50 хв.

Кожному члену групи пропонується продемонструвати в заданій ситуації невпевнений, упевнений та агресивний типи відповідей. Ситуації можна запропонувати такі:

- Друг розмовляє з вами, а ви хочете піти.
- Ваш товариш влаштував вам зустріч із незнайомою людиною, не попередивши вас.
- Люди, що сидять позаду вас у кінотеатрі, заважають вам гучною розмовою.
- Ваш сусід відволікає вас від цікавого виступу, ставлячи дурні, на ваш погляд, питання.
- Викладач каже, що ваша зачіска не відповідає зовнішньому вигляду студента.
- Друг просить вас позичити йому вашу якусь дорогу річ, а ви вважаєте його людиною неакуратною, не зовсім відповідальною.

Для кожного учасника використовується тільки одна ситуація. Можна розіграти дані ситуації в парах. Група повинна обговорити відповідь кожного учасника.

Основні результати тренінгу: тренінг спрямований на вироблення навичок використання неагресивних реакцій у різних життєвих ситуаціях.

6. Тренінг «Колобок»

Мета тренінгу: виробити здатність в учасників виявляти та нейтралізувати маніпуляції під час спілкування з іншими людьми.

Організаційні форми проведення тренінгу: це рольова гра, у якій беруть участь вісім осіб:

- Колобок (бажано, щоб його грали двоє – чоловік і жінка, оскільки їхні маніпуляції можуть відрізнятись);
- Дід, Баба;
- Заєць;
- Вовк і Вовчиця (введення пари необхідне, щоб дати можливість продемонструвати маніпуляцію типу «клин»);
- Ведмідь.

Лисиця в гру не вводиться, так як її маніпуляції («лестощі» і «тиск на жалість») спрацювали – Колобка було з'їдено.

Ведучий виконує роль казкаря. «Здавна народний досвід передається у вигляді байок, прислів'їв, приказок, легенд і казок. Зрозуміти казки народу – значить зрозуміти його психологію і те, що зараз прийнято називати менталітетом. Для демонстрації основних маніпуляцій у переговорах ми візьмемо одну з найбільш маніпулятивних казок – «Колобок». Зауважте, головний герой не володіє ніяким значущим ресурсом, крім того, що він смачний. Саме тому всі й хочуть його з'їсти: і Дід із Бабою, і Заєць, і Вовк, і Ведмідь, і Лисиця. Однак Колобок уміє говорити, тому знаходить для кожного з них якісь слова, після яких його воліють відпустити. Якщо подивитися уважно, то кожен з учасників має деякі очікування щодо Колобка і володіє унікальним ресурсом сили, а саме:

Баба і Дід: вони збирали його по засіках і коморах, готували, чекали задоволення посидіти і попиту чайку. Вони мають право закрити двері і вікна і не випустити колобка за межі хати.

Заєць: має швидкі ноги, тому від нього просто так не втечеш.

Вовк і Вовчиця: колобками вони, звичайно, не харчуються, але в плані різноманітності, а також під день народження Вовчиці... Зуби й сила, а також сильні ноги явно на боці вовків.

Ведмідь: колобки з медом – улюблена їжа.

Лисиця: її сила – маніпуляції, тому проти цього ресурсу Колобку було не встояти.

У казці переговори з тексту випущені. Ми постараємося відновити діалоги учасників. Для цього нам належить вибрати учасників казки, причому для демонстрації особливостей парних маніпуляцій попросимо Вовка виступити разом із Вовчицею. Лисицю вибирати не будемо, тому що там маніпуляції були прописані, а саме: «Щось я глуха стала,

не сядеш мені на ніс?» – маніпуляція «Тиск на жалість». «Ах, яка гарна пісенька, та як ти її добре співаєш, заспівай мені її ще раз ...» – маніпуляція «Лестощі».

Із Лисицею Колобка не пощастило, однак до неї він був досить успішний. Програємо можливі ходи Колобка. Робота будеться так: ведучий виконує роль оратора. Роль Колобка можуть грати двоє учасників – чоловік і жінка – для демонстрації особливостей жіночих і чоловічих типів маніпуляцій. Колобок проводить переговори послідовно з кожним учасником. Одна умова: якщо Колобок розуміє, що, у принципі, пролунав переконливий аргумент, упиратися з принципу не варто.

Аналіз: Найкраще проводити аналіз безпосередньо в ході гри. Ведучий володіє правом «стоп-сигналу», щоб перервати гру і дати назву тій маніпуляції, яку тільки що було використано. Серед них можуть бути такі:

- **Лестощі:** «Голубонько, яка хороша».
- **Тиск на жалість:** «Самі ми не місцеві».
- **Системи альтернатив:** «У вас два варіанти: один неправильний, другий – мій».

- **Коментар смислів:** «Це щоб ти зміг мене з'їсти...».
- **«Стрілка» (зміна фону):** «Я – представник корпорації «NNN».
- **Апеляція до авторитету:** «А генерал сказав, що крокодили літають».

- **Непрописана інформація:** «Із компетентних джерел відомо».
- **Обмеження вибору:** «Або сьогодні, або ніколи».
- **Клин:** «Ваші партнери нечистоплотні по відношенню до Вас».
- **Хабар:** «Ми знаємо, як Вам віддячити».
- **Емоційна атака:** «Я сто разів зрозумілою мовою говорила цій жахливій людині, що ні ми, ні хтось інший не зможе виконати її незрозумілих вимог, але вона вперто наполягає, погрожує нам різними санкціями, судами, конкурентами, чим зовсім вивела мене із себе...».

Основні результати тренінгу: За підсумками вправи учасникам важливо зафіксувати такі правила:

- Маніпуляції можуть бути зруйновані зустрічною маніпуляцією. Саме тому маніпулятора Колобка змогла перемогти маніпулятор Лисиця.
- Маніпулятори бояться викриття, тому маніпуляції можуть бути зруйновані, якщо їх назвати («Ви намагаєтеся вбити між нами клин?»).
- Маніпулятор найбільше незахищений від тієї маніпуляції, яку він використовує, тому що саме через власну нездатність ефективно її протистояти він вважає цю маніпуляцію сильною зброєю. Тобто вмючи аналізувати маніпуляції, ви не тільки захищені в переговорах, але й отримуєте засіб управління партнером.

7. Тренінг «Маніпулятивна гра в шахи»

Мета тренінгу: гра призначена для оволодіння учасниками професійного психологічного тренінгу навичками асертивної поведінки, а також для того, щоб учасники могли себе відчути в ролі маніпуляторів. Під асертивністю тут розуміється здатність уникнути тиску з боку оточуючих, впевнена і спонтанна (яка народжується зсередини) поведінка.

Організаційні форми проведення тренінгу: грати рекомендується у вже добре «розігрітих» групах. Потрібно дуже просторе приміщення.

Попередньо на підлозі заготовлюється велика «шахова дошка». Із такого розрахунку, щоб в одному квадратику міг вільно поміститися один учасник тренінгу, на підлозі кресляться крейдою квадратики або ж розкладаються квадратні плиточки (із ватману, лінолеуму або іншого матеріалу). Для краси клітинки можна розділити на «чорні» й «білі». Якщо тренеру здасться можливим, то кількість клітинок на шаховому полі можна скоротити (7 x 7 або 6 x 6). Також треба відзначити координатну сітку, як на звичайній шаховій дошці: a, b, с... 1, 2, 3... .

На загальний огляд психолог вивіщує два плакати «ТВОЇ обов'язки» і «МОЇ права».

«ТВОЇ обов'язки»

1. Ти не повинен безцеремонно й незалежно від інших оцінювати себе і свої вчинки.
2. У тебе дуже багато зобов'язань по відношенню до оточуючих людей, колективу.
3. Думай спочатку про інших, а не про себе.
4. Для тебе найпростіше – пожертвувати власною гідністю і пристосуватися.
5. Ти не повинен змінювати свою точку зору, інакше ти просто некомпетентний.
6. Тобі не дозволено помилятися, а якщо помилишся, то повинен відчувати себе винуватим.
7. Бажано, щоб ти зміг відповісти на будь-яке питання.
8. Ти повинен прагнути до того, щоб усі люди тебе любили.
9. Кожне твоє рішення має бути раціональним, обґрунтованим.
10. Ти повинен бути чуйним та обізнаним, а не безжальним і байдужим невігласом.
11. Якщо ти хочеш бути компетентним, то повинен шукати в усьому можливу вигоду.
12. Ти повинен бути справжнім чоловіком (справжньою жінкою, справжнім менеджером, справжнім героєм тощо).

«МОЇ права»

1. Я маю право оцінювати власну поведінку, думки й емоції самостійно.
2. Я маю право не вибачатися і не пояснювати свою поведінку.
3. Я маю право вибрати ступінь своєї відповідальності за вирішення проблем інших людей.
4. Я маю право вибрати сам, що для мене найпростіше.
5. Я маю право змінити свою думку.
6. Я маю право помилятися.
7. Я маю право сказати: «Я не знаю»; я маю право не бути ходячою енциклопедією.
8. Я маю право не бути доларом, якого всі люблять.
9. Я маю право приймати нелогічні рішення, що базуються на інтуїції.
10. Я маю право сказати: «Я тебе не розумію».
11. Я маю право сказати: «Мене це не цікавить».
12. Я маю право якийсь час не бути справжнім чоловіком (жінкою, менеджером, героєм тощо).

Якщо є потреба, ведучий роз'яснює основну ідею маніпуляцій – вселити тобі думку, що ти щось повинен. Пояснює, що найрозумніша «протиотрута» – відразу ж твердо пояснити співрозмовнику свої права, тобто негайно вибити ґрунт із-під такого роду маніпуляцій.

Сама гра починається з того, що учасники вигадують собі «імена», які записують на двох аркушах паперу, що кріпляться на грудях і спині: «біла тура», «чорний слон», «зелений ферзь» і т. д. Імена повторюватися можуть.

Учасники займають свої місця на «шахівниці», як хто захоче.

Далі тренер дістає перекидний блокнот, із яким обходить по черзі учасників (важливо, щоб вони вже стояли на «дошці»). Кожен учасник записує в блокнот одне своє бажання, що стосується кінцевої диспозиції на дошці. Приклади бажань: щоб «біла тура» стояла на e2, щоб обидві «чорні пішаки» були в кутах дошки, щоб «зелений король» стояв поруч із «коричневим ферзем» і т. д. Бажання повинні стосуватися диспозиції інших гравців, а саме кінцевої диспозиції, а не процесу гри; не можна, щоб були бажання нахшталт «щоб я всю гру простояв на одній клітинці». При цьому кожен наступний учасник читає бажання попереднього, перегортає сторінку і пише своє бажання. Перший учасник читає бажання останнього.

Після цього починається власне «гра в шахи». Вона полягає в тому, що учасники по порядку пересуваються на вільні клітинки дошки, як їм заманеться. У кожного учасника є не більше хвилини для прийняття

рішення. Протягом цієї хвилини він може (а насправді, виходячи із завдань гри, повинен) консультиватися з іншими учасниками. Процес взаємних консультацій може носити довільний характер (звичайно, гравці повинні залишатися на своїх клітинах). Кожен гравець зобов'язаний зробити хід, тобто не можна залишатися на одному місці.

Цілоком може статися так, що в гравців не виникне конфлікту інтересів у процесі гри. Тому краще не робити «дошку» занадто великою; можна обмежувати бажання.

Основні результати тренінгу: сформувати навички протистояння маніпуляціям із боку інших людей.

8. Тренінг «Маріонетка»

Мета тренінгу: дати учасникам на власному досвіді випробувати як стан повної залежності, так і стан, коли інший повністю залежить від тебе.

Організаційні форми проведення тренінгу: тренінг проводиться фахівцем у групах осіб, кількість яких кратна трьом.

Ця вправа має широке поле асоціацій, пов'язаних як із ситуацією «наркоман – наркотик», так і з різноманітними відносинами, що виникають у сім'ї підлітка або в компанії однолітків.

Учасники розбиваються на трійки. У кожній вибирається «маріонетка» і два «ляльководи». Вправа полягає в тому, що кожній підгрупі пропонується розіграти маленьку сценку лялькової вистави, де «ляльководи» управляють всіма рухами «маріонеток». Сценарій сценки учасники розробляють самостійно, нічим не обмежуючи своєї уяви.

Після обмірковування і репетицій підгрупи по черзі представляють свій варіант іншим учасникам, які виступають у ролі глядачів. Після того, як усі виступлять, ведучий проводить групове обговорення, під час якого всі охочі діляться своїми враженнями. Добре, якщо в обговоренні буде зроблено акцент як на почуттях «маріонетки», так і на почуттях «ляльководів», які керували її рухами. Учасники можуть говорити про різні почуття: незручність, напругу або, навпаки, почуття власної переваги, комфорту.

Основні результати тренінгу: вироблення усвідомлення того, що і стан залежності, і гіперопіка роблять відносини між людьми спотвореними і неповноцінними.

9. Тренінг «Дай яблуко»

Мета тренінгу: відпрацювання принципів коректного формулювання прохань та розпоряджень.

Організаційні форми проведення тренінгу: тренінг проводиться фахівцем у групах осіб, кількість яких кратна двом.

Демонстрація

Змагаються двоє учасників: один просить іншого дати йому яблуко, інший же знаходить привід йому відмовити, посилаючись на брак інформації.

- Дай мені, будь ласка, яблуко.
- Я із задоволенням виконав би твоє прохання, але не можу – я не знаю яке.
- Дай мені, будь ласка червоне яблуко.
- Я із задоволенням виконав би твоє прохання, але не можу – я не знаю яке з червоних яблук.
- ...

Гра хронометрується і триває доти, доки поки формулювання прохання не залишить «лазівки», щоб його не виконати.

Вправа

Учасники розбиваються на пари. Номер перший просить другого виконати будь-яку дію по відношенню до одного зі стільців у цій аудиторії. Потім номер другий просить номера першого виконати будь-яку дію по відношенню до одного зі столів у цій аудиторії (об'єкти прохань можуть бути будь-які, головне, щоб їх в аудиторії було декілька).

Коментар: у передачі розпоряджень беруть участь дві сторони – та, що формулює і та, що є, і якість виконання завдання залежить від точності формулювання одним і чіткості розуміння його іншим учасником контакту. Це одна з неодмінних умов ефективної ділової комунікації.

Обмеження: у грі не повинні застосовуватися некоректні ходи й маніпуляції: «Дай негайно», «Не дам і все», «Чому я повинен...» і т. д. Завдання – залишитися «в руслі» ділової етики відносин.

Аналіз

Принципи коректного формулювання прохань і розпоряджень:

- зведення об'єкта до одиничного;
- уведення семивимірною інформаційного простору: суб'єкт, об'єкт, мета, засіб, метод, простір, час.

Основні результати тренінгу: вироблення навичок застосування ділової етики відносин у процесі віддавання розпоряджень та наказів підлеглому.

**Закон України
«Про звернення громадян»**

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ*

Стаття 1. Звернення громадян

Громадяни України мають право звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів та скаргою про їх порушення.

Військовослужбовці, працівники органів внутрішніх справ і державної безпеки мають право подавати звернення, які не стосуються їх службової діяльності.

Особи, які не є громадянами України і законно знаходяться на її території, мають таке ж право на подання звернення, як і громадяни України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами.

Стаття 2. Законодавство про звернення громадян

Законодавство України про звернення громадян включає цей Закон та інші акти законодавства, що видаються відповідно до Конституції України та цього Закону.

Стаття 3. Основні терміни, що вживаються в цьому Законі

Під зверненнями громадян слід розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Пропозиція (зауваження) – звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства.

Заява (клопотання) – звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного

---

* Зелинський А. Довідник депутата / А. Зелинський, В. Леонов, Є. Молчанський, П. Удовенко. – К. : ІУЕП «Гарант квалі», друк ЗАТ «Поліграфіст», 2003. – 512 с.

законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності. Клопотання – письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга – звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Стаття 4. Рішення, дії (бездіяльність), які можуть бути оскаржені

До рішень, дій (бездіяльності), які можуть бути оскаржені, належать такі у сфері управлінської діяльності, внаслідок яких:

порушено права і законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян);

створено перешкоди для здійснення громадянином його прав і законних інтересів чи свобод;

незаконно покладено на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності.

Стаття 5. Вимоги до звернення

Звернення адресуються органам державної влади і місцевого самоврядування, підприємствам, установам, організаціям незалежно від форм власності, об'єднанням громадян або посадовим особам, до повноважень яких належить вирішення порушених у зверненнях питань.

У зверненні має бути зазначено прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання громадянина, викладено суть порушеного питання, зауваження, пропозиції, заяви чи скарги, прохання чи вимоги.

Звернення може бути усним (викладеним громадянином і записаним посадовою особою на особистому прийомі) чи письмовим, надісланим поштою або переданим громадянином до відповідного органу, установи особисто чи через уповноважену ним особу, якщо ці повноваження оформлені відповідно до чинного законодавства.

Звернення може бути подано як окремою особою (індивідуальне), так і групою осіб (колективне).

Письмове звернення повинно бути підписано заявником (заявниками) із зазначенням дати.

Звернення, оформлене без дотримання цих вимог, повертається заявникові з відповідними роз'ясненнями не пізніше як через десять днів від дня його надходження, крім випадків, передбачених частиною першою статті 7 цього Закону.

Стаття 6. Мова звернень і рішень та відповідей на них

Громадяни мають право звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, посадових осіб українською чи іншою мовою, прийнятною для сторін.

Рішення щодо звернень громадян та відповіді на них оформляються відповідно до вимог законодавства про мови. Такі рішення та відповіді можуть бути викладені в перекладі мовою спілкування заявника.

Стаття 7. Заборона відмови в прийнятті та розгляді звернення

Звернення, оформлені належним чином і подані у встановленому порядку, підлягають обов'язковому прийняттю та розгляду.

Забороняється відмова в прийнятті та розгляді звернення з посиланням на політичні погляди, партійну належність, стать, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання мови звернення.

Якщо питання, порушені в одержаному органом державної влади, місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форм власності, об'єднаннями громадян або посадовими особами зверненні, не входять до їх повноважень, воно в термін не більше п'яти днів пересилається ними за належністю відповідному органу чи посадовій особі, про що повідомляється громадянину, який подав звернення. У разі якщо звернення не містить даних, необхідних для прийняття обгрунтованого рішення органом чи посадовою особою, воно в той же термін повертається громадянину з відповідними роз'ясненнями.

Забороняється направляти скарги громадян для розгляду тим органам або посадовим особам, дії чи рішення яких оскаржуються.

Стаття 8. Звернення, які не підлягають розгляду та вирішенню

Письмове звернення без зазначення місця проживання, не підписане автором (авторами), а також таке, з якого неможливо встановити авторство, визнається анонімним і розгляду не підлягає.

Не розглядаються повторні звернення одним і тим же органом від одного і того ж громадянина з одного і того ж питання, якщо перше вирішено по суті, а також ті звернення, терміни розгляду яких передбачено статтею 17 цього Закону, та звернення осіб, визнаних судом недієздатними.

Рішення про припинення розгляду такого звернення приймає керівник органу, про що повідомляється особі, яка подала звернення.

Стаття 9. Заборона переслідування громадян за подання звернення і неприпустимість примушування їх до його подання

Забороняється переслідування громадян і членів їх сімей за подання звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування,

підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, посадових осіб за критику у зверненні їх діяльності та рішень.

Ніхто не може бути примушений до подання власного чи підписання колективного звернення або участі в акціях на підтримку звернень інших осіб чи організацій.

Стаття 10. Заборона розголошення відомостей, що містяться у зверненнях

Не допускається розголошення одержаних із звернень відомостей про особисте життя громадян без їх згоди чи відомостей, що становлять державну або іншу таємницю, яка охороняється законом, та іншої інформації, якщо це обмежує права і законні інтереси громадян. Не допускається з'ясування даних про особу громадянина, які не стосуються звернення. На прохання громадянина, висловлене в усній формі або зазначене в тексті звернення, не підлягає розголошенню його прізвище, місце проживання та роботи.

Ця заборона не поширюється на випадки повідомлення інформації, що міститься у зверненні, особам, які мають відношення до вирішення справи.

Стаття 11. Звернення до об'єднань громадян

Одержані об'єднаннями громадян звернення із зауваженнями і пропозиціями щодо їх діяльності розглядаються цими об'єднаннями та їх органами відповідно до статутів об'єднань, а заяви і скарги на обмеження чи порушення ними прав громадян – згідно з цим Законом.

Стаття 13. Діловодство щодо звернень громадян

Діловодство щодо звернень громадян ведеться в порядку, який встановлюється Кабінетом Міністрів України.

Розділ II. ПОРЯДОК РОЗГЛЯДУ ЗВЕРНЕНЬ ГРОМАДЯН

Стаття 14. Розгляд пропозицій (зауважень) громадян

Органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, посадові особи зобов'язані розглянути пропозиції (зауваження) та повідомити громадянина про результати розгляду.

Пропозиції (зауваження) Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, інвалідів Великої Вітчизняної війни розглядаються першими керівниками державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій особисто.

Стаття 15. Розгляд заяв (клопотань)

Органи державної влади, місцевого самоврядування та їх посадові особи, керівники та посадові особи підприємств, установ, організацій

незалежно від форм власності, об'єднань громадян, до повноважень яких належить розгляд заяв (клопотань), зобов'язані об'єктивно і вчасно розглядати їх, перевіряти викладені в них факти, приймати рішення відповідно до чинного законодавства і забезпечувати їх виконання, повідомляти громадян про наслідки розгляду заяв (клопотань).

Заяви (клопотання) Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, інвалідів Великої Вітчизняної війни розглядаються першими керівниками державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій особисто.

Відповідь за результатами розгляду заяв (клопотань) в обов'язковому порядку дається тим органом, який отримав ці заяви і до компетенції якого входить вирішення порушених у заявах (клопотаннях) питань, за підписом керівника або особи, яка виконує його обов'язки.

Рішення про відмову в задоволенні вимог, викладених у заяві (клопотанні), доводиться до відома громадянина в письмовій формі з посиланням на Закон і викладенням мотивів відмови, а також із роз'ясненням порядку оскарження прийнятого рішення.

Стаття 16. Розгляд скарг громадян

Скарга на дії чи рішення органу державної влади, органу місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, об'єднання громадян, засобів масової інформації, посадової особи подається у порядку підлеглості вищому органу або посадовій особі, що не позбавляє громадянина права звернутися до суду відповідно до чинного законодавства, а в разі відсутності такого органу або незгоди громадянина з прийнятим за скаргою рішенням – безпосередньо до суду.

Скарги Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, інвалідів Великої Вітчизняної війни розглядаються першими керівниками державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій особисто.

Скарги на рішення загальних зборів членів колективних сільсько-господарських підприємств, акціонерних товариств, юридичних осіб, створених на основі колективної власності, а також на рішення вищих державних органів вирішуються в судовому порядку.

Громадянин може подати скаргу особисто або через уповноважену на це іншу особу. Скарга в інтересах неповнолітніх і недієздатних осіб подається їх законними представниками.

Скарга в інтересах громадянина за його уповноваженням, оформленим у встановленому законом порядку, може бути подана іншою особою, трудовим колективом або організацією, яка здійснює правозахисну діяльність.

До скарги додаються наявні у громадянина рішення або копії рішень, які приймалися за його зверненням раніше, а також інші

документи, необхідні для розгляду скарги, які після її розгляду повертаються громадянину.

Стаття 17. Термін подання скарги

Скарга на рішення, що оскаржувалося, може бути подана до органу або посадовій особі вищого рівня протягом одного року з моменту його прийняття, але не пізніше одного місяця з часу ознайомлення громадянина з прийнятим рішенням. Скарги, подані з порушенням зазначеного терміну, не розглядаються.

Пропущений з поважної причини термін може бути поновлений органом чи посадовою особою, що розглядає скаргу.

Рішення вищого державного органу, який розглядав скаргу, в разі незгоди з ним громадянина може бути оскаржено до суду в термін, передбачений законодавством України.

Стаття 18. Права громадянина при розгляді заяви чи скарги

Громадянин, який звернувся із заявою чи скаргою до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, засобів масової інформації, посадових осіб, має право:

особисто викласти аргументи особі, що перевіряла заяву чи скаргу, та брати участь у перевірці поданої скарги чи заяви;

знайомитися з матеріалами перевірки;

подавати додаткові матеріали або наполягати на їх запиті органом, який розглядає заяву чи скаргу;

бути присутнім при розгляді заяви чи скарги;

користуватися послугами адвоката або представника трудового колективу, організації, яка здійснює правозахисну функцію, оформивши це уповноваження у встановленому законом порядку;

одержати письмову відповідь про результати розгляду заяви чи скарги;

висловлювати усно або письмово вимогу щодо дотримання таємниці розгляду заяви чи скарги;

вимагати відшкодування збитків, якщо вони стали результатом порушень встановленого порядку розгляду звернень.

Стаття 19. Обов'язки органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян, засобів масової інформації, їх керівників та інших посадових осіб щодо розгляду заяв чи скарг

Органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, засоби масової інформації, їх керівники та інші посадові особи в межах своїх повноважень зобов'язані:

об'єктивно, всебічно і вчасно перевіряти заяви чи скарги;
на прохання громадянина запрошувати його на засідання відповідного органу, що розглядає його заяву чи скаргу;
скасовувати або змінювати оскаржувані рішення у випадках, передбачених законодавством України, якщо вони не відповідають закону або іншим нормативним актам, невідкладно вживати заходів до припинення неправомірних дій, виявляти, усувати причини та умови, які сприяли порушенням;
забезпечувати поновлення порушених прав, реальне виконання прийнятих у зв'язку з заявою чи скаргою рішень;
письмово повідомляти громадянина про результати перевірки заяви чи скарги і суть прийнятого рішення;
вживати заходів щодо відшкодування у встановленому законом порядку матеріальних збитків, якщо їх було завдано громадянину в результаті обмеження його прав чи законних інтересів, вирішувати питання про відповідальність осіб, з вини яких було допущено порушення, а також на прохання громадянина не пізніше як у місячний термін довести прийняте рішення до відомо органу місцевого самоврядування, трудового колективу чи об'єднання громадян за місцем проживання громадянина;
у разі визнання заяви чи скарги необґрунтованою роз'яснити порядок оскарження прийнятого за нею рішення;
не допускати безпідставної передачі розгляду заяв чи скарг іншим органам;
особисто організувати та перевіряти стан розгляду заяв чи скарг громадян, вживати заходів до усунення причин, що їх породжують, систематично аналізувати та інформувати населення про хід цієї роботи.

У разі необхідності та за наявності можливостей розгляд звернень громадян покладається на посадову особу чи підрозділ службового апарату, спеціально уповноважені здійснювати цю роботу, в межах бюджетних асигнувань. Це положення не скасовує вимоги абзацу дев'ятого частини першої цієї статті.

Стаття 20. Термін розгляду звернень громадян

Звернення розглядаються і вирішуються у термін не більше одного місяця від дня їх надходження, а ті, які не потребують додаткового вивчення, – невідкладно, але не пізніше п'ятнадцяти днів від дня їх отримання. Якщо в місячний термін вирішити порушені у зверненні питання неможливо, керівник відповідного органу, підприємства, установи, організації або його заступник встановлюють необхідний термін для його розгляду, про що повідомляється особі, яка подала

звернення. При цьому загальний термін вирішення питань, порушених у зверненні, не може перевищувати сорока п'яти днів.

На обґрунтовану письмову вимогу громадянина термін розгляду може бути скорочено від встановленого цією статтею терміну.

Звернення громадян, які мають встановлені законодавством пільги, розглядаються у першочерговому порядку.

Стаття 21. Безоплатність розгляду звернення

Органи державної влади, місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, посадові особи розглядають звернення громадян, не стягуючи плати.

Стаття 22. Особистий прийом громадян

Керівники та інші посадові особи органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, об'єднань громадян зобов'язані проводити особистий прийом громадян.

Прийом проводиться регулярно у встановлені дні та години, у зручний для громадян час, за місцем їх роботи і проживання.

Графіки прийому доводяться до відома громадян.

Порядок прийому громадян в органах державної влади, місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності, об'єднаннях громадян визначається їх керівниками.

Усі звернення громадян на особистому прийомі реєструються.

Якщо вирішити порушені в усному зверненні питання безпосередньо на особистому прийомі неможливо, воно розглядається у тому ж порядку, що й письмове звернення. Про результати розгляду громадянину повідомляється письмово або усно, за бажанням громадянина.

Стаття 23. Організація прийому громадян вищими посадовими особами

Вищі посадові особи держави – Президент України, Голова Верховної Ради України, Прем'єр-міністр України – здійснюють прийом у встановленому ними порядку.

Розділ III. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЗВЕРНЕННЯ ГРОМАДЯН

Стаття 24. Відповідальність посадових осіб за порушення законодавства про звернення громадян

Особи, винні у порушенні цього Закону, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність, передбачену законодавством України.

Стаття 26. Відповідальність громадян за подання звернень протиправного характеру

Подання громадянином звернення, яке містить наклеп і образи, дискредитацію органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та їхніх посадових осіб, керівників та інших посадових осіб підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, заклики до розпалювання національної, расової, релігійної ворожнечі та інших дій, тягне за собою відповідальність, передбачену чинним законодавством.

Стаття 27. Відшкодування витрат по перевірці звернень, які містять завідомо неправдиві відомості

Витрати, зроблені органом державної влади, місцевого самоврядування, підприємством, установою, організацією незалежно від форм власності, об'єднанням громадян, засобами масової інформації у зв'язку з перевіркою звернень, які містять завідомо неправдиві відомості, можуть бути стягнуті з громадянина за рішенням суду.

Стаття 28. Контроль за дотриманням законодавства про звернення громадян

Контроль за дотриманням законодавства про звернення громадян відповідно до своїх повноважень здійснюють Верховна Рада України, народні депутати України, Президент України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений з прав людини Верховної Ради України, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, обласні, Київська та Севастопольська міські, районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі комітети, депутати місцевих рад, а також міністерства, інші центральні органи виконавчої влади щодо підпорядкованих їм підприємств, установ та організацій.

Стаття 29. Прокурорський нагляд за дотриманням законодавства про звернення громадян

Нагляд за дотриманням законодавства про звернення громадян здійснюється Генеральним прокурором України та підпорядкованими йому прокурорами. Відповідно до наданих їм чинним законодавством повноважень вони вживають заходів до поновлення порушених прав, захисту законних інтересів громадян, притягнення порушників до відповідальності.

Закон України «Про очищення влади»

Цей Закон визначає правові та організаційні засади проведення очищення влади (люстрації) для захисту та утвердження демократичних цінностей, верховенства права та прав людини в Україні.

Стаття 1. Основні засади очищення влади

1. Очищення влади (люстрація) – це встановлена цим Законом або рішенням суду заборона окремим фізичним особам обіймати певні посади (перебувати на службі) (далі – посади) (крім виборних посад) в органах державної влади та органах місцевого самоврядування.

2. Очищення влади (люстрація) здійснюється з метою недопущення до участі в управлінні державними справами осіб, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підрив основ національної безпеки і оборони України або протиправне порушення прав і свобод людини, і ґрунтується на принципах:

- верховенства права та законності;
- відкритості, прозорості та публічності;
- презумпції невинуватості;
- індивідуальної відповідальності;
- гарантування права на захист.

3. Протягом десяти років з дня набрання чинності цим Законом посади, щодо яких здійснюється очищення влади (люстрація), не можуть обіймати особи, зазначені у частинах першій, другій, четвертій та восьмій статті 3 цього Закону, а також особи, які не подали у строк, визначений цим Законом, заяви, передбачені частиною першою статті 4 цього Закону.

4. Особи, зазначені у частинах третій, п'ятій – сьомій статті 3 цього Закону, не можуть обіймати посади, щодо яких здійснюється очищення влади (люстрація), протягом п'яти років з дня набрання чинності відповідним рішенням суду.

5. Заборона, передбачена частиною третьою або четвертою цієї статті, може застосовуватися до особи лише один раз.

6. Застосування до особи заборони, передбаченої частиною третьою цієї статті, не є підставою для відмови від застосування заборони, передбаченої частиною четвертою цієї статті, за наявності підстав та у порядку, що визначені цим Законом.

7. Заборона, передбачена частинами третьою та четвертою цієї статті, не застосовується до осіб, зазначених у частинах другій – четвертій статті 3 цього Закону, які визнані учасниками бойових дій під час проведення антитерористичної операції на сході України у встановленому законодавством порядку.

8. Рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень при виконанні цього Закону оскаржуються в судовому порядку.

Стаття 2. Посади, щодо яких здійснюються заходи з очищення влади (люстрації)

1. Заходи з очищення влади (люстрації) здійснюються щодо:

1) Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра України, віце-прем'єр-міністра України, а також міністра, керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, Голови Національного банку України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, їх перших заступників, заступників;

2) Генерального прокурора України, Голови Служби безпеки України, Голови Служби зовнішньої розвідки України, начальника Управління державної охорони України, керівника центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову та/або митну політику, керівника податкової міліції, керівника центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, їх перших заступників, заступників;

3) військових посадових осіб Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів військових формувань, крім військово-службовців строкової військової служби та військовослужбовців служби за призовом під час мобілізації;

4) членів Вищої ради юстиції, членів Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, професійних суддів, Голови Державної судової адміністрації України, його першого заступника, заступника;

5) Глави Адміністрації Президента України, Керівника Державного управління справами, Керівника Секретаріату Кабінету Міністрів України, Урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики, їх перших заступників, заступників;

6) начальницького складу органів внутрішніх справ, центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних покарань, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову

та/або митну політику, податкової міліції, центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту;

7) посадових та службових осіб органів прокуратури України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Управління державної охорони України, Національного банку України;

8) членів Центральної виборчої комісії, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення, голів та членів національних комісій, що здійснюють державне регулювання природних монополій, державне регулювання у сферах зв'язку та інформатизації, ринків цінних паперів і фінансових послуг;

9) керівників державних, у тому числі казенних, підприємств оборонно-промислового комплексу, а також державних підприємств, що належать до сфери управління суб'єкта надання адміністративних послуг;

10) інших посадових та службових осіб (крім виборних посад) органів державної влади, органів місцевого самоврядування;

11) осіб, які претендують на зайняття посад, зазначених у пунктах 1–10 цієї частини.

Стаття 3. Критерії здійснення очищення влади (люстрації)

1. Заборона, передбачена частиною третьою статті 1 цього Закону, застосовується до осіб, які обіймали сукупно не менше одного року посаду (посади) у період з 25 лютого 2010 року по 22 лютого 2014 року:

1) Президента України, Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра України, віце-прем'єр-міністра України;

2) міністра, керівника центрального органу виконавчої влади, який не входить до складу Кабінету Міністрів України, Голови Національного банку України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, їх першого заступника, голови або члена національної комісії, що здійснює відповідно державне регулювання природних монополій, державне регулювання у сферах зв'язку та інформатизації, ринків цінних паперів і фінансових послуг;

3) Генерального прокурора України, Голови Служби безпеки України, Голови Служби зовнішньої розвідки України, начальника Управління державної охорони України, керівника центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову та/або митну політику, податкової міліції, їх першого заступника чи заступника, заступника Міністра внутрішніх справ України;

4) Секретаря Ради національної безпеки і оборони України, його першого заступника, заступника;

5) Глави Адміністрації Президента України, Керівника Державного управління справами, Керівника Секретаріату Кабінету Міністрів України, Урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики, їх першого заступника, заступника;

6) члена Вищої ради юстиції (крім Голови Верховного Суду України), члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Голови Державної судової адміністрації України, його першого заступника, заступника;

7) керівника, заступника керівника самостійного структурного підрозділу центрального органу (апарату) Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Міністерства внутрішніх справ України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову та/або митну політику, податкової міліції;

8) керівника, заступника керівника територіального (регіонального) органу прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову та/або митну політику, податкової міліції в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі;

9) Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим, голови обласної, Київської чи Севастопольської міської державної адміністрації, їх перших заступників, заступників, голови районної державної адміністрації, районної в місті Києві державної адміністрації;

10) Начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України, Командувача Сухопутних військ Збройних Сил України, Командувача Повітряних Сил Збройних Сил України, Командувача Військово-Морських Сил Збройних Сил України, їх першого заступника.

2. Заборона, передбачена частиною третьою статті 1 цього Закону, застосовується до осіб, які обіймали посаду (посади) у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року та не були звільнені в цей період з відповідної посади (посад) за власним бажанням:

1) Секретаря Ради національної безпеки і оборони України, Прем'єр-міністра України, Першого віце-прем'єр-міністра України, віце-прем'єр-міністра України, міністра, керівника центрального органу виконавчої влади, який не входить до складу Кабінету Міністрів України, Голови Національного банку України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Генерального прокурора України, Голови Служби безпеки України, Голови Служби зовнішньої розвідки України, начальника Управління державної охорони України, керівника центрального органу виконавчої влади, що забезпечує

формування та реалізує державну податкову та/або митну політику, податкової міліції, центрального органу виконавчої влади, який забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері цивільного захисту, Глави Адміністрації Президента України, Керівника Державного управління справами, Керівника Секретаріату Кабінету Міністрів України, Урядового уповноваженого з питань антикорупційної політики, їх першого заступника, заступника;

2) члена Вищої ради юстиції (крім Голови Верховного Суду України), члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Голови Державної судової адміністрації України, його першого заступника, заступника;

3) керівника, заступника керівника самостійного структурного підрозділу центрального органу (апарату) Генеральної прокуратури України, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, Міністерства внутрішніх справ України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову та/або митну політику, податкової міліції;

4) керівника, заступника керівника територіального (регіонального) органу прокуратури України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну податкову та/або митну політику, податкової міліції в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах у місті Києві;

5) Голови Ради міністрів Автономної Республіки Крим, голови обласної, Київської чи Севастопольської міської державної адміністрації, їх перших заступників, заступників, голови районної державної адміністрації, районної в місті Києві державної адміністрації;

6) Начальника Генерального штабу – Головнокомандувача Збройних Сил України, Командувача Сухопутних військ Збройних Сил України, Командувача Повітряних Сил Збройних Сил України, Командувача Військово-Морських Сил Збройних Сил України, їх першого заступника, заступника;

7) голови або члена національної комісії, що здійснює відповідно державне регулювання природних монополій, державне регулювання у сферах зв'язку та інформатизації, ринків цінних паперів і фінансових послуг;

8) керівника державного підприємства, що належить до сфери управління суб'єкта надання адміністративних послуг, яке відповідно до законодавства вчиняє дії, необхідні для надання адміністративних послуг;

9) працівника правоохоронного органу, який брав участь у затриманні осіб, звільнених від кримінальної або адміністративної відповідальності відповідно до Закону України «Про усунення негативних наслідків та недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань» від 29 січня 2014 року № 737-VII, Закону України «Про недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань, та визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 21 лютого 2014 року № 743-VII;

10) працівника правоохоронного органу, який складав та/або своєю дією сприяв складенню рапортів, протоколів про адміністративне правопорушення, повідомлень про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, обвинувальних актів стосовно осіб, звільнених від кримінальної або адміністративної відповідальності відповідно до Закону України «Про усунення негативних наслідків та недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань» від 29 січня 2014 року № 737-VII, Закону України «Про недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань, та визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 21 лютого 2014 року № 743-VII;

11) слідчого органу досудового розслідування, дізнавача, оперативного працівника, інспектора, який проводив слідчі та оперативні дії стосовно осіб, звільнених від кримінальної або адміністративної відповідальності відповідно до Закону України «Про усунення негативних наслідків та недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань» від 29 січня 2014 року № 737-VII, Закону України «Про недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань, та визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 21 лютого 2014 року № 743-VII;

12) працівника органу прокуратури, який здійснював процесуальне керівництво, вносив подання, погодження, підтримував клопотання про застосування запобіжних заходів, підтримував державне обвинувачення у суді стосовно осіб, звільнених від кримінальної або адміністративної відповідальності відповідно до Закону України «Про усунення негативних наслідків та недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань» від 29 січня 2014 року № 737-VII, Закону України «Про недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань, та визнання такими, що

втратили чинність, деяких законів України» від 21 лютого 2014 року № 743-VII;

13) судді, який постановив ухвалу про дозвіл на затримання з метою приводу, про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, ухвалив рішення про притягнення до адміністративної або кримінальної відповідальності осіб, звільнених від кримінальної або адміністративної відповідальності відповідно до Закону України «Про усунення негативних наслідків та недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань» від 29 січня 2014 року № 737-VII, Закону України «Про недопущення переслідування та покарання осіб з приводу подій, які мали місце під час проведення мирних зібрань, та визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України» від 21 лютого 2014 року № 743-VII.

3. Заборона, передбачена частиною четвертою статті 1 цього Закону, застосовується до суддів, які постановлювали ухвали про дозвіл на затримання з метою приводу, про застосування запобіжних заходів у вигляді тримання під вартою, ухвалювали обвинувальні вирoki, залишали їх без змін щодо осіб, до яких застосовано повну індивідуальну амністію Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про застосування амністії в Україні» щодо повної реабілітації політичних в'язнів» від 27 лютого 2014 року № 792-VII, співробітників органів внутрішніх справ, прокуратури та інших правоохоронних органів, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на кримінальне переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності осіб, до яких застосовано повну індивідуальну амністію Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про застосування амністії в Україні» щодо повної реабілітації політичних в'язнів» від 27 лютого 2014 року № 792-VII.

4. Заборона, передбачена частиною третьою статті 1 цього Закону, застосовується до осіб, які:

1) були обрані і працювали на керівних посадах Комуністичної партії Радянського Союзу, Комуністичної партії України, Комуністичної партії іншої союзної республіки колишнього СРСР починаючи з посади секретаря районного комітету і вище;

2) були обрані і працювали на керівних посадах починаючи з посади секретаря ЦК ЛКСМУ і вище;

3) були штатними працівниками чи негласними агентами в КДБ СРСР, КДБ УРСР, КДБ інших союзних республік колишнього СРСР, Головному розвідувальному управлінні Міністерства оборони СРСР,

закінчили вищі навчальні заклади КДБ СРСР (крім технічних спеціальностей).

5. Заборона, передбачена частиною четвертою статті 1 цього Закону, застосовується до посадових та службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування (крім осіб, зазначених у частинах першій – четвертій цієї статті), які, обіймаючи відповідну посаду у період з 25 лютого 2010 року по 22 лютого 2014 року, своїм рішенням, дією чи бездіяльністю, що встановлено рішенням суду щодо них, яке набрало законної сили, здійснювали заходи, спрямовані на узурпацію влади Президентом України Віктором Януковичем, підринок основ національної безпеки, оборони чи територіальної цілісності України, що спричинило порушення прав і свобод людини.

6. Заборона, передбачена частиною четвертою статті 1 цього Закону, застосовується до посадових та службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, в тому числі суддів, співробітників органів внутрішніх справ, прокуратури України та інших правоохоронних органів, які своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю, що встановлено рішенням суду щодо них, яке набрало законної сили, здійснювали заходи, спрямовані на перешкоджання реалізації конституційного права громадян України збиратися мирно і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації або спрямовані на завдання шкоди життю, здоров'ю, майну фізичних осіб у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року.

7. Заборона, передбачена частиною четвертою статті 1 цього Закону, застосовується до посадових та службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування, в тому числі суддів, співробітників органів внутрішніх справ, прокуратури та інших правоохоронних органів, стосовно яких встановлено рішенням суду, яке набрало законної сили, що вони:

- 1) співпрацювали із спецслужбами інших держав як таємні інформатори в оперативному отриманні інформації;
- 2) своїми рішеннями, діями чи бездіяльністю здійснювали заходи (та/або сприяли їх здійсненню), спрямовані на підринок основ національної безпеки, оборони чи територіальної цілісності України;
- 3) закликали публічно до порушення територіальної цілісності та суверенітету України;
- 4) розпалювали міжнародну ворожнечу;
- 5) своїми протиправними рішеннями, дією чи бездіяльністю призвели до порушення прав людини та основоположних свобод, визнаних рішенням Європейського суду з прав людини.

8. Заборона, передбачена частиною третьою статті 1 цього Закону, застосовується до осіб, перевірка стосовно яких встановила недостовірність відомостей щодо наявності майна (майнових прав), зазначених у поданих ними за попередній рік деклараціях про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, складених за формою, що встановлена Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції», та/або невідповідність вартості майна (майнових прав), вказаного (вказаних) в їх деклараціях, набутого (набутих) за час перебування на посадах, визначених пунктами 1–10 частини першої статті 2 цього Закону, доходам, отриманим із законних джерел.

9. Суди загальної юрисдикції при прийнятті рішень у справах та щодо осіб, передбачених частинами п'ятою – сьомою цієї статті, застосовують положення цього Закону та встановлюють заборону, передбачену частиною четвертою статті 1 цього Закону, а також подають відповідне рішення Державній судовій адміністрації України для його надсилання до Міністерства юстиції України та внесення відомостей до Єдиного державного реєстру осіб, щодо яких застосовано положення Закону України «Про очищення влади».

10. При постановленні вироків у справах та щодо осіб, передбачених частинами п'ятою – сьомою цієї статті, суди призначають заборону, передбачену частиною четвертою статті 1 цього Закону, як основне або додаткове покарання відповідно до положень Кримінального кодексу України. У разі призначення заборони, передбаченої частиною четвертою статті 1 цього Закону, як додаткового покарання строк такої заборони становить п'ять років.

Стаття 4. Заяви посадових або службових осіб

1. Особи, які перебувають на посадах, визначених у пунктах 1–10 частини першої статті 2 цього Закону, подають керівнику або органу, зазначеному у частині четвертій статті 5 цього Закону, власноручно написану заяву, у якій повідомляють про те, що до них застосовуються заборони, визначені частиною третьою або четвертою статті 1 цього Закону, або повідомляють про те, що до них не застосовуються відповідні заборони, та про згоду на проходження перевірки, згоду на оприлюднення відомостей щодо них відповідно до цього Закону (далі – заява).

2. Заява подається не пізніше ніж на десятий день з дня початку проведення перевірки у відповідному органі, на підприємстві згідно з планом проведення перевірок, затвердження якого передбачено пунктом 3 частини другої статті 5 цього Закону.

3. Неподання заяви у строк, передбачений частиною другою цієї статті, є підставою для звільнення особи із займаної посади не пізніш

як на третій день після спливу строку на подання заяви та застосування до неї заборони, передбаченої частиною третьою статті 1 цього Закону.

Подання заяви, у якій особа повідомляє про те, що до неї застосовується заборона, зазначена у частині третій або четвертій статті 1 цього Закону, є підставою для звільнення особи із займаної посади не пізніше як на третій день після подання такої заяви та застосування до неї відповідної заборони.

Стаття 5. Проведення перевірки

1. Органом, уповноваженим на забезпечення проведення перевірки, передбаченої цим Законом, є Міністерство юстиції України.

Міністерство юстиції України не пізніше ніж протягом місяця з дня набрання чинності цим Законом утворює дорадчий громадський орган з питань люстрації при Міністерстві юстиції України для забезпечення здійснення громадського контролю за процесом очищення влади (люстрації), до складу якого повинні входити представники засобів масової інформації та представники громадськості.

2. Міністерство юстиції України в місячний строк з дня набрання чинності цим Законом розробляє та подає на затвердження Кабінету Міністрів України:

1) перелік органів, що здійснюють перевірку достовірності відповідних відомостей щодо застосування заборон, передбачених частинами третьою та четвертою статті 1 цього Закону, згідно з їх компетенцією;

2) порядок проведення перевірки, передбаченої цим Законом;

3) план проведення перевірок по кожному органу державної влади та органу місцевого самоврядування, підприємству, в якому працюють особи, зазначені у пунктах 1–10 частини першої статті 2 цього Закону, відповідно до черговості, визначеної частиною шостою цієї статті.

3. Подані Міністерством юстиції України проекти документів, визначених частиною другою цієї статті, затверджуються Кабінетом Міністрів України не пізніше ніж на десятий день після подання Міністерством юстиції України та протягом десяти днів з дня їх затвердження оприлюднюються на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України.

Міністерство юстиції України не пізніше ніж на десятий день з дня затвердження Кабінетом Міністрів України переліку органів, передбаченого пунктом 1 частини другої цієї статті, розміщує на своєму офіційному веб-сайті інформацію про поштову та електронну адреси, контактний номер телефону кожного з органів державної влади, до компетенції яких належить проведення перевірки, а також дорадчого громадського органу з питань люстрації при Міністерстві юстиції України, до яких фізичні та юридичні особи протягом одного місяця з дня початку проходження перевірки можуть подати

інформацію про особу, стосовно якої проводиться перевірка, щодо поширення на неї заборон, передбачених цим Законом. Така інформація, подана фізичними та юридичними особами, підлягає розгляду органами державної влади, до компетенції яких належить проведення перевірки.

4. Організація проведення перевірки осіб (крім професійних суддів та осіб, зазначених в абзаці третьому цієї частини) покладається на керівника відповідного органу, до повноважень якого належить звільнення з посади особи, стосовно якої здійснюється перевірка.

Організація проведення перевірки професійних суддів покладається на голову суду, в якому працює суддя.

Організація проведення перевірки членів Вищої ради юстиції, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, Центральної виборчої комісії, Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення покладається на керівника органу, в якому працює особа.

5. Перевірки підлягають:

1) достовірність вказаних у заяві відомостей щодо незастосування заборон, передбачених частинами третьою та четвертою статті 1 цього Закону;

2) достовірність відомостей щодо наявності майна (майнових прав) та відповідність вартості майна (майнових прав), вказаного (вказаних) у декларації про майно, доходи, витрати і зобов'язання фінансового характеру, поданій особою за минулий рік за формою, що встановлена Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції» (далі – декларація), набутого (набутих) за час перебування на посадах, визначених у пунктах 1–10 частини першої статті 2 цього Закону, доходам, отриманим із законних джерел.

6. Перевірка здійснюється у такій черговості:

1) Міністра юстиції України, посадових і службових осіб Міністерства юстиції України, керівників, посадових і службових осіб органів, визначених пунктом 1 частини другої цієї статті;

2) керівників органів, визначених пунктами 1–10 частини першої статті 2 цього Закону;

3) заступників керівників органів, визначених пунктами 1–10 частини першої статті 2 цього Закону, керівників їх структурних підрозділів, керівників їх територіальних (регіональних) органів та осіб, зазначених у пункті 9 частини першої статті 2 цього Закону;

4) інших осіб, зазначених у пунктах 1–10 частини першої статті 2 цього Закону.

7. Керівник органу, передбачений частиною четвертою цієї статті, не пізніше ніж на третій день після отримання заяви надсилає до відповідних районних, міських (міст обласного значення), районних у

містах територіальних органів державної влади за місцем проживання особи, до компетенції яких належить проведення перевірки відповідних відомостей, визначених у пункті 1 частини п'ятої цієї статті, запити про перевірку відомостей щодо особи, стосовно якої проводиться перевірка, до яких додаються копії заяви.

До відповідного районного, міського (міст обласного значення), районного у містах територіального органу державної влади за місцем проживання особи, до компетенції якого належить проведення перевірки відомостей, визначених пунктом 2 частини п'ятої цієї статті, керівник органу, передбачений частиною четвертою цієї статті, не пізніше ніж на третій день після отримання заяви надсилає запит про перевірку відповідних відомостей щодо особи, стосовно якої проводиться перевірка, до якого додається копія декларації особи.

Запити, передбачені абзацами першим та другим цієї частини, надсилаються одночасно.

У цей же день керівник органу, передбачений частиною четвертою цієї статті, надсилає повідомлення до Міністерства юстиції України про початок проходження перевірки особою, яке не пізніше ніж на п'ятий день з моменту його отримання розміщується на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України із зазначенням дня початку проходження перевірки.

8. День надсилання відповідних запитів та доданих до них документів, а також повідомлення до Міністерства юстиції України є днем початку проходження перевірки.

9. Інформація про початок проходження перевірки особою та копії її заяви та декларації (крім відомостей, що віднесені законом до інформації з обмеженим доступом) розміщуються протягом трьох днів після одержання заяви на офіційному веб-сайті органу, до повноважень якого належить звільнення з посади особи, стосовно якої здійснюється перевірка.

10. У разі встановлення за результатами перевірки недостовірності відомостей, визначених пунктом 2 частини п'ятої цієї статті, орган, який проводив перевірку, протягом трьох робочих днів з дня виявлення всіх недостовірностей та/або невідповідностей, але не пізніше ніж на тридцятий день з дня отримання запиту та копії декларації особи, повідомляє про них особу, стосовно якої проводиться перевірка. Особа, стосовно якої проводиться перевірка, не пізніше ніж на п'ятнадцятий робочий день з дня отримання нею відповідного повідомлення надає письмове пояснення за такими фактами та підтверджуючі документи, які є обов'язковими для розгляду та врахування відповідним органом при підготовці висновку про перевірку.

11. Орган, який проводив перевірку, надсилає висновок про результати перевірки, підписаний керівником такого органу (або особою, яка виконує його обов'язки), керівнику органу, передбаченому частиною четвертою цієї статті, не пізніше ніж на шістдесятити день з дня початку проходження перевірки.

Такий висновок може бути оскаржений особою в судовому порядку.

12. У разі встановлення за результатами перевірки особи недостовірності відомостей, визначених пунктами 1 та/або 2 частини п'ятої цієї статті, орган, який проводив перевірку, надсилає копію висновку про результати перевірки до Міністерства юстиції України для офіційного оприлюднення на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України інформації про надходження такого висновку та внесення до Єдиного державного реєстру осіб, щодо яких застосовано положення Закону України «Про очищення влади», не пізніш як у триденний строк з дня одержання такого висновку.

13. У разі встановлення під час перевірки професійного судді недостовірності відомостей, визначених пунктами 1 та/або 2 частини п'ятої цієї статті, орган, який проводив перевірку, надсилає копію висновку про результати перевірки до Міністерства юстиції України, яке у триденний строк із дня одержання такого висновку надсилає його до Вищої ради юстиції та/або Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та звертається з пропозицією про прийняття подання про звільнення судді з посади.

Міністерство юстиції України для цілей цього Закону є суб'єктом звернення щодо подання про звільнення суддів.

14. Керівник органу, передбачений частиною четвертою цієї статті, на підставі висновку про результати перевірки, яким встановлено недостовірність відомостей, визначених пунктами 1 та/або 2 частини п'ятої цієї статті, не пізніше ніж на третій день з дня отримання такого висновку, керуючись положеннями частини третьої або четвертої статті 1 цього Закону, звільняє таку особу із займаної посади або не пізніше ніж на третій день з дня його отримання надсилає такий висновок керівнику органу (органу), до повноважень якого належить звільнення та ініціювання звільнення з посади особи, стосовно якої було здійснено перевірку, для її звільнення з посади у встановленому законом порядку не пізніше ніж на десятити день з дня отримання висновку.

15. Усі матеріали перевірки, які надійшли до керівника органу, передбаченого частиною четвертою цієї статті, додаються до особової справи особи, стосовно якої проводилася перевірка.

Стаття 6. Заяви осіб, які претендують на зайняття посад

1. Особа, яка претендує на зайняття посади, визначеної пунктами 1–10 частини першої статті 2 цього Закону (крім громадян, які призиваються на військову службу за призовом осіб офіцерського складу та на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період, або залучаються до виконання обов'язків за посадами, передбаченими штатами воєнного часу, на території проведення анти-терористичної операції), подає власноручно написану письмову заяву, якою повідомляє про те, що до неї не застосовуються заборони, визначені частинами третьою або четвертою статті 1 цього Закону, та про згоду на проходження перевірки, згоду на оприлюднення відомостей стосовно неї відповідно до цього Закону.

2. Відомості, зазначені у заяві, передбаченій частиною першою цієї статті, перевіряються під час проведення спеціальної перевірки відповідно до статті 11 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» у порядку та строки, визначені цим Законом.

3. Встановлення перевіркою факту належності особи до переліку осіб, щодо яких застосовуються заборони, визначені частинами третьою або четвертою статті 1 цього Закону, є підставою для відмови у призначенні такої особи на посаду, на яку вона претендує.

Стаття 7. Єдиний державний реєстр осіб, щодо яких застосовано положення Закону України «Про очищення влади»

1. Відомості про осіб, щодо яких встановлено заборону, передбачену частиною третьою або четвертою статті 1 цього Закону, вносяться до Єдиного державного реєстру осіб, щодо яких застосовано положення Закону України «Про очищення влади» (далі – Реєстр), що формується та ведеться Міністерством юстиції України.

Положення про Реєстр, порядок його формування та ведення затверджуються Міністерством юстиції України.

Відомості про осіб, щодо яких застосовано заборону, передбачену частиною четвертою статті 1 цього Закону, оприлюднюються на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України та вносяться до Реєстру протягом трьох робочих днів з дня надходження із Державної судової адміністрації України до Міністерства юстиції України наданої з Єдиного державного реєстру судових рішень електронної копії рішення суду, яке набрало законної сили. Державна судова адміністрація України надсилає до Міністерства юстиції України таку електронну копію рішення суду не пізніше як на десятий день з дня набрання ним законної сили.

2. Інформація з Реєстру про внесення відомостей про особу до Реєстру або про відсутність у Реєстрі відомостей про таку особу подається:

на запит державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування з метою проведення перевірки, передбаченої цим Законом, або спеціальної перевірки, передбаченої Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції», відомостей про осіб, які претендують на зайняття посад, пов'язаних із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування;

на запит правоохоронних органів у разі необхідності отримання такої інформації в рамках кримінального або адміністративного провадження або на запит прокурора в рамках здійснення нагляду за додержанням вимог і застосуванням законів;

під час звірення переліку осіб, звільнених з посад у зв'язку із здійсненням очищення влади (люстрації), з відомостями, що містяться в Реєстрі;

у разі звернення фізичної особи (уповноваженої нею особи) щодо отримання відомостей про себе.

3. Міністерство юстиції України не пізніше ніж на третій день після отримання відомостей, які підлягають внесенню до Реєстру, забезпечує їх оприлюднення на своєму офіційному веб-сайті та вносить їх до Реєстру. Відкритими для безоплатного цілодобового доступу є такі відомості про особу, щодо якої застосовано положення цього Закону:

- 1) прізвище, ім'я, по батькові;
- 2) місце роботи, посада на час застосування положення цього Закону;
- 3) відомості про стан проходження перевірки особою, а також інформація про надходження висновків про результати перевірки, які свідчать про наявність підстав для застосування до особи, яка проходила перевірку, заборон, визначених статтею 1 цього Закону;
- 4) час, протягом якого на особу поширюється заборона, передбачена частиною третьою або четвертою статті 1 цього Закону.

Зазначені відомості не належать до конфіденційної інформації про особу та не можуть бути обмежені в доступі.

Стаття 8. Контроль за виконанням цього Закону

1. Верховна Рада України здійснює парламентський контроль за виконанням цього Закону в межах, визначених Конституцією України.

Інші органи державної влади здійснюють контроль за виконанням цього Закону у межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією і законами України.

ПРИКІНЦЕВІ ТА ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

2. Встановити, що впродовж десяти днів з дня набрання чинності цим Законом керівник органу (орган), до повноважень якого належить звільнення та/або ініціювання звільнення з посади осіб, до яких застосовується заборона, зазначена в частині третій статті 1 цього Закону, на основі критеріїв, визначених частиною першою статті 3 цього Закону, на підставі відомостей, наявних в особових справах цих осіб:

1) звільняє цих осіб з посад або надсилає керівнику органу (органу), до повноважень якого належить звільнення з посади таких осіб, відповідні документи для їх звільнення не пізніше ніж на 10 робочий день з дня отримання таких документів;

2) інформує Міністерство юстиції України про їх звільнення з посад та надає відповідні відомості про застосування до таких осіб заборони, передбаченої частиною третьою статті 1 цього Закону, для їх оприлюднення на офіційному веб-сайті Міністерства юстиції України та внесення до Єдиного державного реєстру осіб, щодо яких застосовано положення Закону України «Про очищення влади», у порядку та строки, визначені цим Законом.

3. Закони та інші нормативно-правові акти застосовуються в частині, що не суперечить цьому Закону.

4. Внести зміни до таких законодавчих актів України:

1) у статті 36 Кодексу законів про працю України (Відомості Верховної Ради УРСР, 1971 р., додаток до № 50, ст. 375):

частину першу доповнити пунктом 72 такого змісту:

«72) з підстав, передбачених Законом України «Про очищення влади»;

частину другу доповнити словами «а у випадку, передбаченому пунктом 72, особа підлягає звільненню з посади у порядку, визначеному Законом України «Про очищення влади»;

2) частину першу статті 55 Кримінального кодексу України (Відомості Верховної Ради України, 2001 р., № 25-26, ст. 131) доповнити абзацом другим такого змісту:

«Позбавлення права обіймати певні посади як додаткове покарання у справах, передбачених Законом України «Про очищення влади», призначається на строк п'ять років»;

3) частину першу статті 53 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (Відомості Верховної Ради України, 2010 р., №№ 41–45, ст. 529) викласти в такій редакції:

«1. Перебування на посаді судді є несумісним із зайняттям посади в будь-якому іншому органі державної влади, органі місцевого самоврядування та з представницьким мандатом, а також якщо суддя є особою,

Політична етика

до якої застосовуються заборони, передбачені статтею 1 Закону України «Про очищення влади»;

4) частину другу статті 11 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції» (Відомості Верховної Ради України, 2011 р., № 40, ст. 404) доповнити пунктом 6 такого змісту:

«б) поширення на особу заборони займати відповідну посаду, передбаченої положеннями Закону України «Про очищення влади».

Президент України

П. ПОРОШЕНКО

м. Київ, 16 вересня 2014 року
№ 1682-VII

Етико-психологічні особливості депутатської діяльності*

Депутат місцевої ради є представником інтересів територіальної громади. Він обирається на основі загального рівного прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки. Депутат, виражаючи і захищаючи інтереси своїх виборців, виконує низку функцій, основною серед яких є представницька. У ході реалізації представницької функції депутат постійно спілкується з людьми. Це його виборці, представники виконавчої влади, керівники установ та організацій, представники малого й середнього бізнесу, учителі, лікарі, пенсіонери, інваліди та ін. Кожен із них – це особистість, наділена притаманними їй рисами характеру та темпераментом.

Уміння спілкуватися з людьми, які мають різний вік, стать, соціальний статус, зайняті в різних сферах діяльності і перебувають у різних емоційних станах, не приходить саме по собі. Цьому потрібно вчитися, використовуючи знання різних наук та досвід, накопичений людством. Про це має знати кожний депутат, адже він представник територіальної громади і спілкування для нього – один з основних видів діяльності.

Спілкування – це складний, багатоплановий процес установалення і розвитку контактів між людьми, що є наслідком їхньої потреби в спільній діяльності і включає до свого складу обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння інших людей.

Із загального визначення поняття спілкування, зробленого групою вчених кафедри політології Української академії державного управління при Президенті України (див. Політична психологія: Конспект лекцій до навчального модуля / Уклад. М. Лагунова, М. Пірен, В. Рехало. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 64 с.) видно, що спілкування – це, перш за все, потреба людей знайти та виробити спільні дії в період якоїсь діяльності. Люди контактують між собою в економічній, політичній, соціальній, духовній, управлінській та інших сферах діяльності, тому спілкування набуває різноманітних форм. Водночас, незважаючи на різноманітність та багатоплановість форм стосунків, що склалися між людьми, саме спілкування має виражені ознаки. Серед них:

- установалення та розвиток різних контактів;
- обмін інформацією;

---

* Зелинський А. Довідник депутата / А. Зелинський, В. Леонов, Є. Молчанський, П. Удовенко. – К. : ІУЕП «Гарант квалі», друк ЗАТ «Поліграфіст», 2003. – 512 с.

- вироблення єдиної стратегії і тактики взаємодії;
- розробка методів та засобів сприйняття і розуміння людей для впливу як на індивідів, так і на соціальні групи для формування громадської думки та спонукання цих об'єктів впливу до спільних дій.

Наведені ознаки проявляються в ході встановлення і розвитку контактів між людьми, де особлива роль належить культурі спілкування.

Культура спілкування – це загальна сукупність нормативів, які передбачають певні ритуальні правила людських взаємовідносин, наявність знань і вмінь, пов'язаних із передачею й обміном інформацією, використанням засобів взаємовпливу, створення атмосфери взаємного розуміння. Основними компонентами культури спілкування є:

- комунікативні установки (налаштування на ефективне гуманістичне спілкування, готовність вести його на рівноправних умовах);
- знання основ психології спілкування (норм спілкування, психології сприйняття і взаєморозуміння);
- уміння застосовувати ці знання відповідно до конкретної ситуації, норм суспільної моралі, загальнолюдських цінностей.

Спілкування вимагає від його учасників передусім високої загальної культури, а також психологічної культури організації взаємодії та взаємовпливу (взаєморозуміння та врахування емоційної сторони комунікативного процесу).

Це потребує дотримання морально-етичних засад спілкування – кодексу вироблених людством протягом багатьох століть певних правил, зокрема:

- ввічливості – уміння поводитися чемно, бути привітним, володіти певними правилами поважного ставлення до оточуючих незалежно від їхнього соціального статусу, походження, посади, віку тощо;
- доброзичливості – для налагодження ефективного спілкування слід прагнути до створення сприятливої психологічної атмосфери, підтримання хорошого психологічного настрою, виявлення максимуму чуйності, уваги, привітності, розуміння, підтримки, людяності;
- уважності – виявляти максимум уваги, уміти слухати людей, розуміти їхні потреби, цілі, бажання, настрої, сподівання, пам'ятати мудрий вислів про те, що істина часто не в устах того, хто говорить, а у вухах того, хто слухає;
- самокритичності – бути вимогливим до себе, критично оцінювати свої дії, вчинки, не боятися визнавати помилки, правильно сприймати поради, пропозиції, критику;
- чесності й порядності – бути чесним, скромним, порядним, мати власну гідність та не принижувати гідність інших людей, завжди дотримуватись обіцянок і домовленостей, за будь-яких обставин зберігати самоконтроль;

- справедливості й об'єктивності в оцінці дій і вчинків людей, їхніх ділових, людських рис;

- тактовності – дотримуватися певної міри у відносинах із людьми, як писав у своїй книзі «Про закони і правила належного ведення диспуту» архієпископ Ф. Прокопович (XVIII ст.): «Міра у всьому – найкраща річ»;

- гуманності, чуйності, людяності. Дані багатьох обстежень свідчать про те, що грубість, нетактовність, несправедливість сприяють формуванню негативного психологічного клімату в процесі спілкування.

Засноване на таких правилах спілкування створює атмосферу взаєморозуміння, взаємоповаги, довіри.

Особливості спілкування учасників виборчого процесу. Організація виборчого процесу вимагає від його учасників умінь і здібностей ясно висловлювати і грамотно відстоювати свою точку зору, вести публічні дебати, переконувати, впливати на думки і вибір людей. Це передбачає наявність психологічної готовності до виступу на великих зібраннях, мітингах, телебаченні.

Для того, щоб ефективно впливати на думки, переконання, почуття виборців (які не в останню чергу визначають їхній вибір), треба вміти не лише правильно, змістовно, переконливо, дохідливо доносити передвиборні програми, але, що не менш важливо, володіти високою культурою спілкування в цих особливих умовах.

Історія українського народу демонструє зразки такої культури спілкування (козацька рада, віче), приклади вміння досягати суспільної злагоди, спільно слухати, поважати різні думки й погляди. У «Повчанні» В. Мономаха своїм дітям, наприклад, читаємо: «... для того, щоб мудро правити, необхідно... мати душу чисту та непорочну..., бесіду лагідну і дотримання слова Господнього..., ... не шаленіти словом, не засуджувати мовою, ... поводитися благочестиво, ... не забувати того доброго, що ви вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтесь, ... жодної людини не пропустіть, не привітавши її і не подарувавши їй добре слово...».

Ділове спілкування значною мірою залежить від того, як воно здійснюється. Найбільший ефект, на думку психологів, досягається поєднанням вербального (словесного) і невербального компонентів спілкування.

Вербальний компонент спілкування – це словесний його зміст.

Учасникам виборчого марафону постійно доводиться виступати перед різними за кількістю групами людей, у різних аудиторіях, у різний час. Усі ці обставини, безумовно, мають враховуватись, проте слід виділити низку загальних психологічних засад організації публічного виступу.

По-перше, кожен вихід перед аудиторією повинен бути ретельно підготовленим. Як правило, це має бути або повний текст, або тези виступу. Виступ повинен мати конкретну, чітко поставлену мету, а не бути «про все і ні про що конкретно». Правда, існує й інша крайність – перенасичення промови фактами, цифрами, гаслами. Така подача матеріалу стомлює увагу слухачів. Найкращий варіант – «золота середина».

По-друге, культура вербального спілкування передбачає дотримання вимог чіткості, виразності, лаконічності, зрозумілості як самого виступу, так і окремих його речень, фраз. Як правило, важко сприймаються, а то й зовсім не сприймаються великі, громіздкі речення зі складною граматичною конструкцією. Зміст виступу повинен бути простим і доступним для широкої аудиторії. Як писав М. Чернишевський, людина, яка говорить нашою мовою – наша людина.

По-третє, краще сприймається промова, насичена яскравими, такими, що запам'ятовуються, прикладами, фактами, ілюстраціями і навіть гумором. Психологи вважають, що це сприяє кращому розумінню оратора і формуванню психологічно сприятливого клімату в аудиторії, що є досить важливим для позитивного сприйняття того, хто виступає.

По-четверте, викладаючи тези виступу, слід постійно підкреслювати головні з них, акцентуючи на них особливу увагу. Варто використовувати відомий у психології «ефект краю» – якщо ви хочете, щоб вас почули, – скажіть про це на початку, а якщо хочете, щоб запам'ятали, – скажіть про це наприкінці.

Важливою складовою публічного виступу є голос, тобто паравербальний компонент. Для того, щоб виступ позитивно сприймався аудиторією, голос оратора теж повинен бути пристосованим до конкретного середовища. Говорити слід не занадто голосно (це, як правило, дратує людей і свідчить про агресивність оратора), але й не ледь чутно (так, щоб аудиторія чула, а не прислухалася і вгадувала, про що говорять).

Не слід виступати байдуже. Мова оратора має бути щирою, довірливою, переконливою, із добрими, приємними інтонаціями, гарною за тембром, виваженою за темпом, м'якою, розважливою, чітко артикульованою (оратора повинні розуміти, а не здогадуватися).

Для того, щоб досягти позитивних результатів у стосунках із людьми, учасники виборчого марафону повинні володіти не лише словом, але й різноманітними засобами невербального спілкування, які, на думку науковців, становлять від 60 до 80 % сприйняття інформації. Це перш за все:

- жест, поза, міміка, через які передається емоційний стан людини і які, за свідченням учених, дають додаткову інформацію про людину,

її стан, почуття, ставлення до оточуючих і до змісту вербального повідомлення. Слід демонструвати переважно жести відкритості, щирості, доброзичливості;

- спрямованість і частота погляду, тривалість зорового контакту. Позитивно сприймаються люди, які демонструють прямий, відкритий, доброзичливий погляд, не уникають зорового контакту, проявляють зацікавленість та інтерес до тих, із ким спілкуються;

- особливості вимови, тембр голосу, його висота, сила, темп, правильність і простота слів, тональність, живість мови;

- просторова територія, що встановлюється між людьми, фактор використання свого й чужого простору.

Невербальний компонент спілкування в поєднанні з вербальним (словесним) має важливе значення в процесі комунікації, оскільки вказує на ставлення учасників спілкування один до одного, дає підстави робити певні висновки про людей, їхній стан, психологічні риси, наголошувати на важливих моментах того чи іншого повідомлення.

Психологи вказують на те, що існують певні умови, які сприяють ефективній психологічній взаємодії. Це, зокрема:

- подібність основних життєвих позицій і цінностей учасників комунікативного процесу;

- наявність потреби в співробітництві та співпраці зацікавлених сторін;

- прийнятна взаємна поведінка суб'єктів спілкування. Вибірчий процес безпосередньо пов'язаний також із публічними дебатами. Культура спілкування тут передбачає наявність умінь і навичок правильного ведення дискусії й суперечки. Як свідчить практика публічних дебатів, їхні учасники здебільшого не дотримуються психологічних правил ведення дискусій і часто доводять свою правоту не логікою, а образами, а то й рукоприкладством.

Пропонуємо деякі з психологічних правил суперечки, яких повинні дотримуватись учасники дебатів:

- не варто сперечатися з приводу дрібниць, в іншому разі поза увагою залишаються дійсно важливі проблеми, які потребують чи то оцінки, чи то вирішення;

- не слід гарякувати, слід доводити свою правоту спокійно і виважено (як правило, виграє в суперечці той, хто виявляє більшу витримку, оскільки при цьому його думка працює більш спокійно);

- під час суперечки не слід залишати поза увагою головні положення, із приводу яких відбувається суперечка;

- варто з повагою ставитися до чужих думок, навіть у разі їх явної неправильності, не проявляючи при цьому різких, дошкульних виразів, насмішок, сарказму;

- необхідно стежити за тим, щоб у доказах, що використовуються, не було суперечностей;
- якщо є вагомі докази чи заперечення, то не слід починати саме з них. Спочатку приводять не такі важливі докази, а найпереконливіші залишають на завершення дебатів;
- важливо враховувати не лише свою точку зору, але й точку зору противника. Однаково соромно не знати того, що захищаєш, як і того, на що нападаєш.

При цьому важливим є дотримання миру, спокою і скромності. Спілкування – це наука й мистецтво. Тут однаково важливими є як природні здібності людей, так і постійне навчання. Якось Наполеона попросили визначити найважливіші, на його думку, складові успіху. Відповідь його була лаконічною і простою: «Практика, практика, практика!».

Отже, щоб завоювати довіру електорату і здобути перемогу на виборах, необхідно не тільки знати його проблеми, знати чим живуть представники різних вікових категорій та суспільних груп населення, а й уміло використовувати ці знання на зустрічах із виборцями. До кожної зустрічі необхідно готуватися і розмовляти з виборцями їхньою мовою. Чільне місце за такої підготовки посідає психологічна налаштованість на таку співбесіду та вміння вибрати відповідний «психологічний одяг».

Ваш «психологічний одяг». Народна мудрість донесла до нас вислів: «Зустрічають за одягом...». Чого ми тільки не робимо, щоб за одягом нас сприйняли якнайкраще і ми сподобалися оточуючим. А чому б нам не подбати про свій «психологічний одяг»? За ним нас теж зустрічають.

На думку американського психолога Е. Берна, у кожній особистості живе три людини, і кожна з них по-своєму сприймає світ і те, що бачить. Він назвав їх Батько, Дитина, Дорослий. Тобто кожен із нас виступає в трьох іпостасях.

Батько – це наша система життєвих стереотипів, тих, що ми в себе увібрали з молоком матері, а також тих, що сформувалися потім у процесі виховання. Тобто це система уявлень про те, як необхідно поводити себе в тій чи іншій ситуації. Батько охоплює сферу «потрібно». Це той, хто з задоволенням повчає інших, командує, постійно до чогось чіпляється, той, кому важко догодити, хто завжди буркоче.

Дитина – сфера емоцій, гумору, творчості, почуття власної гідності, любові і т. ін. Багатьом із нас відомі надзвичайно емоційні люди, настроїв яких змінюється від однієї крайності до іншої за декілька хвилин, примхливі, дуже запальні, гарячі, підозрілі, недовірливі і т. ін. –

це люди з надзвичайно розвинутим, неконтрольованим станом Дитини і навпаки, той, у кому Дитина дуже слабо виражена або скута розумом, може отримати назву «людини без радості». Отже дитина – це сфери «хочу».

Дорослий – сфера знання, інформації, самостійного прийняття рішень, системного аналізу. Дорослий виступає своєрідним носієм урівноваження між «потрібно» Батька та «хочу» Дитини. Дорослий – це сфера «можливо» (може бути), «розумно». Тепер щодо оптимізації спілкування. Найбільш виважено та спокійно спілкування проходить, якщо з обох сторін у ньому бере участь Дорослий. Уміння «включити» Дорослого – це здатність об'єктивно оцінювати людей і ситуацію, не піддаватися забобонам Батька та ілюзіям Дитини.

Коли ми з кимось зустрічаємось, нас оцінюють усі три людини, що живуть у ньому: Батько, Дитина, Дорослий. Аналогічно оцінюємо інших і ми. Уявімо таку ситуацію. Ви проводите прийом громадян з особистих питань. До кабінету заходить молода жінка. Духмяні парфуми, що навіяли знайомий аромат коханої, мимоволі викликають приємні асоціації-спогади. Зовні жінка теж дуже пригожа (Дитина, що живе всередині Вас, уже виставила оцінку, звичайно позитивну).

Ви ще знаходитесь під першим враженням і не встигли нічого сказати, а відвідувачка сама сіла на стілець, що стоїть поряд із Вашим столом, енергійно закинула ногу за ногу і свою валізу поставила на Ваші папери, що лежать на столі. «Так же не роблять!» – промайнуло в голові. Це подав свій обурений голос Батько. Подумки він сказав: «Так не роблять!», «Які манери!», «Це непристойно!». Саме в такій невиразній формі сприймаються норми поведінки, моралі, етики тощо. Згадаймо материнське: «Хороші хлопчики себе так не поведуть!». Тут Ви помічаєте, що відвідувачка в дуже короткій сукні, а її ноги занадто високо оголені. «Одяг не підходить для відвідувача з особистих питань», – знову голос Батька.

Жінка ще нічого Вам не сказала і не попросила, а ставлення до неї вже сформувалося. Зробили це найбільш швидко реагуючі і найменш усвідомлювані частини Вашого «Я» – Батько і Дитина.

Відвідувачка щось говорить про свої сімейні негаразди та пов'язані з ними матеріальні проблеми, показує необхідні документи, а Ви ще перебуваєте під впливом першого враження і тільки поступово починаєте сприймати те, що вона каже. Саме в цей момент «включився» Дорослий.

Незважаючи на значні зусилля, вам буде важко об'єктивно сприймати й оцінювати інформацію і прохання відвідувачки. Так чи інакше, Вам треба прориватися крізь емоційний капкан протиріч першого враження, сформованого в Батька та Дитини. А якщо, наприклад, у Батька є

забобони щодо моральності сімейних стосунків (необхідно спочатку прожити одруженим понад 20 років, щоб розумітися в цьому), то прохання чи звернення жінки приречене на провал. Наскільки правильно й аргументовано вона б не переконувала, оцінка Батька: «Вона ще за молода, щоб так про це розмірковувати!», – буде домінантною.

Найбільшого успіху в спілкуванні досягає той, хто вміє привабити до себе Батька співрозмовника і – особливо! – зробити приятелем його Дитину. Якщо ж ми якось порушили звичні норми Батькового співрозмовника і стереотипи поведінки або чимось зачепили його Дитину, то спрацює в кращому випадку неприязне (вороже) ставлення, у гіршому ж – ворог на все життя. Ображена Дитина прагне до помсти і з особливим задоволенням робить це таємно. Не випадково головний висновок із теорії Е. Берна: «Заради Бога, не бийте Дитину!».

Отже, основний висновок можна зробити такий: робіть «подарунки» Дитині і не дратуйте Батька у своєму співрозмовникові.

Три «плюси» у Вашій кишені. Людський досвід спілкування підтверджує, що основа ставлення співрозмовника до нас закладається в перші 15 секунд спілкування з нами.

Щоб вдало пройти через «мінне поле» за перші 15 секунд, необхідно використати Правило трьох «ПЛЮСІВ».

Фахівцями помічено: щоб від самого початку знайомства або бесіди привабити до себе співрозмовника, необхідно дати йому, як мінімум, три психологічні «плюси». Іншими словами, тричі зробити приємний «подарунок» його Дитині (те ж стосується і завершення розмови або зустрічі).

Людство виробило багато можливих «Плюсів», але найбільш універсальні серед них:

- комплімент;
- посмішка;
- ім'я співрозмовника;
- підняття його значущості.

Особи, які вміють дотепно це робити, дарують частину свого тепла співрозмовнику, роблять його життя дещо радіснішим і кращим. На жаль, люди, що вміють їх робити – така ж екзотика, як динозаври, що вимерли мільйони років тому (може вони тому й вимерли, що не вміли дарувати один одному душевне тепло). І якщо бідних тварин уже не повернути, то навчитися робити компліменти досить реально. Тим паче, що це вигідно нам самим.

На перший погляд, комплімент – найпростіше в спілкуванні. Але зробити його дотепно, майстерно – мистецтво вищого гатунку. Сказане в лоб «Яка Ви сьогодні гарна!» може призвести до зворотного ефекту.

Будь-яка жінка може обуритися: «Як? Тільки сьогодні?!». А чи легко зробити комплімент чоловікам, яких, мов би то, не прийнято хвалити за красу?

Основні типи компліментів:

Опосередкований (непрямий) комплімент. Ми хвалимо не самого співрозмовника, а те, що йому найбільш до вподоби: мисливцю – гвинтівку, «звихнутому» на собаках – його улюбленця, батькам – дитину і т. ін. Достатньо, зайшовши до жінки-керівника в кабінет і між діловою розмовою підмітити, з яким смаком підбрано меблі і як комфортно в кабінеті відчуваєш себе, щоб заробити цим деяку прихильність (повагу) до себе.

Комплімент «мінус – ПЛЮС». Ми даємо спочатку співрозмовнику маленький «мінус», а потім величезний «ПЛЮС». Наприклад: «Мабуть, я не можу сказати, що Ви хороший працівник... Ви просто незамінний для нас спеціаліст!». Після «мінуса» людина розгубилася, готова вже обуритися, а тут на контрасті говориться дуже похвальне для неї. Психологічний стан у цьому разі нагадує відчуття людини, що балансує на краю прірви: спочатку жах від думки про смерть, а потім несласанна радість: «Живий!!!». Психологи вважають такий комплімент найбільш емоційним, що вривається в пам'ять, але, як і все сильно-діюче, він ризикований. Якщо «мінус» переважить «ПЛЮС», наслідки можуть бути непередбачуваними.

Комплімент-порівняння. Співрозмовник порівнюється з кимось (чимось), що є найприємнішим, найулюбленішим для того, хто робить комплімент. Наприклад: «Я хотів би мати такого ж відповідального сина, як Ви!». Цей комплімент найтонший і найбільш приємний для людини. Але рамки його застосування обмежені:

- щоб комплімент не був штучним (фальшивим), необхідними є близькі й довірливі стосунки між співрозмовниками;
- Ви маєте знати, наскільки важливим для співрозмовника є той (те), із ким (чим) Ви його порівнюєте.

Комплімент-критика. Мета критики – змінити поведінку або діяльність іншої особи на краще, а не просто зіпсувати їй настрій, принизити, розчавити. «Зрівнявши з землею» людину (що інколи ми спостерігаємо в дійсності), можна примусити її зробити щось так, як нам хочеться, але ніколи потім вона не буде охоче робити подібне за власним бажанням. Це не є продуктивним і бажаним результатом критики. Тут доцільно використати такий спосіб. За формою робиться комплімент, а за змістом – критика. «Петренко, Ви просто підкупляєте мене своєю точністю! Ви завжди приходите на роботу о 9:15!».

Комплімент «Це завдяки Вам». Найскладніше в компліменті – це відповісти на нього з гідністю і вчасно. Комплімент не можна повернути, як заборговану «десятку» після отримання зарплати. Це необхідно зробити негайно, бо співрозмовник, хоч і не образиться, але іншим разом не захоче робити Вам комплімент.

Загальна схема може бути такою: «Це завдяки Вам!». Усе мистецтво полягає в умінні виразно і широко промовити цю фразу. «Мене милує (захоплює) Ваша дотепність! Важко бути іншим, знаходячись поряд із людиною, яка вміє так доречно й тактовно жартувати, як Ви!».

Інакше кажучи, необхідно повернути психологічний «плюс» тому, хто його зробив Вам. При цьому важливо похвалити співрозмовника за його позитивні риси, а не за те, що він такий добрий: похвалив нас, помітив щось хороше в нас тощо.

І головне: цінність компліменту полягає в його щирості. Неширий комплімент – це вже витончене знуцання або глузування.

Ціна посмішки. Погляньте навколо себе і майже завжди Ви побачите заклопотаних людей, які про щось своє думають, щось роблять, кудись поспішають. Через свої турботи їм ніколи поговорити один з одним, як кажуть, «відкритись». Це стосується і керівників різних установ та відомств, і пересічних фахівців. А тут підходить до Вас людина з посмішкою на вустах. Вона дає Вам великий «ПЛЮС» адже вона теж мешкає в цьому місті, має свої проблеми, але побачила Вас і привітно посміхнулася, – це ознака того, що людина рада зустрічі. Напівсвідомо Ви відчуваєте тепло: «Мене не просто помітили серед натовпу перехожих, мене впізнали, мені посміхнулися, раді зустрічі зі мною». Ваше «Я» отримало задоволення, насолоду.

Посмішка – ознака доброго ставлення до співрозмовника, психологічний «ПЛЮС», відповідь на який – позитивне ставлення до нас. Зробимо висновок:

- посміхатися корисно;
- щира, доброзичлива посмішка не може зіпсувати жодне обличчя, здебільшого робить його більш привабливим та викликає почуття довіри до особи, що так щиро посміхається;
- чарівна посмішка жінки дає більший ефект, ніж кілограм найдорожчих парфумів;
- посмішка нічого не коштує, але багато може дати. Вона збагачує тих, кому адресована, і не збіднює при цьому тих, хто нею обдаровує. Вона триває одну мить, а в пам'яті залишається надовго.

Ім'я співрозмовника. Хто з нас може похвалитися, що пам'ятає імена та по батькові всіх своїх знайомих? А може хтось хоче сказати,

що йому неприємно, коли малознайома людина під час повторної зустрічі називає його ім'я або на ім'я та по батькові?

Кожна особа хоче залишити свій слід на Землі і завдяки йому жити в пам'яті нащадків. Але всі роблять це по-різному. Одні пишуть вірші та музику, інші роблять відкриття в науці, а є й такі, що видряпують своє ім'я на скелі чи паркані. За зовнішніх відмінностей сутність цих дій спільна: бажання залишити в пам'яті людей своє ім'я. Заради цього ми готові багато що зробити.

Висновки-поради:

- навіть просте звучання імені має великий вплив на людину. Тому під час виникнення міжособистісних конфліктів, щоб зняти їх гостроту, люди підсвідомо починають частіше звертатися до опонента на ім'я. Робіть це усвідомлено;

- якщо в суперечках на мітингах, зборах чи ранкових п'ятихвилинках, де кожний відстоює свою точку зору, частіше називати своїх опонентів на ім'я, можна дійти згоди значно частіше і скоріше. Тому що, здебільшого, нам важливо не стільки відстояти свою позицію, скільки побачити, що люди до нас прислуховуються і почути при цьому своє ім'я;

- керівник, який хоче справити гарне враження на своїх підлеглих, перед зустріччю з ними має проглянути список своїх працівників, а в разі потреби й занотувати їхні імена. На людей справляє незабутнє враження, якщо керівник вищого рангу в присутності всього колективу не тільки привітається за руку, а й назве працівника на ім'я та по батькові. Звичайно, якщо після такого привітання керівник звернеться з якимось проханням до цього співробітника, то останній буде вважати за честь якісно виконати це прохання;

- якщо Ви прийшли на прийом до керівника, з яким ще не знайомі, у Вас завжди є можливість звернутися до нього на ім'я. Майже в кожного керівника є секретар, зверніться до неї і взамін на Вашу посмішку вона скаже ім'я свого начальника;

- після такого звернення на ім'я та по батькові керівник буде спішно думати, де й коли з Вами знайомився. А це вже є важливий «ПЛЮС»: перед ним не просто якийсь докучливий відвідувач, яких він за день бачив десятки, а знайома людина (правда, не зрозуміло – яка?);

- стати в пригоді нам може ім'я під час вітання. «Доброго ранку, Ігорє Володимировичу!», сказане навіть мимохіть малознайомому, значно ліпше, ніж коротке «Здрастуйте!», а тим паче – простий кивок голови;

- згадаймо правило трьох «ПЛЮСІВ», відповідно до якого, перш ніж розпочати розмову, потрібно зробити співрозмовнику хоч би три

рази приємне. Одним із таких універсальних «плюсів» є звернення до нього на ім'я.

Пам'ятайте, що ім'я людини – це найвища насолода і найважливіший для неї звук будь-якою мовою.

Велич співрозмовника. Нам усім хочеться почувати себе значущими, щоб хоч щось хоч трішечки залежало від нас, нашого рішення або поради. Хто з нас не бував у ситуації, коли чиновник зовсім невисокого рангу, чи-то в готелі, ЖЕКу або секретар керівника установи чи закладу, відмовляв у нашому проханні, посилаючись на чергову інструкцію, що суперечить здоровому глузду?

І часто складається враження, що такий чиновник отримує задоволення, спостерігаючи нашу безпорадність. А воно так і є. Він дійсно отримує насолоду – насолоду від усвідомлення особистої значущості, підтвердження якої він не може отримати іншим шляхом, як заборонити або не дати можливості нам здійснити бажане. Хоч маленька, але влада!

Отже:

1. Потреба відчувати свою значущість – одна з природних і характерних людських слабкостей, притаманних усім людям тією чи іншою мірою. Інколи достатньо дати людині можливість усвідомити особисту значущість, щоб вона з радістю погодилась зробити те, що ми просимо. Але тут є застереження. Використовуючи цей спосіб, зберігайте почуття міри, щоб не викликати збентеження в співрозмовника.

2. Кожний керівник чи співробітник хоче, щоб інші цінували його працю, визнавали його зайнятість, необхідність та незамінність. Тому ніколи не зашкодить у звертаннях до нього вибачитись за те, що Ви відволікаєте його від важливих справ, хоч виконання Вашого прохання і входить до службових обов'язків його працівника. Застосовуючи цей метод, визнаючи складність роботи, яку виконує цей співробітник, ми його обеззброюємо. Людина починає відчувати, що вона ніби зобов'язана нам: ми дали їй «ПЛЮС», а його потрібно повернути.

3. Якщо Ви знаєте, що саме від цього конкретного співробітника залежить вирішення Вашого питання, то заздалегідь дізнайтесь, у якому кабінеті і за яким столом він розміщується, і йдіть прямо від дверей до нього з виглядом стурбованої людини, щоб він це побачив і одразу відчув свою значущість.

4. Засобів підняття значущості співрозмовника є досить багато. Вони вибираються відповідно до ситуації, що склалася на сьогодні. Але є й універсальні, так би мовити, чарівні. Наприклад: «Я хотів би з Вами порадитися!». Люди читають ці слова так: «Зі мною хочуть

порадитись. Я потрібний! Я щось значу! Що ж, чому б і не допомогти цій людині?». Звичайно, ця фраза – загальна формула. Усе мистецтво полягає в умінні її використати, знайти найбільш підходящі до ситуації слова. Головне – щиро сердно попросити в співрозмовника допомоги.

5. Як сказав один розумний чоловік: «Не бійся ворогів, що відверто нападають на тебе. Бійся друзів, які підлещуються до тебе». Підняття значущості співрозмовника може стати універсальним ключем до його душі, тільки якщо це робиться щиро. Захоплення, втрата щирості перетворюються здебільшого в надмірні лестощі, що може викликати негативну реакцію.

ПРО ЖІНОК. Співати дифірамби жінці до весілля – це питання прихильності. Але співати їй дифірамби після одруження – це вже питання необхідності, більше того – особистої безпеки.

ПРО ЧОЛОВІКІВ. Говоріть із чоловіком про нього самого і він буде слухати Вас годинами.

Отже, ми доклали чимало зусиль, щоб надати процесу спілкування з людьми більш керованого характеру, спрямувати цей процес на досягнення позитивного результату. Якщо депутат розуміється на психологічних проблемах, спостережливий, уважний, то він зуміє в розмові з людиною заспокоїти її і надати допомогу у вирішенні проблеми, зможе більш успішно діяти в інтересах своїх виборців. Але слід також мати на увазі, що прийти на прийом або зустріч із депутатом виборця спонукала якась проблема, що хвилює. А це означає, що людина перебуває у відповідному емоційному стані.

ЕМОЦІЇ ТА ЕМОЦІЙНІ СТАНИ

Спочатку уточнимо деякі психологічні категорії.

Емоції – це специфічна форма взаємодії людини з довколишнім світом, спрямована на пізнання цього світу та свого місця в ньому через самого себе у формі переживань. Ця специфічність виявляється в суттєвих властивостях позитивного й негативного полюсів емоції, наявності полярності приємного і неприємного, протилежності напруження й розрядки, збудження та пригніченості. Емоції виявляються в різноманітних периферичних змінах, що відбиваються на всіх процесах, від яких залежить життя організму. Периферичні зміни, що охоплюють організм людини в емоціях, мають і зовнішнє вираження в характерних рухах:

- міміці (виразних рухах обличчя);
- пантоміміці (виразних рухах усього тіла);
- фізіологічних реакціях (судинних, дихальних, секреторних);
- голосових реакціях (інтонації та тембрі голосу).

Виразні рухи виражають фізіологічну реакцію, яка супроводжує замкнений світ внутрішніх переживань.

Емоційні переживання виражаються не лише в сильних рухах, а й у мікрорухах (тремтіння рук, реакції зіниць очей).

Найвиразніше переживання виявляються в очах (існує до 85 відтінків – живі, ніжні, холодні тощо) і в голосі (у випадках печалі він глухий, страху – покірний). «Говори, щоб я міг тебе бачити», – говорив Сократ.

Класифікація емоцій. До основних, або фундаментальних, емоцій належать ті, що є природженими. Опишемо їх відповідно до класифікації, наведеної в книзі К. Ізарда «Емоції людини».

Інтерес. Зацікавленість – це вибіркове ставлення особистості до об'єкта через його життєве значення й емоційну привабливість. Інтереси (зацікавленість) людей характеризуються в основному постійністю і силою. Сильний і стійкий інтерес спонукає людину до активності, подолання перешкод, робить цю діяльність приємною.

Радість. У радості обличчя «розквітає», стає усміхненим: куточки губ піднімаються доверху, біля очей збираються характерні зморшки. Радість не тільки зміцнює соціальні зв'язки, але й посилює сприйняття, мотивацію, сприяє формуванню впевненості й мужності; вона заспокоює та відволікає.

Подив (здивування). Короткотермінова й чітко визначена емоція, яка виконує функції виведення нервової системи з того стану, у якому вона в цей момент перебуває, і пристосування до нових умов. Міміка здивування проста й легко відтворюється (широко розкриті очі та рот).

Дистрес. Печаль, страждання, горе – усе це вияв дистресу, найбільш поширеної негативної емоції. Типовими ознаками її є моторна загальмованість, пригніченість, небажання діяти, стурбованість, «нешасливий» вираз обличчя.

Відраза (огидливість). Виявляється в «огидливій» міміці, язиці «човником», відвертанні голови, зморщенні носа. Огидливість часто викликає реакцію гніву і немовби виправдовує її.

Гнів. Виражається в людини насупленням (зсуненням) брів, відтопиренням губ, виставленням уперед нижньої губи, стисканням кулаків, сильній жестикуляції, розмахуванні руками. За більш сильного вияву гніву (розлюченості, лютості) очі «вилазять» з орбіт і сильно блищать, обличчя червоніє, розширені ніздрі тремтять, дихання ускладнюється (переривчасте), голос стає хриплим. Змінюється рот: він скривлюється в один бік, оскалюються зуби, з'являється піна. Волосся часто «стає дибом».

Презирство (зневага). Характеризується відкиданням голови назад, нахмуренням брів, опусканням повік; рот скривлює іронічна посмішка,

жести (руки) набувають характеру відштовхування; з'являються насмішкуваті інтонації в голосі, сарказм.

Страх (боязнь). Ця емоція може виникнути ще в період народження. Адекватно імітувати вираз страху не вдається в жодній віковій групі. Найбільш загальними характеристиками вияву страху є такі: побіління – почервоніння шкіри, переривчасте дихання, широко розкриті очі, тремтять кінцівки, змінюється голос.

Сором. Це соціальна емоція надбудована, як вважають деякі дослідники, над природженим страхом (боязню). Сором переживається як страх (боязнь) осуду. Із соромом тісно пов'язані несміливість і сором'язливість; багато вчених вважають, що це вияви однієї й тієї ж емоції. Сором характеризується такими фізіологічними реакціями: підвищене серцебиття, почервоніння шкіри, інколи спазм у шлунку. Для несміливих (сором'язливих) людей характерна реакція уникання соціальних контактів.

Відчуття провини. К. Ізард розділяє почуття сорому та провини: соромно буває через будь-які помилки, а почуття провини виникає в разі порушення моральних та етичних норм. Зовнішньо вираження цієї емоції в людини, яка переживає провину, менш виразне, ніж у людини, охопленої почуттям сорому. Відчуваючи провину, людина низько схиляє голову, відводить очі, інколи скоса кидає погляди на того, хто звинувачує, червоніє.

СТРЕС У ДЕПУТАТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Організаційні процеси та події не завжди розвиваються послідовно та за планом. Депутат часто має справу з вирішенням складних питань в умовах неясної перспективи. Це напружена діяльність, і кожна людина, яка пов'язана з депутатською діяльністю, може зазнавати стресів.

Стрес – термін, який використовується для позначення широкого кола станів людини, що виникають у відповідь на різноманітні дії довкілля. Стрес викликають певні фактори – стресори. Розрізняють фізіологічні стресори – значне фізичне навантаження, висока та низька температура, біль, ускладнене дихання та психологічні стресори – погроза, образа, інформаційне перевантаження і т. ін. Стрес може впливати на діяльність людини як позитивно, мобілізуючи її, так і негативно, аж до її повної дезорганізації. Тому оптимізація будь-якого виду діяльності повинна включати комплекс заходів щодо запобігання та нейтралізації стресів.

Щоб запобігти саморуйнуванню, потрібно вміти ефективно управляти собою та своїм станом.

Якщо Ви відчуваєте зниження своєї працездатності в першій половині дня, почуваете себе загальмованим, у Вас відсутній апетит та наявне хронічне невисипання, то, на думку провідного вітчизняного спеціаліста зі здорового способу життя, професора Г. Опанасенка, потрібно «струснути» свій організм. У людини є такі біологічно активні речовини (ендорфіни), які здатні покращити настрій та підвищити тонус. Зростання рівня ендорфінів в організмі можна забезпечити:

- фізичними навантаженнями – той, хто регулярно займається фізичними вправами, практично не відчуває депресії;
- нормальним харчуванням – корисна, смачна їжа та врегульоване харчування знешкоджує психоемоційний стрес;
- регулярним сексом – саме під час сексу виробляється ціла низка біологічно активних тонізуючих речовин;
- активним відпочинком – субота – шашлик на природі, неділя – басейн або сауна.

Важливим є не тільки зняття депресивного стану, але і його профілактика. Усунути численні неприємності неможливо, а ось уникнути шкідливого впливу стресорів дозволяє вміння управляти собою та своїм станом. Один із кращих інструментів для пом'якшення великих та маленьких криз – фізична та психічна техніка розслаблення.

Наукові дослідження довели, що люди частіше за все нейтралізують повсякденні стреси так:

- діляться своїми переживаннями з друзями або родичами;
- переключаються на справу, яка дає задоволення;
- намагаються виспатися;
- використовують процедури, які покращують самопочуття (душ, прогулянка, смачна вечеря).

Розповідь про неприємності другу або близькій людині не тільки мінімізує психологічні страждання, а й допомагає побачити проблему з іншого боку та знайти її практичне вирішення.

Якщо Ви розлючені, що готові закричати, порухайте про себе до десяти. Допомагає у таких випадках чашка теплою чаю з трав. Пийте його повільно, насолоджуйтеся теплом та ароматом.

У деяких кризових ситуаціях чудово допомагає гумор. Пам'ятайте, що Вам потрібна щоденна порція доброго сміху. Старайтеся кожний важливий захід прикрасити часткою гумору. Сміх створює атмосферу довіри, допомагає обміну ідеями та оптимізує стосунки між людьми. Якщо раптом хтось проявляє брутальність чи намагається Вас образити, уявіть його на горщику або в повзунках. Допомагає! Але гумор повинен бути пристойним і не ображати інших людей. Сміх за рахунок

приниження оточуючих не допомагає. Не бійтеся сміятися над собою. Пам'ятайте: той, хто сміється, живе довго.

Виникненню психологічного та фізичного напруження також сприяють завищені до себе вимоги. Намагання встигнути зробити все за короткий термін боляче впливає на нервово-психічний стан та якість роботи. Для того, щоб упорядкувати темп життя, дотримуйтесь таких порад:

- намагайтеся робити одну справу, а не декілька одночасно;
- розмовляйте спокійно, ходіть пішки повільно;
- плануйте ділові зустрічі так, щоб між ними були 15-хвилинні перерви: Ваш мозок і тіло потребують відпочинку;
- у Вашому розпорядку дня має бути місце для відпочинку;
- знаходьте час насолоджуватися маленькими радощами. Понюхайте квіти, пограйте з маленькими дітьми, частіше спостерігайте за поведінкою тварин, птахів тощо.

Досить ефективно знижує нервово-психічне напруження та підвищує фізичну й розумову працездатність регулярне заняття аутотренінгом (словесний метод саморегуляції психічного стану). Спеціалісти в галузі психофізіології вважають, що аутотренінг має велике значення для профілактики перевтоми, неврозів та психосоматичних захворювань, тобто захворювань, джерелом яких є стрес (гіпертонічне та ішемічне захворювання серця, гастрити, виразка шлунку, бронхіальна астма, екзема, псоріаз та інше). Крім цього, аутогенний тренінг допомагає швидко відпочити й активізувати психічні та фізичні функції, наприклад: увагу, пам'ять, уяву, спроможність до фізичних зусиль.

Аутотренінг дозволяє людині трансформувати власні уявлення у відповідний психічний та фізичний стан, бо свідомість та тіло складають єдине ціле. Кожному психічному стану відповідає конкретний м'язовий тонус. Почуття туги, пригніблення закономірно супроводжується напруженою дихальних м'язів. У свою чергу, почуття страху призводить до напруги гортані, горла, язика, губ, потилиці. Водночас стан повного душевного спокою супроводжується повним розслабленням (релаксацією) м'язів. Експериментальні дослідження показали, що людина, яка відчуває надзвичайну нервово-психічну напруженість, може розслабити м'язи тіла, а разом із м'язовою релаксацією настає психічне заспокоєння. Людина, яка в стані спокою підвищує м'язовий тонус, одночасно активізує свій психічний стан.

Є багато методів довільного входження в аутогенний стан. Враховуючи те, що дуже важливим для відповідального працівника є досягнення релаксації саме на робочому місці, розглянемо метод, який у спеціальній літературі згадується як «поза кучера, що дримає».

Перед вправою потрібно послабити пасок, розстебнути верхній гудзик сорочки, послабити вузол краватки, зняти годинник, окуляри.

Спочатку потрібно займатися аутотренінгом у місцях, де моменти, що відволікають, були б зведені до мінімуму (надалі, здобувши деякі навички, людина може робити це в будь-яких умовах).

«Поза кучера, що дрімає»:

1. Сядьте на стілець так, щоб край стільця (крісла) прийшовся на сидничні складки.

2. Широко розставте ноги, щоб розслабити м'язи, які зводять ноги.

3. Гомілки ніг поставте перпендикулярно до підлоги. Якщо після цього залишається напруження в гомілках, посуňte стопи вперед на 3–4 сантиметри до зникнення напруги.

4. Повільно закрийте очі (без напруження повік), внутрішній зір спрямуйте на кінчик носа.

5. Розслабте на обличчі мімічні, жувальні м'язи та язик:

- за вертикального положення голови беззвучно скажіть звук «И», дайте можливість відвиснути щелепі (розслаблення мімічних та жувальних м'язів);

- беззвучно скажіть склад «Ге», при цьому розслаблений язик м'яко упреться в задню поверхню нижніх зубів.

6. Голову схиліть уперед, щоб вона висіла на зв'язках, та згорбіть спину (під час опускання голови рот пасивно закривається).

7. Розгойдуючись уперед – назад, переконайтеся, що поза стійка за рахунок рівноваги між схиленою головою та згорбленою спиною.

8. Покладіть передпліччя на стегна так, щоб кисті рук були розслаблені, м'яко обходили стегна і не торкались одна одну.

9. Дихайте спокійно, як уві сні, робіть вдих та видих через ніс. Спочатку поза буде здаватися незручною, але в міру її засвоєння виявляються її переваги: непримхливість та універсальність; нахилена голова робить невидимим обличчя, що важливе для багатьох людей. Через 8–12 занять кожна людина починає отримувати почуття комфорту і може перебувати нерухомо досить багато часу.

Найбільш поширені помилки: сідають не на край стільця, а на все сидіння, що призводить до затікання ніг; жінки не можуть достатньо широко розставити ноги; недостатньо «горблять» спину і не до кінця нахилиють голову; дуже сильно схиляються вперед, що призводить до болу в шії; спираються на стегна передпліччям.

Після того, як прийняли цю позу, потрібно за допомогою відповідних словесних формул самонавіювання викликати потрібні почуття. Формули, послідовність та рекомендації щодо їх промовляння вказано в таблиці.

Промовляючи подумки формулу «Я заспокоююсь», одночасно уявіть собі епізод із життя, коли Ви були абсолютно спокійні та безтурботні (це можуть бути спогади дитинства, відпочинку в лісі та ін.). Намагайтесь заглибитися в цю ситуацію та викликати в себе почуття, які Ви відчували в той момент.

Я заспокоююсь – 15 с.
Я дедалі більше заспокоююсь – 20 с.
Я заспокоївся – 15 с.

Промовляючи подумки формулу «Мое тіло розслабляється», пройдіть внутрішнім поглядом по тілу та в думках розслабте по черзі ступні ніг, стегна, м'язи спини, живота, м'язи потилиці та рук. Промовляючи формулу «Я спокійний», зберігайте почуття перебування в ситуації спогаду, але вже на фоні розслабленості всього тіла.

Мое тіло розслабляється – 30 с.
Я спокійний – 15 с.

Розслабивши м'язи рук та ніг, намагайтесь викликати в правій руці (лівша – у лівій) почуття важкості. Промовляючи відповідну словесну формулу, одночасно уявіть, що Ваша рука налилася свинцевою важкістю, як важкий батіг звисає зі стегна. Викликаючи почуття тепла в руці, уявіть та в думках відчуйте, що рука зігрівається сонцем або ж обливається гарячою водою.

Моя права рука зовсім розслаблена та важка – 35 с.
Права рука дедалі сильніше наливається вагою – 20 с.
Моя права рука поступово теплішає – 20 с.
Теплішає від кисті до плеча – 30 с.
Моя права рука приємно потепліла – 20 с.

Намагайтесь викликати в себе стан, близький до дрімоти, але підконтрольний свідомості. Після формули «Я насолоджуюся відпочинком» можна використовувати формули-наміри, які спрямовані на вироблення в себе деяких рис впевненості, витриманості і т. п.). Формула-намір повинна складатися з 10–12 слів і промовлятися в аутогенному зануренні 20–25 разів про себе спокійно, монотонно. Формули-наміри повинні бути позитивними, ствердними. Наприклад, формула «Я не боюсь» може посилити страх, слід застосовувати фрази: «Я спокійний», «Я впевнений» і т. ін.

Я зовсім спокійний – 15 с.
Мое дихання спокійне та рівне – 15 с.
Я відпочиваю – 25 с.
Я насолоджуюся відпочинком – 20 с.
Я впевнений у собі в будь-яких ситуаціях – 30 с.
Я все знаю, усе вмю, у мене все виходить дуже добре – 30 с.

Це дуже важливий етап аутотренінгу. Проводиться вдень або зранку після пробудження (під час занять перед сном використовуються тільки перші чотири групи формул. Після формул «Я відпочиваю» рекомендується вселити в себе спокійний, глибокий сон і час пробудження). Якщо формули перших чотирьох груп промовляються спокійно та нейтрально, то формули активізації промовляються подумки енергійно й активно. При цьому потрібно викликати в себе почуття «стислої пружини», повної готовності до активної діяльності. Нехтування формулами активності може призвести до того, що людина по декілька днів буде почувати себе в'язлюю та розбитою.

Я відпочив – 15 с.
Я володію собою – 15 с.
У правій руці тепло проходить та зникає – 30 с.
Моє дихання глибоке та рівне – 15 с.
Я наповнююся силою та бадьорістю – 15 с.
М'язи тіла напружую – 20 с.
Руки стискаю в кулаки – 5 с.
Глибокий вдих – 3 с.
Відкриваю очі – 2 с.
Встаю (видих) – 5 с.

Золоте правило аутотренінгу

1. Кожна словесна формула, яка промовляється подумки, повинна стати суб'єктивним почуттям.
2. Кожна формула промовляється подумки з інтервалом 2–3 секунди спокійним, немовби нейтральним тоном.
3. Навчившись викликати почуття важкості та тепла в правій руці, потрібно використовувати формулу «мої руки важкі», «мої руки теплі». У подальшому використовується формула «мої руки та ноги...».
4. Тільки постійні та регулярні заняття аутотренінгом можуть забезпечити сильний ефект.

Застереження. Не можна займатися аутотренінгом із підвищеною температурою тіла.

Забороняється використовувати формули, спрямовані на довільну зміну ритму роботи серця.

Не рекомендується займатися аутотренінгом на повний шлунок. Потрібно зачекати близько двох годин після вживання їжі.

Не рекомендується аутотренінг особам, у яких спостерігається варикозне розширення вен.

КОНФЛІКТИ В ДЕПУТАТСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ. ОСНОВНІ ПРАВИЛА ЇХ ЗАПОБІГАННЯ ТА РОЗВ'ЯЗАННЯ

У процесі виконання своїх функціональних обов'язків депутати часто потрапляють у ситуації, де відбувається зіткнення характерів,

темпераментів, нервових систем, фізичних станів, інтересів, які можуть призвести до конфлікту.

Конфлікт – зіткнення протилежно спрямованих, несумісних одна з одною думок, дій і т. п. в міжособистісних або групових відносинах, пов'язаних із гострими негативними емоціями, переживаннями. Але потрібно знати, що разом із негативним впливом на психіку конфлікт може нести й конструктивне вирішення тієї чи іншої проблеми. Якщо Ви прогнозуєте спілкування зі співробітниками, які мають свою позицію, то конфлікти неминучі. Але дискусії, що виникають, можуть призвести до вироблення оптимального рішення. Пропозиція (теза) та контрпропозиція (антитеза) в ідеалі утворюють спільне рішення (синтез).

У депутатській діяльності конфлікти класифікуються за багатьма ознаками. Наведемо деякі типи конфліктів:

1. За кількістю людей, що задіяні в ньому:

- внутрішньоособистісні;
- міжособистісні;
- внутрішньогрупові, міжгрупові.

2. За напрямками комунікацій:

- горизонтальні конфлікти (між рівними членами колективу);
- вертикальні конфлікти (між підлеглими і керівниками).

3. За причинами походження:

• конфлікти ролей – різне ставлення до роботи, різні цілі діяльності, різний рівень компетентності і т. ін.;

- конфлікт бажань – потреби, інтереси, життєві плани;
- конфлікт цінностей та норм поведінки – у процесі соціальної взаємодії.

4. За ступенем тривалості:

- бурхливі – швидкоплинні конфлікти;
- гострі – довготривалі конфлікти;
- слабо виражені – конфлікти, що проходять мляво і швидкоплинно.

5. За принципом їх доцільності – недоцільності:

- закономірні (неминучі);
- необхідні;
- вимушені;
- функціонально невиправдані.

6. Залежно від емоційного стану людей:

- із високим рівнем напруження;
- із помірним емоційним напруженням;
- без емоційного напруження.

У тактичному плані конфлікти бувають виправдані, невинуваті. Із точки зору результативності конфлікти можуть бути мобілізаційною чи дезорганізаційною силою в колективі. З етичної точки зору можна говорити про соціально прийнятні та неприйнятні форми проявів конфліктів. Дуже часто в системі адміністративного управління приймається одна концепція. Усі мовчать, суттєвих чвар та розходжень, як правило, не спостерігається. Але конфлікт залишається. Він зміщується в іншу площину. Невирішений конфлікт часто впливає на підсвідомість і проявляється в нарощуванні опору в різних сферах: аж до захворювань, нещасних випадків.

Потрібно враховувати й те, що конфлікт може здаватися вирішеним у діловій атмосфері. Насправді деякі члени колективу залишилися незадоволеними: рішення знайдене, але залишилися емоції. І вони шукають виходу. Очевидно, що зовсім уникнути конфліктів не можна. Але керівник у змозі суттєво підвищити шанси повного вирішення конфліктів, якщо він своєю поведінкою дає зрозуміти, що вважає конфлікти нормальним явищем і, беручи участь у їх вирішенні, виступає не як домінуюча сила, а на рівних з іншими, уміє адекватно сприймати й усвідомлювати сутність проблеми, пропонує для її розв'язання сучасні методи та виявляє здатність приборкати власні амбіції.

Німецькі спеціалісти у сфері психології конфліктів В. Зігерт та Л. Ланг дають десять правил поведінки, які допомагають запобігти виникненню конфліктів:

1. Визнавати один одного – побачте в іншому людину, «не меншу» і «не більшу», ніж Ви. Використовуйте однаковий масштаб.
2. Розуміти один одного – дайте партнеру відчувати, що Ви насправді зацікавлені його пропозиціями.
3. Демонструвати розуміння ролі іншого – скажіть: «На Вашому місці я...» та запросіть його опинитися у Вашій ролі.
4. Установити, як інший сприймає конфлікт, як він себе при цьому відчуває – висловіть уявлення опонента своїми словами: «Якщо я правильно зрозумів, Ви незадоволені тим, що...».
5. Чітко формулювати предмет обговорення – візьміть аркуш паперу та сформулюйте разом, про що йде мова.
6. Знайдіть загальні точки зору – зафіксуйте, що вас об'єднує.
7. Установіть, що вас розділяє – зафіксуйте те, що вас роз'єднує.
8. Дайте загальний опис змісту конфлікту – треба зрозуміти, із чого складається конфлікт.
9. Шукайте спільне рішення – попросіть партнера дати свої пропозиції. Кожну пропозицію – і його, і Вашу – потрібно занотувати.

Разом виділіть кращі пропозиції. Із них – найкращу, саме вона повинна стати спільним рішенням.

10. Слухати, не перебиваючи опонента – уміння слухати іншого є найголовнішим правилом виходу з конфліктної ситуації.

Вітчизняний конфліктолог М. Пірен вважає, що культура слухання опонента є важливим чинником щодо запобігання розгортання проблемних ситуацій. Слухання опонента – це активна діяльність. Ось декілька порад:

- припиніть говорити, бо неможливо слухати, говорячи;
- допоможіть тому, хто говорить, розслабитися, бути вільним для слова. Створіть для людини відчуття свободи. Це часто називають створенням рішучої атмосфери;
- покажіть тому, хто говорить, що Ви готові його слухати. Доцільно виглядати й діяти зацікавлено. Слухаючи, прагніть зрозуміти, а не шукати причини для заперечень;
- уникайте драгівливих моментів. Не малюйте, не стукайте по столу, не перекладайте папери;
- створіть вигляд, що Ви переживаєте в процесі розмови спільно зі співрозмовником. Прагніть стати на місце того, хто говорить;
- будьте терпимі. Не економте часу. Не перебивайте того, хто говорить. Не робіть кроків у напрямку дверей;
- стримуйте свій характер. Розсерджена людина надає словам неправильного змісту;
- не допускайте спору чи критики. Це змушує того, хто говорить, зайняти оборонну позицію. Він може замовкнути або розсердитися. Не сперечайтесь, бо отримавши перемогу в суперечці, Ви програєте в справі;
- запитуйте, це заохочує того, хто говорить, і показує йому, що Ви слухаєте. Це допоможе рухатися вперед до вирішення проблеми;
- припиніть говорити! Ця настанова є першою й останньою.

РЕЗЮМЕ: Природа дала людині два вуха й один язик, тому краще більше слухати, ніж говорити. Щоб слухати, потрібні обидва вуха: одне сприймає зміст, а друге ловить почуття того, хто говорить. Після розмови зробіть аналіз, які з правил не було Вами використано.

ПРАВИЛА-РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТУ

1. Якщо виникає конфлікт, то не піддавайтесь емоціям і не поспішайте його форсувати («конфліктуйте не поспішаючи»).

2. Аналізуючи конфліктну ситуацію, шукайте причину і не «зациклюйтеся» на самому факті конфлікту, причин є багато, бо людське життя – розмаїття в стосунках і в пошуді.

3. У думці відтворіть всі «позитивні» й «негативні» моменти тих чи інших варіантів розвитку конфліктів, щоб бути впевненим у правоті доказу.

4. Не прагніть «приховати» конфлікт, а доведіть його до логічного завершення, бо від процесу чесного вирішення конфлікту виграють усі.

5. Не конфліктуйте через дрібниці, прагніть до «здорового глузду», виходячи з того, що життя динамічне, змінне та проблемне.

ПРАКТИЧНІ ПОРАДИ ПРАВИЛА КОРЕКТНОГО ВЕДЕННЯ ДІАЛОГУ

1. Якщо опонент допускає щодо Вас некоректність, не опускайтеся до його рівня, майте витримку, натомість посильте аналітичний чинник.

2. Не поспішаючи, крок за кроком руйнуйте спекулятивну або некоректну аргументацію тієї проблеми, яка призвела до зіткнення.

3. Заперечуючи, не тільки говоріть «ні», але й аргументуйте, чому саме. Знайте, що в слові «ні» вже закладено проблему.

4. Не критикуйте, а пропонуйте свій конструктивний підхід, вдалий аналіз пропозицій, проявів тощо.

5. Думці опонента протиставляйте не амбіції, а аргументи й факти, саме вони є найкращим запереченням неправдивої інформації чи звинувачення. У народі справедливо кажуть: «Факти – уперта річ».

6. Подумки спостерігайте за собою, а також за однодумцями та опонентами, з якими маєте справу «збоку».

7. Врахуйте, що в ході дискусії будуть змінюватися оцінки та позиції щодо Вас як опонентів, так і друзів – усе це реальність, і дуже мінлива. Будьте готові сприйняти це.

8. Не бійтеся піднятися над власними інтересами, які інколи амбіційно подані і стають на заваді до істини, більше бійтеся зла та негідних учинків; до Вас завжди буде повага, якщо Ви зумієте поважати інших.

9. Не бійтеся думати і діяти ризиковано та несподівано щодо Вашого опонента (супротивника), проте дбайте про свою честь. Важко повернути її, коли легко втрачаєш у суперечках.

ПРАВИЛА ПОДОЛАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ БАР'ЄРІВ У ПРОЦЕСІ СУПЕРЕЧОК

1. Слідкуйте за думкою, а не за голосом і жестами опонентів, у разі посилення їх тональності майте сміливість попросити змінити тон на більш спокійний.

2. Не поспішайте кидати репліку, в'їдливе слово опоненту, краще змовчіть.

3. Не звертайте уваги на деталі, дивіться в корінь, бо інколи правий тоне у деталях, а хитрун випливає.

4. Шукайте слабкі місця опонента, аналізуйте їх, робіть із них для себе висновки про наслідки.

5. Не бійтеся опонента і не думайте, що він сильніший за вас, зумійте бути однаково поважним до себе і до опонента.

6. Прагніть до адекватного розуміння Вас усіма, пам'ятайте, що уточнення теж корисні в складних стосунках.

7. Пам'ятайте, що страх – ворог і поразка, але не будьте самопевненим, цього супротивник не любить.

У процесі вивчення конфліктної ситуації, яка призвела до розгортання конфлікту, для опонентів дуже важливо врахувати поетапний перехід до виявлення шляхів розв'язання проблеми. Ми пропонуємо кілька принципів, які допоможуть відкрити шлях до істини.

КІЛЬКА ПОРАД, ЯКІ ДОПОМОЖУТЬ НЕ ВІДШТОВХНУТИ СПІВРОЗМОВНИКА

1. Не дивіться на нього надто пильно і не ховайте очей, інакше невдовзі йому захочеться втекти від вас.

2. Під час розмови використовуйте міміку та жести. Це буде підтверджувати Вашу зацікавленість у бесіді.

3. Не посміхайтесь невчасно. Посмішкою добре приваблювати до себе тих, хто знаходиться на відстані.

4. Не слід сильно наблизитись до співрозмовника. Так Ви переступите межу його особистої території і змусите відчувати дискомфорт. Сахатися від співрозмовника теж не потрібно. Якщо Ви постійно тримаєтесь від нього на відстані, більшій за півметра, це свідчить про Вашу закритість або скутість.

5. Якщо Ви постійно будете переривати розмову, відповідаючи на телефонні дзвінки чи реагуючи на щось стороннє, то співрозмовник сприйме це як неповагу до нього. Тому кожного разу, коли відволікаєтесь, потрібно вибачитися.

6. Не змушуйте співрозмовника говорити на неприємну для нього тему і не «знеціняйте» його історію.

7. Не підлаштовуйтеся під співрозмовника, різко змінюючи свою думку до кінця розмови, інакше в нього залишиться відчуття ніби він розмовляв сам із собою.

8. Не затягуйте розмову.

**ДЕВ'ЯТЬ ПРАВИЛ, ДОТРИМАННЯ ЯКИХ ДОЗВОЛЯЄ
ВПЛИВАТИ НА ЛЮДЕЙ, НЕ ЗНЕВАЖАЮЧИ ЇХ
І НЕ ВИКЛИКАЮЧИ В НИХ ВІДЧУТТЯ ОБРАЗИ**

1. Починайте з похвали і щирого визнання переваг співрозмовника.
2. Вказуйте на помилки інших не прямо, а опосередковано.
3. Спочатку поговоріть про власні помилки, а вже потім критикуйте співрозмовника.
4. Ставте співрозмовнику запитання замість того, щоб щось йому наказувати.
5. Давайте людям можливість врятувати свій престиж.
6. Висловлюйте людям схвалення з приводу найменшого їхнього успіху і відзначайте кожен їхній успіх. «Будьте щиросердними у своїй оцінці й щедрими на похвалу».
7. Створітьте людям гарну репутацію, яку вони будуть намагатися виправдати.
8. Застосовуйте заохочення. Створітьте враження, що помилка, яку Ви хочете бачити виправленою, може бути легко виправлена, робіть так, щоб те, до чого Ви спонукаєте людей, здавалося їм нескладним.
9. Добивайтеся, щоб люди були раді зробити те, що Ви пропонуєте.

ШІСТЬ СПОСОБІВ ПРИХИЛЕННЯ ДО СЕБЕ ЛЮДЕЙ

1. Виявляйте щиру зацікавленість іншими людьми.
2. Посміхайтеся вчасно!
3. Пам'ятайте, що для людини звук її імені є найсолідшим, найважливішим звуком людської мови.
4. Будьте уважним слухачем. Заохочуйте інших розповідати Вам про себе.
5. Ведіть розмову в колі інтересів Вашого співрозмовника.
6. Давайте людям відчуті їхню значущість і робіть це щиро.

**ДВНАДЦЯТЬ СПОСОБІВ ПЕРЕКОНАТИ
У СВОЇЙ ТОЧЦІ ЗОРУ**

1. Єдиний спосіб досягти найкращого в суперечці – уникнути суперечки.
2. Виявляйте повагу до думки іншого, ніколи не кажіть людині, що вона не права.
3. Якщо Ви не праві, то визнайте це відразу й щиросердно.

4. Спочатку продемонструйте своє дружнє ставлення.
5. Нехай ваш співрозмовник від самого початку розмови буде змушений відповідати Вам: «Так, так».
6. Дайте співрозмовнику можливість висловитися.
7. Нехай Ваш співрозмовник відчує, що ідея належить йому.
8. Чесно спробуйте поглянути на речі з точки зору іншого.
9. Співчуйте думці і бажанням інших людей.
10. Апелуйте до благородних поривів!
11. Надайте своїм ідеям наочності, інсценуйте їх.
12. Кидайте виклик!

ПРАВИЛА ПОПЕРЕДНЬОЇ ПІДГОТОВКИ ДО ВЕДЕННЯ ДІАЛОГУ З ВИРІШЕННЯ КОНФЛІКТНОЇ СИТУАЦІЇ

1. Продумайте стратегію, основні напрями, головну мету ведення дискусії, певні варіанти (заголовки) аргументації Вашої позиції та позиції опонента.
2. Налаштовуйте себе на складність у розв'язанні суперечки, але вірте в позитивне вирішення, що може бути корисним для обох.
3. Оцініть недоліки та позитивні сторони опонента і зробіть для себе висновок: неможливо, краще віднайти шлях до згоди.
4. Зробіть заготовки, які дозволять негайно й чітко нейтралізувати можливу некоректну поведінку.
5. Не будьте наївні, не розслабляйтеся, мобілізуйте свої сили на думку стосовно вирішення проблемної ситуації.
6. Якщо можливо, отримайте додаткову інформацію про опонента, порадьтеся з цього приводу з людьми, які знають його або були в подібній ситуації.
7. До сильного опонента доцільно йти серйозно підготовленим, терплячим, компетентним, рішучим.

Людина – цілий світ у мініатюрі, її психологія складна та специфічна. Специфічною особливістю людини є наявність у неї наче подвійного життя: зовнішнє, що спостерігається безпосередньо, і внутрішнє, приховане від сторонніх очей. У внутрішньому житті людина думає, планує, веде сама з собою діалог. Суб'єктивний світ людини складно організований, він безмежний у просторі і вміщує в собі часові виміри: минуле, сьогоднішнє і майбутнє. Усі ці виміри проблемні, особистісно забарвлені. Тому дуже потрібно подбати про встановлення діалогового контакту, навіть якщо Ваші погляди не збігаються. Щоб полегшити віднайдження контакту з опонентом, який думає інакше, ніж Ви, ми пропонуємо Вам декілька порад.

ПРАВИЛА ТЕРПЛЯЧОГО СТАВЛЕННЯ ДО ІНАКОМИСЛЯЧОГО

1. Пам'ятайте, що істина виходить не тільки від Вас.
2. Будьте психологічно готові вислухати навіть некоректні речі на свою адресу.
3. Чим більше уваги Ви приділяєте опоненту, тим більше шансів повернути обговорення проблеми в правильне русло, що призведе до згоди.
4. Майте сміливість визнати, що опонент теж у чомусь правий.
5. Не нав'язуйте свою точку зору всім, доки не вислухаєте опонентів.
6. Майте терпіння: не поспішаючи, дайте обґрунтування своїх доказів без амбіцій, зверхності, щоб Ваш опонент повірив Вам.

Бути ввічливим, спокійно вислухайте свого опонента – досить корисно для кожного, хто вступає в діалог. Створюючи «ауру спокою» навколо себе, зводимо бар'єр, який складно подолати супротивнику. Проте не завжди ми так чинимо. Основна причина цього – наша некоректність, поспішність, амбіційність.

ПРИНЦИПИ ПОЕТАПНОГО ПРОСУВАННЯ ДО ІСТИНИ В ПРОЦЕСІ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

1. Вступна інформація.
2. Аргументація сторін.
3. Опанування та критичні судження.
4. Активне протиборство сторін.
5. Пошук компромісних варіантів розв'язання проблеми.
6. Пошук взаємовигідного вирішення.
7. Закінчення суперечки, підбиття підсумків.

Давньоримський історик Тіт Лівій зауважив, що моральна користь, плідність пізнання історії полягає в тому, що: 1) «звідти можна взяти зразки, гідні наслідування»; 2) «так само знайдеш дещо ганебне, бридке, чого потрібно уникати». У пам'ятці, яка пропонується Вашій увазі, міститься, в основному, друге. Тим вона й повчальна (пам'ятку було складено в 64 р. до н. е. римським муніципалом В. Тулієм на допомогу брату М. Тулію, що висунув свою кандидатуру на найвищу виборну посаду Римської республіки).

Подумай. Оскільки найбільший недолік наших громадян – те, що вони під впливом роздач, як правило, забувають про хоробрість і гідність, то добре взнай і подумай, у якій державі ти живеш, чого прагнеш, хто ти.

Дій із двох боків. Висування кандидатом вимагає дій подвійного роду: одні повинні полягати в забезпеченні допомоги друзів, інші – у досягненні визнання народом. Старання друзів повинні походити від послуг, давності дружби. Перш за все схили на свій бік і забезпеч підтримку тих, хто завдяки тобі отримав чи сподівається отримати якусь користь. Сподівання на нові послуги з твого боку і твої недавні послуги спонукають людей завзято діяти на твою користь.

Розписуй і розподіляй. Зроби так, щоб обов'язки кожного, хто перед тобою в боргу, були розписані та розподілені. Нехай вони розуміють, що ти уважно слідкуєш за їхніми послугами. Нехай знають, що ти добре бачиш і відзначаєш, скільки кожен із них для тебе робить. Обдумай і зваж, скільки хто може, щоб знати, чого очікувати і вимагати від кожного.

Шукай друзів. Потрібно мати друзів різного роду. Для надання собі блиску – людей, відомих за становищем та іменами, які, якщо і не сприяють залученню голосів, то все ж надають шукачеві певної ваги; для отримання голосів – людей видатного впливу.

Дружи з тими, хто панує. Постарайся за допомогою численних і різноманітних дружніх зв'язків закріпити за собою всі центурії. Які зможеш – сам, які – через спільних друзів. Якщо ти зав'яжеш дружні стосунки з людьми, які верховодять, то за їх допомогою легко триматимеш в руках основну масу.

Знаходь, відвідуй, укріплюй. Розшукуй і знаходь потрібних людей у кожній сфері, довідайся про них, відвідай, закріпи їхнє дружнє ставлення до себе, постарайся, щоб вони про тебе клопоталися у своєму колі. Треба, щоб ти здавався їм не лише представником номенклатури, а й добрим другом.

Знай настрій кожного. Старанно дотримуйся правила: якщо почувеш чи відчуєш, що той, хто обіцяв тобі підтримку, як кажуть, «перефарбувався», то приховай, що ти це знаєш; якщо він схоче «обілити» себе в твоїх очах, то підтвердь, що ти ніколи не сумнівався в його намірах. Потрібно знати настрої кожного, щоб можна було визначити, наскільки кому довіряти.

Заохочуй тих, хто тебе супроводжує. Потрібно подбати про те, щоб тебе щодня супроводжували люди різного роду, віку і стану. Це створює сприятливе враження, додає гідності. Постарайся, щоб ті, хто буде робити це охоче, зрозуміли, що цією послугою вони зобов'язують тебе назавжди.

Посміхайся тим, хто тебе вітає. Із тими, хто тебе вітає, потрібно тримати себе так, щоб найменша увага з їх боку здавалась їм найприємнішою для тебе. Повторюй це їм самим. Люди, спостерігаючи за

багатьма суперниками, бачать, що один із них звертає на їхню люб'язність найбільшу увагу, і часто віддають свої голоси саме йому.

Вселяй страх. Потурбуйся про те, щоб про твоїх суперників поширювалися ганебні чутки – чи про злочин, чи про розпусту, чи про марнотратство. Наводь на суперників великий страх перед загрозою суду, зроби так, щоб вони знали, що ти стежиш і спостерігаєш за ними.

Не зачиняй дверей. Погляд і обличчя є дверима в душу, але якщо твої думки сховані й зачинені, то вихід не має значного значення.

Прикидайся. Здобуття прихильності народу вимагає лестощів, щедрості, поширення сподівань на тебе як на державного діяча. Скажи собі: потрібно прикидатися. Прикидайся так, щоб здавалося, що ти робиш все за природною схильністю. Виразом обличчя і словами приваблюють людей більше, ніж справою.

Підлещуйся. Ти не позбавлений товариськості, але тут надзвичайно необхідні лестощі. Будучи порочними й ганебними в інших умовах життя, вони вкрай потрібні претенденту. Вигляд, вираз обличчя, мова повинні бути пристосованими до тих, із ким спілкуєшся.

Нікому не відмовляй. Охоче обіцяй свою допомогу всім, не відмовляючи нікому. Якщо ти обіцяєш – це невизначено; якщо ж відмовиш – звісно, відштовхнеш від себе багатьох, до того ж нехайно.

Ось про що ти повинен розмірковувати, спускаючись на Форум:

Люди стають прихильниками і ревними виборцями переважно завдяки трьом обставинам: послугам, надії та щирому душевному уподобанню. Потрібно засвоїти, як слід використовувати кожному з них. Ось про що повинен розмірковувати ти мало не кожного дня, спускаючись на Форум.

Використовуючи ці досить цинічні рекомендації, М. Тулій, за родовим прізвищем Цицерон («Гороховий») – виходець із провінції, блискуче витримав передвиборче суперництво з представниками найшановніших римських фамілій, отримав більшість голосів у всіх центуріях і став консулом Римської республіки.

Він увійшов в історію як неперевершений оратор і письменник. У політиці, проте, не домогся великих успіхів. Людина слабохарактерна, він легко піддавався різним впливам, лицемірів і брехав. Людина сильного розуму і великих знань, він, як хлопчак, тішився іграшками марнослав'я і ловився на принади лестощів. Увінчаний титулом «Батько вітчизни», він заплутався в політичних іграх, довів свою вітчизну до громадянської війни і, урешті-решт, втратив усе – і вінець, і голову. Відрубану голову М. Тулія Цицерона було виставлено на Форумі для загального огляду і, як сказав незворушний античний історик, «подивитись насходилося людей більше, ніж колись послухати його» (Повниця А., К. Тулій – Цицерону перед виборами / А. Повниця // «Правда України», 19.01.99).

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ ЕФЕКТИВНОЇ ПРОМОВИ

Набувайте основ майстерності.

1. Використовуйте досвід інших.
2. Чітко уявляйте собі свою мету та дотримуйтеся її.
3. Налаштовуйте себе на успіх.
4. Використовуйте навіть найменшу можливість попрактикуватися.

Розвивайте впевненість.

1. Зрозумійте, чому Ви лякаєтесь привселюдних виступів.

2. Готуйтеся як слід:

- ніколи не завчайте промову слово в слово;
- систематизуйте свої думки заздалегідь;
- репетируйте свою промову перед своїми друзями.

3. Налаштовуйте себе на успіх:

- глибше пориньте у свою тему;
- не звертайте уваги на негативні моменти, які можуть зіпсувати

Ваш настрій;

- проведіть бесіду із самим собою.

4. Дійте впевнено.

Говоріть ефективно, швидко та легко.

7. Говоріть про те, про що маєте право говорити завдяки досвіду або знанню предмета бесіди:

- розкажіть про те, чому Вас навчило життя;
  - шукайте теми виступів у власному житті.
2. Будьте впевнені, що Ваша тема не залишає байдужими Вас самих.
  3. Прагніть розділити свої думки зі своїми слухачами.

ДЕЯКІ ЗАКОНИ МЕРФІ (З УСМІШКОЮ ПРО ВАЖЛИВЕ)

• Ефективність наради обернено пропорційна кількості учасників і витраченому часу.

• Чим менше задоволення Ви відчуваєте від присутності на нараді, тим більша ймовірність того, що Вам доведеться брати в ній участь.

• Якщо проблема вимагає безліч нарад, вони в кінцевому рахунку стануть важливіші, ніж сама проблема.

• Коли немає необхідності приймати рішення, слід не приймати його.

• Ніколи не сперечайтесь з дурнем – люди можуть не помітити між вами різниці.

• Хочеш жити в згоді – погоджуйся.

• Чим нудніші і старіші журнали в приймальні, тим довше Вам доведеться чекати.

- Ніщо ніколи не будувється у визначений термін і в межах кошторису.
- Кваліфікований фахівець – це людина, що вдало уникає маленьких помилок, неухильно рухаючись до глобальної омани.
  - Кожна радикальна ідея – у науці, політиці, мистецтві – викликає три стадії відповідної реакції:
    - 1) «Це не можливо, і не відбирайте в мене час!»
    - 2) «Може бути й так, та справді ж бо, не варто за це братися».
    - 3) «Я ж завжди казав, що це чудова думка!»
  - Існує 4 типи людей:
    - 1) той, хто сидить і нічого не робить;
    - 2) той, хто говорить про те, що треба сидіти спокійно і нічого не робити;
    - 3) той, хто робить;
    - 4) той, хто говорить про те, що треба робити.
  - Складайте про себе міфи. Боги починали тільки так.
  - Іноді треба замовкнути, щоб тебе вислухали.
  - Недостатньо, щоб твої слова були сказані доречно, треба, щоб вони були звернені до людей.
    - Не дзенькай ключами від таємниць.
    - Якщо робота провалюється, то будь-яка спроба її врятувати тільки погіршить справу.
      - Друзі приходять та йдуть, а вороги накопичуються.
      - Машина повинна працювати, людина – думати.
      - Кинуті на самотік події мають тенденцію розвиватися від поганого до гіршого.
    - Ніщо так не сприяє успішному впровадженню нововведень, як відсутність перевірок.
      - Проста й прийнятна брехня корисніша від складної і незрозумілої істини.
        - Ніколи не малюйте те, що можна скопіювати. Ніколи не копіюйте те, що можна обвести. Ніколи не обводьте те, що можна вирізати і наклеїти.
          - Не давайте зрозуміти своєму керівникові, що Ви розумніші.
          - Якщо керівник намагається зробити враження на підлеглих знанням деталей, він губить із поля зору кінцеву мету.
          - Ніколи не приймайте рішення самі, якщо можна змусити вирішити когось.
          - Людина, з якою всім із труднощами вдалося подружитися, буде першою, кого звільнять під час реорганізації.
          - На зібраннях заощаджують хвилини і втрачають години.

- Завжди бракує часу, щоб виконати роботу як треба, але на те, щоб її переробити, час завжди знаходиться.

- Керівництво схильне давати роботу тим, хто менше за всіх здатний її виконати.

- Люди завжди згодні виконати роботу, коли необхідність у ній уже минула.

- Десять правил для керівників проекту:

1. Намагайтеся виглядати більш значущим.

2. Прагніть до того, щоб Вас бачили в оточенні поважних осіб.

3. Говоріть впевнено і спирайтеся тільки на очевидні факти.

4. Не вступайте в суперечку. А якщо вже потрапили в скрутний стан, то поставте питання, що зовсім не стосується справи, і поки Ваш опонент намагатиметься зрозуміти, що відбувається, швидко змініть предмет розмови.

5. Уважно слухайте, коли інші обговорюють проблему. Це дасть Вам можливість причепитися до будь-якого банального твердження і «знищити» суперника.

6. Якщо підлеглий поставить Вам запитання по суті справи, подивіться на нього як на божевільного. Коли він відведе погляд – поставте йому його ж питання.

7. Отримуючи щедрі асигнування, не розголошуйте про їхній розмір.

8. Вийшовши з кабінету, завжди йдіть так, начебто Ви дуже поспішаєте. Це позбавить Вас від питань підлеглих і керівництва.

9. Тримайте закритими двері кабінету. Це ускладнить проникнення до Вас відвідувачів і створить у них враження, що у Вас завжди проходять важливі наради.

10. Усі накази віддавайте усно. Не залишайте записів і документів, що можуть повернутися проти Вас.

- Зуміти змінити стан справ – головна риса керівника. А змінювати його раніше за інших – характерна ознака творчої особистості.

- Дурень, що обіймає високу посаду, подібний до людини на вершині гори: усе йому здається маленьким, а всім іншим маленьким здається він сам.

- Нерішучість – основа гнучкості.

- Ставте завдання, рішення яких є тільки у Вас.

- Якщо Ви потрапили в халепу, напускайте туману.

- Кожен службовець починає зі свого рівня некомпетентності.

- Піклуйтеся про мух, а слони подбають про себе самі.

- Кількість людей у робочій групі має тенденцію зростати незалежно від обсягу роботи, яку треба виконати.

- Якщо є спосіб відкласти прийняття важливого рішення, справжній чиновник завжди ними скористається.

- Будь-який наказ, що може розумітися неправильно, так і розуміється.
- Непередбачуваність – ось найточніша наука.
- Ускладнювати – просто, спрощувати – складно.
- Розв’язання складного завдання доручайте ледачому – він знайде найлегший шлях.
- Про корупцію в уряді завжди повідомляють у минулому часі.
- Найбільш високоморальні, зазвичай, ті, хто далі за всіх від вирішення завдань.
- Доки не захоче кожний, не отримає ніхто.
- Яка б неприємність не сталася, завжди знайдеться той, хто знав, що так воно й буде.
- Коли сталася потреба постукати по дереву – виявляється, що світ складається з алюмінію та пластику.
- На поверхні збираються вершки. І піна теж.
- Варто тільки вийти з кімнати, як тебе у той же час кудись оберуть.
- Нема невиконаної роботи для людини, яка необтяжена її виконанням.
- Якщо це дурниця, але спрацьовує, – значить це не дурниця.
- Якщо Ви впевнені, що Ваш вчинок отримає загальне схвалення, усе одно він комусь не сподобається.

ДЛЯ ПОДАТОК

ДЛЯ ПОДАТОК

Навчальне видання

**Володимир Петрович Беглиця
Віра Миколаївна Ярошенко**

ПОЛІТИЧНА ЕТИКА

Навчальний посібник

Редактор *С. Сидоренко*.

Технічні редактори *Н. Андрєєва, А. Іщенко, С. Сидоренко*.

Комп'ютерна верстка, дизайн обкладинки *А. Іщенко*.

Друк, фальцювально-палітурні роботи *С. Волинець*.

Підп. до друку 21.04.2015 р.

Формат 60x84¹/₁₆. Папір офсет.

Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.

Ум. друк. арк. 23,25. Обл.-вид. арк. 21,85.

Тираж 300 пр. Зам. № 4576.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.

54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.

Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: rector@chdu.edu.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.